

**CIHM
Microfiche
Series
(Monographs)**

**ICMH
Collection de
microfiches
(monographies)**

Canadian Institute for Historical Microreproductions / Institut canadien de microreproductions historiques

© 1997

Technical and Bibliographic Notes / Notes techniques et bibliographiques

The institute has attempted to obtain the best original copy available for filming. Features of this copy which may be bibliographically unique, which may alter any of the images in the reproduction, or which may significantly change the usual method of filming are checked below.

- Coloured covers / Couverture de couleur
- Covers damaged / Couverture endommagée
- Covers restored and/or laminated / Couverture restaurée et/ou pelliculée
- Cover title missing / Le titre de couverture manque
- Coloured maps / Cartes géographiques en couleur
- Coloured ink (i.e. other than blue or black) / Encre de couleur (i.e. autre que bleue ou noire)
- Coloured plates and/or illustrations / Planches et/ou illustrations en couleur
- Bound with other material / Relié avec d'autres documents
- Only edition available / Seule édition disponible
- Tight binding may cause shadows or distortion along interior margin / La reliure serrée peut causer de l'ombre ou de la distorsion le long de la marge intérieure.
- Blank leaves added during restorations may appear within the text. Whenever possible, these have been omitted from filming / Il se peut que certaines pages blanches ajoutées lors d'une restauration apparaissent dans le texte, mais, lorsque cela était possible, ces pages n'ont pas été filmées.
- Additional comments / Commentaires supplémentaires: Text in Ukrainian.

L'institut a microfilmé le meilleur exemplaire qu'il lui a été possible de se procurer. Les détails de cet exemplaire qui sont peut-être uniques du point de vue bibliographique, qui peuvent modifier une image reproduite, ou qui peuvent exiger une modification dans la méthode normale de filmage sont indiqués ci-dessous.

- Coloured pages / Pages de couleur
- Pages damaged / Pages endommagées
- Pages restored and/or laminated / Pages restaurées et/ou pelliculées
- Pages discoloured, stained or foxed / Pages décolorées, tachetées ou piquées
- Pages detached / Pages détachées
- Showthrough / Transparence
- Quality of print varies / Qualité inégale de l'impression
- Includes supplementary material / Comprend du matériel supplémentaire
- Pages wholly or partially obscured by errata slips, tissues, etc., have been refilmed to ensure the best possible image / Les pages totalement ou partiellement obscurcies par un feuillet d'errata, une pelure, etc., ont été filmées à nouveau de façon à obtenir la meilleure image possible.
- Opposing pages with varying colouration or discolourations are filmed twice to ensure the best possible image / Les pages s'opposant ayant des colorations variables ou des décolorations sont filmées deux fois afin d'obtenir la meilleure image possible.

This item is filmed at the reduction ratio checked below /
Ce document est filmé au taux de réduction indiqué ci-dessous.

	10x		14x		18x		22x		26x		30x	
							✓					
	12x		16x		20x				24x		28x	32x

The copy filmed here has been reproduced thanks to the generosity of:

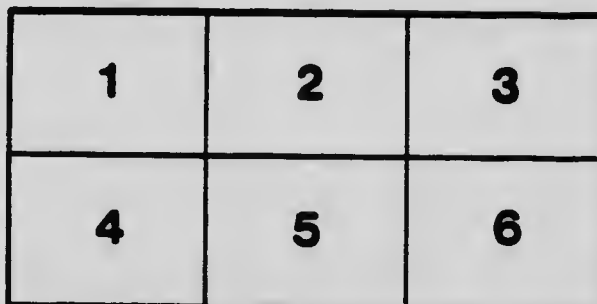
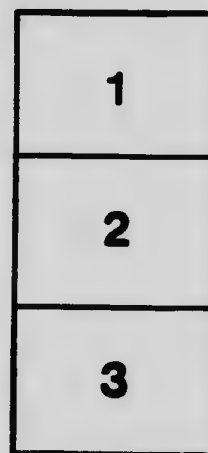
University of Alberta
Special Collections Library

The images appearing here are the best quality possible considering the condition and legibility of the original copy and in keeping with the filming contract specifications.

Original copies in printed paper covers are filmed beginning with the front cover and ending on the last page with a printed or illustrated impression, or the back cover when appropriate. All other original copies are filmed beginning on the first page with a printed or illustrated impression, and ending on the last page with a printed or illustrated impression.

The last recorded frame on each microfiche shall contain the symbol \rightarrow (meaning "CONTINUED"), or the symbol ∇ (meaning "END"), whichever applies.

Maps, plates, charts, etc., may be filmed at different reduction ratios. Those too large to be entirely included in one exposure are filmed beginning in the upper left hand corner, left to right and top to bottom, as many frames as required. The following diagrams illustrate the method:

L'exemplaire filmé fut reproduit grâce à la générosité de:

University of Alberta
Special Collections Library

Les images suivantes ont été reproduites avec le plus grand soin, compte tenu de la condition et de la netteté de l'exemplaire filmé, et en conformité avec les conditions du contrat de filmage.

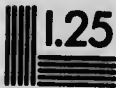
Les exemplaires originaux dont la couverture en papier est imprimée sont filmés en commençant par le premier plat et en terminant soit par la dernière page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration, soit par le second plat, selon le cas. Tous les autres exemplaires originaux sont filmés en commençant par la première page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration et en terminant par la dernière page qui comporte une telle empreinte.

Un des symboles suivants apparaîtra sur la dernière image de chaque microfiche, selon le cas: le symbole \rightarrow signifie "A SUIVRE", le symbole ∇ signifie "FIN".

Les cartes, planches, tableaux, etc., peuvent être filmés à des taux de réduction différents. Lorsque le document est trop grand pour être reproduit en un seul cliché, il est filmé à partir de l'angle supérieur gauche, de gauche à droite, et de haut en bas, en prenant le nombre d'images nécessaire. Les diagrammes suivants illustrent la méthode.

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

1.50

1.56

1.63

1.71

1.80

1.88

1.96

2.00

2.05

2.11

2.16

2.24

2.29

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

H. B. Shekar
Др. Василь Сімович

PG
3823
561
1919

ГРАМАТИКА
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

для самонавчання
та
в допомогу шкільній науці.

Друге видання з одмінами й додатками.

Київ-Ляйпціг

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ.

КОЛОМІЯ
Галицька Накладня.

WINNIPEG MAN.
Ucrainian Publishing.

UKRAINIAN BAZAAR

2248 GRAYLING AVENUE

DETROIT, MICH.

UNIVERSITY OF ALBERTA LIBRARY

В тексті дві ілюстрації.

LIBRARY OF THE UNIVERSITY
OF ALGERIA

сь
та,
сві
у
зр
бу
бу
Та
по
іс
на
„К
пер
Ук
те
вж
Ве
ук
За
Ві

Передмова до першого видання.

ДО ЧИТАЧА.

Ця книжка має свою історію.

Зразу мені думало ся подати коротенький нарис української граматики, позбирати всі цікавіші явища нашої мови, та, порівнявши їх із російською граматиною, пустити їх у світ невеличкою книжечкою. З такою думкою я надрукував у Раштаті в 1916. р. „*Коротку поуку для коректорів*“, яка зробила свою прислугу, але — тепер ніде вже її не побудеш¹⁾.

Одначе з часом плян поширив ся, і з нарису, яким мала бути ця граматика, виросла досить здорова книжка.

Що правда, це ще й тепер не *повна* граматика нашої мови. Та все ж таки вона містить у собі майже все те, що *поки-що* потрібне тим, що хочуть знати, як виглядає українська мова.

Ця граматика *ненаукова*. Не такі часи, щоб можна собі істи спокійно, обікласти ся зі всіх боків матеріялами та

¹⁾ Її двічі, не назвавши автора, передруковано в 1917. р.: у Білій на Підляшшу й у Фрайштадті (в Австрії), оба рази під заголовком „*Коротенька українська правопись*.“ Та, нарешті, я сам сильно переробив її, спопуляризував, — книжечка призначена для полонених Українців, що вміють по московському писати — приспособив до теперішнього (урядового, т. зв. грінченківського) правопису, вживаного в Наддніпрянщині й видав під заголовком.: Василь Верниволя „*Як стати по українському грамотним*“ — коротка українська правопись із додатком: „*Дещо з української граматики*“, Зальцведель, 1919. р. Книжечка вийшла накладом Української Військової Місії в Берліні.

списувати з них книжку. І де їх набрати, тих матеріалів? Що було в голові, те стягнуто на папір. А коли можна було де дістати яку книжку, щоб на неї покласти ся та списати з неї приклади, то я це зробив. За те, що списав із памяти, не ручу, чи воно списане вірно. Колись буде можна перевірити й переправити . . .

Та й не така мета цієї книжки, щоби служити для других джерелом виводів, та ще й наукових. Вона — *граматика практична*, має собі за завдання в найкоротшому часі *ознайомити читачів із найважливішими законами української мови* та прикласти ті закони до життя, себто, використовувати ті закони в мові та на письмі.

Пишучи цю книжку, я мав на увазі всіх тих, що вже хоч трохи познайомлені з граматиною, хоч би й російською. То так із книжки можуть користати всі, що хоча трохи вчили ся, що скінчили хоч би й найнижчий тип народньої школи в Росії. Я старав ся так доступно розкласти, щоб усі могли книжку зрозуміти. Чи мені це вдало ся, те вже скажуть ті, що перечитувати муть мою граматику.

Але передусім я мав на оці наше *вчительство*. Вихованого в російській школі, познайомленого зі старими методами навчання цього предмету, мені бажало ся нашого українського вчителя довести цією книжкою на вищий, повний шлях розуміння цієї гарної, бо *живої*, науки. А щоб це розуміння з нього самому не зачало ся, щоб воно ширило ся далі, я укладав цю граматику так, що звертав увагу на *спосіб*, як би то цього предмету *вчити других*. Досить буде тільки придивити ся до цілого укладу, до того, як я розяснюю поодинокі явища, щоб уявити ся, що в мене така була думка.

Не всі частини граматики однаково докладно розібрані. Але ж бо й у цих тяжких часах треба дивити ся на те, що для нас *зараз* найважливіше.

А найважливіше для нас то те, щоб ми навчили ся *правильно* (як це розуміти, гляди далі) *вживати значків на зсуки*, що їх має українська мова, та *форм*, якими вона розпоряджає.

Через те дві перші частини граматики вийшли куди ширшими, ніж третя — наука про речення. Але й тут, хоч

що правда, коротко зібрано все найважливіше, що треба би знати у практиці.

Ще одна причина, чому дві перші частини вийшли більші, ніж третя. Багацько законів, які відносять ся до складні, поміщено в перших частинах, щоб за ними не дуже шукати. І загалом системи я не дуже додержував ся, а вміщував поодинокі явища там, де думав, що вони читачеві найшвидче впадуть у вічі (н. пр., ступінования прикметників при відміні Іх, повстанія прислівників при самих прислівниках і т. д.).

Само по собі, що в цій книжці грає немалу ролю розяснення граматичних назв, які виведено теж методичним способом так, що тими вказівками може користуватись і український учитель, і читач із народа, який цікавить ся українською граматикую.

Щоб читачеві, який учив ся в російській школі російської граматики, ще ясніші стали різниці з російською мовою, щоб він іще лінше впевнив ся, що українська мова *самостійна*, що має свої *окремі* закони, зовсім не такі, як у російській мові, граматику уложено так, що легко покласти в думці побіч себе явища в обох мовах і поробити в того відповідні висновки.

Я вважаю, що цей час для науки української мови *переходовий*, й саме тому вибрав цей шлях. Пізніше цього не буде треба, бо перед нами не будуть уже нічною марою стояти закони російської граматики, які ми придбали собі тяжкими зусиллями. Тепер же ніяк іще не можна вилетіти з тямки всі ці „іменительні“, „существительні“, „междуметія“, „яті в корнє“ і т. д. — то так треба було з тим лічити ся.

Наголосів у книжці скрізь я не давав ізза технічних причин. У друкарні їх небагато, треба було вдатись хоч чимнебудь, ставити наголоси хоч там, де вони були неясні. Зрештою, для такої мети, з якою писана ця книжка, я вважаю, що це хиба не велика, тим більше, що в нас наголос іще не устаткував ся.

Пускаючи у світ оцю *практичну граматику*, я нічого більше не бажаю, як тільки того, щоб вона послужила добром.

дїлу, щоб із неї читачі набрали ся *поваги до рідної мови*, щоб, пізнавши її закони, впевнили ся в тому, що вона й гарна, й багата й формами, і словами, й що вона має такі завдатки розвитку, що нею вискажеш усі найглибші думки й найтончі почування!

Раштат, у липні 1917 р.

Передмова до другого видання.

Не минуло року, як зайшла потреба видати цю книжку удруге. Перший наклад — п'ять тисяч — розійшов ся розмірно швидко. На Україну попало всього 2000 примірників, і їх розхолено на протягу двох тижнів, дарма, що продавці, цілком небажано й без інтенції видавців — таборове товариство „Український Рух“ у Раштаті — і самого автора, й „Союза визволення України“, що допомагав виданню, визначили велику на той час (1918. р.) ціну, 10 карбованців за примірник.

„Практична граматика“ — такий був її заголовок у першому виданні — зустрінута ся з прихильними відгукми. Крім дуже прихильної рецензії д. Володимира Дрошенка в „Віснику політики, літератури й життя“, ч. 33, стор. 486, який обговорював книжку загально, мені попав у руки ще й гарний огляд проф. Євгена Тимченка у „Книгар“і в 1918 р. (стор. 716—718). Чи ще хто де писав про неї, мені невідомо. Із приватних голосів навву лист мінхенського слявіста проф. Бернекера й радника Гартнера, який, ізокрема, був ласкав укавати на деякі хиби в книжці. Всі вваги я прийняв довідома, використав у цьому виданні і складаю за них на цьому місці свою щирю подяку.

Нове видання виходить трохи переробленим, побільше ним — головню щодо прикладів — і, може, в технічного боку кращим. На жаль, у самому укладі не треба було ще робити ніяких змін, бо від минулого року не то мало, але таки нічого не змінило ся в нашому шкільному житті...

І, на жаль, задля невідрадних політичних обставин, далеко на чужині, не можна було й подумати про те, щоби провірити весь матеріал. Що одначе можна було добути, я використав у цьому виданню та провірив. Бо хоч це книжка не наукова в такому розумінню цього слова, як ми його вживаємо, а практична, але ж без джерел її пускати не можна, виходячи би й того, що в нас що не друга людина або „фільм“ або письменник, і вважає за необхідне забирати слово у справах мови, та що відбити ся від неї, в інтересі справи, можна тільки, покликавшись на якийсь прийнятий уже авторитет. Докладну провірку цілого матеріалу — доводить ся відікласти до нового видання. Одне ж можу завважити, що майже всі граматики, які появили ся в нас ув останніх двох роках, я мав під руками, докладно їх переглянув і використав, що міг, використав і граматичну термінологію, ухвалену комісією мови при „Українському Товаристві Шкільної Освіти в Києві“ в. 1917. р. та, що вважав за потрібне, взяв до своєї книжки (гл. стор. 16).

Ніяких змін я не заводив у цьому виданню у правописі. Не в якоїнебудь „галицької“ впертості, або з якихось причин, а попросту задля свого розуміння дисциплінованості і в такій дрібниці, як правопис (гл. стор. 17). Я в цьому певен, що цей правопис — я зву його науковим, бо в ньому є наукові основи — будучини не має, що життя візьме своє (воно вже може, і взяло!), і цей правопис уступить місця іньчому. Як практичний учитель, я добре знаю, яку мороку наводить у початках на учнів „ї“ у тих частинах нашої землі, де не чується ріжниці між обома „ї“ (гл. § 55, Заввага). Що важко воно дасть ся селянинові й робітникові, про те я теж переконав ся, навчаючи правопису по таборах полонених Українців. Що більш, моя думка така, що краще хай завалить ся вся науковість правопису, коли він має

спиняти грамотність межи народом або поділяти людей на добре-, слабо- й малограмотних! Та все ж я не зважую ся в цій книжці, призначеній у першу чергу для вчителів, переходити вже *тепер* на т. зв. практичний правопис, доки в цій справі не сказала ще свого слова наша найвища наукова інституція, цим разом уже *Українська Академія Наук у Києві*.

Берлін, у лютому 1919. р.

Д-р Василь Сімович.

У В І Д.

1. ЩО ТАКЕ ГРАМАТИКА Й ЯК ЇЇ РОЗУМІТИ.

Граматика — слово грецьке. Колись воно значило стільки, що тепер наша азбука. Отже в нас ще й досі звуть *грамотою* — штуку писати та читати, *граматка* — це буквар, *грамотний* — це такий чоловік, що вміє читати та писати. Ми все ще балакаємо про неграмотних, п'яганенько грамотних та добре грамотних. У цих словах усе ще містить ся давнє значіння слова „*граматика*“.

Тепер під *граматикою* розуміють *збір законів*, які є в якійсь мові. Мова річ жива, і все, що живе, має свої закони, по яким живе. Так, як сама природа. Ці закони пізнаєть ся по *явищах*. І мова, як кожна природна річ, має свої *явища*. Ті явища одні на одні впливають, одне явище друге витискає, щоб собі заняти його місце в мові, то через те й закони мови змінюють ся, і разом із тим зміняєть ся й мова.

Мов на світі багато. Одні живуть та розвивають ся, другі гинуть, розвинувши ся, треті завмірають, що не встигли ще й розвинути ся. Це так цілком, як у природі: одне живе, друге гине старим, третє пропадає, не дійшовши до свого розвитку.

Звичайно поділяємо *мови* на **живі й мертві**.

Живі — то такі мови, що ними тепер люде балакають, *мертві* ж такі, що ними колись люде балакали, писали навіть книжки, — але з часом перестали балакати, то так вони й замерли. До мертвих мов належать: *єврейська* (не

змішувати з *жидівською*, живою мовою, якою балакає жидівський народ), *латинська, грецька, церковно-словянська*.

Щоби знати ці мови, треба їх вивчити з книжок, у яких зібрані закони цих мов.

Колись людство думало, що тільки той розумний, хто знає мертві мови. От і через те скрізь по школах тільки ці мови були в пошані, на живі ж мови ніхто не звертав уваги. Але що мертвою мовою ніхто вже не балакав, то щоб її вивчити, треба було всі її закони, цілу її граматику, вбити собі в *голову*, витвердити її досконально, словом: треба було *вивчити її на-памнять*.

От із цього то й вийшов погляд — навіть і тоді, як уже живі мови почали шанувати —, що граматика має за мету витверджувати на-памнять усе те, що в ній зложено.

Через те граматика у школі стала *найгідкішим предметом науки*, всі її бояли ся, як вогню, й ненавиділи її, як щось осоружне та дике.

І цьому нема чого дивувати ся. Людський ум насильства не терпить, а казати комусь витверджувати граматичні правила на-памнять — це насильство. А ось таке насильство сповнювала в нас школа не тільки в науці граматики мертвих мов, але й *живої*, та тільки правда — *чужої для нас*. Московський царський уряд сказав собі колись, що ми, Українці, такі ж Руські, як Москалі, й насильно завів московську мову до наших шкіл.

Ураз із цією мовою прийшла і граматика цієї мови. З граматикою ж московської мови прийшло *нове насильство* — стара система науки: наших дітей приневолювали вшучувати закони *московської граматики на-памнять*, на те хибà, щоб зогидити дитині раз на все цю науку, приневолювали витверджувати „*наречія*“ та „*ль өз корнь*“, і то частенько на те тільки — головно на селі — щоб, коли прийдець ся селянинові написати щонебудь, написати цілком не так, як приписано!

От і через те граматика вважала ся в нас і все ще вважаєть ся зненавидженою наукою, от і через те в нас так мало добре грамотних. Правда — е ще й иньчі причини, але ця причина чи не найважливіша.

Та коли до чужої, хоч і живої, мови можна б іще сяк-так прикласти правило: „заучуй на-памнять граматику“ (тепер зовсім не так уже учать чужих мов, не з граматики вчать, а просто практикою, балакаючи відразу чужою мовою) — то до граматики

рідної мови

прикладати це правило, значить: *єрішити*.

Не можна забувати, що кожний із нас рідну мову знав сяк-так із дому, розмовляв нею дитиною, чув на вулиці, на селі, та що тільки призабував її в чужій школі та через иньчі причини, от хоч би через салдатчину. *Учити ся на-памнять того, що вже знаєш* — шкода часу, та ще й до того — це дурниця!

2. ЯК ЖЕ ТОДІ РОЗУМІТИ НАУКУ ГРАМАТИКИ.

А так, що граматика нічого *не приписує*, вона самовільно нічого *не творить*, сама *не укладає*, а тільки збирає все те, що в мові є, сортує, розбірає, звідкіля що взяло ся та куди належить — словом: із усього цього матеріялу, що в мові є, *складає закони й більш нічого!*

Увесь цей матеріял, який граматика розбірає, у нас *самих* —, тільки що ми ним *несвідомо* користуємо ся, вживаємо його так, як нам наше *чуття* каже. А граматика на те, щоб дати нам *свідомість*, чому ми кажемо так, а не инакше (що „я бою ся *чоловіка*“, а не — „чоловікові“, що я „*придивляю ся чоловікові*“, а не — „чоловіка“), чому ми тоді вживаємо того слова, а другий раз иньчого (що на кравця кажемо *кравець*, а на його жінку — *кравчиха*, вчитель — *великий*, а вчителька — *велика*), чому ми вживаємо тоді такої форми, а иньчим разом инакшої, словом — *граматика освідомлює з законами мови* так, як фізика з законами природи, геологія з законами творення землі і т. д.

Ми бачимо блискавку, чуємо грім, а що воно таке, то це вияснює фізика. Таксамо ми вживаємо слів: *камінь, камінець, каміньчик, камінище, камінюка*, де треба й як треба, але аж граматика вияснює й освідомлює нас із тим, чому ми так кажемо, а не инакше. І як нам треба світла в тому,

чому блискає, чому горить — таксамо треба нам знати, чому ми так говоримо, а не инакше, через те нам треба знати граматику. Але ж як нікому не впаде в голову вчити ся на-памнять, чому дощ падає, чого блискає, — *так нехай нікому й не думаєть ся вчити ся граматики на-памнять!*

Іще одне завдання має граматика, крім того, що вона освідомлює нас із законами мови.

На світі немає двох людей, щоб однаково балакали: кожний має все щось таке в собі, що його мова відрізняє його від другого. Але ж усе-таки люде, що живуть у якомусь селі, чи місті, більш-менш однаково балакають, уживають тих самих слів, і по тому, як вони говорять, і по словах їх, зараз пізнати, звідкіля вони. Кожне село, кожне місто має свою *говірку*, отже мова народу ділиться на багацько говірок. Одна говірка, яка ще найбільш зрозуміла для всіх, стає з часом *мовою письма*.

Як хто хоче написати яку книжку й забажає, щоб усі в народі його зрозуміли, то він уже кидає говірку свого села й береть ся писати цією говіркою, що найбільше зрозуміла для всіх. Таким чином витворюєть ся *письменницька мова*, що також собі говірка, але що вона ввійшла до письменства, що нею пишуть книжки, й далі, що нею вчать по школах, що її вживають по урядах, і найважливіше, що вона для всіх зрозуміла — то вона і стає *спільною мовою цілого народа*.

Але ж у цій спільній мові є свої закони, що нераз відрізняють її потрохи від усіх иньчих говірок. То на те вже є *граматика* письменницької мови, щоб *контролювати*, чи те, що я скажу, буде для всіх у народі зрозуміле, чи ні, чи те, що я напишу, розберуть усі так, як я хотів сказати. От вадля того треба знати граматику, щоби сконтролювати, чи те, що я скажу, чи напишу, буде по-*письменницькому*, або, як то кажуть, *правильно, чи ні!*

Розумієть ся, що *всі люде балакають правильно*. Кожне слово в народі, кожна форма — усе *правильне*. В кожному селі, в кожному місті правильно балакають, але тільки для *того села, чи міста*. І салдат, що було виїде з війська, теж правильно балакає по-салдацькому, для себе. *Кожний для себе балакає — правильно*. І вадля того можна і скласти

граматику кожного села, чи міста, можна найти закони (хоч як це тяжко!) в салдацькому жаргоні. Тільки ж це непотрібне. Усюди потрібне *єднання*, потрібне воно й тут.

Тому то як ми щонебудь творимо *на письмі*, то вживаємо такої мови, щоб була нам усім спільна, вживаємо *письменницької* говірки, *письменницької* мови. *Вона одна тоді являється правильною, а всі иньчі говірки вже нібито неправильні.*

А щоб розібратися, що *„правильне“*, а що *„неправильне“*, то на те є граматики *письменницької* мови. Вона розбірає, котрих форм уживати, котрих ні, як вимовляти яке слово, як його написати, як іскладати слова до купи, щоб усім було зрозуміло, вона розсіває всі сумніви, чи що по літературному, чи ні.

А ця граMATика — це граMATика *письменницької* мови на Україні.

3. ЩО ТАКЕ УКРАЇНСЬКА ПИСЬМЕННИЦЬКА МОВА.

Українська мова — славянська. Вона посестра сербській (хорвацькій), болгарській, словінській, руській (московській), польській, білоруській, чеській та словацькій. Звичайно залічують її до *слідної* групи славянських мов, до якої належить іще московська та білоруська. Але ж сюди належить вона тільки подібністю *форм* (відміною); *звукowymi своїми законами* вона наближається до південнославянських мов, до сербської та болгарської.

А тому, що всі славянські мови знають *відміну*, то й українська мова враз із усіма славянськими мовами (тай романськими, як ось: італійською, французькою і т. д., і германськими: німецькою, англійською, шведською, данською і т. д.) належить до т. зв. *відмінних мов*¹⁾ у світі.

Як усі мови, має й українська мова і свою *письменницьку* мову, має і свої *говірки*.

Великий простір заселений українським народом і, здавалося б, багачко в українській мові *говірок*. Звичайно, *говірки* є, але як на такий великий простір, то їх розмірно

¹⁾ Є ще такі мови, як ось фінська, татарська, японська, які відміни не знають, а ось китайська (хінська) мова — це знов иньчий рід мов.

мало. Із тих говірок вирізняють ся мова Закарпацьких Українців, деякі галицькі й буковинські говірки (Гуцули, Лемки, Бойки, Підгіряни), мова Поліщуків і мешканців північної Чернигівщини. А так, у цілому, ще трошечки своєю мовою вирізняють ся хіба що західноукраїнські говірки (галицькі, західно-волинські, західно-подільські). Зрештою ж, одна говірка поволеньки, непомітно переходить у другу. Через те воно не диво, що *українська письменницька мова зрозуміла скрізь на цілому просторі України.*

Українська письменницька мова розвинула ся з *наддніпрянських говірок.* Це мова Київщини, Полтавщини та південної Чернигівщини.

На це склало ся багатько причин. Ми назвемо найважніщі.

Наддніпрянина — серце України. Там же лежить Київ, що все був осередком українських духових інтересів. Цей наш край на протягу цілої нашої історії був видовищем великих подій, сюди *переходило* в різні часи багато наших людей. Візьміть тільки еміграцію Подоляків на Слобожанщину в XVII ст., і вона йшла наддніпрянською країною. А всі ці перегони людей із лівого боку Дніпра на правий за часів „Руїни“? А всі ці пересування влади гетьманів із лівого боку Дніпра на правий? Усе це мусіло відбитися й на мові, й на її розвитку. Одні люде до других прислухували ся, одні від других слова переймали так, що поволеньки різниці в говірках вирівнювали ся, і з часом і ті люде, що тільки переходом побували над Дніпром, і ті, що лишали ся, балакали вже більш-менш однаково.

Наддніпрянські говірки найбільш *одностайні* щодо свого складу; вони дуже зрозумілі для людей із иньчих сторін України, виявляють найбільшу зі всіх говірок кількість слів, у мові Наддніпрянців багато гарних образів, до того народ балакає там, немов співаючи, має багатько гарних пісень, і їх більш, ніж у иньчих наших людей, і т. д.

Але найважніше, чому наддніпрянські говори стали основою нашої письменницької мови, то це те, що звідтіля *пішло наше нове письменство.*

Хто як не Полтавець *Котляревський* почав у час перший писати народньою мовою? І всі письменники до *Шевченка* теж Наддніпрянці. Рямки нашої письменницької мови, з

чисто народньої на мову інтелігенції, розширили Борзенець *Куліш* і Полтавець *Старицький*. Найкраща щодо складу слів мова в Кляпки *Марка Вовчка* та Полтавця *Панаса Мирного*, словом, — усі найкращі письменники, яким доводилося *творити* письменство, або самі родом *із над Дніпра*, або жили *над Дніпром*.

Але ж наше життя так і складалося, що самій Наддніпрянині не судилося довести до краю розвитку нашої письменницької мови. Барварська заборона українського письменства в Росії, царським указом із 1876 р., перенесла наше письменство до тої частини України, що належала до колишньої Австрії. Тутечки була більша змога витворити ся нашому цілому національно-політичному життю, для того знову треба було розширювати рямки письменницької мови.

Через те, що між обома частинами України прокинено непрохідну колоду указом із 1876 р., прикарпацькі (колишні австрійські) Українці мусіли частенько обмежувати ся на своїх власних говірках, мусіли на основі своїх говірок творити те, чого від них вимагало життя. Таким чином вони витворили наукову мову, поскладали підручники для українських шкіл — і все на основі своїх, прикарпацьких говірок. Коли ж у наддніпрянській Україні повстала знову змога розвивати письменницьку мову (1905 р.), то наддніпрянська мова почала вже збагачувати ся надбаннями прикарпацьких Українців, головню Галичан.

Правда, не все без розбору, що придбали Галичани, ввійшло у склад письменницької мови. Як не як, а галицька письменницька мова витворювала ся ще й із великою підмогою чужих мов, передусім із підмогою польських слів, головню польської складні. Ось і тому те, що різало вуха наддніпрянських письменників, вони відкидали, та ще й відкидали своєрідні галицькі форми, які над Дніпром давно повимірали, і ще тільки зберегли ся на Прикарпаттю.

Але ж усе-таки багацько з того, що придбали прикарпацькі Українці, ввійшло до письменницької мови, головню, з наукового письменства.

UNIVERSITY LIBRARY

4. ЯКА ЦЕ ГРАМАТИКА.

Отже наша українська письменницька мова — це мова Наддніпров'я, та тільки збагачена придбаннями західної України, головню щодо наукових слів та висловів.

Тай і ця граматика, гю її даємо в руки Громаді, у своїй основі граматика мови наддніпрянської України, тале ж той мови, що більш-меньш устаткувала ся вже в *творах наших письменників*.

Але що давнішими часами, доки ще не було в мові такого єднання, як оце тепер, майже кожний письменник писав так, як чув од народа своєї околиці — то в письменство повходило багачко таких граматичних творів (форм), що для загалу Українців незрозумілі, й теперішня письменницька мова їх уже не знає. То щоб улегчити читачеві читання творів давніших письменників, — передусім давніших західно-українських письменників — ми поміщували такі форми надоліні, під текстом, із тим, що їх уживати в письменницькій мові — *не треба*, але щоб їх розуміти, як де їх у книжці вичитаєш. При тому ми, по змові, зазначували, в котрих околицях, у яких письменників такі твори (форми) подібують ся.

Щодо граматичних висловів, граматичних назв (термінології) — то вони вживають ся в цій книжці загалом так, як у граматиці проф. *д-ра Степана Смалья-Стоцького*. Ці назви дуже гарні, мають за собою традицію, легко поутворювані, що навіть малограмотна людина швидко в них розбереть ся, схопить їх та засвоїть. Ось, як і переглянути „*Граматичну термінологію*“, ухвалену „Комісією мови при Українському Товаристві Шкільної Освіти в Києві“ (1917), якою користують ся майже всі автори новітніх граматик, то там найдете мало що не половину граматичних назв із граматики проф. *Стоцького*. І цією „*Граматичною термінологією*“ я теж користувався, брав ізвідтіля такі вислови, що мені видавали ся створеними вдатніше, для вуха кращими, або такі, що їх у граматиці проф. *Стоцького* не було (н. пр., назви відмінків, та не всі такі, як у тій книжечці, деяку назву, що я вважав за кращу і ліпшу, взяв від проф. *Кримського*).

Розуміть ся, що коли мене не задовольняли ні назви у проф. Стоцького, ні ці назви, то я собі придумував ільчі, думаючи, що під теперішній час я тим іще заколоту не вношу, бо ж у нас час творення ще не завершив ся.

Бувало й таке, що я подавав побіч себе й кілька назв, і це теж не гріх, бо по граматах иньчих старіших мов, щасливіших за нашу, теж буває по кілька висловів на одну якусь річ.

5. ЯКИЙ ПРАВОПИС У ГРАМАТИЦІ.

Щодо правопису, то в нас були донедавна, і ще й досі є, деякі, хоч і незначні, різниці в поодиноких виданнях Наддніпрянщини і Прикарпаття¹⁾. Придуманий письменником Кулішем, — з того й назва „кулішівка“ — наш правопис, задля політичного розрізу між нами, розвивав ся та видоскональнював ся тут і там трохи *інакше*, то й через те виникли деякі дрібненькі різниці. Ці різниці зазначені на відповідних місцях у заввагах або під текстом.

Правопис річ неважна, він повинен бути як найлегчий. Але ж *не може* так бути, щоб кожний писав собі, як йому завгодно, по своїй уподобі. Як усюди, так і в такій дрібниці, як правопис, мусить бути *дисципліна*, мусить бути хтось такий, що його голосу повинні всі слухати.

А що це річ *науки*, який правопис для мови найкращий, то тут одинокий, хто має слово, то тільки *вчені люде*, які цією справою займають ся. Наші вчені, які гуртували ся по українських наукових товариствах, у „Науковому Товаристві ім. Шевченка“ у Львові і в „Українському Науковому Товаристві“ в Кїві, подали найголовніші правила задля нашого правопису, тих правил самі придержують ся у своїх виданнях, то й ми в цій граматиці додержуємо ся в самій основі правопису наших наукових товариств, тим більше, що зорганізована нещодавно наша найвища наукова установа, *Українська Академія Наук*

¹⁾ Закарпаття, т. зв. Русинія, вживає й досі офіційально т. зв. етимольогію, гл. § 89.

у Києві, яка для нас усіх мусить являти ся авторитетом у справі правопису, не встигла ще й досі сказати тут свого останнього слова.

Правда, велику вагу має тут, як і всюди, саме *життя*, практика, те, на що в-латинська кажуть *usus*, і на нього очей замикати не можна, і не звертати на нього уваги ніхто не має права. Може скласти ся так, що життя поведе наш правопис своїм шляхом, без огляду на *Академію Наук*, і тоді Академія сама, хоч-не-хоч, за життям піде.

Маючи це на увазі, ми лічили ся в т. зв. практичним правописом, уживаним у нас зараз, і визначили йому належне місце. Цей найбільш уживаний у нас правопис, т. зв. *єрінченківка* (гл. § 92), в дечому ріжнить ся від того, яким написана ця книжка. На ці ріжниці (їх усього 5) всюди у книжці вказано, і загалом вона складена так, що всяк, що пройде її, цілком поправно писати ме хоч цим, хоч тим правописом.

Цей правопис, що проводить ся у цій книжці, більш науковий, за те той, що ним загалом користують ся тепер на Україні, легчий, й тому так швидко прийняв ся.

6. ЧИ З ГРАМАТИКИ МОЖНА НАВЧИТИ СЯ МОВИ.

Виходячи з того, що ми сказали про завдання граматики, що вона, мовляв, тільки в законами мови освідомлює та контролює, що по-письменницькому, а що ні — можна сміло сказати, що *ві самої граматики ніхто ніколи ще мови не навчив ся й не навчить ся.*

Бо ж, щоб мову знати, треба передусім знати дуже *багацько слів*, треба знати, як і коли якого слова вжити, як і коли сполучити одне слово в другим (фрази), треба розібратися в тонкостях мови, в образах, а цьому граMATика, та ще така, як ця, не може присвячувати багацько місця.

Творці *народніх пісень*, головно народніх дум, не раз люде й дуже вчені, але граматики народньої мови не вчили ся; тимчасом, мова народніх історичних дум може для нас усе бути зразком. Не вчили ся української граматики ні *Шевченко*, ні *Шашкевич*, ні *Федькович*, не знала граматики *Марко Вовчок*, не заучували її *Панас Мирний*, *Глібів*, *Ру-*

данський, Теслячко, Проскурівна, не терпів шкільної граматики Франко. А великий знавець народньої мови Іван Нечуй-Левицький, дуже гарний письменник — але у справах граматики набалакав такого, що став за нього сором (читайте його „Криве дзеркало української мови“). З другого ж боку, досить добрі знавці граматичної справи дуже частенько балакають та пишуть такою мовою, що мало хто їх розбере (*Верхратський*).

І Куліш, і Старицький, і Грінченко, і Самійленко, і Леся Українка не докінчували „курсу“, і Кониському було до цієї справи ніколи. І багато-багато гарних і добрих письменників, мова яких дуже гарна, граматики в книжки не проходили, хоч дуже гарно писали, і в їх творів доводилося витягати закони для граматики. Для них граматикою було *вухо*, та ще *почуття*, що те, що вони писали й як балакали, *правильно* по-українському. Через те то вони, зі зростом українського життя, *сами* творили багацько слів та висловів на основі скарбу народньої мови, і творили так, що й не пізнати, чи народ тут творець, чи письменник.

Виходило б, що граматики вчитись не треба, коли так?

Ні, вчити ся треба, та не можна вимагати від цієї науки більш за те, що вона дає, й яке її завдання.

7. ЯК ЖЕ ЙОГО НАВЧИТИ СЯ ПО УКРАЇНСЬКИ.

Не граматика вчить мови, а *живе слово*. Тим то, хто хоче добре знати українську мову, той повинен *багато балакати по-українському* та *читати українські книжки*.

Через те, що наша письменницька мова у своїй основі *народня*, то нам треба прислухувати ся до *народа*, як він балакає. Але що чоловіки, головни молодчі, вештають ся по всіх усядах, служать у чужому війську, мають звязки в містом, то їх мова не дуже чиста. Отже куди краще прислухати ся до старих *дідусів*, і то неписьменних, та до жінок, головни до наших сільських *бабусь*, які не мали ще нагоди віпсувати собі своєї гарної мови.

Слова та фрази, які вчуєш, треба переймати й собі так балакати та писати — не спускаючи з ока законів письмен-

ницької мови, які подає граматика. Не треба забувати, що тим робить ся загальній справі велику приугу, бо ж мова таким чином *збагачуєть ся й від народа не відбігає*. Треба тямити, що чим більше народніх слів та фраз занесемо в письменство, тим більше письменницьку мову збагатимо та й ізробимо її живіщою, свіжіщою, барвищою, а тим самим іще принадищою!

Хто не має змоги прислухати ся до мови села, хай читає етнографічні матеріали: збірки народніх пісень, байок, казок, оповідань і т. д. *Етнографічних збірників* у нас багато. Усюди дістанете їх по бібліотеках. Саме „Наукове Товариство ім. Шевченка“ у Львові видало їх до 40 великих томів, а иньчих видань ми й не рахуєм.

Народня словесність—це невичерпаний скарб, із якого кожний може вивчити ся мови, і що найголовніше: *зрозуміти духа її*, набрати ся *чуття* мови, яке у практиці являєть ся для кожної людини найкращою граматикою!

Крім того, треба читати твори *гарного українського письменства*. Правда, не в усіх письменників однаково добра мова, що варто її черепити. Ось деякі новіці письменники, нераз і дуже талановиті (*Винниченко*), та не дуже дбають про свою мову. Таксамо не все чиста мова в галицьких давніщих письменників (*Могилянський, Головацький, Микола Устиянович*).

І в *давніщих* наддніпрянських письменників треба вміти відрізняти зерно від полови. Треба відкидати церковні слова *Квітки*, деякі московські слова *Котляревського*. Але ж у цілому можна сказати, що всі письменники до *Шевченка*, й його наслідувачі, мають мову зразкову, й щодо слів, і щодо складу слів у речення так, що загалом вони роблять велику прислугу тому, що хоче добре знати українську народню мову.

Із письменників-шістдесятників згернемо увагу на *Куліша*, який виявив у своїх творах величезне багатство вислову та збагатив наше письменство новими (уявними) словами. Крім того, його мова, головно в віршах, має в собі те, що вчені називають музикою слова. Він прислухаєть ся до всіх відтінків у мові та стараєть ся передати їх усі на письмі. Він усе знає, якої саме мови для якого твору треба:

що в народніх малюнках треба більше зближати ся до народа, в вищих творах треба вищої мови (в перекладах із європейських письменників), але при тому ніколи не кидати народнього ґрунту. Куліш — це велике джерело пізнання української мови й довго ще ним лишить ся.

Більш-меньш таке саме значіння має *сімдесятник Старицький*, якому також доводило ся проломлювати перші льоди і в народньої української мови робити мову *інтелігенції*. Те саме треба сказати і про *Кониського* (повісти й оповідання, та наукові твори — життєпис Шевченка), і з ловіщих про *Кримського*. Всі вони повитворювали в душі народньої мови багато слів для інтелігенції, й ці слова живуть у письменстві нарівні з народніми.

Мистець народнього вислову — це *Марко Вовчок*. У цієї письменниці не тільки поодинокі слова гарні, не тільки те, як вона слова до слів складає, але передусім спосіб, як вона їх укладає в речення. Вони в неї виходять просто зразковими. Те саме можна сказати про *Стороженка*, про *Кулішину*, драматурга *Кропивницького*, *Руданського* (головно переклад Іліади), *Ніщинського* (переклад Одисеї) та *Мирного* — найліпшого щодо мови сучасного українського письменника. Із найновіщих — визначають ся народнім складом твори *Сулими*, *Проскурівної* й *Тесленка*, хоч у цих сучасних письменників проскакують сям та там московські слова, що встигли вже зобрати ся до мови народу Лівобережжя.

Незвичайно гарний склад слів у повістях *Федьковича*. Тільки ж треба додивляти ся до говірки, якою пише цей письменник. Вказівки до неї подає в замітках ця граматика.

Гарна народня мова в таких письменників, як: *Глібів*, *Свидницький*, *Маркович*, *Щоголів*, *Мордовець*, *Нечуй-Левицький*, *Грінченко*; коли ж у цих двох останніх сям та там появляють ся нарічеві форми (київські, слобожанські) — то їх небагато. За те який у них багатий скарб слів, як гарно вони складають слова в речення!

Нові письменники: *Франко*, *Маковей*, *Щурат* (головно вірші всіх їх), *Косачева*, *Самійленко*, *Леся Українка*, *Грбовський*, *Коцюбинський*, *Вороний*, *Кононенко*, *Модест Левицький*, *Чернявський*, і ці новіці: *Старицька-Черняхівська*,

Черкасенко, Єфремов, Сріблянський (Шаповал), Чупринка, Олесь, Васильченко — усі вони пишуть гарною письменницькою мовою, яка для нас усіх зрозуміла й може являти ся зразковою.

Новіщі галицькі письменники: *Стефаник, Мартович, Яцків, Лепкий, Пачовський, Карманський* — усі вони пишуть досить гарною письменницькою мовою, та тільки деякі в них усе ще не покидають форм, які виробила собі українська *інтелігенція* в Галичині, тим занечищують свою мову й роблять її малодоступною для наддніпрянських читачів¹⁾.

А так нераз письменник дуже гарний, та мова його нічим незамітна, сказати б середня (*Тобілевич, Чайківський, Кобринська, Бордуляк*), навіть бідна й не зовсім чиста (*Кобиланська*), а то й тяжка (*Леонтович, Ковалів, Кравченко, Стешенко*).

Однак усього цього мало: треба ще читати українські *журнали*, українську *наукову літературу*, стежити за новими придбаннями, що їх у письменство вносять нові письменники, зрівнювати їх зі старими і, якщо нові слова не ріжуть вуха, приймати їх за свої.

Тільки ж щодо *газет* треба замітити, що в них пишуть люде, *не все добре знайомі з українською письменницькою мовою*²⁾, та й ще газетна робота така, що не все є час привадумати ся над тим, як що сказати, то й часописна мова *не все буває зразкова*.

Тут уже *граматика* щодо форм і будови речень і, передівсім, гарний *словар* (от хоч би *Грінченка*) щодо слів

¹⁾ Подаючи раду тим, що добре хочуть навчити ся по-українському, Нечуй-Левицький ось що підносить у своєму „Кривому дзеркалі“: „Щоб вивчитись гаразд української мови, треба їхати не у Львів, а на села на Україні, або читати пісні та вчить на-пам'ять прозу Куліша або П. Мирного (Твори, VIII, стор. 348).

²⁾ Річ у тому, що донедавна в нас по містах, де виходять газети, можна було собі тільки збавити мову, а не то, щоб нею як слід говорити. Через те ось що радить газетярм Нечуй-Левицький: „Щоб не одбивати ся од народньої мови, сотрудовникам газет та журналів треба, принаймні, в-ряди-годи їздити на села, щоб побалакати в людьми. Тимчасом наші журнальні письменники сидять у редакціях по великих містах, замкнуті в кабінетах, мов сільські престарезні баби на печі.“

та *фраз* зробить добру прислугу. Граматика контролювати ме форми, словар — слова та *фрази*.

Тільки ж учити ся мози зі *словарів*, як це робила колись наша інтелігентна молодь у 90. роках XIX ст. — це дурниця. Назверх така мова, вивчена зі словаря, буде українська — слова будуть українські, дух мови буде — чужий!

Розуміть ся, що рідну мову найкраще можна вивчити в *рідній школі*, якщо в ній усі шкільні предмети проходять рідною мовою, як учителі добре знають мову, та ще до того в ній гарні шкільні *підручники*¹⁾, зложені *доброю* мовою.

У рідній школі мова набірає гнучкості, творять ся нові образи, збільшуєть ся мовна скарбниця, слова із усіх закутків рідної землі стають власністю всіх, вирівнюєть ся вимова, форми і т. д. і т. д. Треба тільки, щоб у школі панував завжди живий дух мови, щоб мова не заснічувала ся чуженицею — бо як вона вкрадець ся до школи, то не так легко вимести її з життя.

А так для життя одна й одинока порада — живе слово, чи в устах того, що добре балакає, чи замкнене в книжку тим, хто добре ним володіє!

1) Шкільні підручники мають велике значіння, бо ж вичитані в підручниках слова, чи *фрази* вбивають ся легко в голову, й як прийдець ся потому щонебудь говорити, чи писати — ці слова, чи *фрази* самі мимоволі приходять на думку й самі, як у нас кажуть, пишуть ся. Через те, як шкільні підручники укладають ся поханцем, як укладчики їх не дивлять ся на чистоту мови, то вже цілі покоління на тому терплять. Це стало ся, між иньчим, із багатьома галицькими інтелігентами, які вчили ся в галицьких українських середніх школах із підручників, уложених авторами, які не все знали як слід українську (народню) мову. Через те й галицька інтелігенція витворила собі щось наче окрему мову, що її колись Кримський дотепно охрестив „львівським жаргоном“. Із галицьких шкільних підручників, н. пр., тільки українські читанки А. Крушельницького тай підручники до науки українського письменства Ол. Барвінського — щодо мови гарні.

Із підручників, що появили ся на Наддніпрянщині дуже гарна читанка В. Доги і хрестоматія Білецького й Дорошкевича. Іньчих книжок мало доводило ся бачити.

8. РОЗКЛАД МАТЕРІЯЛУ В ЦІЙ ГРАМАТИЦІ.

Матеріал у цій граматиці розложено на три частини, на

1. *звуки,*
2. *слова й*
3. *речення.*

Перша частина обіймає найважливіші звукові та правописні закони, себто, те, які є звуки в українській мові, які зміни в них добачуєть ся (звучня), й як це все зазначають ся *на письмі* (правопис).

Друга частина займаєть ся словами, як вони творять ся (словотвір), і далі, характеристичними прикметами слів, відміною (якщо вони відмінюють ся) або значінням їх для других слів (невідмінні части мови).

Третя частина говорить про речення: про його частини, про роди речень, про значіння частин речення, про лад слів у реченні, про розділові знаки, про відмінки, словом — обіймає складню.

Крім того, на початку граматики, як увід до неї, додано вступні уваги, щоб читач зазнайомив ся з основними граматичними тямками та назвами.

ВСТУПНІ УВАГИ.

І. РЕЧЕННЯ.

1. Людина балакає реченнями.

Речення.

Кожна думка, що її скажемо (по-старому: виречемо, бо „казати“ по-староукраїнському — ректи) словами або напишемо — це речення.

Речення складаєть ся зі слів. Нераз досить одного слова, щоб було вже речення. От, як скажемо:

Горить! Лишенько! Господи!

— то це такі самі речення, як коли б ми сказали:

Зайняла ся хата. Біда буде! Нехай нас Господь рятуює!

2. Не всі слова в реченні мають однакове значіння, не всі вони однаково важні. **Присудок.**

Передусім у кожному реченні мусить бути таке слово, що видає немов присуд про те, що дієть ся, який хто, що з ким робить ся. Це присудок.¹⁾

Це так, як у суді. Про того, що його позивають, суддя видає присуд, чи винен він, чи ні, себто: який це чоловік, що він робив, що з ним було, що він допустив ся вчинку, за який його позивають.

Так воно і в реченні — все мусить бути присудом. От як у реченнях: „*Зайняла ся хата, Нехай Господь рятуює*“ слова: *зайняла ся, нехай рятуює* — присудки; бо вони видають присуд, що стало ся з хатою, що Господь може зробити.

Без присудка речення бути не може (докладніше §§ 335—338).

¹⁾ Деколи присудок звуть іще *вислів*, що ніби ним щось про когось висловлюєть ся, що той хтось робить або що з ним робить ся.

Підмет. 3. Та крім присудка буває в реченні також таке важне слово, що про нього йде річ, слово, що про нього присуд виголошується, що отже воно немов підкинене присудові (по староукраїнському: підмечене — від слова: метати = кидати). Це — підмет.

У реченні: „*Зайняла ся хата*“ — підкинене присудові слово *хата* — от воно й підмет.

Легко переконатися з'ясувати з речень: *Нехай Бог рятує, Зайняла ся хата*, що за підметом питають питаннями: хто? (як це щось живе) або що? (як неживе), і по тому легко його пізнати в реченні (докладніше § 339).

**Речення
безпідметові.**

4. Та як без присудка речення не може бути, то без підмета воно в нашій мові може обійти ся. Як скажемо:

Горить! Блискає! На світ благословить ся! — то це все речення, бо думка є, але ж підметів у цих реченнях немає.

Це речення безпідметові (гл. § 340).

**Головні
і додаткові
частини
речення.**

5. Присудок і підмет творять до купи головні частини речення; усі інші слова, що знаходяться в реченні, звуться коротко: додаткові частини. Ось у реченні:

Українська дівчина все радо співає пісні — слова: *українська, все, радо, пісні* — додаткові частини речення, бо без них речення може бути (п. пр., *Дівчина співає*), а вони тільки додані на те, щоб іще ліпше знати про дівчину, яка саме вона, коли співає, як співає, та що співає (докладніше про це все гл. §§ 341—346).

II. СЛОВА.

**Частини
мови.**

6. Речення складаються з слів. Кожне слово в реченні має своє значіння, але й само про себе воно щонебудь визначає. Слова подають: хоч назву предмету (*стіл*), хоч прикмету його (*чорний*), хоч число (*перший*), злучують слова до себе (*стіл і лавка*) і т. д.

Всі ці слова, яких ми вживаємо в мові, так і творять до купи мову людини, а як їх зокрема розбіраємо, то лічимо

ся з ними як із частинами мови. Вони так і звуться у граматиці: **частини мови**.

Таких частин мови, таких різних слів по тому, що вони визначають, у українській мові дев'ять. Ось вони:

1. Слово, що подає назву, ім'я предмету, особи, звірини або речі, яку ми бачимо або тільки являємо собі — це **іменник**, н. пр.:

стіл, Василь, кінь, честь . . .

2. Слово, що подає прикмету предмету, особи, звірини, речі, що її бачимо або тільки являємо собі, каже, який хто, яке що — це **прикметник**, н. пр.:

білий (стіл), добрий (Василь), високий (кінь), гнучка (честь) . . .

3. Слово, що його можна покласти за іменик, замість іменика, себто, замість предмету, особи, речі, й т. д. — це **заіменник**, н. пр.:

він (замість: стіл, Василь), ти (як ми до особи, що їй на ім'я Василь, балакаємо) і т. д.

4. Слово, що подає число предметів, осіб, речей і т. п. — це **числівник**, н. пр.:

пять (столів), дев'ять (волів), девятеро (дітей), другий (рік — як числити, скільки пройшло) . . .

Ці чотири частини мови звуться до купи ще й **іменами** — бо ж вони подають імена, назви предметів, називають по ім'ню їх прикмети, стоять замість справжньої назви та подають число названих предметів.

5. Слово, яке каже, що хто діє, робить або що з кимось робить ся, діється, — називається **дієслово**, н. пр.:

(я) гуляю, (він) стоїть, (ми) ходимо, (вони) сплять . . .

Коротче дієслово зветься просто **слово**.

6. Слово, яке стоїть при якомуньбудь ім'ні (при іменнику, прикметнику і т. д.) — називається **пріименник**, н. пр.:

коло ставу (став — іменик, „коло“ стоїть при іменику), один за другим (другий — це ім'ня числове, числівник, „за“ стоїть при ім'ню) і т. д.

7. Слово, яке стоїть при такому слові, яке каже, що дієть ся в кимось (дієслово), або при такому, яке каже, який хто є (прикметник) — це прислівник, н. пр.:

(Петро) *дуже* (кричить) [„кричить“ — це слово, дієслово, й „дуже“ стоїть при „слові“].

8. Слово, яке сполучує два слова до купи або і два речення — це сполучник, н. пр.:

він і я (слово „і“ сполучує два слова: слово „він“ і слово „я“).

9. Слова, якими викликуємо, коли в нами щось із нечевля станеть ся, коли нам боляче, як весело або смутно стане на серці, або якими наслідуюмо вигуки та згуки, що довкола нас лунають — це виклики, н. пр.:

ох, лишенько, шубовсть, пугу і т. д.

III. СКЛАДИ, ЗВУКИ, НАГОЛОС.

Склади. 7. Як речення складаєть ся зі слів, так слова складають ся зі складів.

Скільки разів у якому слові зокрема складаємо уста й порушуємо чи язиком, чи зубами, стільки складів творимо. Через те бувають слова однокладові, н. пр.: *раз*, двокладові, н. пр.: *ма-ти*, трискладові, н. пр.: *го-ди-на*, чотирокладові, н. пр.: *го-во-ри-ти*, ... й багатокладові, н. пр.: *по-не-ре-ска-ду-ва-ти*.

Звуки. 8. У кожному складі буває один, два або і три звуки. У слові *три* ось такі звуки: *т, р, и*; у слові *склади*: *с, к, л, а, д, и*; у слові *Житомир*: *ж, и, т, о, м, і, р*.

Вимовляючи ці слова складами, легко пізнати, що там тільки може бути склад, де є такі звуки, як: *а, е, і, о, у*, — які називають ся голосівками. (гл. §§ 12, 14)

Всі иньчі звуки — шестівки (гл. §§ 12, 18—23) — без голосівок у українській мові не можуть творити складів. Попробуйте сказати: *тр, склд, жтир*, — побачите, що не то складів не буде, а й слів ніяких із того не вийде.

9. Щодо того, чи на кінці складу голосівка, чи склад **Відчинений** кінчить ся шелестівкою, поділяємо склади на **відчинені** і **зачинені** **зачинені** **склад.** і **зачинені**.

У словах:

ма-ти, се-ло, но-га

всі склади відчинені, бо кінчать ся голосівками; у словах:

раз, сіл, ніг, мер-цям, лих-зар

усі склади зачинені, бо кінчать ся шелестівками. У слові: *бе-ріг* перший склад одчинений, другий зачинений.

10. Не всі склади в якомусь слові вимовляємо з однаковою **Наголос.** силою голосу. У слові *мати* на склад **ма-** кладемо більше голосу, ніж на склад **-ти**, ми той склад наголошуємо, отже склад **ма-** наголошений, склад **-ти** ненаголошений — **безнаголосний**.

То так кожне слово має свій **наголос** — вимову складу з більшою силою голосу, з притиском.

Нераз наголос відріжняє слова від себе, н. пр.:

дорбга — дорога́, мука́ — му́ка, селі́ — се́ла.

Через те, що слово саме про себе не має значіння, а на-бірає його аж тоді, коли вискажемо його в реченні, то звичайно наголосів на письмі не зазначаємо. Якщо вже хочемо дати знати читачеві, що маємо на думці те, а не інше слово, що це слово має таке, а не інше значіння, то ставимо над складом чертинку ('), себто, зазначаємо, що наголос паде саме на той склад, а не на інший (порів. у-горі слова: *дорога́* — *дорóга*).

Зі слів: *селі́* — *се́ла* пізнати, що наголос у нашій мові не все паде на той самий склад, а що рухається, з одного складу перерухується на другий. Через те кажемо, що в нас наголос **рухолий**¹⁾, себто, що може падати на якийнебудь склад у слові.

Склади лічать ся звичайно від кінця слова. То так кажемо: наголос паде на останній склад у слові *тепéр*, на другий від кінця у слові *ма́ти*, на третій у слові *Го́споди*, на четвертий у слові *сі́ротами*, на пятий у слові *жа́йворон-кові* і т. д.

¹⁾ Є такі мови, що в них наголос постійний, не рухається, н. пр., у польській мові він паде все на передостанній склад, у чеській на перший склад слова.

IV: ЯК ПОВСТАЮТЬ ЗВУКИ.

11. У кожному складі буває по одному, два, три й більше звуків; у слові *ти* — два, у слові *раз* — три, у слові *мама* — чотири і т. д.

Вони витворюють ся при помочі мовних приладів. Ось вони, мовні прилади: рот, ніс, гортанка, голосниці, піднебіння тверде (переднє) та м'яке (заднє), язик, зуби й губи.

А повстає звук таким робом.

Повітря, що в легенях, переходить дишницею (продиховим каналом), натискає на голосниці, що в гортанці, ті голосниці розтягають ся й дріжать — то так як у нас діти притулюють до рота листок із дерева або барабанчик, розтягають його пальцями й дують; барабанчик, чи листок дріжить — можна язиком перевірити, — й наше вухо чує звук.

Які це звуки, якими вловить їх наше вухо, то залежить од того, як ми усталимо та як поворухнемо яким мовним приладом (ротом, чи язиком). А далі від того, чи все в однаковою силою напірати ме повітря на голосниці, чи та сила, може, буде зміняти ся, й голосниці будуть то більше, то менше розширяти ся. Та ще й від того залежить, як пливати ме повітря ротом: чи без ніякої перешкоди, ніде не спинюючись, чи не заступить йому де дорогу який мовний прилад (язик), і звук увірветь ся або, промощуючи собі дорогу, мусить протиснути ся крізь мовні прилади.

Голосівки
й шелестівки.

12. Якщо повітря з рівномірною силою напірати ме на голосниці й, проходячи крізь рот, ніде не наскочить на перепону, то чути буде голос, і той звук, що вийде, зветь ся голосівкою — н. пр.:

а, е, и, і, о, у.

Це ті звуки, що їх легко вимовити, й без яких не може бути складу (§ 68).

Як же сила напору не буде все однакова, буде міняти ся, раз буде більша, раз меньча, і, крім того, мовні прилади ставити муть перешкоди повітрю, то вухо схопить тільки шелест, і той звук, що вийде, має назву шелестівки, н. пр.:

б, в, т, с, к, ж, л, м і т. д.

Це все шелестівки.

Таким чином звуки поділяють ся на голосівки й шелестівки.

13. Для одних і других придумано значки — **букви Букви.** (літери), щоб їх зазначувати на письмі. В українській мові звуків дуже багато, за те значків для них (буквів) усього **33** (гл. § 28).

У. ГОЛОСІВКИ.

14. В українській мові є такі голосівки: **а, е, и, і, о, у.**

Всі вони творять ся так, що губи прибірають відповідні форми, й язик то підносить ся вгору, то спадає вдолину та ще и стягаєть ся взад (гл. стор. 33, обр. 1—6).

Як язик мати ме звичайне собі (нормальне) положення, а губи приберуть форму досить широкої еліпси — то звук, який витворить ся під впливом напору повітря, це—**а**.

Як язик підійде вище вгору й займе середнє становище між звичайним і горішнім, а губи ще більш розширять ся, й еліпса буде вузча — вийде звук **е**.

Якщо язик підійде ще вище, й еліпса ще трохи звужить ся — буде звук **и**.

Як еліпса буде вузесенька, й язик дійде до вершка піднебіння — вийде звук **і**.

Коли губи приберуть форму колісця, й язик спаде зі звичайного становища (від **а**) — в середнє межі звичайним і долішнім — вийде звук **о**.

Якже колісцячко стане маленьке, губи висунуть ся немов до свисту, язик спаде ще більше, скорчить ся взад, що на переді рота буде порожнє місце, то вийде звук **у**.

Треба завважити, що українські голосівки: **а, е, о**, (та ще й почасти **и**) — одчипені, що при їх вимові не можна стискати нітрохи губ до купи, ні зубів притискати, бо тоді вийдуть стиснуті, чужі (хоч би московські) голосівки, не українські.

При тому треба звернути головню увагу на голосівку *и*, щоб вона вимовляла ся на піднебінню, а не в горлі, як московське *ы*. Такого звука в иньчих мовах нема; ще найближче до нього німецьке стиснутое *е*.

**Голосівкові
двозвуки.**

15. Якщо сполучити яку голосівку з *і* або *у*, але так, щоб язик при *і* й *у* тільки дуже злегка захопив своє становище, то повстане двозвук, (гл. стор. 33, обр 7, 8) н. пр.:

ай (це тільки так пишеть ся, в мові це — *аї*), *ой*, *ей*, *ий*, *уй*, або *ав* (*ав* пишеть ся — говорить ся *аў*, гл. § 34), *ев*, *ив*, *ів*, *ов*.

**„М'які“
голосівки.**

16. Звичайно поділяють голосівки на тверді і м'які (це такі, що мають перед собою *й*). Деякі з них мають у нашій мові свої окремі знаки, деякі їх не мають. Майже кожній твердій голосівці відповідає м'яка, і так

твердій голосівці: *а*, *е*, *и*, *і*, *о*, *у* відповідає
м'яка: *я*, *е*, *ї*, *йо*, *ю*, н. пр.:

азбука — *айце*,

поема — *моє*,

їду — *їду*,

один — *його*,

Уляна — *Юхим*

Тільки голосівка *и* немає відповідної м'якої.

17. Не треба думати, що цими шістьма голосівками вичерпують ся всі голосівки, які є в українській мові. Їх куди більше в мові, та тільки ми цього не зазначуємо на письмі, і в письменницькій мові не виріжняємо їх у вимові.

Не кожне написане *е* означає — *е*; н. пр.: у слові *мене*, перше *е* иньче, ніж друге, воно наближаєть ся до *и* (гл. § 68).

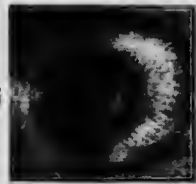
Таксамо пробуйте казати саме *а*, а потім *ай* або *ав*; почувте, як при *ай* язик рухнув ся трохи, й це *а* вже наблизило ся до *е*, при *ав* чуєть ся теж иньче *а*.

А ось у слові *до дому*, чуєть ся, що перше *о* наближаєть ся до *у* і т. д. (гл. про це § 68).

Та це справа вчених, практична граматика тих тонкостей не визнає.

у

о

а

е

и

і

„у“ у дрозвуді:
ÿ (в)

7.

8.

„і“ у дрозвуді:
(и)

— 33 —

ШЕДЕСТІВКИ:

9.

ф (в)

10.

и (б, м)

11.

с (з)

VI. ШЕЛЕСТІВКИ.

Проривні.

18. Повітря, що виходить із легенів, може в роті прорвати ся, бо йому заступить дорогу якийсь мовний прилад; тоді повстають шелестівки проривні. Прорвати ся може повітря

- а) на *губах*: п, б — губні проривні шелестівки,
- б) „ *зубах*: т, д } зубні проривні ше-
- „ трохи далі: ть, дь } лестівки,
- в) „ *задному піднебінні*: к, г — заднепіднебінні проривні шелестівки.

При одних із них чути голос (б, д, дь, г) — це шелестівки проривні голосові (*дзвінки*), при других голосу не чути (п, т, ть, к) — це шелестівки проривні безголосі (*глухі*).

Протиснені.

19. Крім того, повітря може ще й протиснути ся крізь щілину на якомунебудь місці рота, й тоді витворюють ся протиснені шелестівки. І знов повітря може протиснути ся щілишкою, що повстане

а) *межи спідніми губами й верхніми губами*: ф, в — губні протиснені шелестівки,

б) *за губами*: с, з

„ „ трохи далі: зь, сь (кінчик язика догори) } зубні протиснені шелестівки,
 ш, ж (кінчик язика ввігнутий)

в) *між хребтом язика й піднебінням*: х, й — заднепіднебінні протиснені шелестівки.

Як вимовляти с (сь), з (зь), то чути сичання, через те й ці шелестівки звуть ся ще й *сичні*; при ш, ж чути шипіт, через те їх називасмо *шипучими*.

І знов ф, с, сь, ш, х — це протиснені шелестівки безголосі (*глухі*); в, з, зь, ж, й — протиснені шелестівки голосові (*дзвінки*).

Плавкі.

20. Ще й може бути так, що повітря спокійно пливе, а тільки спиняєть ся на кінці язика за зубами, при чому тріпотить цілий його кінець (р), або боки його (коло черенних зубів) тільки, тай то злегенька (л). Це шелестівки *плавкі*.

До них належить іще п, шелестівка, яка повстає так, що язик за зубами спинює прохід повітря крізь рот, і воно виходить собі носом. Усі ці три шелестівки в українській мові голосові (*дзвінки*).

21. Таксамо голосова придихова шелестівка г, яка витворюється так, як голосівки, при відчиленому роті, в горлі, і губна ш, що при її витворі повітря проривається на губах, але переходить через ніс.

Придихова
„ш“

22. При всіх шелестівках (крім м і н) повітря переходить ротом, тому то ті шелестівки звуться ротові. При м і н воно йде носом, тому оба ці звуки *гузнагі* й носові.

Ротові,
носові.

23. Не тільки між голосівками є двозвуки; є вони й межі шелестівками. Ось вони:

Шелестів-
кові
двозвуки.

- ц — проривно-протиснений звук (тс)
- ч — „ „ „ (тш)
- дз — „ „ „
- дж — „ „ „

Вони в вимові зливаються до купи; два з них мають, як бачимо, свої значки (букви), два другі ні (*дзвін*, *джерело*)¹⁾, хоч вимова їх нічим, тільки *голосовістю* (*дзвінкістю*) відрізняється від ц і ч. Щ — це знак на три звуки: штш (шч).

24. Щоб з'ясувати собі докладно всі шелестівки, які є в українській мові, подаємо тут таблицю шелестівок.

Таблиця
шелестівок

Шелестівки	проривні		протиснені		прор.-прот. (двозвуки)		плавні	
	безго- лосі	голо- сові	безго- лосі	голо- сові	безго- лосі	голо- сові	безго- лосі	голо- сові
губні:								
обом губами . .	п	б, м ²⁾	—	—	—	—	—	—
дол. губ. і гор. губ.	—	—	ф	в	—	—	—	—
зубні:								
кін. ясна за зуб.	т	д	с	з	ц	дз	—	р, н ³⁾
на переді піднеб.	ть	дь	сь	зь	ць	дзь	—	—
			ш	ж	ч	дж	—	—
на челюстях . . .	—	—	—	—	—	—	—	л
заднепіднебінні:	к	г	х	й	—	—	—	—

гортанне, придинове, голосове: г

¹⁾ Окремий знак на *дж* мають, н. пр., Серби (Ц); його перебрав було в „Русалці Дністровій“ *Маркіян Шашкевич*, але він не прийняв є в нашому письмі.

²⁾ через ніс.

UNIVERSITY OF ALGERIA LIBRARY

Розуміть ся, що в українській мові багато більше шестівок, ніж їх виявляє ця таблиця. Тільки ж на них немає значків, і в практичному житті воно й непотрібне. Чим менше значків, тим ліпше задля народу, який не має часу морочити собі голови виучуванням усе нових та нових значків, та тим краще задля грамотности в народі.

Ви пробуйте тільки язиком посувати від т до ж, почувте, скільки нових звуків повстає, н. пр.:

*тато, терен, тік, тісто*¹⁾, *кіл, кепський, кеса*
і т. д.

Це все нові звуки, але ж ми їх зазначуємо раз буквою т, то знов к.

Або візьміть хочби букву л. Що иньче вона визначає при а (*ламати*), иньчий звук при е (*леміш*), иньчий при і (*лії* або *лівій*). Це чотири різні л, і треба б задля них мати чотири окремих значки.

Але ж це роблять тільки вчені задля своїх наукових цілей. У практичному житті досить одного значка.

¹⁾ У деяких говірках так таки не відрізняють у вимові *ті* від *кі*, *ді* від *сі*, *то* від *ко* і т. д. Ось через те діти нерас (на Буковині) пишуть у школі:

кіло (тіло), *кісто* (тісто), *кінь* (тінь)...

кіти (діти), *кіжа* (діжа), ...

а навіть:

кві (дві), *квері* (двері),

бо в вимові чується ся мняке д, щось наче *дві*, *двері* (гл. § 40, ув. 1). Слово: *щастя* (щасте) одна дитина написала раз цілком фонетично: *щасьнь*.

І. ЗВУКИ.

І. ЗВУЧНЯ І ПРАВОПИС.

25. Які звуки має українська мова, ми вже пізнали.

Колись було їх куди більше. Але ж бо українська мова стара, і в часом серед звуків позаходили великі зміни.

Багацько звуків попропадало зовсім (ъ, ъ), багато повитворювалося нових (ш, і, ї, ї)¹⁾, багато поперемінювало колишнє своє значіння (ѣ, ѣ, і, е)²⁾.

Сталося це все не нараз, а протягом довгих століть. Іще й тепер сям та там, по закутинах України, живуть деякі давні звуки, як не в первісному значінні (п. пр., у Бойків та Закарпацьких Українців живе ѣ, там кажуть: „быѣ“), то в дуже зближеному до давнього (н. пр., двозвуки в Чернигівщині на місці нашого і з о або е, пор. „куйнь“ — замість „кінь“, „нїюс“ — замість „ніс“).

Був час, коли, може, всі Українці так балакали, та з розвитком мови це позмінялось. **Звучня.**

26. Як життя цілого народу, як його мова, так і звуки в мові мають свою історію.

¹⁾ Звук *и* витворився зі змішання *ѣ* й *і* (пор. наше: *ходити, риба* з московськ.: *хадѣть, рыба*), подібно як у південнославянських мовах оба ці звуки злилися в один, і то в *і*; про укр. *і* гл. §§ 50—57.

²⁾ Про *ѣ* гл. § 51; укр. *е* ствердло, як у південнослав. мовах.

Тільки історією звуків у нашій мові нам займатися ніколи. Це річ історичної граматики української мови, а наша граMATика — практична. Ми спиняємося тільки на тих законах, що вже в нашій мові склалися, й тільки ними займаємося.

Та частина граматики, яка обіймає звукові закони, зветься звучня.

Пізнати хоч найважливіші звукові закони нашої мови цікаво, бо ж вони відбиваються на цілій її будові, відрізняють її від інших славянських мов, у першій лінії від московської й польської, й надають їй прикмету самостійної мови.

Правопис.

27. У практиці цікаво знати звукові закони вже через те, що на основі цих законів витворився й більш-менш уже устаткувався український правопис — закони, як віддавати звуки мови на письмі.

Український правопис у своїй основі фонетичний (грецьк. слово φωνή = голос, звук), опирається на законі: пиши, як чуєш.

Але ж через те, що тоді кожний буде собі писати, як він чує, то й буде стільки українських правописів і стільки українських мов, скільки людей балакає українською мовою, бо ж кожний чує по своєму. Тому то, вибіраючи зі звукових законів те, що для мови сутнє, характерист наш правопис містить у собі ще й багацько так: що нам покинула історія мови, і далі лічить ся потрохи з тим, який корінь у якому слові, себто, із чого слово склалося. Через те він уже тратить вартість чисто фонетичного правопису, а стає потрохи етимольогічним (грецьке слово *ἐτιμολογία* — наука про щось справжнє, про значіння слова), себто, зберігає декуди корінь слова (н. пр., пишемо: *човна*, хоч кажемо: *чоўна*, бо — *човен*).

Звичайно по граMATиках одділюють одне від одного — звучню від правопису, і так, власне, і треба. Але ж у практичній граMATиці цієї справи відділяти не будемо, а обговорювати мемо їх побіч себе; де тільки буде чого треба, побіч звукового закону все йти ме правописний, і навпаки.

II. УКРАЇНСЬКА АЗБУКА.

28. Українська азбука або абетка (з-грецька: альфабет або азьфавіт)¹⁾ налічує 33 значки, з яких 32 віддають приблизно²⁾ всі звуки нашої мови, а один (Ь) має свою окрему службу (§§ 37, 38, 41). Ось вони:

А а (а)³⁾, Б б (бе), В в (ве), Г г (ге), Ґ ґ (ґе), Д д (де), Е е (е), Є є (йе), Ж ж (же), З з (зе), И и (и), Й й (ий), І і (і), Іі іі (йі), К к (ка), Л л (ел), М м (ем), Н н (ен), О о (о), П п (пе), Р р (ер), С с (ес), Т т (те), У у (у), Ф ф (еф), Х х (хе). Ц ц (це), Ч ч (че), Ш ш (ше), Щ щ (шче), Ю ю (йу), Я я (йа), Ь ь (ір або м'який знак).

III. ЗВУКОВІ І ПРАВОПИСНІ ЗАКОНИ.

29. Як у житті панує безнастанна боротьба за те, щоб легше прожити, так воно і в мові. Не тільки одне слово витискає друге, не тільки одна форма нахабно вдираєть ся на місце другої, але „ один звук із другим бореть ся.

А в тій боротьбі один звук потягає за собою другий, один другому подає, кожний віддає денещо зі себе, себто, вони приподібнюють ся (асимілюють ся) до себе (§§ 65, 73), один витискає другий зовсім (§ 62), то знов у тій боротьбі між два звуки всунеть ся третій (§ 65., § 63) і засяє собі місце так, що оба мусять із ним лічити ся . . .

Усе це робить мова, щоб і собі влегчити життя, а людині, що нею говорить, заощадити енергії при порушванні мовних приладів.

Нераз на око видаєть ся, що мова замість улегчувати собі роботу, спричинює собі труднощі. Це як до мови. От українська мова, всупереч иньчим, н. пр., московській,

¹⁾ від назв перших двох буквів: *аз, буки* (церковно-слав.), *а, бе* (укр. і загально европ.), *альфа, бета* або по новогрецькому *віта* (грецьк.).

²⁾ Пор. помітки в §§ 17, 24.

³⁾ У дужках назва букви.

польській, німецькій і т. д., любить повноту — через те, задля цієї повноти, любить нерав додавати деякі звуки, тоді як иньчі мови волять їх відкидати (§§ 56, 66); вона любить і голосистість (§§ 30—34), тоді як иньчі мови її уникають.

І в цими прикметами треба лічити ся, бо вони мову характеризують, відріжняють її від других.

IV. ГОЛОСОВІ ШЕЛЕСТІВКИ.

На кінці
слова

30. У иньчих мовах голосові шелестівки (гл. табл. шелест. стор. 35) на кінці слів мовкнуть, переходять у безголосі. В українській мові кожне б, д, дь, г, з, зь, ж, дз, дж — лишаєть ся на кінці слова (у вивуку) голосових і в мові й, розуміється, на письмі. Тому то ми говоримо й пишемо:

хлїб (а не як Москалі або Поляки кажуть — хлси),
дїд (не — дїт), *мідь* (не — мїть), *дзиг* (не — дзик),
віз (не — віс), *мазь* (не — мась), *лудз* (не — гуц),
ніж (не — ніш), *їдж* (не — їш, пор. моск.: бш).

перед безго-
лосими

31. І не тільки на кінці слова, але й перед безголосими шелестівками всі ці голосові шелестівки і в мові й на письмі задержують свою голосовість. .

Кажемо й пишемо:

парубка (не як Москалі сказали б: парупка),
редька (не — ретька), *розвідка* (не — розвітка),
берізка (не — беріска), *ніжка* (не — нішка)¹⁾ . . .

От і через те слівця: без, від (од), під, над, об, перед (пред), чи вони самостійні слова (приіменики, §§ 283, 288, 289), чи зросли ся в другими словами в одне (приростки, §§ 95, 295), і далі приросток роз- (§ 110) ніколи ні в вимові, ні

¹⁾ Як би в деяких околицях, під польським (в Галичині, — тільки ж не Гуцули й не Покутяни, ці вимовляють як слід — на Поліссі, на західній Волні, в Холмщині), або під московським впливом (в північній Чернігівщині) діти в школі робили тут помилки на письмі (і балакаючи), то зараз треба їм підшукати відповідне слово, де б голосова шелестівка стикала ся в голосівкою, н. пр.:

парубка, бо: *парубок*, *жердка*, бо: *жердок* і т. д.

на письмі своїх визвучних голосових шелестівок на безголосі не заміняють. Через те ми кажемо й пишемо:

<i>без тебе, безпечний</i> (не — бес тебе, беспечний) . . .	без
<i>від тепер, відперти, одитовхнути</i> . . .	від
<i>під садом, підтягнути</i> . . .	під
<i>над полем, надколоти</i> . . .	над
<i>об тин, обсадити</i> . . .	об
<i>перед тим, передплатити, представник</i> . . .	перед
<i>розпитати, розкинути, розтерти</i> . . .	роз-

32. Те саме треба сказати про приіменик „з“, який ніколи не переходить у „с“ (як, н. пр., у моск. мові), і ми мусимо балакати й писати:

з Полтави, з тюрми, з Кутів (гл. § 58).
з паном, з тобою, з Костем . . .

Коли ж це слівце („з“) злило ся в другим ув одне (приросток), го воно перед ось якими безголосими шелестівками, перед: **ц, т, к, ф, х** — переходить і в мові, і на письмі в безголосе „с“¹⁾ отже:

спекти, стерти, скинути, сфальшувати, схопити . . .

Але ж і перед безголосими: **с, ш, ц, ч** — чусть ся й пишеть ся все „з“:

зїсти, зшиток, зчепити, зцідити . . .

не кажучи вже про **в, л, м**, де, звичайно, все чути й де пишеть ся „з“ отже:

звалити, зламати, змочити . . . (пор. моск.:
свалить, сломить, смочить . . .).

Таксамо у зложених приімениках (гл. § 294) пишемо (й по більшій часті вимовляємо) „з“ не — „с“ отже:

зпід, зпонад, зпонад, зперед, зпоза . . .

33. За те ж, коли безголоса шелестівка здіблеть ся з **голосовою**, то ця остання робить її в мові (не — на письмі) **безголосі перед голосовими**

кажемо: *великдень*, пишемо: *великдень*, бо — *великий*

„ *як же*, „ *як же*, „ *який*

„ *просьба*, „ *просьба*, „ *просити* і т. д.

¹⁾ хоч, н. пр., у Нечуя-Левицького найдете: *зинути*, і сям, і там так і балакають; за те той же письменник пише: *с тобою, с тебе*.

„в“ після
голосівки

34. Шелестівка „в“ після голосівки скрізь, де б то не було і з чого вона не склала ся б (§ 35), у мові перейшла в нас на „у“, н. пр.:

кров (кажемо — *кроў*)
дівчина (кажемо — *діўчина*)
лавка (кажемо — *лаўка*)
човни (кажемо — *чоўни*) . . .

У правописі того „у“ після голосівки ніде не зазначаємо, а всюди пишемо „в“¹⁾, — і то навіть у тих випадках, коли „у“ витворило ся в „л“ (гляди під § 35 б, г), отже:

читав (по моск.: читаль)
вовк (по московськ.: волкь)
повний (по моск.: полный) . . .

Тільки після „у“ шелестівка „в“ чується як „в“, але ж далеко не так, як у московській або в польській мові, де його чути як легке „ф“ (укр.: *чув*, *обув* Москаль вимовив би близько до: *чуф*, *обуф*). Це „в“ сильно голосове, що близько підходить до „ў“²⁾.

На кінці слова або і складу після шелестівки „в“ втрачає трохи зі своєї голосистости, але теж далеко ще йому до московського або польського „ф“, н. пр.:

черв, *нерв*, *червня* . . .

При цьому „в“ уста заокруглюють ся немов до „у“, а долішніх губ не прикладаєть ся до горішніх зубів (пор. стор. 33, образ 1, 7, 9) як це роблять у таких випадках Поляки або Москалі (вони вимовляють: черф, нерф, червфня — пор. польськ.: черфца).

„л“
у визвуку

35. В українській мові в дієсловах — у чоловічому роді минулості (§ 243) — кінцеве „л“ (у визвуку)

1) Таке ў (в) мають іще Білоруси, і вони зазначають його окремим значком ў, н. пр.:

кроў, *кароўка* (корівка), *поўны* (повний) і т. д.

Колись так і писав український письменник *Маркіян Шашкевич* у „Русалці Дністровій“, але ж цей знак теж не прийняв ся.

2) Узагалі укр. „в“ шелестівка дуже голосова, — тим і пояснюють ся її перехід у „у“ — так, що незнайомлений із московською мовою Українець московські слова: *сволочь*, *свыше* вимовляти ме: *зволоч*, *звыше* і т. д., пор. іще вгорі § 32.

а) після голосівок перейшло в „у“ (пишемо „в“), а) після голосівок

н. пр.:

(вона) *каза-ла*, (вони) *каза-ли*, але (він) *каза-в*
 „ *пи-ла*, „ *пи-ли*, „ „ *пи-в*
 „ *ї-ла*, „ *ї-ли*, „ „ *ї-в*
 „ *коло-ла*, „ *коло-ли*, „ „ *коло-в*
 „ *кину-ла*, „ *кину-ли*, „ „ *кину-в...*

б) після шелестівок: п, б, с, з, р, к, г, х — відпало, б) після шелестівок

н. пр.:

(вона) *осліп-ла*, але — (він) *осліп*
 „ *скуб-ла*, „ „ *скуб*
 „ *тряс-ла*, „ „ *тряс*
 „ *ліз-ла*, „ „ *ліз*
 „ *умер-ла*, „ „ *умер*
 „ *товк-ла*, „ „ *товк*
 „ *застряг-ла*, „ „ *застряг*
 „ *оглух-ла*, „ „ *оглух...*

Деколи випадає „л“ і після „д“ (§ 271, 2):

(вона) *зблід-ла*, але — (він) *зблід*
 „ *обрид-ла*, „ „ *обрид...*

в) Але ж загалом як перед „л“ повинно стояти т, д, то т і д випадають перед „л“, і тоді „л“ із попередньою голосівкою творить двозвук (переходить ув „у“) н. пр.:

(вона й він) *клад-е* — (вона) *кла-ла*, але — (він) *кла-в*
 „ „ *плет-е* — „ *пле-ла*, „ „ *плі-в...*

Заввага. В імеників „л“ на кінці слова (у визвуку) в літературній мові всюди зберегло ся, отже:

орел, котел, стіл, віл і т. д.¹⁾

г) У визвуку складів кожне ол із наступною шелестівкою в українській мові теж перейшло в оў (пишемо ов) отже: + шелестівка

вовк (пор. московськ.: волкъ)
повний („ „ полный)
човна („ „ челна)
натовп („ „ толпа) і т. д.

1) У покуцьких говірках (на Буковині) і тут „л“ перейшло в „у“. Там кажуть:

стів (стіл), *орев* (навіть відміняють: орева), *котеє* (таксамо: котева), пор. у Федьковича:

От вигреби поволеньки *понтів* (=попіл) з печі. (Ангель-хранитель).

UNIVERSITY OF ALBERTA LIBRARY

„Г“ на
кінці
складів

36. Голосова шелестівка „г“ на кінці слів трохи німіє й деколи відпадає, н. пр.:

кажемо: Бог, але — *спасибі*
„ четверга, „ — *четвер* . . .

Тільки ж, німіючи, укр. „г“ в шелестівку „х“ (як у моск. мові) не переходить; через те у словах

одяг, порі, Бог, луг . . .

усе мусить бути чути „г“ — не „х“.

У. МНЯГЧЕННЯ.

1. Нове мнягчення.

37. Як зубні шелестівки — т, д, с, ц, з, та ще й плавкі — а та н зійдуться з мнякими голосівками, такими, що мають перед собою й, себто, з: я, є, йо, ю, і, (§ 16) то вони перестають бути собою, язик підходить трішки вище, до твердого піднебіння, і з тих звуків творяться вже:

ть, дь, сь, зь, ць, ль, нь,

або, як кажемо, ці шелестівки: мнягчаться.

т, д, с, з,
ц, л, н

У нашій мові тепер тільки ці шелестівки, себто: т, д, с, ц, з, л, н¹⁾ можуть мнягчитися, більш ні одна (у московській мові ще й, н. пр., губні — пор.: *голубь, кровь* і т. д.), і тільки після цих шелестівок на письмі може стояти ір (ь).

Мнягчення
у правописі

38. Але ж цим знаком зазначується мнягчення після цих шелестівок тільки:

а) на кінці слів і складів, у визвуку, н. пр.:

батько, мідь, письмо, мазь, шевць, банька,
жаль . . . і

б) перед о, н. пр.:

дьоготь, нього, льоду . . .

¹⁾ Ось ціле гарне речення, зложене з цих початкових буквів:

„Треба, друже, з цілого серця любити народ!“

Зрештою, перед голосівками зазначають ся мнягчення
тільки голосівками, себто, знаками: я, є, ї, ю. То так

кажемо: *тяажко*, — пишемо: *тяажко*

„ *синѣ* „ *сине*

„ *на нозѣ* „ *на нозі*

„ *болѣу* „ *болю . . .*

Заввага. У деяких говорах (на Буковині, на Полтавщині) чується середнє „л“, щось наче:

Середнє „л“ (л)

лавка, слава, лебідь, ломити, луснути . . .

Таке ж середнє „л“ (л) подибується в західній Україні (Станиславівщина) та в Київщині в деяких таких випадках, як:

тілки, білше, началник

і деякі письменники пишуть на тому місці тверде „л“.¹⁾

У письменницькій мові прийнято в таких випадках усюди зазначувати мнякість л і писати:

тільки, більше, сильне, мазальниця і т. д.

39. Як у мові йдуть після себе дві мнякі шелестівки, то на письмі зазначаємо мнякість тільки останньої, н. пр.:

Мнягчення двох шелестівок

кажемо: *кісьть*, пишемо: *кість*

„ *різьня* „ *різня*

„ *на місцьці* „ *місці²⁾* . . .

Тільки мняке „л“ усюди лишається мняким, коли воно тільки на кінці складу.

Вимовляємо й пишемо: *читальня*, не — читалня

„ *пальці* „ *палці . . .*, хоч *провалля, весілля*, бо тут подвоєна шелестівка (гл. § 61).

¹⁾ пор. *Тим то мова його найбільше скидається на мову Якова Марковича. Зараз пошлю до волосного, нехай висилає мазальницю та вишвалників* (Нечуй-Левицький, том VIII, 7. стор). *Вона пожалувала тілки через те, що всі їй понадбридали. Мати плазувала перед панством, хоч і не так силне, як тепер* (Кримський — Лаговський, 23).

²⁾ Деякі письменники, боячись, щоб кому не подумалося вимовляти з-московська, що тільки остання шелестівка мняка, дуже вперто зазначували завжди мнякість обох шелестівок.

Ось Нечуй-Левицький писав усе:

оповідання, а далі: слідком, гостьі, латиньською мовою (Повісти, VIII) . . .

св, зв, цв,
см

4^а Таксамо не зазначуємо м'якого с, з, ц у невложених словах, як після них ідуть губні шелестівки (п, б, м, в), і потім іде „я“ або „і“ (з „ѣ“, гл. § 51), тому

кажемо: <i>свѣит</i> ,	пишемо: <i>світ</i>
„ <i>звѣир</i> ,	„ <i>звір</i>
„ <i>сѣміх</i> ,	„ <i>смiх</i>
„ <i>цѣвях</i> ,	„ <i>цвях</i>
„ <i>сѣвято</i>	„ <i>свiято . . .</i>

Навпаки ж, вимовляти з-московська так, як написано (світ, звір, цвях) ніяк не можна. М'які с, з, ц в таких випадках — це дуже характеристична прикмета української мови, і в вимові до того треба дуже додивляти ся.

Але ж у вложених словах, або якщо „і“ склало ся з „о“ (гл. § 52), чують ся с, з твердими, н. пр.:

спішити (пор. рос. спѣшить), *спінути* (мос. вспомнить), *звирити ся* (пор. віра, рос. свѣрится), *звід* (пор. мос. сводъ)¹⁾ . . .

сьє, цьє,
зьє

41. За те як у слові чуєть ся на кінці (наросток, §§ 95, 179, 26) -ський, -цький, а далі: -сько, -їсько (§ 139), то

У Куліша читаємо:

користь, завязьтля, сьцілив, озвещьця, пісьля, на мосьті, сьсла

і навіть — *на серьці, котляр* (приклади взяті із „Позиченої Кобзи“, Женева, 1897)

Таксамо додивляєть ся до цього Кримський:

пісьля, поясняла, поясню, пісьню (Лаговський) . . .

¹⁾ Західно-українські письменники донедавна додержували ся на письмі м'ягчення цих с, з, ц, але ж тепер уже закинули (Грамматика проф. Стоцького каже таки писати *свѣит, звѣир . . .* і т. д.). Із наддніпрянських письменників так писав постійно Нечуй-Левицький (*свiято, спiв, смiх, пересвѣдчився, несвѣдомо* — Повісти, VIII), і передусім чуткий на всі цікаві явища в мові — Куліш. Ось кілька виписків:

переспiв, свѣит, звѣздами, свѣтлиця, свѣятий („Позичена Кобза“, Женева, 1897).

Таксамо Кримський: *на смiтнику, насмiшкувано, освѣита, несвѣдомо, свѣятонька . . .* (Лаговський)

Що більше — Куліш пише: *дзвiвн, свѣй* — хоч тут „і“ склало ся з „о“ — і м'ягчення не дуже дочуваєть ся, і Нечуй: *приспiвшили, змiніть* (Повісти, VIII), хоча це слова аложені.

всюди, в мові й на письмі, вазначуємо м'якість с, ц¹⁾,
отже:

Артемоський, людський . . .
Старицький, Хмельницький . . .
пасовисько, письмо . . .

Під впливом цих наростків вже й деінде с, ц, а також і з,
якщо вони стоять перед к — м'ягчать ся. То так кажемо
й пишемо:

ськати (пор. церк.: искати), *зіськати* (правди
не . . .), *військо* . . .

цькувати, цяцька, лопуцьки, багацько, знанацька . . .
близький, низький, совзький, різький . . .

42. Губні шелестівки — ц, б, в, ф, ш, — в українській мові не м'ягчать ся, вони все тверді, де б вони не стояли²⁾. Губні шело-
стівки

От і через те після них ніколи не можна писати м якого
знаку, а голосівки: я, є, ю, ї, якщо вони стоять після губних,
мають свою питому вартість, себто:

я = *йа* (*пняий* = *пйаний*)

є = *йе* (*бе~~мо~~* = *бйемо*)

ю = *йу* (*вюн* = *вйун*)

ї = *йі* (*сімї* = *сйімї*),

а не так, як у московській мові, де вони мають значіння:
а, е, у, і — з м'якою попередньою шелестівкою.

Заввага. Знаючи це, що губні шелестівки в українській
мові не можуть м'ягчити ся, ми й не потребуємо після

¹⁾ Ці „с“ та „ц“ вимовляли ся колись твердо, як у московській мові,
але ж вони вподібноли ся до „к“, яке знов під впливом „ц“ посунуло
ся наперед до зубів. Це прикмета виключно української мови;
м'яких наростків: -ський, -цький — немає ні в одній славянській
мові (гл. ще § 49).

²⁾ Маленький впімок творить вимова слів: *свято, святий, цвях* [і
загалом тих слів, де є дві шелестівки, як ось: *черв'як, тьмяний, цв'ягнути* . . .], то в деяких околицях чується не: *свйато, свйатий, цвйях*, а так якось наче: *свьато, свьатий, цвьях* (через
те у Словарі Грінченка пишеть ся *святий, свято, цвях* — без
апострофа — і Драгоманов писав *святий, не — свјатий*). Та ці слова
ще й вимовляють ся: *свьато, свьатий, цвьях*, а навіть *сььато, ссьатий*.

них писати ані апострофа (') [як це за Грінченком зараз пишеться по всіх часописах та в усіх урядових виданнях Наддніпрящини (гл. § 92)], ані „ъ“ [як радив і писав Нечуй-Левицький і як за порадою комісії Академії Наук¹⁾ пише багато письменників (§ 92, 2)], ані переписувати я, є, ю, ї через *йа, ѓе, ѓу, ѓї* [як це робить деколи Кримський], і вже зовсім неможливо писати „ъ“ [як це бачимо у „Словарі Уманця і Спілки“²⁾ і т. д.³⁾]. Треба виходити від законів своєї мови, не — чужої, від знання своєї граматики, не — чужої, а що Москалі могли б, н. пр., наше *п'ять* прочитати за своє *п'ять* — то нехай! Наша граMATика писана задля нас, на основі наших законів, отже

наше: *п'ять* треба читати як: *п'ять*
вязати „ „ „ *в'язати*
імя „ „ „ *ім'я* і т. д.

„р“ 43. Після „р“ теж ніколи м'якого знаку не ставить ся, хоч у багатьох околицях України (Лівобережжя, Гуцульщина, Покуття, Буковина) воно живе і м'яко вимовляється (пор. літер.: *р'ямка, р'ятувати, р'ябий, бур'як* і т. д.) Треба писати:

косар не — косарь
Харків „ — Харьков
тюрма „ — тюрьма . . .³⁾

¹⁾ Цю відомість узято із брошури В. Науменка: Загальні принципи українського правопису, Київ 1917, стор. 15.

²⁾ Виходить, що, н. пр., слово *п'ять* пишуть у нас іще так: *п'ять* (Грінченко), *п'ять* (Нечуй-Левицький), *п'ять* (Словар Уманця, Куліш, Кримський), та ще Кримський пише:

Пйер, субйективний, пйеса, хоч: *хлоп'ятко, рум'яно, прислїз'я* (Лаговський). Нечуй-Левицький пише:

п'яного, сїм'я, а навіть: *з'єднання, з'їдено, з'явши* (Повісти, VIII) і стоїть проти апострофів.

А все це задля того, щоб відрізнити українську вимову губних перед м'якими (йотованими) голосівками від московської.

³⁾ Урядова правопись (грінченківка) зазначає м'якість „р“ (гл. § 92), Кримський його не зазначає: *книгар* (Лаговський). Стефанік пише: *церькова* і таксамо Федькович.

Шелестівку „р“ перед: я, є, ю, і вимовляють у нас ріжно,
 як: р_я, р_є, р_ю, р_і,
 то немов: р_іа, р_іє, р_іу, р_іі,
 то знову немов: р_я, р_є, р_ю, р_і (*п_ір_я, п_ір_іа, п_ір_я*).

44. І після шипучих — ч, ш, щ, ж — в українській мові ч, ш, щ, ж ніколи не може бути м'якого знаку. Ці шелестівки всюди тверді (тільки в деяких говірках, н. пр., у Гуцулів, на Підгіррі, подекуди на Буковині та на Київщині вони м'які¹⁾).

Після них рідко стоять і м'які голосівки, а коли стоять, то їх таке значіння, як після губних, н. пр.:

нічю — ніч_ю,
підніжся — підніж_{ся},

або просто вимовляєть ся твердо:

ніччу, підніжся. . . .

Ці всі закони м'ягчення витворила мова повіщими часами. й через те це м'ягчення ми звемо новим.

2. Старе м'ягчення.

45. Колісь у українській мові м'ягчили ся ще й губні шелестівки, і задніспіднебісні, тай і зубні инакше м'ягчили ся, ніж тепер. М'ягчення це наступало не тільки в таких випадках, як зараз, але ще й перед „є“ та „и“ (тепер — ні). Ці форми м'ягчення передала нам мова зі своєї історії — і через те це м'ягчення ми звемо старим або історичним.

46. І так губні прибірали „л“ перед м'якими голосівками, тому то ми тепер кажемо й пишемо:

Губні:

любити, але — *люблю*, а тепер уже після того:

а) л

люблять (мос. *любятъ*), гл. § 276

лупити, але — *луплю*, а тепер уже після того:

луплять (мос. *лупятъ*)

¹⁾ Через те Хоткевич свій роман із гуцульського життя озаголовив „*Кам'яна душа*“, і в Стефаніка в розмовах люде балакають: *шьо* (= що), *чьис* (= час), *пичь*, *шьистя* (= щастя). Таксамо пише Нечуй-Левицький: *курчат*, *мерезять*, *вчатъ ся* (Повісти, VIII) й Федькович: *душия*, *бжьоли* (Ангел-хранитель).

ломити, але — *ломлю*, тепер уже після того:
ломлять (мос. *ломають*)
здоровий, але — *здоровля* (мос. *здоровье*) і т. д.¹⁾

Цікаво, що тепер уже в майже всіх говірках України в деяких випадках до ж, п, якщо після них іде „я“, втиснуло ся „н“. Таким чином побіч

б) н	<i>імя</i> (ім'я)	чуєть ся <i>імя</i>
	<i>мякий</i> (м'який)	„ „ <i>мякий</i>
	<i>мята</i> (м'ята)	„ „ <i>мята</i>
	<i>мясо</i> (м'ясо)	„ „ <i>мясо</i>
	<i>розіп'яти</i> (розіп'яти)	„ „ <i>розіп'яти</i> і т. д.

Вживати можна в літературній мові обох форм:
імя й *імня*, *мя(г)кий* і *мякий*.

Зубні. 47. Таксамо досі ми кажемо й пишемо в літературній мові:

платити — *плачу* (не — платю), *плачений*
ходити — *ходжу* (не — ходю), *прохожий*
мусіти — *мушу* (не — мусю), *примушений*
возити — *вожу* (не — возю), *вожений*
хрестити — *хрецу* (не — хрестю), *хрещений*
їздити — *їжджу* (не — їздю), *виїжджений* . . .
(про нарічеві форми, що в дужках, гл. § 276 — примітка).

Виходить, що в деяких випадках колись мнягчили ся **зубні** так, що

т	переходило на ч	
д	„ „	дж, ж
с	„ „	ш
з	„ „	ж
ст	„ „	шч = щ (кожне зокрема для себе мнягчило ся)
зд	„ „	ждж („)

і те мнягчення й досі обовязкове.

¹⁾ Є такі говірки, що такого мнягчення в же не знають, н. пр.: Підгір'яни, Гуцули, які говорять:

любю, *лупю*, *адорове*, гл. про це докладніше § 276, примітка.
Так і пише декуди Стефаник (у розмовах) і Федькович.

48. Таксамо у спадщині лишила нам мова мнягчення задне-піднебінних — в, г, х, та гортанного — г.

Задне-
піднебінні,
„г“

Кажемо: *потік*, але кличемо: *потоце!*, купасмось: *у потоці*
„ *Бог* „ „ *Боже!*, наша надія: *в Бозі*
„ *гріх* „ „ *гріше!*, каемось: *у грісі*
„ *хурдига* „ сидять: *у хурдизі¹⁾*

а далі кажемо:

точити, божити ся, грімити . . .

То так здавна, й до сьогодні, в деяких формах (у відміні, гл. §§ 151 6, 7, 158 1, 265 6, 273, й як творимо слова)

в перед е, и переходить у ч, перед ї у ць
г „ е, и „ „ ж „ і „ зь
х „ е, и „ „ ш „ ї „ сь
г „ „ „ і „ зь

3. Мняке „ц“.

49. Дуже цікавою зокрема й оригіальною прикметою української мови являють ся мняке „ц“ (гл. §§ 37, 41²⁾). Воно появляеть ся передусім у імеників на: -ць, -ець, -ця, -иця (§§ 130—132, 113 1а, 2а, 3а), н. пр.:

Гриць, місяць . . .
кравець, Українець, заць . . .
вівця, праця . . .
удовиця, паляниця . . .

¹⁾ Останнього мнягчення московська мова не знає (пор.: *потокъ, порогъ, грѣхъ*), а й форм: *вовче, пороже, гріше* зовсім нема. За те для української мови це мнягчення дуже цікава й своєрідна прикмета.

²⁾ 6 діалекти, що не знають мнякого „ц“, н. пр., Покутяни (під Коломиєю), Підгір'яни, на Буковині. Через те у творах Стефаника, у словах, які він укладає в уста селян, не найдете мнякого „ц“; він пише, н. пр.:

хлопец, речинец, нівец, кінца, клецами, полотенца, цу
(зиму), *шибеницу*... (приклади зі збірки: *Мое слово*)

Те саме бачимо в Федьковича: *удовец, коверец*... (*Жовнярка*).

Декуди й на галицькому Поділлі (гусятинський повіт) кажуть:

хлопец, кравец, швец, овец, . . . — хоч *хлопця, хлопцям, вівцю, швеця* (у визвуку все тверде тільки -ець) а далі: *місяць, сулиць* . . . і т. д.

Це мняке „ц“ лишасть ся в усіх цих словах у цілій відміні з виімкою перед „е“ (гл. §§ 153, 160), н. пр.:

(нема) *Гриця*, (кличемо) *Грицю*, і (є) *Гриці*, (нема) *Гриців*...

„ *Україця*, (є) *Україці*, (даємо) *Україцям* . . .

„ *віці*, (бачу) *віцю*, (нема) *овець*, у *віцях* . . .

„ *вулиці*, (нема) *вулиць*, (тішу ся) *вулицями* . . .

І в імеників на -це являсть ся в відміні (з виімкою перед „е“, гл. § 170) мняке „ц“, н. пр.:

яйце — *яйця*, *яйцю*, в *яйці*, *яець*, *яйцями* . . .

І в иньчих частинах мови появлять ся мняке „ц“, хоч на кінці, хоч у середині слова, хоч і на початку, н. пр.:

ниць, *горілиць*, *навпростець*, *направці* . . .

кравцювати, *правцювати*, *тупцювати* . . .

працьовитий, *цляцянка* . . .

цїлий, *цїлувати*, *цїль*, *цїна*, *цюрком* . . .

Про мняке „ц“ перед „к“, гл. § 41.

Мнякого „ц“ не має ніюдин славянський нарід, і рідко котрий може вимовити його як слід¹⁾.

VI. УКРАЇНСЬКЕ „І“.

50. В українській мові голосівка „і“ грає важну ролю.

Тих „і“ є кілька. Вони ріжно вимовляють ся (отже й пишуть ся), бо й із ріжних звуків повитворювали ся.

„і“ з „ї“

51. Передусім є таке „і“, яке ніколи у слові не змінясть ся. Це „і“ все мнягчить ті шелестівки, що на основі українського закона мнягчення (§ 37) дають мнягчити ся, себто, т, д, с, з, ц, л, п. На письмі таке мнягчення зазначають ся значком „ї“ (мняке і). Це „і“ відповідає старославянському й московському „ѣ“ (ять). То так пишемо:

тіло („і“ ніде не змінясть ся: тіла, тілу, тілом і т. д.), *діло*, *сіно*, *зівати*, *цїлий*, *пильніщий* . . . (вимовлять ся: тыло, дыло, сыно, зывати цылий, пильныщий)

— але попри те:

вітер, *біда*, *піхота*, *мідь*, *різький* . . . (з т. зв. твердим „і“, бо губні й „р“ не мнягчать ся).

¹⁾ Тим то і сміють ся наші люде з Москалів, які ніяк не вимовлять слова: *палляниця*.

Таке і (ї) подибуєть ся в дісловах наворотових (§ 225, 1 в) якщо в коріні (§ 96) їх є „е“, н. пр.:

плету, але — (часто) *заплітаю* (мос. уплетаю)
лечу, „ (нераз) *літаю* (мос. летаю)
— все з „мняким“ і, бо після: л,
мету, „ (часто) *вимітаю* (мос. выметаю)
гребу, „ (часто) *загрібаю* (мос. загребаю)
— все з „твердим“ і — бо після: м, р.

І тут усюди лишаєть ся ї (і): літаю, літаєш, літати, вимітаю, вимітати і т. д.

52. Є ще таке „і“, що вийшло з „о“ або „е“. Тут в-тварили ся окремі закони, коли „о“ та „е“ переходять у „і“. Кажемо, н. пр. „і“ з „о“, „е“ (ікання)

(нема) *ро-ва*, але (є) — *рів*, (нема) *со-ли*, але (є) — *сіль*
„ *но-са*, „ — *ніс*, „ *но-чі*, „ — *ніч*
(є) *се-ло*, але (нема) — *сіл*, (нема) *о-се-ни*, але (є) — *о-сінь*
ве-се-лий, але — *ве-сіл-ля*,
ка-ме-ня, „ — *ка-мінь* . . .

Отже як „о“ або „е“ з відчиненого складу переходять у зачинений (гл. § 9), то замість „о“ та „е“ появляєть ся „і“.

Тільки ж ці оба „і“ не однакові. Те „і“, що вийшло з „о“, не мнягчить попередньої шелестівки, тому на псьмі вазначуємо його „і“ (твердим „і“): те ж „і“, що повстало з „е“, мнягчить ті шелестівки, що дають мнягчити ся (§ 37) в українській мові (т, д, с, з, ц, л, н), отже так, як при „і“ з „ѣ“ (§ 51) — і це мнягчення вазначуємо т. зв. мняким і = і̇.

Це т. зв. закон ікання в українській мові¹⁾.

Тому то у слові *ніс* (носа) вимовляємо „і“ твердо (пишемо: і), „ „ *ніс* (нести) „ „ „і“ мняко (пишемо: і̇).

¹⁾ На око здаєть ся, що він не в с юди переведений *послідовно*, але це тільки на око, і ті „вїмки“ ікання мають свою причину то в історії мови, то в чому иньчому. Ось ці „вїмки“ — склад за ч и н е н и й, ікання нема:

1. при відміні, в закінченнях, н. пр.:

чоловіком, не — *чоловікѣм*, бо *-ом* (гл. § 150) закінчення (на повстання якого дає пояснення історія мови, гл. під 7),

Таксамо пишемо: *тїк* (току), але — *тїк* (текти),
сїль (соли), „ *сїл* (село),
постїл (постолї), „ *постїль* (постелї),
 а далї: *дїл* (долу), „ *дїл* (дїлити — „і“ не
 змїняєть ся),
лїз (лоза), „ *лїз* (лїзти) і т. д.

королем, не — *королїм*, бо -ем (гл. § 153) закінчення,
несеш, не — *несїш*, бо -еш (гл. § 264) закінчення і т. д.

2. при відміні, як „о“ або „е“ випадають, н. пр.:
сон, не — *сїн*, бо кажесть ся: (нема) *сна*, (тїшу ся) *сном* („о“
 всюди випадає),

день, не — *дїнь*, бо кажесть ся: (нема) *дня*, (нїльна) *днїє* (всюди
 „е“ випадає) . . . про це гл. відм. §§ 151, 154,

3. якщо в відміні „о“ або „е“ вставленї, н. пр.:

вікон, не — *вікїн*, бо „о“ вставлене між „к“ і „н“ (§ 168, 5),
 пор: *вікно*, *вікна* . . . гл. ще §§ 158 2, 162 2,

сестер, не — *сестїр*, бо „о“ вставлене між „т“ і „р“ (§ 158, 2),
 пор: *сестра*, *сестри* . . . гл. ще § 171 4,

4. в таких словах, де в: оро, оло, ере (повноголос), н. пр.:
горох, *голод*, *очерет* . . .

хоч тут уже почало сильно входити „ї“, й ми кажемо вже:

голіє, *борїд*, *сторїн*, *корїє*, *ворїт*, *берїє*, *порїє* . . . гл. §§ 158 2, 151 2,

5. у таких словах, що стоять під сильним церковним впливом,
 н. пр., кажемо:

Господь Бог (церк.), але *Пан Біє* (народне),

богдапрости (церк.), але *спасибї* (народне) . . .

6. в дуже рїдких випадках і наголос упливає на те, чи ікання в,
 чи його немає, тїльки ж таких випадків дуже мало, ось вопи:

нарбд але — *нарїд*

вблньїй „ — *вїльнїїй*

вбїйна „ — *вїїна*

згбднїй „ — *згїднїй*

самбтнїй „ — *самїтнїй* . . .

7. тай іще в багатьох випадках, що або мають свою причину
 в історїї мови (н. пр., *вовк*, *повнїй*, *борцї*, *кров*, *торг*, *смерть*,
серп, *верх* і т. д.), або склали ся припадково, на подобу иньчих
 форм (аналогїчно), н. пр.:

їстот, *пїдвод*, *вечер* (вечеря) . . .

Через те саме нераз маємо ікання там, де не повинно б його
 бути, бо склад одчинений, н. пр., кажемо:

кїлок, хоч „нола“, бо: *кїлка*, *кїлковї*, *кїлки* — усюди є „ї“ . . .

кїнець, побїч: *конець*, бо: *кїнця*, *кїнцевї*, *кїнці* . . .

стїлець, побїч: *столець*, бо: *стїльця*, *стїльцевї* . . .

Це „ї“ теж дістало ся сюди на подобу иньчих форм.

53. Якщо „о“ стоїть на початку слова й на основі закону ікання мусить переходити в „і“, бо склад зачинився шелестівкою, то „і“ дістає впереду „в“ (роззів, гл. § 66), отже так:

- о-вес*, але — *вів-са*
- о-тець*, „ — *віт-ця*, (але: пан-отця — церк.)
- о-рел*, „ — *вір-ла*, (хоч і — орла)
- о-вець*, „ — *вів-ця*, а таксамо
від, він і т. д.

Щодо „від“, то воно в нашій мові вживається побіч „од“. Радимо писати так, як це роблять кращі наші письменники, а саме — „від“ тоді, як попереднє слово кінчить ся голосівкою; як же воно кінчить ся шелестівкою, то краще вживати „од“¹⁾.

Пор. *Волохата тїнь од них упала на стїл. Немов аж потемнїло в хатї від них, покрацало* (Васильченко).

Це відносить ся до „від“, якщо воно і злило ся в другим словом у одне (приросток).

Пор. *Приїде, запевне, той день, що ми відпочинем од мул* (Грінченко — Під хмарним небом, Львів).

54. Ще є таке „і“, яке повстало зі стягнення (в називн. відм. множини у прикметників, гл. §§ 199, 201), н. пр.:

„і“ в прикметників

- гарн-ї, добр-ї, син-ї, лис-ї* — повстало із:
гарн-иї, добр-иї, син-її, лис-її

Це „і“ або не мнягчить попередньої шелестівки (§ 199), або мнягчить її (§ 201), коли вона дасть ся мнягчити (т, д, с, з, ц, л, н, § 37).

Коли прикметник кінчить ся на -ий (-а, -е), то „і“ не мнягчить попередньої шелестівки, й тоді пишеть ся тверде і (§ 199), н. пр.:

- товстий* (пан) — *товсті* (пани)
- рудий* (вус) — *руді* (вуса)

Під впливом „ікання“ вже й таке „і“, що ніде не повинно змінити ся (із ѣ), зміняєть ся в словах:

річ, ведмідь,

і ми кажемо: *речі, ведмедя* і т. д.

¹⁾ А так, то деякі письменники вживають виключно або од (Нечуй-Левицький) або від.

босий (чоловік) — *босі* (люде)
сизий (сокіл) — *сизі* (соколи)
куций (хвіст) — *куці* (хвости)
білий (кінь) — *білі* (коні)
чорний (кіт) — *чорні* (коти) . . .

У тих прикметників усюди, де тільки чути „і“, треба вимовляти шелестівки перед „і“ твердо й писати „і“, н. пр.:

(приглядаємось) *сизій* (возулі)
(малюємо на) *білім* (полотні)
(пишемо на) *товстім* (папері)
(черевик на) *босій* (нозі) . . .

Коли прикметник має закінчення -ій (-я, -є), то всюди, де чути „і“, воно м'ягчить попередню шелестівку (як вона має м'ягчити ся), й тоді пишеться „ї“ (§ 201), н. пр.:

синій (папір) — *сині* (папери)
гусій (дзюб) — *гусі* (дзюби), а далі
(пишу) *синім* (олівцем)
(сиджу в) *останній* (лавці)
(приглядаюсь) *тутешній* (людині) і т. д.

„і“ після
голосівок
і в назвуку

55. а) Після голосівок кожне українське „і“ в українських словах (і в чужих, гл. § 75 7) вимовляється як *ї*, й на письмі зазначається т. зв. м'яким *і* (*і*), н. пр.:

Україна, моєї, поїти, шиї, добродії, Чугуїв . . .

б) На початку слова пишеться *і* м'яке (*і*), *і* тверде *ї*, відповідно до того, як чується:

імовірний, імня, але — їхати, їсти . . .

в) Про „і“ в чужих словах гл. § 75.

ЗАВВАГА. У переважній більшості українських говірок різниця між „твердим“ (із „о“) і „м'яким“ (із „е“, „ї“) „і“ затерла ся (в Херсонщині, на Полтавщині, на Підгіррі, на Буковині і т. д.) і *всюди* шелестівки перед „і“ вимовляються *м'яко* (отже: *сьїл* і *сьїль*, *постьїл* і *постьїль*, *тьїк* [току] й *тьїк* [текти]). Через те, та ще зі страху, щоб із українським „ї“ не склало ся по школах те ж, що в московським *ѣ*, яке морочило голову дітям, майже всі письменники Наддніпрянщини й за ними й Комісія при Академії Наук висловлюють ся проти писання „ї“ після зм'ягчальних (§ 37) шелестівок. Через те ж саме й сучасний

ур
§ 9
не
і т
пер
Ус
щ
ска
го
§ 9
ро
ся
во
во
так
але
на
(аб
н
Т
від
(і у
5
шел
мо
кол
дво
кін
так
1)
— У
укр.
писа
стор

урядовий правопис його в таких випадках не вживає (гл. § 92, 5). Ясна річ, що порівняння в московським „ѣ“ тут бути не може, бо в московській мові „ѣ“ й „ѳ“ визначають один і той же звук, а тимчасом „і“ й „ї“ й вимовою шелестівок перед ними й повстанням своїм — це два різні звуки. Усі письменники й автори граматики, — усі згідно підносять, що воно так, що це різні звуки¹⁾, але ж усе таки стоять за скасування „ї“ після шелестівок і вживають його тільки після голосівок, у значінні її (*мої, твої, їхати*, гл. вище § 55, § 92, 5), хоча рівночасно лишають я, с, ю в їх подвійній ролі (гл. *яйце — коня, поєдинок — синє*). Через те затираєть ся дуже характеристична прикмета нашої мови, і правопис тратить признаку науковости. Коли такий правопис загально прийметь ся, коли Академія Наук скаже так писати, то, правда, у школі дітям стане багато легче, але ж учителєві таки треба буде безнастанно звертати увагу на вимову, щоб діти не плутали „і“ з „о“ з „ї“ з „ѳ“ (або ѣ), щоб вимовляли як слід

ніс (носа) й *ніс* (нести), *діл* (долу) й *діл* (ділити) і т. д.

Те ж саме відносить ся до сцени. Актори теж мусять відрізнити ці оба різні звуки, бо вимова на сцені (і у школі) все мусить бути зразкова.

56. У деяких випадках, коли слово починаєть ся двома шелестівками [н. пр., у словах:

Приставно „і“

ще (шче), *мла*, *ржа*, *ржати*, *рвати*, *кло . . .*], може до нього „і“ приставляти ся. Дієть ся це тоді, коли попереднє слово кінчить ся шелестівкою або двозвуком (гл. § 15) — це задля легкої вимови; коли воно кінчить ся голосівкою, то приставляти „і“ не треба. То так кажемо й пишемо:

вона ще спить, але — *він іще спить*

витри ржу, але — *витер іржу*

степ покрив ся млоу, але — *покрив ся степ імлоу . . .*

¹⁾ Тимченко — Українська граMATика ч. I, стор. 7; Модест Левицький — Українська граMATика, стор. 11; Залозний — Коротка граMATика укр. мови, вид. четверте, стор. 4; Грунський — Украинское правописание, стор. 8; Гладкий — Практический курсь украинского языка стор. 2 і т. д.

Таке „і“ все тверде.

Пор: *Дав Бог день, іди до свого діла* (Квітка). *Аж ішов я мимо його* (Куліш). *Час іти каву пити* (Кримський). *А кінь тріє, води не не, доріженьку чує* (нар. пісня). *І поїдали душі, мое тріє* (Л. Українка). *В позові муж із женою в театр їмчать* (Франко). *Вибрали Коваленка вітом* (= старшиною), а він іще не розуміє, що з ним дієть ся (Мартович). *Так скривдить їх іще небезпечніше* (Старицький). *Ховаючи ся по мокрім їмзу, жандарм скрутив на-право* (Франко-Цигани). *Далі Вова за гомоном других голосів ізнов не почує* (Васильченко). *Проказав несміло батько та й замкнує ізнов уста* (В. Мова). *Ото позбігались їх нечистій матері Ляхи* (Куліш). *Ой, на горі сніжок їмжить* (нар. пісня). *Як піймав вовк їклом за хвіст* (Слов. Грінченка)...

Вставне „і“ 57. Тверде „і“ вставляєть ся у словах, зложених зі слівцями: об-, від-, над-, під-, роз- (приростками, §§ 95, 110) коли друга частина зложеного слова починаєть ся двома шелестівками, н. пр.:

відірвати, обізвати ся, надіслати, підібрати, розізнати...

пор.: *Одірвись, коню, од берестонька* (нар. пісня). *Більш обізнали мене люде, стали наймати* (Ганна Барвінок). *Лист надіслав просто в волость* (Ганна Барвінок). *Другою хусткою підібрала догугу й чорну, як гайгорон, косу* (Стороженко). *Мое веселіє украс, в степу на тирсі розізває* (Шевченко)...

Що воно „тверде“, пізнати ще й із того, що воно чергуєть ся ще з „о“, що те „о“ в багатьох околицях України ще не в усіх випадках перейшло в „і“, що народ там так і балакає „о“, й деякі письменники пишуть:

відорвати, надослати, підобрати...

На подобу цих слів являєть ся „тверде“ і серед таких самих умов у словах, зложених із приіменниками: до-, по-, на пр.:

дістати, діткнути ся, дібрати ся...

післати, пільга, пірвати, пімста...

побіч: *достати, добрати ся, послати, помста...*

Крім того, таке вставне „і“ дістало ся й до таких зложених слів, що після приростка мають тільки одну шелестівку — це відносить ся головню до сприросткованого (§ 107) дієслова *ходити* (гл. § 59), н. пр.:

Людям не було куди розіходитись (Васильченко). *Звідусюди надіждуть непотішні вісти* (Куліш). *А тимчасом позіходилоь народу чимало* (Квітка)...

VII. З, ЗІ, ІЗ.

58. На основі закону про вставне та приставне „і“ ^{Приіменник} ^{приставний} (§§ 56, 57) в нас витворився закон щодо вживання в мові та на письмі приіменника „з“.

В українській мові є тільки один приіменник „з“ і означає раз те, що моск.: *изъ* (чого?), то знов: *со* (ким?). Але ж щодо місця, де він стоїть, „з“ може мати три форми:
з, зі, із.

а) Як попереднє слово кінчить ся голосівкою, і слово після „з“ починаєть ся теж голосівкою або одною шелестівкою, то звичайно в мові й на письмі вживаємо „з“, н. пр.:

Я з Охтирки. Біжусь з гори (на питання: з чого?).

Сестра з Оврамом. Сиджусь з тобою (на питання: з ким?).

б) Як одне слово кінчить ся шелестівкою (сюди належать і двозвуки, гл. § 15) і друге починаєть ся теж шелестівкою, то звичайно балакаємо й пишемо „із“, н. пр.:

Родом із Києва. Досить із мене (з чого?, з кого?).

Він із тобою. Іван із Петром (з ким?).

Пор. *Скинъ із себе голуб жупан* (нар. пісня). *Виглядали немов попухлі, немов із голоду* (Франко). *Іде мати на лан жати разом із дочкою* (нар. пісня). *Посидять панч із панянкою* (Васильченко). *Прощайсь лишень із матіррю* (Куліш). *Так і зріс на самоті, сам із собою* (М. Вовчок)...

в) Якщо слово, що після „з“, починаєть ся двома шелестівками, а то й одною, але сичною або шипучою, то вживаємо звичайно „зі“, (побіч: зо), н. пр.:

Я зі Львова. Перо зі сталі (з чого?).

Ходи зі мною. Брат зі сестрою (з ким?).

Пор. *Хуртовина зі стоду на їх найде* (Куліш). *Зі дна мого серця слюзу підіймав не жаж, а нудьга* (Старицький). *Чайченко танцював зо (зі) всіма* (Марко Вовчок)...

Як нераз іскладеть ся так, що перед „з“ і після нього накопичить ся кілька шелестівок, то й уживаєть ся навіть форми: *ізі* (*ізо*).

Пор. *Василько буде хоч цілісіньку ніч ізо мною сидіти* (Марко Вовчок). *Покинь роботу та посидь ізо мною* (Мартович). *Йому здало ся, як коли б ізо скали виповзував дим* (Франко). *Ізо сну чую: Люба Дездемоно!* (Куліш). *Ой, спусти ся, сизокрилий, оддиш ізо мною* (Глібів). *Ту церкву видять ізо всіх селів* (Стефаник)...

Те саме відносить ся до „з“, коли воно прислівник, означає стілько, що: *приблизно, близько*.

Пор. *Збілось вовків щось із тисячу*. (Із назок Рудченка). *Як випродали пшеницю, то восталось щось із мірку* (М. Вовчок) *Було із тисяч зо дві* (Переклад євангел.я Морачевського) ...

Приросток
„з“

59. Не минає цей закон „з“, якщо воно зросло ся зі словом (приросток). Тоді теж в одне „з-“ (перед деякими безголосими шелестівками чується й пишеть ся „с-“, гл. § 32), хоч повстало це „з-“, аж із трох приставок: *із-, со-, воз-* (вс)¹).

Та таке „з-“ може теж мати форми:

з-, із-, зі-, а то й: ізі-,

відповідно до того, який звук стоїть перед ним, або після нього, н. пр.:

Швачку в осавулю докупи звязали, ой, і звязали (нар. пісня). *На божничок гляну, матір іспомяну* (нар. пісня). *Де (козацтво) поділось? Ізгоріло?* (Шевченко—Тарасова ніч). *Возьме хліб перед себе, тай зараз ізість* (Франко). *Тай ти (слово) давав, яєний царю, як і збірав раду!* (Руданський). *Скажи наймиці, най і зробить печеню* (Мартович). *Чересло й леміш ізнято* (Черкасечко). *Та ще такі височенні, що хмари достанеш як і залізи* [угору — вос-] (Шевченко — Великий Льох) ... *Сей пройдисвіт і зробивсь паном* (Куліш). *Гукне Андрій, він увесь і здригнеть ся* (М. Вовчок). *Ненечка аж і злякали ся* (Федькович). *Що це враз за гомін і зчинив ся* (Франко) ...

Встає, оперезав ся тай зовсім і збрав ся (нар. припов.). *Слуги по-віскакували з постелі* (Нечуй-Левицький). *Вона одною рукою миттю і зрвала з пліч хустку* (Стороженко). *Сам-на-сам із перевертнем ітнуся* (Куліш) ...

¹) Приросток *із-* (у мос. значінню, себто: „зі середини“ якесь дійство „на верх“ конати) наш народ не любить і заступає його иньчими, найбільш і частіше: *ви-* (н. пр.: *надати — видати, избиратель — виборець* і т. д.).

Замість приростка *вос-* (який цілком загинув, і лишив ся тільки в церковних словах, таких, як: *воскреснути* . . .) уживають ся різні иньчі приставки (воспаленіє — *зпалення*, восклицать — *вишукувати*, возлюбленний — *улюблений*, возобновить — *поновити*, возрастъ — *аріст*, восходъ — *схід* і т. д.).

А приросток *со-* перейшов цілком у „з“ (лишив ся в церков. слові: *сотрудник*), або ще й відомий у нас у формі: *зу-* (*зустріч, зустрінути*, побіч — *зострінути*, і на подобу цих двох останніх слів повстало вже слово: *зупинити*), або *су-* (*супротивник, супруга, суспіль, сусід, сутужний* . . .).

Од, істіду я (згору — вос-) на могилу (нар. пісня). А ти як же ти істідеш ся з еражим Велмином (Руданський). Стоїть Кривого Тихона млин, істему ся, підтруз (Васильченко). Жидюга дріжить, і жнуєши над каганцем (Шевченко) . . .

На подобу цих останніх слів появляється ся *зі* у сприросткованому дієслові *ходити* (одна шелестівка), гл. § 57, кінець.

Пор. *Мужики, що позіходилися грабувати Ніжень (Куліш). А раби тими шляхами повіходять ся докупи (Шевченко) . . .*

і навіть: *Зіперли ся вони на стінку (Васильченко) . . .*

VIII. ЧЕРГОВАННЯ „В“ ІЗ „У“, ТА „І“ З „Й“ НА ПОЧАТКУ СЛОВА.

60. Балакаючи, ми не відриваємо гостро (як це, н. пр., роблять Німці або Англійці) одного слова від другого, але ж лучимо їх зі собою.

Через те то, як у мові яке слово кінчить ся, н. пр., яко-небудь голосівкою, а потім іде друге слово, що починається ся голосівкою „у“ або „і“, то остання голосівка першого слова сполучується в вимові з „у“ або „і“ другого слова, й так складається двозвук. От як скажемо, не сплячучись:

була у батька, або: я іду.

то „у“ і „і“ злучаються зі собою і створять двозвук: *ав, й* (§ 15).

Із того витворив ся окремих закон, що на початку слів можуть ці звуки чергувати ся зі собою, що в одному й тому ж слові, на початку, може бути „й“ або „і“, „в“ або „у“.

Якщо попереднє слово кінчить ся шелестівкою, то назвучне „і“ лишається ся, н. пр.:

він іде, він і вона . . .

Коли ж слово кінчить ся голосівкою, „і“ творить із нею двозвук, і тоді треба писати „й“, н. пр.:

вона йде, вона й він . . .

Те саме треба сказати про „у“ та „в“. Кажемо й пишмо:

Іван учитель, але — Ганна вчителька,

він у місті, але — вона в місті . . .

При́менки
„в“ — „у“

Тим пояснюється, що різні коліси щодо свого значіння при́менки „у“ (пит.: кого, чого?) та „в“ (пит.: кого, що?, у кім, у чім?) тепер змінилися в одні із двома значіннями та двома формами (в московській мові ті при́менки дуже відрізняють ся від себе). То так кажемо й пишемо:

пит.: у кого? (чого?)	пит.: у (кого?) що?	пит.: у (кім?) чім?
сестра в батька,	іду в ліс,	я в лісі,
брат у батька	ідіть у ліс	він у лісі . . .

І загалом багато иньчих слів, чи вони коліси починали ся шелестівкою „в“, чи голосівкою „у“, тепер можуть мати здебільшого обі форми, відповідно до попереднього слова, н. пр.:

вдова й удова, учитель і вчитель,
вповні й уповні, умерт' і смерти . . .

Пр. Наші рушниці в панів у світлиці (нар. пісня). А що вже Василько тизий (Марко Вовчок). Він у половині сидів, а в половині лежав (Мартович). Як би тепер устав Тарас та жив у наш славетний час, не швидко вмер би знову . . . Тепер уже не страшно нам у зуби власти ворогам тай загинути без бою! Ми вже губів не боїмось (Самійлепко). Тепло уникає в землю . . . дощ уникає в землю (Нечуй-Левицький, VIII, 378). Як ударив Іван змія та по коліна і обив у землю (Словар Грінченка) . . .

Як останній приклад показує (по коліна і обив), то тут іще треба дивити ся на те, які звуки (букви) йдуть після „в“, чи „у“, після „і“, чи „й“, та ще й на те, чи „і“ або „у“ не на початку слова, по точці (§ 325, 1) або запинці (§ 406), коли, балакаючи, ми відпочили. Як ідуть, н. пр., дві або більше шелестівок, то краще балакати (й писати) „і“ та „у“ навіть тоді, коли слово, що стоїть перед „у“, „і“, кінчить ся голосівкою, н. пр.:

Книгарня Товариства ім. Шевченка у Львові
Тут вона вся і скипіла . . .

Пр. Як у руках рушниця у стрільця, то горе качкам (нар. припов.). Як Бог дасть, то і в вікно подасть (нар. припов.).

І на початку речень краще ставити „і“ й „у“.

Тільки ж щодо „у“ та „в“, то треба сказати, що цього закону всюди прикласти не можна. Але ж де тільки можливо, треба його використовувати у слові та на письмі.

Заввага. На жаль, одначе, не всі письменники — головню, новіці — використовують гаразд цей дуже важний і незвичайно цікавий та характеристичний для нашої мови закон. З нових то тільки послідовно придержують ся його *Грінченко, Самійленко*¹⁾, *Модест Левицький, Єфремов*, із Галичан — *Мартович*, із давніших письменників — *Куліш*. Ось для прикладу виписок із „Чорної Ради“:

„Нікто в нікого не питаєсь тут, що їсти або пити: усякому була своя воля — роби, що хоч, як у себе в господі. Повикопували в землі здоровенні печі, запалили вогні. Тут у винницькій кадці місять тісто трое разом ногами, а там псчуть цілого гола, а там у здоровенних казанах варять на таганаз да на каптрєгах кашу. Дим наче змара ходить понад головами. Иньчі тільки те й роблять, що порають ся коло бочок да потчуют усякого, хто стоїть або йде мимо, а иньчі вже лежать, повиєртавшись, як у холод музи. Безумна якась радість у всякого в очаз і річах. Усюди, знай, викрикують: „Іван Мартинович, батько нам любий!“ Зніме вгору в одній руці чарку чи ківш, а в другій шапку з голови да й репетує, що Іван Мартинович і день і ніч побиваєть ся за людським щастєм“ (глава XII).

Ті ж самі письменники — знову ж у першу чергу *Куліш* — дуже звертають увагу й на иньчі фонетичні закони нашої мови й щильно їх придержують ся (закони §§ 53, 58—59, 60, 62, 65б, в, г, 66, 71 і т. д.).

ІХ. ПОДВОЄННЯ ШЕЛЕСТІВОК.

61. У назвуку слів, під упливом применника „в“ та часом „з“, подвоюють ся назвучні шелестівки у таких словах:

ввєсь, ввійти, звїсти, взувати (від нього вже: *визувати*¹⁾, *взувати*).

¹⁾ Пор. *В. Самійленко*: „Дбаймо про фонетичну красу мови“, видавництво „Шлях“, ч. 15; *Модест Левицький*: „І ворогам і добрим людям“ — передмова до „Української граматики“ — видавництво „Молодик“, ч. 1. На жаль, цього не можна сказати про укладачів граматики. Пр буйте вимовити без натуги ось що: *Шелестівки видають в вимові шелест* (Мурський, Коротка граматика української мови, третє видання, 1918, стор. 4), або: *у являється у імен збірник* (тамже, стор. 21).

¹⁾ Це з цього пішло, що народ уже не чує, що в. з — до слова не належать, що це приростки були колісь.

На основі закона про черговання „в“ з „у“ (§ 60) два перші слова можуть звучати ще й:

увесь, увійти . . .

Пор. *Що тепер неправда світ увесь зажерла* (нар. пісня). *Весні градіє світ увесь* (Олесь). *Так люд увесь у путях веть ся* (Франко). *Де гадз від склепу? Зараз увійде* (Мартович). *В панські ворота широко свійти, та сузько вийти* (нар. припов.). *Прийдеши до першої хати, тай увійди, тай кажи, що так і так* (Стефанік) . . .

А далі це „у“ появляється у здвоєнному приіменику „в“ у формі — *ув, уві,*

пор. *Зоставсь ув убогстві* (Куліш). *Ув Ахені, в пишній порфири царській* . . . (Куліш). *Батечко наш ув-одно слабували* (Федькович) *Ув осени на самого Дмитра вінчались чотири парі* (Федькович). *Це казка, яку всі сні що-ночі чую я* (Черкасенко). *Коли хоч уві сні таке я бачив* (Куліш). *Уві Львові* (Куліш).

і в приростку „в“, н. пр.:

увітрави, увігнати, увіходити . . .

Пор.: *Ирод . . . з кобилячини увітрає ся* (нар. колядка). *Москалі з кориму увігнались* (Руданський). *Надогого вашої роботи буде? Коли бу деатижні свібрались* (Вовчок). *У клас увіходить він* (Васильченко) . . . *Марта не свіходила* (Нечуй-Левицький) . . .

Це здвоєне назвучне „в“ появляється у слові: *вівторок*, колись: *второк* — другий (вторий) день після неділі.

Пор.: *А в вівторок снопіє сорок . . .* пшениці нажала (нар. пісня)¹⁾.

-чя, -ття,
-ля . . .

62. Іменики на -я (-є), поутворювані з прикметників, иньчих імеників та в дієслів (колись вони кінчили ся на -іє, пор. церк.: житіє, мос. житьє) подвоюють перед тим -я (-є) шелестівку, якщо вона тільки одна. То так балакаємо й пишемо:

*безвіддя (безвіддє), Поділля, весілля, божевілля, насіння, подвірря, колосся, клоччя (-є), життя . . .*²⁾

¹⁾ Подекуди письменники, головню західноукраїнські, хочуть завернути назад у розвитку мови й пишуть: *весь, вйти, второк* (Лепкий, Франко). Це цілком непотрібна річ, писати треба, як увесь наш народ балакає: *весь, увйти, вівторок*.

²⁾ У західноукраїнських говірках (на Поділлі, в західній Волні, в Галичині, на Буковині, на Закарпатті іт. д.) подвійна шелестівка стягла ся вже в одну, і в вимові чути, що вона одна. Через те й наддністрянські Українці всі балакають, і, здебільшого, всі письменники цієї частини нашої землі пишуть:

безвіде, Поділе, весіле, божевіле, насіне, подвірє, колосо, клоче, ріля, нічо, леш . . .

Коли ж перед -я (-є) являють ся дві шелестівки, або одна, але ж губна, то подвоєння немає, н. пр.:

здоровля, щастя, безхліб'я, прислів'я . . .

Подвійна шелестівка зустрічаєть ся далі в усіх українських (й чужих, що давно до нас прийшли, а не — тепер) словах та формах, де було колись -ія, -іє, -ію і т. д. Те „і“ пропало, форма на один склад скоротила ся, але шелестівка подвоїла ся, отже:

суддя, рілля, ніччю, сіллю, миттю, Ілля, ллю, ллєш, сеєю . . . хоч — кровю, любовю, пю, бєш . . . (пор. мос.: судья, ночью, солью, льєшь, Илья, сіяю, крѡвью, пью, бьєшь)

Розумієть ся, що ця подвійна шелестівка лишаєть ся вже в цілій відміні слова, як після неї йде м'яка голосівка, отже:

*безвіддю, безвіддям, на безвідді
судді, суддю, суддів, суддям
Поділлю, Поділлям, на Поділлї
Іллї, Іллю
ріллї, ріллю (але: рілею, ріле!)
ллємо, ллєте (але: лити, лив) і т. д.*

В деяких випадках „є“ (з -іє) в відміні імеників ствердло, але ж подвійна шелестівка лишила ся, н. пр.:

суддя — суддею, Ілля — Іллею, Ілле!

Х. ЗУСТРІЧ ШЕЛЕСТИВОК.

63. Українська мова не терпить накопичення шелестівок. Тому то як зійдець ся їх кілька, мова на ріжний спосіб дав собі з ними раду. Випад шелестівок

Передусім ізпоміж кількох шелестівок одна випадає.

1. І так у першій мірі випадає „т“ й „д“, як після них іде „н“ або „л“. Говоримо й пишемо:

тиждень, але — *тижні*
бороздити „ — *борозна*
вістка „ — *вісник, первісний*
піст „ — *пісний*
злість „ — *злісник*

а) т, д перед „н“

радість	але	— радісний
хрест	,,	— хресний (батько), похресник
капость	,,	— капосник
істота	,,	— існувати
власть	,,	— власник
волость	,,	— волосний
пропасть	,,	— пропасниця . . .

Таксамо говоримо й пишемо:

празник	пор. мос.:	праздникъ
пізно	,,	поздно
дійсність	,,	церк.: истина . . .

Заввага. Випаду „т“ перед „в“ письменники часто не зазначають на письмі, щоб було пізнати, звідкіля слово повстало (корінь, чи пень). Через те зустрінете часто по книжках:

вістник, істнувати, пістний, милосердний (гл. далі під 5), хоч у вимові того „т“ не чується. Радимо це „т“, „д“ таки пропускати.

2. А далі кажемо й пишемо:

б) перед „д“

щастя,	але	— щасливий	
зависть	,,	— зависливий	
мастити	,,	— масло	
пестити	,,	— пєсливий	
стелю	,,	— слати	
(вона) кладе	,,	— клала	
,,	плете	,,	— плела . . .

На основі цього закону пишемо

скло, скляр, склянка (пор. мос. стекло, стєльщикъ...).

в) перед
иньчими
шелест.

3. Але ж „т“, „д“ випадають і перед иньчими шелестівками, бо ж кажемо й пишемо:

місто	але	— місце, міський
серденько	,,	— серце . . .

4. Крім того, можуть випадати иньчі шелестівки. Ось приклади такого випадку:

г) иньчі
шелестівки

боязнь,	але	— боязький, боязливий
гарвець	,,	— гарці
(у)мислити	,,	— умисний
вдячний	,,	— віддячити ся, дяка
первина	,,	— перший
стискати	,,	— стиснути . . .

Таксамо кажемо й пишемо:

<i>сонце</i> ,	пор.	мос.:	солнце	
<i>тоді</i>	„	„	тогда,	західноукр.: тогди
<i>завсїди</i>	„	„	завсегда,	„ завсїгди
<i>иноді</i>	„	„	иногда . . .	

5. Бував й так, що зпоміж трох шелестівок може випа-
дати одна або друга, і в мові живуть побіч себе обі форми
в пропуском сеї або тої шелестівки. Ось ми кажемо:

чернець, але — (нема) *ченця* („р“ випало) і
 „ *черця* („н“ випало)
 милосердіє, але — *милосерний* („д“ випало) і
милосердий („н“ випало) ів: — *милосердний*
 глузд, але — *безглузний* („д“ випало) і
безглуздий („н“ випало) „ *безглуздний*

д) випадає
одна або
друга

Таким же чином пояснюєть ся існування в мові форм:

кожний („д“ випало) і *кождий* („н“ випало)

(іа колишнього, може бути: кождний).

Пор.: *Ченці, поли і крутополи* (Котляревський). *Черці, черниці*
молять ся з псалтирі (Федькович). *За що, Боже милосерний, нам*
дав тямку муку (Кропивницького пісня, вараз народня). *Заплакала*
милосерда неначе за сином (Шевченко). *У кожної купи бує свій ватажок*
(Куліш). *Кожда пригода — до мудрости дорога* (нар. припов.) *Без*
тебе жить безглуздий жарт (Франко) . . .

6. У назвуку часто випадає „в“ при зустрічу сп, ст, сх,
зб, зд. Передівсім випадає воно в таких словах:

спалатнути, спільний, спімнути, спомин . . .

стеклий, стріннути, стріча, стьожска, стид,

стидати ся, стидкий . . .

схід, сходити (зонце) . . .

збірати (всда), здовж, здрігати ся . . .

Не може випадати „в“ тоді, коли добре чуєть ся, що
воно дуже потрібне, що без нього слово буде зовсім що
иньче означати, н. пр.:

в(у)ставати, в(у)стрягати, в(у)стромити, в(у)стерегти . . .

Загалом тут звукове і правописне правило таке: як тільки
де в мові випадають шелестівки, то цей випад треба завна-
чувати й на письмі, не дбаючи зовсім про те, що корінь
слова (з чого слово повстало, гл. § 96) через те може затерти
ся, чи ні; коли ж би через те могло змінити ся значіння
слова, то краще не викидати шелестівок.

е) випад „в“

Стяжка го-
лосівок.

64. Та ще й так собі радить мова, що вставляє межки дві шелестівки голосівки „о“ або „е“, головню в відміні імеників, н. пр.:

вогню,	але	—	вогонь ¹⁾
вузла	,,	—	вузол або вузел . . .
сестра	,,	—	сестер
сосна	,,	—	сосон або сосен
дошка	,,	—	дощок . . . гл. § 158 3
земля	,,	—	земель
відьма	,,	—	відьом . . . гл. § 162 2
вікно	,,	—	вікон
полотно	,,	—	полотен . . . гл. § 168 5

Стягнення
шелестівок.

65. Крім того, цілий ряд шелестівок мова стягає і творить із них менше звуків, але для вимови легчих. Так кажемо й пишемо:

багатий,	але	—	багацтво	(багатство)
брат	,,	—	брацтво	(братство)
хробак	,,	—	хробацтво	(хробачство)
ткач	,,	—	ткацтво	(ткачство)
козак	,,	—	козацький	(козачський)
Кобиляки	,,	—	кобиляцький	(кобилячський)
Галич	,,	—	галицький	(галичський)
Прага	,,	—	правський	(пражський)
Петербург	,,	—	петербурзький	(петербуржський)
Криворіг	,,	—	криворізький	(криворіжський)
Париж	,,	—	паризський	(парижський)
Запорозжя	,,	—	запорозький	(запорожський)
Чех	,,	—	чеський	(чехський)
наш	,,	—	наський	(нашський)
товариш	,,	—	товариський	(товаришський)
Золотоноша	,,	—	золотоноський	(золотоношський)
птах	,,	—	птаство	(пташство)
Русь	,,	—	руський	(руський)
Француз	,,	—	французський	(французський)
розсадити	,,	—	росада	(розсада)
розсолити	,,	—	росіл	(розсіл) . . .

¹⁾ Подекуди й *вогень*, пор. Франко: *Неначе зпід попелу разом язиками блиска вогень* (Зівяле листе).

Таксамо хоч кажемо:

Перемишль, Радомишль, але — *перемиський, радомиський*, рожденний (церк.) „ *Різдво* [Рож(д)ство]

Отже стягасть ся, як бачимо:

тств у — цтв	чотв у — цтв
чськ „ — цьк	жськ „ — зьк
шськ „ — ськ	штств „ — ств
сьс „ — сь	зс „ — с і. т. д.

66. І так у деяких випадках улегчус собі мова, що заміняє одну шелестівку другою, себто, що одна шелестівка до другої приподібнюєть ся. Приподібнення шелестівки

1. От уже в давніх часах, як видно із прикладів:
 плету, але — *плести*, мету, але — *мести*
 кладу „ — *класти*, краду „ — *красти*, попри:
 несу — *нести*, везу — *везти* . . .

а) $\left. \begin{matrix} \text{тт} \\ \text{дт} \end{matrix} \right\} - \text{с}$

кожне тт, дт, переходило на — ст.

2. У новіщих часах у народній мові кожне чт, чи почало переходити у — шт, шн, але ж у письменстві цей закон доторкнув ся таких слів:

<i>мірочник</i>	— пор. мірочка
<i>поштар</i>	— „ почта
<i>поштивий</i>	— „ староукр. читити ¹⁾
<i>ручник, рушниця</i>	— „ ручка
<i>сердешний</i>	— „ сердечко
<i>сінешний</i> (двері)	— „ сіничка
<i>соняшний, соняшник</i>	— „ сонечко
<i>ячмня</i>	— „ явчко . . .

б) $\left. \begin{matrix} \text{чт} - \text{шт} \\ \text{чи} - \text{шн} \end{matrix} \right\} - \text{с}$

Зрешто ж пишеть ся: *конечно, безпечний, почта, пасічник*

3. З другого ж боку на початку слова кожне „с“ приподобило ся до сусіднього „ч“ і перейшло в „ш“, через те ми кажемо й пишемо:

щастя (= щчастя, пор. мос. счастье) *щасливий, нещасливий*

щезнути (пор. мос. исчезнуть)

нащадок (пор. чадо) . . .

в) с + ч = ш

¹⁾ Хоч пишуть: *пошта, безпечно* (Лєся Українка), *доконечно* (Нечуй-Левицький), *помішниця* (Кримський), *уштивий* (Васильченко), порів. західноукр. *штури* = чотири (гл. § 72, примітка), *пасітник*.

4. Таксамо як ізрівняти зі собою слова:

сш — ш

старший (старий) і *вищий* (високий)
глибший (глибокий) і *кращий* (красний), то побачимо, що в українській мові сш¹⁾ переходить у шч = щ. Тому то кажемо й пишемо:

краще, покращати
вище, підвищити (гл. §§ 193 з, 2275).

5. У таких самих випадках переходять: зш, жш у — зч, жч, і ми кажемо й пишемо:

зш — зч
жш — жч

низький — *низчий, низчати*
вузький — *вузчий, вузчати*
дужий — *дужчий, дужчати* . . .

Уже під впливом „ч“ у формах: *низчий, вузчий*, те „ч“ появило ся в таких самих випадках і в иньчих словах так, що не тільки балакають, але й деякі письменники пишуть:

побіч: *меньший і меньчий*
„ *багатший і багатчий*
„ *молодший і молодчий*
„ *иньший і иньчий* . . .

А далі „ч“ дістало ся вже загально до подібних форм так, що кажемо й пишемо:

білий — біліщий, біліщати
грубий — грубіщий, грубіщати
гарний — гарніщий, гарніщати . . .²⁾

¹⁾ У західноукраїнських говірках, на західному Поділлі, подекуди в Галичині, чується в таких випадках шш, отже там кажуть:

кращий, по книжках пишуть: *красний* (бо: красний)
вищий „ „ *висший* („ високий)
підвищити „ „ *підвисшити* . . .

²⁾ У Полтавщині та Харківщині й досі кажуть: *біліший, грубіший, гарнішати* . . ., в Галичині здебільшого балакають і майже всі пишуть: *білійший, грубійший, гарнійшати* . . . (гл. § 193 з).

6. У всіх цих випадках немов здасть ся, що між шелестівки втиснула ся шелестівка „т“ (тш — ч)¹⁾, бо подібне явище бачимо ще у словах:

(є) *горщок* — (нема) горшка,
(нема) *дощок* — (є) дощка,

е) вставка
т, д

а далі бачимо вставлене т (д) між шелестівками с (з) р у словах:

срамити, — пор. срамотній
срок, строковий — „ мос. срокъ
скороздрій — „ зрілий
зздрість — „ зріти
уздріти, здріти — „ „
роздрухати — „ рухати . . .²⁾

7. Крім того, в багатьох словах, що колись починали ся шелестівками: ж, з, появило ся на початку „д“, яке злило ся в наступним — ж, з у двозвук: дж, дз (гл. § 23). Через те ми тепер балакаємо й пишемо:

джерело, джизжджати, джгут, джурчати . . .

дзвін, дзвонити, дзеркало, дзига, дзиллик, дзуськи, дзюб³⁾
(пор. мос. жужжать, жгутъ, звонъ, звонить, зеркало)

„дж“, „дз“
на початку
слів

8. Як добре прислухати ся, то не важко замітити в мові ще й багато інших прикладів приподібнення одних шелестівок до других. Ось усі ми кажемо: багаччий, хоч пишемо *багатчий*, бо: багатий

„ нізцьї „ „ *ніжкї* „ ніжка
„ спицьдья „ „ *спить ся* „ спить
„ доцьдї „ „ *доцї* „ дочка
„ досцьдї „ „ *дошкї* „ дошка
„ питасьсья „ „ *питаси ся* „ питаси
„ ж жалю „ „ *з жалю* „ а болю⁴⁾ . . .

Нинішні
приподіб-
нення

¹⁾ У надністрянських говірках (на Буковині, на Підгіррі) додасть ся часто „т“ перед „с“ так, що замість „с“ чуєть ся „ц“ (= тс), н. пр.: *доцягати* (досягати), *прицягати* (присягати), *панцкый* (панський), (дитина) *сце* (ссе) . . . пор. у Федьковича: *Нам прицягу прочитаи* (Ангел-хранитель), у Стефаника: *На свинцїкї (ї) торговици* (Засіданье)

²⁾ пор. *Що лиш, вбогі села, людськїдї біль здрите?* (Франко).

³⁾ Нарічево навіть: *дзелений, Мадзур* (Стефаник), пор. *В неділю рано дзелене вино саджене* (народня підгірська колядка). Сюди належить Нечуя-Левицького: *роздзявити*. Розуміть ся, що нарічево балакають: *жерело, зига, журчати*.

⁴⁾ Такі чистофонетичні написання найдете в давніших виданнях (н. пр., у Куліша) українських письменників. Квітка писав: *счусься, глянесья* (Маруся), Гребінка: *здасться*, Куліш: *ож Жидом, озвещься, сповницься* (гл. § 248 1), Нечуй: *наймицьчук, осьміжнесья*.

ХІ. ЗУСТРІЧ ГОЛОСІВОК (РОЗЗІВ).

67. Таксамо здавна вже мова оминала зустріч голосівок — роззів — у середині слова, вставляючи між них шелестівки: в, г, й (пор. *павук*, *павутиння* — мос. паукъ, *вистигати* — мос. остывать, стынуть, *руїна* — мос. руина, лат. ruina).

Звідтіля перейшла ця звичка до слів, із яких одне кінчило ся, друге починало ся голосівкою, а далі вже почали прикладати ся ті шелестівки в назвуку до багатьох слів, що починали ся голосівками.

У деяких околицях України при кожному такому слові приставляють ся хоч „ш“, хоч „в“, а то й „г“ (пор., н. пр., подільськ. *гочі* або *вочі*, *гиньчий*, *искра* [Нечуй-Левицький], *Гамерика* або *Ямерика*, *Йосип* або *Восип* і т. д.), але ж у літературній мові приставляють ся вони тільки до таких слів:

вогонь, *вона*, *воно*, *вони* (бо — він), *вугілля*, *вудила*,
вудка, *вуж*, *вудечка*, *вузол*, *вузький*, *вулій*,
вулиця,¹⁾ *вуса*, *вухо*, *воробець* і *горобець* . . .
Ганна, *гаман*, *гарбуз*, *гармата*, *гаспид*, *гикати*,
горіх, *горобина*, *гострий*, *га*, *гей* . . .
янгол, *Йосип*, *Йой*, *Йолоп* (мос. олухъ), *юха* . . .

Оминаєть ся роззів іще й иньчим способом, гл. § 71.

Про „в“ при „ш“ з „о“, яке теж має дещо спільного з роззівом, гл. § 53. Туди ж належить назвучне „ві“ у словах:
вістар (мос. алтарь), *Вірменин* (мос. Армянинъ).

А через те, що в таких випадках (*вітиця*, *вірла*, *вівця*, *вільха*, *вікно*) після ві- йдуть усе дві шелестівки, то на подобу цих слів назвучне ві- дістало ся до слів:

вільгота (мос. льгота), (на, за) *віщо* (= вішчо), гл. § 210 2.

На подобу ж слова: *вічка* (малі, любі очі) прийшло ві- й до слова: *вічі* (побіч: очі).

Крім того, часом письменники (й народ) приставляють „в“ до слів, у залежності від того, чим кінчить ся попереднє

¹⁾ Куліш пише: *гулиця* (Шекспірові твори).

слово; приставляють його, як воно кінчить ся голосівкою, не приставляють -- як попереднє слово кінчить ся шелестівкою.

пор. *Шле святотоу Ілліу на соняній колісниці* (Мирний). *Смерти бурний дух онекрлатий* (Куліш). . . .

ХІІ. БЕЗНАГОЛОСНІ ГОЛОСІВКИ.

68. Велике значіння наголосу в мові. Не тільки для поодиноких слів (§ 10) наголос важний (пор. *мукá* — *мúка*), але й межи звуками спричиняє він зміни.

І то все так було, відколи живе мова. Колись ті зміни були куди більші, і вченим тепер нерав добре таки треба собі наморочити голову, щоб порозчовпувати ті зміни, які приніс зі собою наголос.

69. І тепер наголос у нашій мові приносить зі собою деякі зміни, хоча ті зміни не дуже то великі. Ті зміни доторкають передусім вимови голосівок: що наголошені голосівки звучать повніше, ніж ненаголошені — вони звучать ся безнаголосні, бо не мають на собі наголосу — хоч до такої різниці, як ось у московській мові, в нас ніколи не доходить.

Різниця ця доторкає звуків о, е, є.

Легко замітити, що в словах:

менé, *мені*

безнаголосні „é“ трохи инакше вимовляють ся, ніж наголошене „é“ в першому слові. Вони наближають ся в вимові до „и“ (наче: *мине, мині*)¹⁾.

е—и

Таксамо у словах:

морóка, *до дбму*

безнаголосні „ó“ инакше звучать, ніж наголошені, вони наближають ся до „у“ (щось наче: *му́рока, ду́ дому*).

о—у

¹⁾ Так часто і пише Федькович, пор. *ниначе, ни знав, реговит ся* (Ангел-хранитель), а ось даваль. відм. заім. особ. багато иньчих письменників (Нечуй-Левицький, Кримський, іт. д.) пише: *міні, міні* (пор. § 205).

І безнаголосне „є“ наближається в вимові до „ї“, як це пізнати зі слів:

є—ї

місти, купість ся, зрість ся

— чути немов: маїш, купаїця, граїця¹⁾.

Розумість ся, що і в школі (і на сцені), і так балакаючи, головню ж пишучи, треба дуже додивляти ся, щоб не мішати тих звуків зі собою, себто, щоб не балакати (й не писати) „и“ замість — е, „у“ замість — о, „ї“ замість — є, бо ж як раз це зробить ся, то вже потім того легко попасти в помилку. та ставити одне замість другого (адже ж кажуть подекуди:

ешні, чиринні, онук, одова, оюн . . .)²⁾.

Але ж у словах:

парубок, мачуха, яблуко, яблуня,

дарувати, купувати, малювати . . .

треба балакати й писати „у“ — не „о“, хоч у них було колись „о“ (пор.: робота, яблінка [із: яблонка], дарований) — та передусім задля браку наголосу перейшло на „у“.

Зрештою, де являється „о“, де „и“, де „о“, де „у“, де „є“, а де „ї“ — про це добре повчав відміна. При кінці другої частини зібрано ще раз коротко, де являються ці звуки в відміні (чи, н. пр., *люде — людей, чи люди — людий* і т. д.), і туди відсилаємо цікавих читачів, гл. §§ 319, 320.

Відпад безнаголосних голосівок

70. Та, крім того, безнаголосна голосівка тратить свою силу (є такі мови, в яких безнаголосні голосівки просто проковтують, н. пр., німецька) так, що з часом може цілком відпасти. У нашій мові прикладів на це тепер мало (колись було дуже багато), але все таки вони є.

1. Відпад ненаголошених голосівок зустрічається на початку слів (у назвуку), головню відпадає „і“ та „и“, н. пр.:

у назвуку

мати — пор. ймати (вхопити), мос. имѣть

голка — пор. игольник, гуцульськ.: иглиця, покут: ігла

грати, грач, грець, грище, — побіч: играшка, ігрище

¹⁾ пор. *десть* (Федьк.), *мість* (Стефаник), *іден* (Руданський) . . . все це форми нарічеві

²⁾ Федькович пише: *кремінал* (Ангел-хранитель), *наказаше*, *переглянуше* (Жовнярка), і з другого боку — *миже* (Ангел хранитель), пор. *Побіє старий стрічати з онуками Ганну* (Шевченко).

мення, менини, — пор. імня, побіч: імення,
іменини,
му — із „іму“ (пор. він йому віри не йме), гл. § 254
наче — пор. иначе (иначе)
ще — пор. староукр. еще . . .¹⁾

Пор.: Ні, не вбили, а пустили Москалям на грище (Шевч. — Великий Лях), то знов: На ігрищах ніхто, як я перед вєла (Стороженко). . . .

2. Що частіше відпадають безнаголосні голосівки в ви-
звуку (на кінці слів); адже ж

кажемо: <i>меньше</i> й <i>меньш</i>	відпадає —	е	
„ <i>більше</i> й <i>більш</i>	„	е	
„ <i>гірше</i> й <i>гірш</i> (гл. § 300 2)	„	е	б) у визвуку
„ <i>беріте</i> й <i>беріть</i> ²⁾	„	е	
„ <i>за місце</i> й <i>замісць</i>	„	е	
„ <i>хочеш</i> і <i>хоч</i> (із: хочш) ³⁾	„	е	
„ <i>одалеку</i> й <i>одалік</i> ⁴⁾	„	и	
„ <i>наподалеки</i> і <i>наподалік</i>	„	и	
„ <i>настежи</i> ⁵⁾ й <i>настіж</i>	„	и	
„ <i>доки</i> й <i>док</i> ⁶⁾	„	и	
„ <i>межи</i> й <i>між</i>	„	и	
„ <i>посиди</i> і <i>посидь</i> — далі: <i>вір,</i> <i>кинь, муч, бав</i> . . .	„	и	
„ <i>робити</i> і <i>робить</i> — далі: <i>носить,</i> <i>знать, кохать</i> . . .	„	и	
„ <i>на вічі</i> і <i>навіч</i>	„	і	
„ <i>долові</i> і <i>долів</i> ⁷⁾	„	і	
„ <i>знову</i> і <i>знов</i>	„	у	

¹⁾ Таку форму вичитаєте в деяких західноукраїнських письменників (Лепкий). Приставне „і“ у формі „іще“ (гл. § 56) не має нічого спільного зі староукраїнським „в“ у формі „ще“.

²⁾ Після „и“ та „о“ вони лишають по собі слід у змягченні попередньої шелестівки, якщо вона м'ягчить ся, пор.: *учить* (учіте), *посидь* (посиди) гл. § 252б, *ходить* (ходити) гл. § 242.

³⁾ Пор., Шевченко: „Коли не хоч братись . . .“ (Невольн.) § 274 4.

⁴⁾ Пор., Федькович: *Та бачиш одалик, яка велика і сумна могила там стоїть.*

⁵⁾ *Райська брама настєжи відкрита* (Леся Українка).

⁶⁾ *Не забуду, док живу* (Франко).

⁷⁾ Таксамо нарічеве, західноукр. *домів* (домові) = додому.

кажемо:	<i>до обіду і до обід</i>	відмадає:	у
„	<i>до сходу і до схід</i>	„	у
„	<i>без мама і безмаль</i>	„	а
„	<i>ламає, загиває, підіймає, буває і</i>		
„	<i>лама, загиває, підіймає, буває § 262¹</i>	„	є
„	<i>немає і нема —</i>	„	є
„	<i>миюся, любимося . . . і</i>		
„	<i>миюсь, любимось . . .</i>	„	я

3. Із цими словами лучать ся такі, що, що правда, мають у визвуку наголошену голосівку, але ж у вимові вони дочіплюють ся до других слів так, що в реченню ціле слово являєть ся звичайно ненаголошеним. Через те й визвучна голосівка може відпадати в таких словах:

- лише́ — *лиш*
- лише не́ — *лишень*
- же́ — *ж (теж, тож)*
- би́ — *б*
- щоби́ — *щоб*
- доколі́ — *докіль*
- чому́ — *чом*
- відтіля́ — *відтіль*
- відсіля́ — *відсіль . . .*

Відпад на-
голошених

71. ЗАВВАГИ ЩОДО СКОРОЧУВАНЬ. 1. Скорочувати „ти“ на „ть“ у формах дієслова (гл. § 242), н. пр., казати — казати́, говорити — говорити́ . . . зовсім непотрібно (хйба що в віршах), отже треба писати й говорити:

ти — ть

знати, читати, кинути, любити, дарувати, а не: знать, читать, кинуть, любить, дарувать . . .

Та ще можна скоротити, як хотіло ся б обминути роззів (зустріч голосівок), себто, коли наступне слово починало ся б голосівкою, н. пр.:

Святого Господа любить і брата милувать (Шевченко)¹).

¹) Деякі письменники й радять так уживати, пор. Модест Левицький: Передмова до граматики (І ворогам і добрим людям, стор. 8, 5). Але ж потреби скорочувати ці форми ніякої немає, бо це дуже характеристичні і своєрідні форми супроти московської, польської й білоруської мови, які знов наближають нас до південно-славянських (потрохи до чеської) мов, гл. про це ще § 242.

2. Щодо скорочування „ся“ на „сь“ при дієсловах, то в українській мові закони цього скорочення цілком иніші, ніж у московській мові.

Передусім після голосівок можуть уживати ся повні форми і скорочені, н. пр.:

мию ся й миюсь, диви ся й дивись
молити ся й молитись, боїте ся й боїтесь . . .

ся — сь

Пор.: *Всесильний, я тобі молю ся* (Куліш). *На чужину прете ся зноу* (Шевченко). *Не хочу я женити ся, не хочу я братись* (Шевченко) . . .

Крім того, скорочувати „ся“ можна й після двозвуків ¹⁾ (ав, ив . . . ай, ій . . .), н. пр.:

Ой, сон, заходивсь, зробив хату, оженивсь (Шевч. — Невольник). *Я дививсь, дививсь, роздивлюсь* (Нечуй-Левицький). *Вона на його й не надіяла ся: то все вчивсь та вчивсь, а тепер хоче взати* (Грінченко). *Схаменивсь тоді Петро* (Куліш). *І розитнувсь мій перший спіє* (Олесь) . . .

А ти, ярий, зрій ся, воску, зрійсь, кипи, виливайсь (Ніщинський). *Процайсь лишень із матіррю* (Куліш). *О, не дивуйсь, що ніч така блакитна . . .* (Олесь) . . .

Буває це передусім тоді, коли „ся“ стоїть на кінці речення, або там, де можна відітхнути, спинити ся, відпочити.

А так скорочення „ся“ залежить загалом від другого слова, що йде після „ся“. Якщо воно починаєть ся шелестівкою (головно, двома), то ліпше його не скорочувати; як же голосівкою, то тоді можна скоротити, н. пр.:

Минуло ся, не вернет ся (Шевч.).

Доборалась Україна до свого краю (Шевч.).

Можна казати:

Ви зробились убогими або
Ви зробили ся вбогими . . .

Тільки ж у 3. ос. одн. тепер. часу (гл. § 248, примітка 1) ніколи „ся“ не скорочуєть ся.

То так балакаємо й пишемо:

(він) *береть ся*, а не — бересь
(курка) *несеть ся*, а не — несесь
(воно) *обійдеть ся*, а не — обійдесь . . .

¹⁾ У поезії найдете скорочене ся й після шелестівок, пор. у Франка: *Ні, пане, ти тепер: посуньсь* [Панські жарти].

буває, не-
чуває, ту-
чуває, ту-
чуває, ту-
чуває, ту-

3. Цікаво, що під впливом закону, що „ся“ може скорочувати ся на „сь“ і після двовуків, що може бути, н. пр.:
крий ся і крийсь, лий ся і лийсь . . .

вигворив ся закон, що заіменики:

котрийсь, якийсь, чийсь (§ 212в, г),

якщо після них іде шелестівка, можуть мати форми:

котрийся, якийся, чийся,

пор.: *Якийся дивний чоловік із його був* (Марко Вовчок).
Звідкіль якимся вилетіла чудом (Куліш) . . .

Те саме відносить ся й до слів: *тепер, хоч, тут*, які можуть мати й форми: *тепера, хоча, тута*, н. пр.:

Оставай ся, мамо, в лузі, ми тепера вже не друзі (нар. пісни). *Нікуди я тепера не поїду* (Леся Українка). *Як збрешси, то хоча надсядь ся . . .* (Котляр.), „*Чи всі ви тута?*“ *кличе мати.* (Шевченко) . . .

буває—бува
співає—бува
співає—бува

4. Скорочувати у звичайній мові (у прозі) форми дієслів на „ати“ (гл. § 2621), н. пр.:

ламати — (він) *ламає*, скор. — *лама*

бувати — „ *буває* „ — *бува*

знати — „ *знає* „ — *зна* і т. д.

зовсім не треба, а треба вживати все повних форм. У віршах можна їх уживати доскоchu, пор. у Шевч.:

*Рече та стоєне Дніпр широкий,
Сердитий вітер зазива,
Додолю верби єне високі,
Горами звилі підійма* (Причинна)

немає—
нема

Одне тільки слово: *немає* — може вживати ся в повній і скороченій формі, пор. у Шевч.:

*Нема на світі України,
Немає другого Дніпра . . .* (Посланіє)

щоб, чом, б,
ж . . .

5. Щодо иньчих слів, які можуть скорочувати ся: *чом, щоб, відсіль, до обід, навіч, менши, лиш* і т. д., то й тут треба дивити ся, чим починаєть ся наступне слово і скорочувати їх тільки тоді, як те слово починаєть ся голосівкою (щоб обминути роззів), або як є найбільш одна шелестівка у другому слові, пор.:

Недалеко відсіля спасаєть ся пустельник (Сторож.)
Та — не відсіль і не відтіль — купиє садочок (Шевч.) . . .

Би, же — скорочують ся тільки тоді, як попереднє слово кінчить ся голосівкою, н. пр.:

Як би знала . . . була б не пустила (Шевч.)

Як же мені не гуляти (Нар. пісня.) *За що ж ти караши її молоду* (Шевч.) . . .

72. Але не тільки на кінці слів безнаголосні шелестівки **Безнаголосні голосівки в середині слова** тратять свою силу та відпадають, бо ж уже дуже давно це діяло ся й у середині слів. Ми вдавня й досі балваємо:

сон, але — сна, снові, сном . . .

пес, „ — пса, псові, псом . . .

мерти, „ — мру, мреш, мре . . .

відберу, „ — відібрати і т. д.

— усюди в браку наголосу о, е замінили та потім повідпадали.

Тепер уже дуже тяжко пізнати, чи те „о“ та „е“ відпало, чи воно вставлене задля того, щоб оминути зустріч шелестівок; до того треба знати історію мови. Та у практиці воно зовсім нецікаво, котре „о“, „е“ вставлене, а котре відпало, хоча додивляти ся треба, вже й ізаа того, що таке о, е на „і“ (ї) не переходить (сл. § 52 на долинні під текстом, уст. 2 і 3).

Але ж і тепер уже в середині слова в народніх говірках відпали безнаголосні голосівки в таких словах:

хтіти (хотіти), *штіри* (чотири), *мні* (мені), *доста* (досита, досить), і ці форми вустрічають ся в деяких письменників.¹⁾ У письменницькій мові треба одначе балакати й писати:

хотіти, чотири, мені.

XIII. ГАРМОНІЙНЕ ПРИПОДІБНЕННЯ ГОЛОСІВОК.

73. Із другого боку наголошені голосівки нераз мають уплив на безнаголосні, що вони зовсім змінюють ся.

1. Ось під упливом наголошеного „а“ в деяких словах голосівка „о“ з попереднього складу переходить у „а“. То так балакаємо й пишемо:

багітий, багіто, багіч, — пор. Бог

гарізд — пор. мос. гораздо

¹⁾ Пор.: *Вмирать не хтів, а волі ждав* (Франко). *Іди ти на штіри вітри, а на пятий шум* (нар. пісня). Зрештою, в браку наголосу в народніх говірках пропадають нераз цілі склади, пор. слово: *тра, тре* (треба), *аді* (а дивил) або як Гуцули кличуть: *Іва, Пів, Пала, Миха* . . . себто: Іване, Петре, Палагно, Михайл . . . (читайте Хоткевича роман: *Камля дуля*) пор. *Чи ти ба' (бачиш), що твоя мати виробляє?* (Нечуй-Левицький) — Каїдашева сім'я).

Скорочена форма *тра* вживаєть ся деколи і в письменстві, н. пр.:

Коли язык свербить у кого, прочухать тра (Черкасенко).

<i>гарячий</i>	—	пор. західн. укр. гарячий ¹⁾
<i>кажян</i>	—	„ кожа
<i>качан</i>	—	„ котити
<i>халява</i>	—	„ гал. холява
<i>хазяїн</i>	—	„ мос. хозяинъ . . .

Це „а“ не має нічого спільного з московським „аканням“, бо в московській мові кожне безнаголосне „о“ переходить у „а“, а в нас це робить ся під впливом „а“ в наступного складу.

2. Таке саме гармонійне приподібнення бачимо в заїменикових формах:

його, її,

його, її, (гл. § 205)

де „йо“ „ї“, у першій складі — колись уживали ся й ще тепер уживають ся в західній Україні форми: *его єї*, (гл. примітку до § 205) — замість „е“ появило ся під впливом наголошеного „о“ „ї“, в наступному складі.

XIV. ЧУЖІ ЗВУКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.

74. Ніодин народ не живе сам для себе. Тасмними стежками, а то й відомими дорогами культурні придбання одного народу переходять до другого. Разом із придбаннями приходять і слова.

Тільки ж у словах, які приходять із чужих мов, народ часто зміняє деякі звуки, відповідно до того, як вухо його скопить чужий звук. Бо ж відомо, що не всі народи мають такі самі звуки, не всі однаково їх вимовляють, не в усіх однаково працюють мовні прилади (§ 11) і т. д. То ж як прийдець ся переказати чужий звук, то народ передає його своїм, але таким, що найбільше підходить до чужого. І коли прийдець ся його написати, то вже списує його по своїйому.

¹⁾ Взагалі в західних говірках цього закона не знають, і західноукр. письменники пишуть:

богато, богатий, холява, хозяїн (хоч: *качан, гаразд*, слова ж *кажян* там не знають і кажуть на нього: *лилик*).

Так воно склалося і в українській мові. У нас виробилися окремі закони, як приблизно віддавати чужі звуки в мові й на письмі.

Тільки мова має свою історію, й не все на протязі історії мови були такі самі закони. Те, що обов'язувало колись, не має значіння тепер, і навпаки.

Через те, якщо чуже слово в якомусь виді перейшло давно до нашої мови, на основі старих законів, то ми мусимо це слово приймати в такій одежі, в якій його передала нам у спадщині історія мови. Прикладати до нього нові закони не слід. Це доторкає головню тих слів, що прийшли до нас давненько з грецької та єврейської (старожидівської) мови з церковними книжками. Ці слова вже так вимовляємо й пишемо, як колись ми їх скопили (*Христос, Вифлеєм, католик*), або як їх вимова на протязі віків змінила ся.

Тепер витворилися нові закони, котрі нас обов'язують у словах, які нам приносять новочасні культурні потреби (письменство, школа, торгівля, державні установи і т. д.).

Нам треба держати ся нових законів, але давніх теж із ока спускати не годить ся.

Закони, як схоплювати чужі звуки в нашій мові, доторкають голосівок і шелестівок.

1. ГОЛОСІВЕН.

75. 1. Із чужих голосівок найбільше змін бачимо в „і“. Чуже „і“ Воно загалом після зубних шелестівок: т, д, с, з, ц, ш, ж, та після „р“ перейшло в „и“, н. пр.:

тирада, дискутувати . . .

сигнал, президент, циркуляр . . .

машина, жирафа . . .

ритуал, санскрит . . .

а) після зубних і „р“

Цей закон обіймає слова з лат. *y* і грецьк. *v* і здебільшого й назви країв, рік, гір і т. д., хоч це теж залежить од того, коли яке імня прийшло до української мови (гл. § 84), н. пр.:

Сибір, Сицилія, Рим, але — Тифліс . . .

після нинь-
чих желост.

Після всіх иньчих шелестівок чуже „і“ залишило ся, та ще після л, н мнягчить обі ці шелестівки (після них пишеть ся „і“), н. пр.:

*пістолет, бібула, міміка, провізор, москвофіл,
гістерика, хірург, кірат . . . — а далі:
політика, ліберал, лідер . . .
нїрвана, технік, арніка . . .*

в) після л, н

ЗАВВАГА. Тільки в таких словах, як:

*публика, публичний (отже: республіка), католик,
католицький, євангелист, акафіст, митрополит . . .*

і далі:

*архисрей, архистратиг (отже й: архикнязь,
архитект),*

і в иньчих церковних словах, які прийшли до нас враз із церковними книжками й вимовляють ся згідно зі законами вимови церковних слів по-українськи (про це гл. § 86), бачимо виїмки від цього закону (пор. *Кирр, Кирр . . .*)

2. Чуже „іа“, де б воно не стояло, чи в середині слова, чи на кінці, перейшло в українській мові всюди на „ія“ (пор. *Марія*), при чому шелестівки л, н мнягчать ся (-лія, -нія), н. пр.:

*Азія, Австрія, діякон, провіянт, патріярх,
матеріальний, соціаліст, психіатр . . .
Англія, Британія . . .*

Сюди відносять ся латинські слова на „іо“, які через чужі мови дістали ся до нас із наростком „ія“, н. пр.:

рація (ratio), опінія (opinio) . . .

ЗАВВАГА. Тільки ж до прикметників, утворених із імеників, що мають на кінці слова „-ія“, горішній закон не підходить після зубних і „р“, бо там чується „п“. То так кажемо:

<i>апатія</i> , але — <i>апатичний</i>		<i>протекція</i> , але — <i>протекційний</i>
<i>мелодія</i> „ „ <i>мелодийний</i>		<i>окупація</i> „ „ <i>окупаційний</i>
<i>Росія</i> „ „ <i>російський</i>		<i>льотерія</i> „ „ <i>льотерийний</i>
<i>просізія</i> „ „ <i>провізіийний</i>		<i>Австрія</i> „ „ <i>австрійський</i> ..

Так треба б і всюди писати. Тільки ж через те, що в іменику в -ія (а ще більше, може, під впливом московського

правопису) виробив ся звичай у прикметників у наростках
-ійний, -ійський — писати „і“, отже:

коли *Росія*, то й — *російський*
„ *поліція* „ „ *поліційний*
„ *мелодія* „ „ *мелодійний* . . .

Але ж коли для послідовности пишеться „і“¹⁾, то все-
таки треба вимовляти „и“, отже:

хоч пишемо *російський*, треба вимовляти: *росийський*
„ „ *поліційний* „ „ *поліцейний*
„ „ *мелодійний* „ „ *мелодийний* . . .

У наростках -ичний лишасть ся одначе „и“, н. пр.:

хоч *апатія*, але — *апатичний*
„ *алгорія* „ „ *алгоричний* — отже й
фізичний, *клясичний* і т. д.

Шелестівки перед „і“ в „ія“ все треба вимовляти твердо,
отже:

організація, не — *організація*
соціаліст „ „ *соціаліст*
дискусія „ „ *дискусія* . . .

а то вимова в м'якою шелестівкою перед ц, с — погана
(проста, вульгарна).

3. Те саме відносить ся до чужого „іє“, яке в україн- „іє“
ській мові переходить усюди на „іє“ (після л, н на — іє).
Отже треба писати:

діста, *дісцезія*, *авдієнція*, *карієра* . . .
ателіє, *міліє*, *Бергоніє* (театр) . . .

4. За те чуже „ію“, „іу“ так і лишасть ся в українському „ію“, „іу“
правописі завсіди „ію“, „іу“ (після л, н — ію, іу), н. пр.:

патріот, *соціольог*, *мілїон* . . .
тіун, *тріумф*, *діурніст* . . . ,

хоч у вимові чуєть ся часто мняке „о“ та мняке „у“ (па-
тріот, соціольог, мілїон, тріумф . . .)

5. Церковно-славянське „іє“ у словах, що ще задержали церковно-
церковно-славянську одежу, вимовляєть ся й пишеть ся „іє“ славянське
-іє

¹⁾ Послідовности у правописах (і в мові!) не все й не всюди дошукавш
ся. Пишуть же по-московськи: *матерія* — але: *матеріаль!*

(при чому „і“ не м'ягчить ніколи попередньої шеле- стівки, гл. § 865), отже:

милосердіє, спасеніє, євангеліє, копіє . . .

церковно-
славянське
-іі

6. Церковно-слав. „іі“ (у назвах) теж лишається в українській мові „іі“ і теж попередньої шеле стівки не м'ягчить (§ 86,5), крім л, н, н. пр.:

Овідій, Теодозій, Пропорцій, Порфирій . . . але Антоній, Лелій і т. д.

ai, ei,

7. Чужі сполуки голосівок: ai, ei, yi, наскільки вони не визначають двозвуків (отже: ай, ей, уй), вимовляються й пишуться на основі законів української мови так, що кожне „і“ після голосівки м'ягчить ся (§ 55), отже: ай, ей, уї, н. пр.:

Раїна, Каїн . . .

Енейда, атейст . . .

руїна, альтруїзм . . .

Чуже „е“

76. Хоч у західноєвропейських мовах рідко де стрічається таке відчинене „е“, як у нас, то все-таки чуже „е“ в нас усюди переповідається й переписується нашим „е“, н. пр.:

чек, леній, дефравдант . . .

Чужі „ö“,
„ü“

77. Чужоземні посередні звуки „ö“, „ü“ в нас у назвах (осіб, міст, гір і т. д.) передаються найближчими до них, і то нім. звук: ö — нашим: е або и

„ „ ü „ і (твердим)

франц. „ „ u „ і „ „ , н. пр.:

Köln — Кельн або Кильн

Grönland — Гренляндія

Böcklin — Беклін або Биклін

Schröder — Шридер

Nürnberg — Нюрнберг (не — Нюрнберг)

München — Мюнхен (не — Мюнхен)

Hugo — Гіґо (не — Гюґо)...

Віомок творять такі слова, що через московську мову дістали ся до нас і вже стали наче нашими словами:

дебют, бюро, костюм, сюжет, етюд, сюрприз . . .

Ідучи навманя за московським правописом у нас часто на тих місцях пишуть „ю“, не додумуючись, що тим спо-

собом грішить ся проти укр. звучні. Бо, н. пр., „*Мюлер*“ по укр. треба читати: *Мйулер* — по мос.: Мьюлер (приблизно, як німецьке „ü“), „*Гюло*“ — по укр.: *Гйуло*, по мос.: Гьюго. Що підходить до законів московської мови, те не все можна живцем брати до нашої. Як дивно виглядає, коли, н. пр., Українець вимовляє, в мос. правопису беручи: Нюрнберг (*Nürnberg* — треба: *Нірнберґ*), зюдбан (*Südbahn* — треба: *зідбан*), та ще й мнягчить „н“ та „в“!

78. Чужоземні двозвуки треба передавати в нашій мові так, як вони чують ся, і переписувати їх такими знаками, які наш правопис має задля двозвуків, отже знаками: ай, ой, ар, ов . . . , н. пр.:

Чужі дво-
звук

Heine — <i>Гайне</i> (не — Гейне)	Neudorf — <i>Нойдорф</i>
Rhein — <i>Райн</i> (не — Рейн)	Hauptmann — <i>Гавптман</i>
Mannheim — <i>Мангайм</i> (не — Мангейм)	(не — Гауптман)
	Hauff — <i>Гавф</i> (не — Гауф)

а далі: *автомобіль, аукціон, бравнінґ, кльовн, дредновт. . .*¹⁾

2. ШЕЛЕСТИВКИ.

79. Українська мова здавна вже не знала звука „г“; але що він приходив до нас із чужими словами, то треба було собі з ним якось давати раду.

У найдавніщих часах ми находимо в наших книжках на місці чужого (грецького та єврейського) „г“ — букву „ґ“, яку ми не тільки читасмо за „г“, але й уже ці слова, що до нас прийшли, навчили ся вимовляти з „г“, н. пр.:

Галилея, Голгофта, янгол, архистратиг і т. д.

Але ж десь у XVI. в. почало до нас знов переходити чуже „г“, тепер уже з живих мов (головно із німецької, поль-

¹⁾ В мос. правописі бачимо тут неконсеквенцію. Пишеть ся: *автомобіль, але — аукціонь, автор, але — гауптвахта*, і такі написання на московський штиб (зовсім непотрібно) найдете і в нас.

Таксамо переписуєть ся пім. „сі“ по мос. „сей“ так, що *Гайне* входить у Москалів: *Гейне, Волькенштайн — Волькенштейн, Оренштайн — Оренштейн* і т. д. У слід за Москалями зовсім непотрібно перебірають цю невмілу вимову й Українці, й так і пишуть.

ської, але передівсім із латинської, якою в нас викладали по вищих школах). Через те витворила ся потреба створити для нього осібний знак (писали зразу „кг“¹⁾, а далі вже в XVII. в. — н. пр., у письменника Галятовського²⁾ — появляеть ся знак „г“, а власне — „г“.

Тільки ж у Наддніпрянщині під упливом московської мови у школі та пресі — а відомо, що московська мова не знає звука „г“, а тільки „г“, тільки що задля нього має знак „г“ — всі чужі слова почали вимовляти й писати з „г“:

*геометрія, географія, гімназія, пропаганда*³⁾ і т. д.

Це велика хиба. Всі нові чужоземні слова, що їх зараз приносить до нас західноєвропейська культура, і що в них чусть ся „г“, треба вимовляти й писати з „г“, отже:

гімназія, пропаганда, параграф, агітація, геометрія,

і далі й імена чужі ймена власні (§ 129, 1):

Гете, Гегель, Горький, Грабовські і т. д.

Це тим більш треба робити, що тепер звук „г“ для нас уже нечужий, і його чути і в наших словах, таких, як:

гудзик, ганок, геліоти, герліга, гринджоли, гедзь і т. д.

„Ф“ 80. І чужий (ще й досі) та тяжкий до вимови звук „ф“ Українці передавали (і ще й досі передають) близькими до нього звуками, н. пр.:

губним „п“, пор.:

Пилип, картопля, трапити, . . .

¹⁾ Так писав іще Куліш, н. пр., у перекл. Шекспіра (*Янго, Родриго неградація, нгондольєр* і т. д.). Та ще пробували завести й латинське „б“, й таке „б“ найдете, п. пр., у перекладі Старицького „Андерсенових казок“ у 70. роках XIX. в. (*гринджоли, ганок, гудзик* і т. д.).

²⁾ Що значок „г“ видумали, мовляв, Галичани, як думає дехто (Науменко), то це неправда. Досить заглянути до кнївських друків XVII. ст., (от, хоч би до писань Галятовського — він сам своє ім'я завсїди друкував із „г“, а декуди вживає на цей звук „кг“), щоб переконатися, що цей значок уже тоді майже загально вживав ся.

³⁾ Задля браку „г“ (= h) в мос. мові дуже чудернацькими виходять там чужі ймення. Москалі кажуть: Гейне, Гегель . . . З другого ж боку Наддніпрянці, читаючи кожне московське „г“ по своєму, пере-
кручують чужі названня, кажуть по своєму:

Гйотє (Гете), Гесель (Гегель), Германія і т. д.

заднепіднебінним „х“, пор.:

Халимон, хурман, хуга, Хиєря . . . а то й подвійними звуками „кв“, „хв“, пор.:

квасоля, хвартух, хвершал і т. д.

Ще й досі Українець передає чужі слова, де чується „ф“, двома звуками — хв (*хворма, охвицер, охвіціально, хвабрика . . .*).

Але такої вимови й такого писання чужих слів, де чується „ф“, літературна мова не допускає, бо ж таким чином чужі слова виглядають дуже перекрученими й роблять ся неповажними, вульгарними.

В усіх словах, які приходять тепер до нас із чужих мов, і в яких чується „ф“, треба і в нас задержувати „ф“, отже:

філістер, філософ¹⁾, фільм, форма, фраза . . .

81. Придихове „фт“ (мос. „ө“) у нас передається, як Чуже „ө“ у інших західноєвропейських мовах, тільки звуком „т“ (не „ф“, як у мос. мові), отже:

Атени (не — Афіни), *міт* (не — міф), *катедра* (не — кафедра), *католик, арифметика, театр, Тракія . . .*²⁾

Заводити „ө“ із московської звуку зовсім непотрібно.³⁾

Розуміється, що в таких словах, у яких уже давно „ө“ перейшло на „ф“, а вже в „ф“ наша мова перероблювала „хв“ або „в“ (головно в іменах осіб), то треба ті звуки лишити, отже:

Хома, Хведір, Хведос, Векла . . .

82. Не всі мови мають однакове „л“. В одних воно Чуже „л“ грубіше, у других м'ягче. В самій нашій мові в різних говірках різне „л“ (пор. полтавське та буковинське середнє „л“, близьке до „ль“ гл. § 38, заввага).

¹⁾ У Котляревського названий із насмішкою: хвилосопом.

²⁾ І в мос. мові не всюди однаково передається придихове ө; там каже ся, н. пр.,

театр, але — *арифметика . . .*

Це залежить од того, коли й від кого прийшло до моск. мови це придихове ө.

³⁾ Його ще декуди вживав і Куліш і писав: *Фракія, Авини, Фезип* і т. д. (Шекспірові твори, вид. з 1882 р.)

Тільки ж те „л“, яке ми перебіраємо тепер із чужих мов, більше зближається до м'якого „л“ (ль), аніж до твердого (л). Через те в усіх чужих словах, де являється „л“, ми повинні зазначувати всюди м'якість „л“, повинні говорити й писати:

лягіна, Філядельфія . . .

телефон, телеграф, алгорія . . .

Джерпуль, лідер . . ., філософія, фізіологія . . .

Люстдорф, Любляна¹⁾ . . .

Розуміть ся, що в тих чужих словах, які стоять під впливом церкви, треба задержувати чуже „л“ у такій формі, в якій вони до нас дістали ся через церкву, отже: *фелон, латина, Теофія* (отже й *москвофія*) . . .

Чужі подвійні шелестівки

83. Чужі подвійні шелестівки, які в чужій мові мають своє виправдання (попередня голосівка вимовляється коротко, у нас же довгих і коротких немає, а в тільки наголошені й ненаголошені), в українській мові вимовляються (й пишуть ся) всюди в одною шелестівкою, н. пр.:

місія (мос. миссія), *прогрес* (мос. прогрессь), *адреса* . . .

телеграма, програма, сума . . .

територія, коректа . . .

ілюстрація, ілюмінація . . .

Розуміть ся, що до власних імен це не відносить ся (гл. нивче, § 84).

3. ЧУЖІ ВЛАСНІ ІМЕНА.

Чужі власні імена

84. Чужоземні навви осіб, країв, міст, гір і т. д., словом чужі власні імена (§ 129, 1) треба вимовляти і приблизно писати так, як вони тепер звучать у тій мові, звідкіля їх узято, отже:

Пушкін, Тургенев, Гусьєв, Сергєєв, Онєга, Орьол (ще правильніше було б: *Тургенєф, Гусьєф, Сергєєф, Анєга, Арьол*) . . .

¹⁾ Йдучи за московською мовою, де панує в тому напрямі велика ненослідовність (пор.: телефон, але: фізіолог, Філадельфія), Наддніпрянці заводять не потрібні московський спосіб передавати чуже „л“ у нашу мову, пишуть: *телефон, фізіолог* (докладніше про це § 92, кінець). А, тимчасом, наш народ сам передає чуже л — м'яким л, пор. народні вже слова:

бляси, ляма, лямувати, лямпарт, льох, льос, люшня, плюндрувати . . .

*Гете, Шіллер, Грільпарцер, Ляйпціг, Дрезден,
Галле, Мінден . . .*
Шекспір, Спенсер, Уошингтон . . .
Доде, Гіло, Расен, Марсей . . .
*Густаф оф Гейкстад, Стріндберг, Ібсен, Сток-
гольм, Мальме . . .*
Данте Аліґієрі, Верді, Міляно, Венеція . . .
Мицкевіч, Словацкі, Залські і т. д.

Розуміть ся, що всі власні ймена можна преписувати латинськими буквами так, як ті ймена в чужих мовах пишуть ся (не — нашою латинкою, гл. § 93, як чувмо), а тільки додавати укр. закінчення, як відміняємо, н. пр.: твори *Shakespeare-a, Schiller-a, Goeth-ого, Mollière-a, Dodet-a* і т. д.

Ніяких иньчих правил тут немає.

Звичайно, що ті назви, які давно прийшли до нашого письменства, лишають ся такими, якими вони живуть у народі, н. пр.:

Рим (не — Рома), *Царгород* (не — Стамбул), *Париж* (не — Парі), *Відень* (не — Він або Вєна), *Краків* (не — Кракуф), *Петербург* (не — Петроград), *Нева, Триєст, Єрусалим, Коринт, Букарешт, Білгород* (не — Београд) і т. д.

XV. ЯК ЧИТАТИ ЦЕРКОВНІ КНИГИ.

85. Кожний славянський народ, який у своїй церкві користує ся церковно-славянською мовою, читає церковні книги відповідно до законів своєї мови, себто: Москаль — із-московська, Серб — із-сербська, Болгарин — із-болгарська.

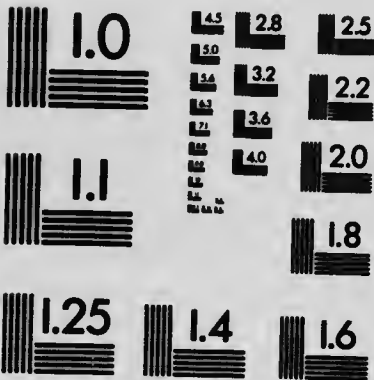
І в нас, на Україні, до кінця XVIII. ст. читали церковні книги в-українська, себто, церковно-славянські букви вимовляли так, як вони вимовляли ся в українських світських і иньчих книжках (гл. § 86).

Ще й досі читають так молитви й загалом усі церковні книги в тих частинах Рідного Краю, де не було московського панування, себто, в Галиччині, на Буковині та на

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

Закарпаттю. Так вимовляють церковні слова ще й досі наші старі, неписьменні бабусі та дідусі, молячись.

Для нас дуже важно, щоб у церкві на Україні, доки туди не добереться народня мова — а дібрати ся вона колись мусить —, назад повернули до давньої вимови, щоб церковні слова вимовляти з-українська, а не з-московська, щоб уже діти змалку привикали до цієї вимови, й щоб ця вимова і з нашої церкви витиснула цілком московщину¹⁾.

86. Через те й ми подаємо на цьому місці закони, як читати й вимовляти церковні букви на основі законів української мови.

1. Буква **Ѣ** читається як **ї, і**, н. пр., читай:
вѣдѣніємъ, нераздѣльній, | відінієм, неразділній,
грѣхъ, пѣснь, вѣчеловкѣ | гріх, піснь, в чолові-
цѣхъ... | ціх

2. Буква **Ѣ** вимовляється твердо. Читай слова:
днѣсь, веселіє, воспойте, дѣнь, | днесь, веселіє, воспойте, день,
сѣй, отѣць... | сей, отець
(наче мос.: днэсь, вэсэліє, воспойтэ, дэнь, сэй, отэц)

Тільки після голосівок читається воно як „є“, н. пр.:
ймѣніє, кланяємъ, вопіємъ... | імініє, кланяєм, вопієм

3. Буква **И** читається як **И**, себто, шелестівки перед нею не м'ягчать ся, н. пр., читай:
пѣрси, помилуй, колико, со- | перси, помилуй, колико, со-
хранити, поміщи .. | хранити, поміщи
(наче мос.: персы, помылуй, колыко, сохраныты, pomocy)

Тільки на початку слів читається воно як „і“, н. пр., читай:
йзцѣлий, источникъ, йма... | ізціли, істочник, іма, і таксамо
амінь читай: амінь

¹⁾ Часто в розмові наскануєш при замітках, чому не читати церковних слів із-українська, на такі відповіді: „Так це ж не українська мова — а славянська“, так наче б тепер була одна якась славянська вимова! Такі відповіді фальшиві та вказують тільки на сліди московської школи, де вчили, що всі славянські слова треба читати з-московська.

Після „і“ все читається як „и“ як „ї“ н. пр., читай:
прочи́ти, творя́щи... | прочі́ї, творя́щі

4. Буква **Ѡ** читається як **И**, н. пр., читай:
Ѡко́вы желѣ́зными, оу́слыши, | окови́ желі́зними, услиши,
вѣ́ вы́шнихъ, птѣ́ицы, прише́д- | в ви́шних, птѣици, прише-
ди́й . . . | ди́й . . .

5. Букву **ї** у наростків **ій, ія, іе** все треба
вимовляти твердо, (гл. § 75 5, 6) треба читати:

весѣ́ліе, камені́а, Гервасі́й | веселі́е (не — веселі́е),
камені́а (не — камені́а),
Гервасі́й (не — Гервасі́й)

6. Буква **Ѣ** не читається.

7. Буква **Ѧ** читається як **ФТ** або **Т**, н. пр., читай:
Савао́дъ, Тома́ . . . | Савао́фт, Тома́ (гл. § 81)

8. Буква **Ѧ** читається як **И**, н. пр., читай:
вѣ́ кимва́лѣхъ, Сѣ́меонъ . . . | в кимва́ліх, Сѣмеон

9. **К ї й, Г ї й, Х ї й, Ш ї й, Ж ї й**
читай як

Кий, Гий, Хий, Ший, Жий,

н. пр., читай:

ни́кїй, дру́гїй, ти́хїй, ю́нїй- | нікий, другий, тихий, юній-
ши́й, бо́жїй . . . | ший, божий . . . таксамо
ми́ръ читай: мир

Само по собі, що приіменники „сѣ“, „отѣ“ читаються як
в-українська „з“, „од“, і, крім того, зберігаються ще й
інші прикмети української мови, головню відміни (землі
— землі і т. д.).

87. Для зразка, як читати церковні книги, наводимо два виїмки (одну молитву й кілька уступів із євангелія).

Православне „Вірую“

по церковному:

а. Вѣрѹю во єдинаго Б҃га Отца Вседержителя, Творца небу и земли, видимымъ же всѣмъ и невидимымъ.

б. И во єдинаго Г҃да Ииса Христа Сина Б҃жїа, єдинороднаго, иже ѿ Отца рожденнаго прежде всѣхъ вѣкъ: свѣта ѿ свѣта, Б҃га истинна ѿ Б҃га истинна, рожденна, не сотворенна, єдиносущна Отцѣ, иже вса быша.

в. Насъ ради человекъ, и нашего ради спасенїа, шедшаго съ небу, и воплотившаго ся ѿ Д҃ха С҃та и Марїи Дѣвы, и воцѣлѣчшася.

г. Распятаго же за ны при Понтїйстѣмъ Пїлатѣ, и страдавша, и погребенна.

д. И воскресшаго въ третїй день по писанїемъ.

е. И возшедшаго на неба, и сѣдѣща ѡдеснѹю Отца.

ж. И пакн грядущаго со славою, судити живымъ и мертвымъ, єгоже царствїю не будетъ конца.

з. И въ Д҃ха С҃таго, Г҃да, животворящаго, иже ѿ Отца исходящаго, иже со Отцѣмъ и Сїномъ спокланяема

треба читати:

1. Вірую во єдинаго Бога Отца Вседержителя, Творца небу і землі, видимим же всім і невидимим.

2. І во єдинаго Господа Ісуса Христа Сина Божїа, єдинороднаго, іже од Отца рожденнаго прежде всіх вік: свїта од свїта, Бога істинна од Бога істинна, рожденна, не сотворенна, єдиносущна Отцу, імже вся биша.

3. Нас ради человек, і нашего ради спасенїа, шедшаго з небес, і воплотившаго ся од Духа Свята і Марїї Дїви, і вочеловїчша ся.

4. Разпятаго же за ни при Гонтїйстїм Пїлатї, і страдавша і погребенна.

5. І воскресшаго в третїй день по писанїем.

6. І возшедшаго на небеса і сїдѣща одеснѹю Отца.

7. І пакн грядущаго со славою, судити живим і мертвим, єгоже царствїю не будетъ конца.

8. І в Духа Свѣятаго, Господа, животворящаго, іже од Отца ісходящаго, іже со Отцем і Сином спокланяема

и славима, глаголавшаго про-
роки.

8. Ко єдинѣ святѣю, собор-
нѣю и апостольскѣю церковѣ.

9. Исповѣдѣю єдино кре-
щеніє, во ѡставленіє грѣхѡвѣхъ.

10. Чаю воскресеніа мер-
твыхъ.

11. И жизни бѣдѣщаго вѣка,
аминь.

и славима, глаголавшаго про-
роки.

9. Во єдину святую, собор-
ную и апостольскую церковъ.

10. Исповідує єдино кре-
щеніє, во оставленіє гріховъ.

11. Чаю воскресенія мер-
твихъ.

12. И жизни будущаго віка,
аминь.

Для вправи подаємо ще уступ

Из евангелія Луки, II, 25—32.

по церковному:

треба читати:

Бѣ человекъ во Іерусалимѣ,
ємѣже имя Симеонъ: и чело-
вѣкъ сей праведенъ и благо-
честивъ, чаша ѡутѣхи Іаилевы:
и духъ бѣ стѣхъ въ немъ.

И бѣ ємѣ ѡбѣщанно Духомъ
святѣмъ, не видѣти смерти,
прежде даже: не видитъ Христа
Гдѣна.

И приде Духомъ въ цер-
ковь: и єгда введоста родителя
отроча Іиса, сотворити имя
по ѡбичаю законномъ ѡ немъ.

И той приємъ єго на
руку своєю, и благослови Бѣга, и
рече:

Нинѣ ѡпущаєши раба тво-
єго, Владико, по глаголу тво-
єму, съ миромъ:

И яко видѣстѣ очи мои спа-
сеніє твоє,

Бі чоловік во Єрусалимі,
ємуже имя Симеон: і чело-
вік сей праведен і благо-
честив, чаша утіхи Ізраїлеви:
і Дух бі свят в немъ.

І бі єму обіщанно Духомъ
святимъ, не видіти смерти,
прежде даже не видит Христа
Господня.

І прийде Духомъ в цер-
ковъ: і єгда введоста родителя
отроча Ісуса, сотворити іма
по обичаю законному о немъ.

І той приєм єго на руку
своєю, і благослови Бога, і
рече:

Нині одпуцаєши раба тво-
єго, Владико, по глаголу тво-
єму, з миромъ:

Яко видісті очі мої спа-
сеніє твоє,

Єже всі оґготовалъ предъ
лицемъ всѣхъ людѣй:

Свѣтъ во Шкровеніи язъ-
комъ, і слава людѣй твоиѣхъ
Ійла.

Єже вси уготовал пред
лицем всіх людей:

Свѣт во одкровеніи язъ-
ком, і славу людей твоиѣхъ
Ізраїля.

XVI. ЯК ЧИТАТИ ТВОРИ СТАРОГО ТА СЕРЕДНЬОГО УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА.

88. Таким же робом, як церковні книги, треба читати всі твори старого українського письменства (*Слово о полку Ігореві, княжі літописи, апокрифічні твори і т. д.*) і все, що тільки в нас писано і друковано до кінця XVIII. ст.: *вірші, драми, проповіді, написи по церквах, усі замітки та підписи під старими образами, історичні документи: козацькі літописи, гетьманські універсали, канцелярські записки і т. д., бо такий був у нас тоді правопис.*

Ось, н. пр., текст найбільшої української поеми з XI. віку, „Слово о полку Ігореві“ треба так читати:

Другаго дѣне вельми рано
крававыя зори свѣтъ пове-
дають, чьрныя тѣча съ моря
идоуть, хотять прикрыти че-
тыри солныца, а въ нихъ тре-
пещиють синни мшлнини: бити
грому великому, ити дождю
стрѣлами съ Дона великаго.
Тѣ са копиемъ приламати, тѣ
са саблямъ потрѣчати о ше-
ломы половецькыя, на рѣцѣ
на Каялѣ, у Дона великаго.
О, Русьская земле! Оуже за
шеломанемъ єси!

Свѣтри, Стрибожи внуци,
вѣють съ моря стрѣлами на
храбрыя полкы Игоревы. Зем-
ла тутнетъ, рѣкы мутно

Другаго дне вельми рано
крававия зори свѣт пові-
дають, чорния туча з моря
ідутъ, хотять прикрыти че-
тири солныца, а в них тре-
пещуть синні молнии: бити
грому великому, іти дождю
стрілами з Дону великаго.
Ту ся копием приламати, ту
ся саблям потречати о ше-
ломи половецькыя, на ріці
на Каялі, у Дона великаго.
О, Русьская земле! Уже за
шеломянем єси!

Се вітри, Стрибожі внуци,
віють з моря стрілами на
храбрія полки Ігореві. Зем-
ля тутнетъ, ріки мутно

тикѣть, пороси поля прикрывають, стязи глаголють. Половци идоуть отъ Дона и отъ моря и отъ всѣхъ странъ, русьскыя пшкы оступиша. Дѣти бѣсови кликомъ поля преградиша, а храбриі Русичи преградиша чърленими щиты...

текуть, пороси поля прикрывають, стязи глаголють. Половци ідутъ од Дона, і од моря, і од всѣхъ странъ; русьскія полки оступиша. Діти бісови кликомъ поля преградиша, а храбриі Русичі преградиша черленими щити...

Або кінець відомої пісні Мазепи про становище України в XVIII. в.: „Всі покою щире прагнуть“, коли гетьман, змалювавши внутрішні неспокої на Україні, згадує про прихильників Туреччини, Польщі й, нарешті, Московщини,

написано:

треба читати:

Третій Москвѣ южъ голдуеть,
И ей вѣрнѣ услугуеть;
Той на матку нарѣкаеть,
И неволю проклинаеть:
„Лѣпше було не родити,
Нежли въ такихъ бѣдахъ
жити!

Третій Москві юж голдуєть,
І ей вірні услугуєть;
Той на матку нарікаєть,
І неволю проклинаєть:
„Ліпше було не родити,
Нежли в таких бідах жити!

Отъ всѣхъ сторонъ ворогують,
Огнемъ, мечемъ руинують,
Отъ всѣхъ немаєшъ зичливости,

Од всѣхъ сторонъ ворогують,
Огнемъ, мечемъ руінують,
Од всѣхъ немаєшъ зичливости,

А ни слушной учтивости:
Мужиками называютъ,
А подданствомъ дорѣкають.
Чомъ ты братовъ не учила,
Чомъ отъ себе ихъ пустила?
Лѣпше було пробувати
Вкупѣ лихо отбувати!“
Я самъ, бѣдний, не здолаю,
Хиба тилько заволаю:
„Гей, панове снералы,
Чому жъ есте такъ оспали?
И вы, панство полковники,

А ні слушноі учтивості:
Мужиками називають,
А подданством дорікають.
Чом ти братов не учила,
Чом од себе їх пустила?
Ліпше було пробувати,
Вкупі лихо одбувати!“
Я сам, бідний, не здолаю,
Хиба тилько заволаю:
„Гей, панове снерали,
Чому ж есте так оспали?
І ви, панство полковники,

Безъ жадной полѣтики,
Озмѣтеся всѣ за руки,
Не допустѣтъ горкой муки
Матцѣ своей болшъ терпѣти!
Нуте враговъ, нуте бити!
Самопалы набувайте,
Острыхъ шабель добувайте,
А за вѣру хочъ умрѣте,
И вольностей боронѣте;
Нехай вѣчна будетъ слава,
Жепрезъ шабли маемъ права!“

Без жадної політики,
Озміте ся всі за руки,
Не допустіть горкої муки
Маїї своїй болш терпіти!
Нуте врагов, нуте бити!
Самопали набувайте,
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте,
І вольностей бороніте;
Нехай вічна будеть слава,
Же през шаблі маєм права!“

ХVІІ. ЯК ЧИТАТИ УКР. КНИЖКИ, НАДРУКОВАНІ ИНЬЧИМИ (ДАВНІМИ) ПРАВОПИСАМИ.

89. Іще старі наші письменники (як ось *Котляревський*) уживали здебільшого цього самого правопису, який зустрічаємо в церковних книгах та у творах старого (до XV. в.) й середнього (до кінця XVIII. в.) укр. письменства. Учений *Максимович* (потрохи *Метлинський*) приспособив його до нових вимог, позавадив нові значки (ѣ, ѣ̆, ѣ̇ = і), і цей правопис заведено до українських шкіл Галичини та Буковини. Ним друкували ся всі шкільні підручники, і хто з Наддніпрянців у тому часі друкував свої твори у прикарпатській Україні, то вони й виходили там правописом.

Ети-
мольогія

Цей правопис звав ся чомусь етимольогічний, а то й просто етимольогія (як теперішній наш правопис звуть просто фонетика), що ніби-то він мав такі букви, що з них пізнати було, звідкіля слово взяло ся (кѣнь = кінь, бо — коня, лѣд = лід, бо — леду, гарнѣй = гарні, бо — гарний і т. д.), значить, що видно було, який у слові корінь (грець. *ἔτυμον* = щось справжнє, значіння слова). Уживав ся він по школах Наддністрянщини до 1893 р., доки не заведено сього, що ми його вживаємо; тепер ніхто зі свідомих Українців його не вживає.

Але ж що є ще книжки, писані тим правописом, і така книжка може кому попасти в руки, то ми для зразка подаємо, як їх читати.

Написано:

Те діяло ся въ Крутыхъ. Круті—мѣстечко на Поділля въ Балтянськомъ повѣтѣ. Стоить воно на двохъ горахъ и має двѣ церквѣ. Лѣвободцька и правободцька Украина, то все одинъ край, одні люде и одна лиха доля; та хто не бувъ по сей бѣкъ Днѣпра, жадной тямы не має про сѣгодѣцьку Украину; хто не бувъ по той бѣкъ, не знає Украини тогодѣцькои. Отъ, хочь бы й мѣста. Лѣвободцькій мѣста для правободчанъ здають ся селами, не бѣльше . . .

„Люборадськѣ“ — сѣмейна хроніка А. Свидницького. Львѣвъ, 1885.

На основі цього правопису

писало ся:

Свидницькій, другій, глухий, бѣльші* . . . дужій (гл. § 86) . . . дя (§ 53) і т. д.

Треба читати:

Те діяло ся в Крутих. Круті—містечко на Поділля в балтянськѣмъ повіті. Стоить воно на двохъ горахъ і має дві церкви. Лівобіцька і правобіцька Украина, то все одні край, одні люде і одна лиха доля; та хто не бувъ по сей бік Днѣпра, жадної тямы не має про сьогодѣцьку Украину; хто не бувъ по той бік, не знає Украини тогодѣцької. От, хочь би й міста. Лівобіцькі міста для правобічанъ здають ся селами, не бѣльше . . .

„Люборадські“ — сѣмейна хроніка А. Свидницького. Львів, 1885.

треба було вимовляти:

Свидницький, другий, глухий, бѣльший, меньчий, дужий . . . від, вітця . . .

Таким правописом надрукована, між иньчим, „Історія української літератури“ проф. Огоновського та перші томи української „Історичної бібліотеки“, н. пр., Костомарова „Богдан Хмельницький“ в українському перекладі; тим же правописом виходив до 90. років XIX ст. український журнал „Зоря“, і є ще багацько иньчих цінних творів (і гарного письменства, н. пр., Кониського, Левицького), які надруковані т. зв. етимольогією.

Сімович, Граматика української мови.

Цим правописом користуєть ся з деяких причин поки-що в уряді, у пресі і в школі Закарпаття (Русинія, автономна українська частина Чехо-Словаччини), але ж із деякими змінами на користь фонетики, а саме велике значіння має там буква **ѣ**, якої вживають іздебільшого скрізь, де чуєть ся і, н. пр.: *ръжитъ, добръ* і т. д.

пор. На Підкарпатській Русі є, якъ звѣсно, два роди шкѣль: державнѣ и церковнѣ . . . будуть за тѣмъ, щоби въ школахъ учили тою мовою, якою говоримо, щоби не було рѣжницѣ щодо мови мѣжъ хлопами и панами [*Народъ*, ч. 2. *Ужгород*, 30. квітня 1920].

Ярижка 90. Та ще є в нас книжки, понадруковувані на Наддні-пряниціні до 1905. р. чисто московським правописом, але прцспособленим до нашої вимови. Ним писав дехто з наших письменників до Куліша, і ще й тепер користують ся ним для своїх потреб наші селяни, які вчили ся в московській школі. Цей правопис накинуло нам у 1876 р. московське царське правительство задля того, щоб показати перед світом, що, мовляв, не може бути окремої української мови, а що є тільки одна, московська, з деякими відмінами (ще раз поновлено той ганебний указ підчас війни 1915. р.). По таких книжках усюди задержано „ѣ“, пишеть ся „ы“ на означення звука „и“, „ѣи“ — задля „ї“ і т. д. Цей правопис назвали в нас „ярижним“, або коротко звуть його ярижкою.

Ярижкою видані, н. пр., великі та гарні літературні збірники: „Дубове листє“, „Вік“, „Знад хмар і долини“, „На вічну пам'ять Котляревському“, нею надруковані перші випуски київської „Української бібліотеки“, слова до пісень Лисенка і т. д.; крім того, тим правописом видавано багацько книжок для народу (петербурзьке Товариство ім. Шевченка), тощо. Розумієть ся, що цього правопису, раз через те, що він накинутаий нам насильно московським правительством, і далі тому, що він не відповідає духові нашої мови, і найважлище через те, що він нам чужий — тепер ніхто зі свідомих Українців теж не вживає.

Та що є ще книжки, писані ярижкою, то подаємо зразок і ярижного правопису.

Ось і зразок яржного правопису.

Надруковано:

Задзвонили на службу. Спасенныкы и спасенныци прочаны заворушылысь, по-выходылы зь комірокъ, выспалысь на цвынтарь. Цвынтарь ставъ людный. Майбородыха вынесла кошыкъ зь проскуркамы й сила на сходахъ. Отець Онуфрій незабаромъ надійшовъ у цвынтарь, згадавъ про Галецьку й зайшовъ у Майбородышину кимнату, щобъ побачыты Галецьку й самому за все розпитаты въ неи. Галецька й одъ себе просыла й благала його зарятувати йи въ биди, знайти для неи службу въ своихъ заможныхъ парафіянь.

Иванъ Нечуй - Левицький — „*Кыивськи прохачи*“, оповидання, Кыивъ 1903. року.

А то ще буває, що в яржних виданнях замісьць „ѳ“ пишуть „з“ (тѳѳ), пишуць „ѳ“ замісьць „йо“ і т. д.

91. А ще попадають ся книжки, писані правописом, Драгоманівка який придумав для нашої мови великий наш учений Михайло Драгоманов, то й цей правопис так і зветь ся драгоманівка. Це дуже гарний правопис, тільки ж він у нас не принявъ ся, і ним тепер ніхто не пише. Але ж що вийшло майже ціле листування Драгоманова, і в ньому задержаний його правопис, та що ще є по бібліотеках і книгарнях книжки його видання (*Громада, Політичні пісні XVII—XVIII. в., і т. д.*), то теж треба нам знати, як читати його. Для прикладу подаємо виписок.

Треба читати:

Задзвонили на службу. Спасенники і спасенниці прочани заворушились, по-виходили з комірок, виспалысь на цвинтар. Цвинтар став людний. Майбородиха вынесла кошк з проскурками й сіла на сходах. Отець Онуфрій незабаром надійшов у цвинтар, згадавъ про Галецьку й зайшов у Майбородишину кімнату, щоб побачити Галецьку й самому за все розпитати в неі. Галецька й од себе просила й благала його зарятувати її в біді, знайти для неі службу в своїх заможних парафіян.

Иван Нечуй - Левицький — „*Київські прохачі*“, оповідання, Київ, 1903. року.

Драгоманівка:

Надворі весна вповні. Куди не глянь — скрізь розвернулося, розпустилося, зацвіло пишним цвітом. Ясне сонце, тепле й приязне, ще не встигло наложити палючих слідів на землю: як на великдень дівчина, красується вона в своїм розкішнім убранні... Поле — що безкрає море, скільки зглянеш — розіслало зелені килими, аж сміється у вочі. Над ним синім шатром розіп'ялось небо — ні плямочки, ні хмарочки, чисте, прозоре, погляд так і тоне... З неба, як розтоплене золото, льється¹⁾ на землю блискучий світ сонця; на ланах грає соняшна хвиля; під хвилею спіє хліборобська доля. Буяє вона вгору; зеленіє, як рута... Легенький вітрець подихає з теплого краю; перебігає з нивки на нивку; живить, освіжає кожну билинку. І ведуть вони між собою тихутажемну розмову: чутно тільки шелест жита, травиці...

„Хіба ревуть воли, як ясла повні?“ — роман з народного життя П. Мирного та І. Білика, Женева, 1880.

Телерішня правонісь:

Надворі весна вповні. Куди не глянь — скрізь розвернуло ся, розпустило ся, зацвіло пишним цвітом. Ясне сонце, тепле й приязне, ще не встигло наложити палючих слідів на землю: як на великдень дівчина, красується вона в своїм розкішнім убранні... Поле — що безкрає море, скільки зглянеш — розіслало зелені килими, аж сміється в очі. Над ним синім шатром розіп'ялось небо — ні плямочки, ні хмарочки, чисте, прозоре, погляд так і тоне... З неба, як розтоплене золото, ллється на землю блискучий світ сонця; на ланах грає соняшна хвиля; під хвилею спіє хліборобська доля. Бує вона вгору; зеленіє, як рута... Легенький вітрець подихає з теплого краю; перебігає з нивки на нивку; живить, освіжає кожну билинку. І ведуть вони між собою тихутажемну розмову: чутно тільки шелест жита, травиці...

„Хіба ревуть воли, як ясла повні?“ — роман з народного життя П. Мирного та І. Білика, Женева, 1880.

¹⁾ недобре, повинно бути: льється = ллється.

Як бачимо, Драгоманов виклав я, с, ю, І, завів на сербський лад латинське j (ja, je, ju, ji, jo), а якщо шелестівки м'ягчили ся (гл. § 38) то він усюди ставив ь (*jajца* — яйця, *т'урма* — тюрма), викинув щ (замість нього: шч, н. пр.: *шче* — ще), „м'якого“ і не зазначував (*дівчина* — дівчина, повинно бути: д'івчина), „ся“ писав докупн.

Загалом узявши, цей правопис більше фонетичний, ніж той, що ми його тепер уживасмо, але ж він не прийняв ся через те, що дуже вже зривав із минулим.

92. Сучасний урядовий правопис на Україні теж Грінчен-
ківка потрохи різниться ся від того, яким користують ся наші наукові товариства, й який проведений у цій граматиці. Правопис цей опирається на „Словарі української мови“ Бориса Грінченка, й через те подекуди почали його називати грінченківкою. Цей правопис ось чим різниться ся від наукового правопису (цього, що його вживається ся і в цій книжці):

1. замієник „ся“ пишеть ся докупн в дієсловом (гл. §§ 2078, 310);
2. таксамо докупн пишеть ся „му“, „миш“, „ме“ (гл. §§ 256, 311);
3. після губних ставить ся *апостроф* ('), якщо після них іде м'яка говосівка (гл. § 42);
4. зазначається ся м'яке *р* (гл. § 43) і, що найважливіше,
5. „м'яке“ *і* (ї) пишеть ся тільки після голосівок, — значініні *йі* (гл. § 55, заввага). Ось і зразок урядово правопису:

„І тут громадсько-соціальный елемент буває в Тобілевича звичайно тим фоном, на якому він і свої психологичні проблеми розв'язує, і минуле життя малює. Кількома рисами Тобілевич зуміє поставити перед читачем той фон і на йому розгортає вже дію, здебільшого живо, цікаво, колоритно, з широким розмахом справжнього таланта. Можна іноді не згожуватися з тим, як автор розв'язує питання, але ви раз-у-раз з інтересом його слухатимете.“

Сергій Єфремов: *Історія українського письменства*, видання третє, Київ, 1917, стор. 344.

А то ще й так пишуть, що замість апострофа вживають ся із-московська після губних м'який знак (гл. § 42, заввага й помітка 2), н. пр.:

Тетеря (*виходить улесливо за Богданом*).

Твої листи збентежили всю чернь:
Покинув скрізь славетний пан — крәмницю,
Кравець — шитво, гончарь — свої горшки,
А хлібороб — плуги й рала . . . і тільки
Лиш ковалі по кузнях, знай, кують:
На списи йдуть і лемеші, й чересла!
Законами шикуютьсья весь люд
І полумьям шляхи собі проводить.

Богдан. Гаразд, гаразд! Хай світють ворогам:
Згадається ім унія й Суботів!

Тетеря. Одно тільки: озвірена юрба,
З пьяних очей не розбіра нікого . . .

Михайло Старицький: *Богдан Хмельницький*, історична драма, видання друге, Київ, 1918, дія III., відміна II., вихід 2., стор. 56.

Із цих прикладів уже ясно видно, що цей правопис іде сильно на компроміс із московською мовою. Це ще більш видно з того, як ним пишуть чужі слова. Їх просто переписують із московського правопису (гл. §§ 77, 79, 82 . . .), й до того вже приспособлюють вимову. Та ще до того побачите скрізь багато неконсеквенцій. Ви знайдете в одній і тій же книжці, н. пр.:

<i>елбмент</i> , <i>белстрист</i>	побіч	—	<i>проблема</i> , <i>галерея</i> , <i>колега</i>
<i>механіка</i>	„		<i>адміністрація</i>
<i>філологія</i>	„		<i>фігура</i>
<i>гімназія</i>	„		<i>нігілізм</i> або й <i>нигілізм</i> ¹⁾

Та все-таки цей правопис устиг продертися в життя, ним друкують усі газети, — навіть західноукраїнські почали його вживати — шкільні книжки, урядові видання, ним користують ся всі державні установи так, що хоч йому бракує наукової підстави — *життя*, здасть ся, візьме свос, і цей правопис, може, витисне той, що проведений у цій книжці. Із цим фактом ми лічили ся й на відповідних місцях

¹⁾ Приклади по більшій часті з Бфремова: „*Історії українського письменства*“, вид. третє.

визначували всі ріжницї, не відступаючи від засад, на яких збудований правопис цієї квижки.

93. Були ще з нас і спроби писати латинськими буквами Латинка (сам Драгоманов пробував), але ж таких книжок у нас тепер уже ніде немає. Перепиуючи наші слова латинськими буквами, — це нераз потрібне при переписуванні наших слів у чужих мовах, при перекладах наших письменників на чужі мови — ми користуємося загально прийнятим у славянському мовознавстві чеським (хорватським) правописом із деякими відміннями, отже:

укр. ч	—	лат. ě	укр. л	—	лат. l
„ ш	„	š	„ г	„	h
„ ж	„	ž	„ ґ	„	g
„ з	„	z	„ х	„	ch
„ дз	„	dz	„ е	„	e
„ дж	„	dž	„ и	„	y

укр. в — лат. $\left\{ \begin{array}{l} v \text{ (шелестівкове)} \\ w \text{ (голосівкове)}, \text{ гл. } \S 34 \end{array} \right.$

укр. м'ягчення зазначаємо чертиною над буквою, отже:

ть = t', дь = d', сь = s', зь = z', ць = c', ль = l', нь = n',

укр. я = ja, є = je, ю = ju, і = ji, йо = jo . . .

Укр. народній гимн латинкою виглядати ме так:

Šče ne wmerla Ukrajina, ni slava, ni vol'a,
 Šče nam, brat'ta molodiji, ušmichneť s'a dol'a:
 Zhynut' naši vorožeńky, jak rosa na sońci,
 Zapanujem i my, brat'ta, u svojij storonci.
 Dušu, t'ilo my položym
 Za našu svobodu
 I pokažem, ščo my, brat'ta,
 Kozačkoho rodu!

Пишемо: čoven, але — čowna, řoven, але — řowna, Hrušewškyj, H'libiw (H'libova), Vowčok і т. д.¹⁾

¹⁾ Таким способом слід би було записувати наші імена і прізвища по метриках нашим панотцям там, де треба вживати латинки — а то вони, задля браку свого латинського правопису, наші родові прізвища калічать на польський (Szczedrowicz, Mikolów, Niedzielski . . . замість: Щедрович, Миколів, Недільський) або ромуцький (Tarnavschi, Soraciuc, Cořec — замість: Тарнавський, Копачук, Коцик) лад. А на основі цього правопису задержується цілком український вигляд наших прізвищ: Ščedrovuč, Mykoliw, Ned'il's'kyj, Tarnaw's'kyj, Kopačuk, Kocyk і т. д.

Як би було треба коли дати наголос, то його слід зазначувати теж чертиною, але ж над голосівкою, і то у другий бік зверненою, н. пр.:

Buvàj z doròw, kràju, mij kràju kochànyj,
Tvij bèrih v ml'i sÿzij znykàje!
Za chvÿl'amy chvÿl'i revùt', nàče pjàni,
I òájka nad nÿmy l'itàje (Starÿc'kyj).

* * *

Усі иньчі правописні правила найдете при кінці другої частини цієї книжки, §§ 307—323, а то й третьої (розділові знаки), §§ 404—415.

II. С Л О В А.

I. ЯК ТВОРЯТЬ СЯ СЛОВА.

1. Корінь, наросток, приросток, лексема.

94. Кожна мова має свої слова. Їх витворила собі мова на протягу життя народу і все ще далі творить по потребі. Крім того, слова приходять і з інших мов, і мова або живцем їх переймає (чужі слова, § 118), або достроює до тих, що вже в неї є, й перероблює їх по своєму.

Все те робить ся постійно, в тому напрямі мова ніколи не спочиває. Усе переймає чужі слова й постійно нові собі творить, збагачуючи безнастанно скарб мови (лексикону). Чим у якій мові більше слів, тим вона вважається багатшою, культурнішою.

Українська мова на слова багата.

Слова творить народ несвідомо, але ж таки на основі якихось законів, які йому проказує народне вухо й народне чуття.

Народ собі знає, що:

хлопець — малий, а *хлописько* — це щось здорове, велике.

Він чує, що:

столук не — *стіл*, а *візок* не — *віз*, що

дядько — то чоловік, а *дядина* — жінка, що

дяк має за жінку — *дячку*, *Іван* — *Івануху*, що

Іванова донька — *Іванівна* (бо й попова донька — *попівна*),

син його вже *Іваненко* (як попів син — *попенко*),

а коли син батька не має — то він *безбатьченко*.

Народ ніколи не помилить ся, не скаже,

що *біляве* то — *біле*, *чорняве* то — *чорне*;

він знає, що *придуркуватий* — ще не *дурний*, що *подовгуватий* — то не *довгий*, що *попоспати* — не те, що *спати*,

що треба казати:

„*батько лягли спати*“, але ж:

„*діти полягали спати*“ і т. д.

Народ знає, що як, н. пр., брат має дім, то дім — *братів*,

а як сестра теж має, то він — *сестрин*.

Таксамо як щось дуже дрібне, то в народа воно все буде — *дрібненьке*,

як же здорове, велике, то буде — *здоровенне, величезне*.

95. А далі народ знає,

що, те, що комусь дасть ся, то — *да-р*

Наросток.

„ давати дар „ *да-р-ува-ти*

„ той, що дає „ *да-в-ець*

„ те, що дають „ *да-н-ня, да-то:*

„ те, що підбитий народ платив „ *са-н-ина . . .*

А далі, що можна:

да-ти милостиню, але

від-да-ти дочку заміж, довг,

про-да-ти корову,

з-да-ти із гривні здачу,

до-да-ти до юшки соли,

на-да-ти лист на пошту,

роз-да-ти гроші бідним,

під-да-ти під розвагу думку,

при-да-ти чому значіння . . .

Приросток.

Корінь.

96. То так, як бачимо, додаючи до якоїсь частини слова, яка не змінюється — (н. пр., до „да(-)“ — то ззаду, то зпереду якісь словечка, народ творить усе та все нові слова.

Яке саме словечко додати зпереду незмінної частини слова, яке ззаду, щоби слово мало таке, а не иньче значіння, народові каже його народне чуття. Учені люде зібрали все те в систему, поскладали закони, й уже на основі тих законів самі свідомо творять слова, яких їм потрібно. Тільки ж у мові приймають ся лишень такі слова вчених,

які вони повитворювали в душі законів народньої мови, всі иньчі пропадають.

Отже слова творить сам народ несвідомо на основі чуття, і творять їх учені свідомо в народньому душі.

97. Розуміть ся, що, творячі нові слова, народ усе до- **Звук.закон**
держуєть ся звукових законів своєї мови, не обходить ні
закона мнягчення, ні ікання, ні иньчих, н. пр., каже:

дяк, але — *дяч-иха*, *дяч-иш-иш* [син] (§ 48)

поп-ова (долина), але — *поп-ів* [сад] (§ 52)

поп-ов-ич-ева (жінка), але — *поп-ов-ич-ів-на* (§ 52) і т. д.

98. Крім того, при творенні слів обов'язують закони, які в нас витворили ся давно. А було це так, що в тій частині слова, яка сама не зміняєть ся (§ 96), зміняли ся часом деякі голосівки, коли доводило ся творити нові слова; ці голосівки перезвучували ся, себто, переходили на иньчі, н. пр.:

**Перезвук
словотвор-
ний.**

меткий — але: *моторний*, *моток* . . .

плету „ *плоти*, *заплітаю* . . .

гребу „ *гроби*, *граблі*, *загрібати* . . .

свитати „ *світити* . . .

схопив „ *хапав* . . . і т. д.

Це т. зв. словотворний перезвук.

99. Як саме творять ся слова, то найкраще порівняти з деревом.

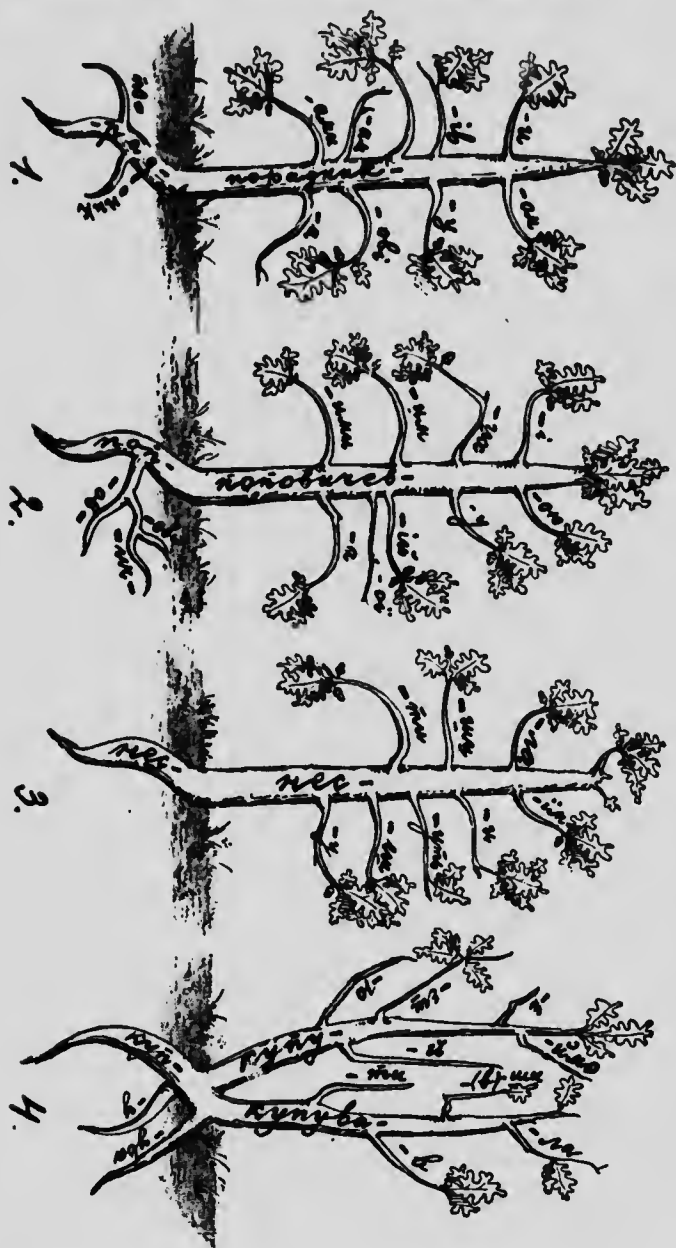
Кожне дерево виростає з коріння. Корінь як до дерева. Буває так, що на ньому нема ні зпереду, ні ззаду корінчиків, і він сам один виростає зпід землі, щоб стати пнем деревини. А то частіше корінь має побічні корінчики — приростки зпереду, або наростки ззаду, і з усього цього разом виростає пень.

100. І кожне слово має свій корінь (гл. § 96), до якого зпереду можуть приростаги корінчики-словечка — приростки (§ 95) або позад його можуть наростати корінчики-словечка — наростки (§ 95), щоб разом із ними вирости в пень слова.

От на образочках на стор. 108 найліпше видно, як слова повстають.

На 3. образочку корінь (*нес-*) дерева (слова: *нести*) не

має ніяких ні наростків, ні приростків, то він так і виростає в пеня (корінь слова „нести“ і пеня однакові).

На 1. образочку корінь (-рад-) має приросток (по-) і наросток (-ник), і аж із усіх тих трох частин виріс пеня (порадник).

На 2. образочку бачимо в коріні (*поп-*) один побічний коріньчик (*-ов-*), до якого приріс іще один (*-ич-*), до цього ще один (*-ев*); із цього всього виростає пень (*поповичев*).

Буває так, що з одного коріня (*куп-*) виростають і два пеньки, один довший (*купува-*), другий коротчий (*купу-*) (пор4бо). акчоро.

2. Пень і закінчення.

101. Але як на самому пневі в деревини не кінчить ся ріст дерева, то так воно й зі словом. Пень дерева — дістає галузки з боків, а ті галузки у пні слова — це його закінчення. Це все видно на образочках. З готового пня (*порадник*) виходять галузочки; кожна має свій окремий вигляд, окрему довжину (*-а, -ові, -ом* і т. д.). Це у словах закінчення.

Пень і закінчення

Бо ж то рідко буває, як це на 1. образочку, щоб із пня вже зробило ся готове дерево. Частіш у природі є так, що дерево — це пень із галузками.

Так воно буває й зі словами, як це бачимо з 2., 3., і 4. образочком. Пні: *поповичев-, нес-, купува-* (чи *купу-*) не творять іще окремих слів, а треба їм галузок-закінчень, щоб зони творили вже слова, н. пр.:

<i>нес + ти</i> = (слово) <i>нести</i>	<i>купува + ти</i> = (слово) <i>купувати</i>
<i>нес + ла</i> = „ <i>несла</i>	<i>купува + в</i> = „ <i>купував</i>
<i>нес + ши</i> = „ <i>несши</i>	<i>купува + ла</i> = „ <i>купувала</i>
	<i>купува + в-ши</i> = „ <i>купувавши</i>

поповичев + а = (слово) *поповичева* (донька) . . .

102. І, крім того, як уже навіть і є готове слово (*порадник*), то воно в мові вживаєть ся не все в одній цій формі, а зміняєть ся, бо ж як його нема,

то кажемо:	нема <i>порадник + а</i> = <i>порадника</i>
приглядаємо ся	<i>порадник + ові</i> = <i>порадникові</i>
тішимо ся	<i>порадник + ом</i> = <i>порадником</i>
як їх багато, то кажемо:	<i>порадник + и</i> = <i>порадники</i> . . .

Отсі: *-а, -ові, -ом, -и* — це галузки-закінчення дерева-слова, коли вже з коріня (*-р-д-*), приростка (*по-*) й паростка (*-ник*) виріс пень: *порадник*.

Але ж із коріня *-рад-* ми можемо творити ще й иньчі слова-пні, ріжними иньчими наростками, н. пр.:

рад-а, рад-ний, рад-и-ти . . .

А далі, з кожного з тих слів повстають ріжні нові слова, як додати ріжні приростки, н. пр.:

на-рад-а, від-рад-а, по-рад-а, роз-рад-а, в-рад-а . . .

А всі ці готові вже пні-слова можуть відміняти ся при помочі закінчень.

З того видно, що змішувати коріні з пнями не можна, таксамо не можна мішати наростків зі закінченнями.

3. Безнаросткові й багатонаросткові слова.

Безнарост-
ні слова.

103. Буває й так, що корінь є рівночасно і пнем слова, що воно творить ся просто з коріня без ніякого наростка (пор. 3. образ.).

До коріня *-нес-*, який є рівночасно пнем, додають ся просто закінчення:

нес-у, нес-ти, нес-ла і т. д.

Це слова безнаросткові.

Первісні й
витвірні
слова

104. Буває, що у слові один тільки наросток, н. пр.:

*рад-ник, рад-а, рад-и-ти
пис-а-ти, пис-ар, пис(ь)-мо . . .*

Але ж бувають слова, що складають ся відразу з кількох наростків, н. пр.:

пис(ь)-м-ен-ник, пис(ь)-м-ен-ство, поп-ов-ич-ів-на . . .

Із тих слів видно, що в них останні наростки додають ся вже не до корінів, а до пнів.

Якщо слова творять ся наростками просто від корінів, то вони звуть ся первісними, що ніби вони перші витворили ся, а з них уже другі, як бувають *первістки-квітки*, що перші після зими вилазять зі землі, як бувають *первістки-ялівки* — перші телятка і т. д.

Як же слова творять ся з готових пнів, то вони вже немов від других повитворювались або походять, то так вони і звуть ся витвірні або похідні.

Слово: *письмо* — первісне,

слово: *письменник* — витвірне.

Уся ця наука, яка обіймає закони творення слів, називає ся словотвором, із-грецька етимологією.

II. ЗНАЧІННЯ НАРОСТКІВ.

105. Кожний нарісток щонебудь визначає. Він надає значіння слову.

1. Легко пізнати в таких прикладів, як:

імінь, камінець, каміньчик, каміньчишок, каміньюка, камінище . . .

і далі:

білий, біленький, білесенький, білявий . . .,

що нарістки надають якийсь відтінок слову.

2. А в прикладів:

біл-ий, біл(ь)-мо, біл-ка, біл-юх, біл(л)-я . . .

видно, що зі зміною нарістка змінюється значіння слова.

3. А що новими нарістками можна творити все нові та нові слова, в тому впевнює нас хоч би наша письменницька мова, яку письменники збагачують безнастанно новими словами при допомозі відомих уже нарістків.

Узяти б тільки чуже слово: *культура*. Із нього при допомозі відомих уже нарістків втворено слова:

культур-ний, культур-н-ик, культур-н-иц-тво, культур-н-ість і т. д.

4. Нарістків у українській мові багато. Правда, що вони тепер так позливалися з коріннями, що не раз важко відрізнити, де корінь (чи пень) у ньому, а де нарісток, де корінь кінчить ся, а де починаєть ся нарісток. Але ж усе-таки здебільшого розібрати ся можна.

Майже кожна частина мови має свої нарістки. Є іменникові нарістки (§§ 130—143), прикметникові (§§ 179 до 191), дієслівні (§ 227), прислівникові (§ 2991).

Про значіння найважливіших нарістків побалакаємо при обговорюванні відповідних частин мови, тільки зокрема займемо ся тими, що надають слову песливого, здрібнілого значіння (гл. §§ 112—116).

III. ЗНАЧІННЯ ПРИРОСТКІВ.

Сприростко-
вані слова

106. Подібне значіння мають і приростки.
І таких прикладів, як ось:

чинити (збіжжя),
по-чинити (чоботи),
роз-чинити (хліб),
за-, від-чинити (двері),
під-чинити ся (комусь) . . .

видно, що як до якого слова додати приросток, то він цілком змінить значіння слова.

107. Із другого боку різні самі по собі слова, як до них додати той самий приросток, значіннями підійдуть до себе. От як до рижних слів:

мкнути (бігти скоро), *чинити* (робити),
перти (наперед), *крити* (хату),

додати той самий приросток, н. пр.: *за-, від-, при-*, то всі вони мати муть подібне значіння. Тому ми кажемо:

замкнути, зачинити, заперти, закрити (двері, вікно)
від(і)мкнути, відчинити, відперти, від(і)крити „ „
примкнути, причинити, приперти, прикрити „ „

Всі ті слова, до яких ізпереду приставлені приростки (*по-, роз-, за-, від-, при-*), звуться сприростковані.

108. Приростки додають ся до імеників, прикметників, дієслів та прислівників, н. пр.:

об(о)-в'язок (ім.), *об(о)-в'язковий* (прикм.),
об(о)-в'язково (присл.), *об-в'язати* (дієсл.).

Прирост. до
імеників і
прикмети.

Тільки ж є такі приростки, що додають ся тільки до імеників, прикметників та прислівників (що з прикметників повитворювались § 2993).

Ось вони:

без- (чогось нема), н. пр.: *безладдя, беззубий, безмать* . . .
між-, межи-, н. пр.: *межигірря, міжнародній* . . .
най- (прикмета в найвищому ступні), н. пр.: *найкращий, найгірший* . . . (§ 195),

пра- (давні часи), н. пр.: *пращур, прадід, правнук...*
пре- (дуже...), н. пр.: *препишний, преглуно...* (§ 1951),
серед-, н. пр.: *серед(о)ністя...*
на- (щось незначне, недобре), н. пр.: *намороки, нарубок, насербиця...*

І коли для всіх частин мови приростки мають значіння, то найбільше їх значіння в дієслів; тому докладніше про них балакати мемо при дієсловах (§ 228).

100. Приростки тим рїзнять ся від паростків, що сі останні самі про себе зовсім нічого не значать, а тільки при-дають значіння слову. Бо що ж самі про себе значать, н. пр.: *мо-, ка-, юх-, я-* (додані до коріня: *біл-*, гл. § 1052)? Вони ж самостійно не вживають ся. Через те й ми кажемо, що всі ці слова (*більмо, білка, білюх, білля*) — **прости, судільні, незложені**.

За те приростки *по-, за-, від-, при-* і т. д. — слова самі для себе самостійні (пор. *по — хаті, за — городом, від — роду, при — стїні*)...

110. Приростками бувають, як бачимо, здебільшого при-
меники (§ 296), і яке значіння у применнику, коли його поставити перед словом, таке здебільшого буває і в слові,
зложеному з применником, що є приростком, пор.: З чого тво-
рять ся при-
ростки

в ліс — звійти, влетіти (до середини) ...

на горі — наперсток, накидка, наїсти (зверха на чомусь) ...

від хати — відійти, відіхати, віддалити ся ...

межи горами — межигірря, міжнародній ...

Правда — є приростки, що не є применниками. Ось вони:

ви-, н. пр.: *вихід, вибрати, винести* (зі середини на верх) ...

най-, н. пр.: *найдешевший, найбільший* (гл. §§ 108, 195)

пере-, н. пр.: *перебігти, перемога, переперти* ...

пра-, н. пр.: *прадід, пралїс, правнук* (гл. § 108) ...

пре-, н. пр.: *прегарний, препосаний* (дуже гарний, дуже поганий — гл. §§ 108, 195) ...

роз-, н. пр.: *роздерти, розібрати, розбити* (щось знищити) ...

приростки
не-при-
менники

Тільки ж, чи приростком являється приіменник, чи сі словечка що ми їх вичислили, в мові все відчується ся, що сприростковані слова — зложені.

IV. ЗЛОЖЕНІ ПРИРОСТКИ.

111. Дуже цікавою й оригінальною прикметою української мови є зложені приростки (гл. § 295). Як призадумати ся над такими словами, як:

по-по-їсти, по-по-спати . . .

то в них чується ся, що вони що инше означають, ніж *поїсти, поспати*, що в них міститься щось більше, а саме: добре наїсти ся, довго поспати.

Таксамо як скажемо:

по-над-кушувати,

по-на-ви-гадувати, а то й

по-по-на-ви-гадувати . . .

то та чується ся, що надкушено багацько істинних річей, чується ся багато вигадок.

Те саме відносить ся до таких слів, як:

по-пере-вертати,

по-пере-бивати,

по-роз-по-зичати . . .

перевернути геть усе дочиста, перебити всіх дочиста, визичити все, що є.

Як із усіх тих прикладів видно, цю велику скількість¹⁾ подає приросток *по-*, пододаваний до сприросткованих слів. Порівняти іще такі слова:

по-над-бирати (з багатьох річей), *по-над-гризати . . .*

по-при-кривати, по-при-викати . . .

по-нід-ривати, по-нід-в'язувати . . .

по-за-кидувати (багато), *по-за-становлювати* (все) . . .

по-пере-скакувати, по-пере-різувати (усе за чергою) . . .

по-ви-чунювати, по-ви-на-їмати . . .

по-на-с-прошувати (багато людей), *по-на-в-до-гонювати . . .*

¹⁾ Буває, що „по“ означає щось трохи, не багацько, н. пр.:

Як би не заводивсь, то й не смуткував би тепер, не стидно було б, що тебе попобито (М. Вовчок). *Вороний собі трохи попостояв* (Федькович) . . .

Як із кількох останніх прикладів видно, то в нашій мові може бути в слові три, а то й чотири приростки:

Інші мови вложеніх приростків не знають, передусім не знає їх московська мова.

пор.: *І все те позимічати, на-пам'ять повнучувати* (Нечуй-Левицький *). *Хто озочий був битись, тому зараз кулаки повідпадають* (Квітка). *Посечерлеши, люде спати повкладались* (Куліш). *У голубки голова позолочувана, чорним шовком подоточувана* (Метл.). *Я було стьожки понадкрою, дічатам пороздаю; разки понаднизую, так би все й розділилась із ними* (Ганна Барвінок). *Ще мало поповиварював води, як жили в тебе?* (Мирний). *Князі помасаджували стож болв, понадаровували їм просторі ґрунти й посідища* (Франко). *Ось я тебе попомуштрую не так, як у Сурсі* (Шевченко). *Серед двох столли помаставляні, помакривані бочки меду та горілки повикочувані* [Зі збірника Рудченка]. *Марта помалікала й помаварювала* (Нечуй-Левицький). *На ви. аз його багато плоду помависало* (Франко) . . .

V. ЗДРІБНІЛІ ТА ПЕСЛИВІ СЛОВА.

112. Цікаве й дуже характеристичне явище для української мови — се здрібнілі та песливі слова. Є здрібнілі та песливі іменики, прикметники, а навіть заіменики, дієслова і прислівники.

Майже кожний іменик може вживати ся у здрібній формі, н. пр.:

гребінь — *гребінець, гребінчик, гребінчичок* . . .
соловей — *соловейко, соловечко* . . .
голова — *голівка, голівонька, голівочка* . . .
мама — *мамуня, мамунечка* . . .
лице — *личко, личенько* . . .
серце — *серденько, сердечко* . . .

Таксамо й майже всі прикметники знають песливі форми:

малий — *маленький, малесенький, маліський* . . .

дрібний — *дрібненький, дрібнесенький, дрібоцький*

І заіменики й числівники вживають ся не раз у здрібній формі:

сам — *саменький, саміський, самісінський* . . .

ввесь — *усенький* . . .

одні — *одненький, одніський, однісінський* . . .

Подібують ся також і дієслівні песливі форми, н. пр.:

спати — *спатки, спатоньки, спатуні, спатунечки*

купати — *купатоньки, купці* . . .

Цих останніх форм уживають звичайно в розмові з дітьми, але й у таких випадках, коли хочемо викликати співчуття.

От, н. пр., як хто збив собі ногу, то скаже:

Ой, не можу я ходитоньки . . .

Таксамо при голосіннях над умерлими дуже часто вживають ся пєсливих дїєслівних форм.

Є й прислівники здрібнілі, н. пр.:

тут — *тутечки, тутеньки*

так — *такечки*

там — *тамечки, таменьки . . .*

Здрібнілих та пєсливих форм уживає наш народ дуже радо і при кожній нагоді. Не тільки в розмові з дітьми, не тільки тоді, коли хочемо викликати до себе співчуття в когось, не тільки тоді, як виявляємо свій смуток, чи радощі, не тільки балакає зі собою пєсливими словами пара закоханих, не тільки стрічають ся вони в віршах, у вязаній мові — але й так, у звичайній бесіді, при всяких нагодах, і то без огляду на те, який зміст розмови.

Хоча здрібнілі слова знають і иньчі мови, але ж уживають їх ізрідка, і не при всяких умовах, тай не так багато частин мови, як у нас, можуть творити здрібнілі та пєсливі форми. Таксамо не можуть иньчі мови похвалити ся такою великою скількістю наростків, що ними ті слова творять ся.

VI. ЯК ТВОРЯТЬ СЯ ЗДРІБНІЛІ ТА ПЕСЛИВІ СЛОВА.

Здрібнілі
й пєсливі

113. Здрібнілі та пєсливі іменики творять ся такими наростками:

1. а) -ець, -чик, -чичок, н. пр.:

гребінь — *гребінець, гребіньчик;*

голуб — *голубець, голубчик;*

брат — *братчик, братчичок;*

засць — *зайчик, зайчичок . . .*

іменики

б) -ок, -очок, -ечок, н. пр.:

віз — *візок, візочок;*

млин — *млинок, млиночок;*

беріг — *беріжок, беріжечок . . .*

- в) **-ик, -ичок, -иченько, н. пр.:**
стіл — *столлик, столичок*;
кінь — *коник, кониченько . . .*
- г) **-ко, -енько, -ечко, н. пр.:**
соловей — *соловейко, соловеєнько, соловеєчко*;
тато — *татко, татенько*;
дядько — *дядечко, дяденько*;
Гриць — *Грицько . . .*
- г) **-онько, н. пр.:**
голуб — *голубонько, голубочок*;
сокіл — *соколонько . . .*
- д) **-сь, -сьо, -уньо, н. пр.:**
Антін — *Антось, Антосьо; Іван — Івась, Івасуньо*;
дід — *дідусь, дідуньо; Петро — Петрусь, Петруньо . . .*
2. а) **-ця, -иця, -ичка, -иченька, -ичечка, н. пр.:**
кров — *кровця; церква — церковця*;
вода — *водиця, водичка, водиченька*;
трава — *травиця, травичка, травичечка*;
криниця — *криничка, криниченька, криничечка . . .*
- б) **-ка, -очка, -онька, -енька, -ечка, н. пр.:**
голова — *голівка, голівонька, голівочка*;
ріка — *річка, річенька, річечка*;
душа — *душка, душенька, душечка*;
подруга — *подруженька, подружечка . . .*
- в) **-ина, -ипка (інка), -ицонька, -иначка, н. пр.:**
хата — *хатина, хатинка, хатинонька, хатиночка*;
дівка — *дівчина, дівчинка, дівчинонька, дівчиночка . . .*
- г) **-онька, н. пр.:**
риба — *рибонька, трава — травонька . . .*
- г) **-уня, -уся, -униця, н. пр.:**
баба — *бабуня, бабуся, бабуниця, — а далі. бабунечка, бабусечка*;
Ганна — *Гануся, — а далі: Ганусенька, Ганусечка . . .*

3. а) -це, н. пр.:

дерево — *деревце*, перо — *перце*, відро — *відерце* . . .

б) -ко, -енько, -ечко, н. пр.:

лице — *личко*, *личенько*, *личечко*;

вухо — *вушко*, *вушечко*;

яблуко — *яблучко*;

серце — *серденько*, *сердечко*;

місто — *містечко*;

гніздо — *гніздечко*;

яйце — *яєчко* . . .

в) -атко, -ятко, н. пр.:

дівча — *дівчатко*, гуся — *гусятко* . . .

г) -еня, н. пр.:

Жид — *жиденя*, пан — *паненя*, гуся — *гусеня*,
цуцик — *цуценя* . . .

114. Прикметникові здрібнілі й пєсливі наростки (а також заіменикові, числівникові, й, розумієть ся, і прислівникові (гл. § 299з) такі:

1. -чий, н. пр.:

(не)великий — *невеличкий*, (не)далекий — *недалечкий* . . .

2. -енький, -онький, н. пр.:

молодий — *молоденький*, давній — *давненький*,
увесь — *усенький* . . .

слабій — *слабонький*, дрібний — *дрібонький*,
ніщо — *нічогонько* . . .

пор.: *Іть ти нічогонько не маєш* (Бодяньський).

3. -есенький, -осенький, н. пр.:

гарний — *гарнесенький*, милий — *милесенький* . . .

дрібний — *дрібосенький*, рідкий — *рідосенький* . . .

4. -енечкий, -онечкий, -оцький, н. пр.:

ріденечкий, *дрібонечкий*, *дрібоцький* . . .

5. -юсенький, -юсінський, н. пр.:

малий — *малюсенький*, чорний — *чорнюсінський* . . .

6. -юній, н. пр.:

гарний — *гарнюній*, малий — *манюній* (із:
малюній) . . .

пор.: *Є в Явдохи курчаточка гарнюні-гарнюні, манюні-манюні*
(Тобілевич). *Травичка дрібноня* (Грінченко) . . .

прикмет-
ники, за-
меники й
прислівники

7. **-ієвкий, н. пр.:**

голий — *голіський* . . .

самий — *саміський* . . .

один — *одніський* . . .

8. **-ісінький, н. пр.:**

голий — *голісінський, чорний — чорнісінський,*

дурний — *дурнісінський* . . .

самий — *самісінський* . . .

один — *однісінський, однаковий — однаковісінський* . . .

ніщо — *нічогісінсько* . . . (гл. § 195 2)

115. Дієслівні пєсливі наростки такі:

дієслова

1. **-ки, н. пр.:**

спати — *спатки, їсти — їстки* . . .

2. **-оньки, -очьки, н. пр.:**

робити — *робитоньки, гуляти — гуляточки* . . .

3. **-уні, -усі, -упечки, н. пр.:**

ходити — *ходуні, спати — спатусі* . . .

ходити — *ходунечки* . . .

4. **-ці, н. пр.:**

купати — *купці* . . .

пор.: *Ой, мій милий, милесенький, не свари на мене . . . Бо як будеш сваритоньки, то я буду плакатоньки, тай слабонька буду, а потому й умру (подільська народня пісня). Серце моє трудне . . . чи пити, чи їсти, чи спаточки хочеш? (Шевченко). Будеш, будеш ти лежати, нишоньки прохати (нар. пісня). Питочки вона не хоче, їстки не берсть ся (Макаровський). Наш Рябко все спатки не вкладав ся [Артимовський-Гулак]. Що ж мені тоді робитоньки? [Франко — Основи суспільности] . . .*

116. Прислівникові здрібнілі форми творять ся наростками:

прислівники

1. **-ки, н. пр.:**

сидячи — *сидячки, очевидно (очевидячи = очима видячи) — очевидячки* . . .

2. **-ечки, -еньки, н. пр.:**

тут — *тутечки, так — такечки* . . .

там — *таменьки, тепер — тепереньки, . . .*

онде, осьде — *ондечки, осьдечки* . . .

пор.: *Нехай буде оншанечки! Сидіть, діти, у запічку (Шевченко — Тарасова ніч). Ви вже вибачте жінці — прохав він теперечки (Кримський). У їх (= синів) душа тепереньки свята, і погляд ясний (М. Вовчок) . . .*

VII. ЗЛОЖЕНІ СЛОВА.

117. 1 Нові слова мова творить іще й таким робом, що готові вже слова складає до купи й робить із них зложене слово, н. пр.:

а) імя + імя	чорний	+	брови	=	чорнобровий
	права	+	ручка	=	праворучка
	великий	+	день	=	великдень
	твердий	+	хліб	=	твердохліб
	дивний	+	дерево	=	дивдерево
	крутий	+	ріг	=	круторогий
	свій	+	рідний	=	своєрідний
	один	+	стрій	=	однострій
	верба	+	лоза	=	взрболіз . . .

Тут, як бачимо, складають ся до купи імена зі собою: прикметники з іменниками, заіменики з іменниками, числівники з іменниками, іменики з іменниками і т. д.

2. Та найчастіше зложені слова складають ся з імя та з дієслова, н. пр.:

б) імя + дієслово	вода	+	падати	=	водопад
	хліб	+	робити	=	хлібороб
	зло	+	діяти	=	злодій
	сон	+	видіти	=	сновида
	горло	+	різати	=	горлоріз
	міх	+	носити	=	міхоноша
	піший	+	ходити	=	пішохід
	сіно	+	жати	=	сіножать
	світ	+	глядіти	=	світогляд
	робота	+	давати	=	роботодавець . . .

3. Дуже цікавий для української мови спосіб творити зложені слова з дієслова (з форми наказового способу, гл. § 252) й імя ось такий:

а) дієслово + імя	пройти	+	світ	=	пройдисвіт
	вернути	+	воля	=	верниволя
	палити	+	вода	=	паливода
	перекотити	+	поле	=	перекотиполе
	пасти	+	волос	=	падиволос
	перебити	+	ніс	=	перебийніс . . .

4. Але й інші слова складають ся зі собою, н. пр.:

- на + колісник = *наколісник*
не + слава = *неслава*
не + дужий = *недужий*
не + доторкайло = *недоторкайло*
не + навідіти = *ненавідіти*
ні + се + ні + те = *ніснітниця*
ба + й + дуже = *байдуже*
не + знати + що = *незнатищо*¹⁾
кат + знає + що = *казнащо*
леда + що = *ледащо*, а далі вже: *ледащиця* . . .

г) цілі
слова

Само по собі, що кожне спроростковане слово теж вложено.

Тільки ж, загалом кажучи — вжених слів у нашій мові не так уже багато, і не так надто любуєть ся в них українська мова, як ось, н. пр., німецька або старо-грецька, в якій ми враз із вірою дістали живцем поперекладані вложені слова:

живописець, літопись, Богородиця, миротворець, христоробець (а від того витворило ся вже й наше: *христопродавець*) . . .

Але ж вони такі є, й їх уживає дуже радо наш народ у прізвищах: які, як відомо, повитворювали ся на основі прикмет людини, її занять і т. д.:

Тиховод, Сивошапка . . .
Скорохід, Восвідка, Скоропис . . .
Оправхата, Перебийніс, Варивода . . .
Безпалко, Безручко, Наконечний . . .
Нечитайло, Неплюй . . .

Буває ще й таке — і українська мова це вить — що два слова не зливають ся до купи, але ж уживають ся побіч себе і в сполуці надають слову більшу силу, н. пр.:

сумний-невеселий = дуже сумний
один-одніський = сам один
сам-саміський = цілком самітний
грати-вигравати = багато грати
життя-буття, хліб-сіль, батько-мати . . .

¹⁾ пор.: *Моє ж ти незнатищо* (нар. пісня).

VIII. ЧУЖІ СЛОВА.

118. Скарб кожної мови збагачується ще й словами, які приходять із чужих мов, у міру того, як один народ із другим істикається. Ці слова так і звучать в мові чужими, хоча, власне, вони, може, й давно вже стали власністю народу, й народ зовсім не відчуває, що вони чужі (от, н. пр., слово: *купувати*).

В українській мові є теж досить багацько чужих слів, бо ж український народ на протягу своєї історії стикався в багатьох чужими народами.

а) В давній давнині прийшло до нас багацько норманських слів, бо Нормани мали вплив на нашу державну організацію за князів. Ось слова норманського походження в нашій мові:

вира, тіун, грідниця . . .

Ігор, Ольга . . .

б) Зводячи бої з народами туркської породи, Українці перебрали від них такі слова, як:

козак, карий, чабан, байрак, гайдамака, осавул, оунчук, булава, чумак . . .

Чигирин, Кременчук . . .

в) Походинаших пращурів на схід приносили зі собою теж багацько слів, бо ж тоді сходилися зі східними купцями — перськими, арабськими та иньчими — і наші купці тай обмінювалися всяким крамом. н. пр.:

парча, габа, літаври . . .

г) Віра дісталася Україні від Греків, то так від того народу перейшло багато слів, що відносять до церкви, віри, обрядів, н. пр.:

єпископ, митрополит, акафист, євангеліє . . .

Степан, Ярина, Василь . . .

г) Через Греків дісталися до нашої мови й єврейські слова, такі, як:

амінь, месія . . . Яків, Йосип . . .

д) Через те, що мова церкви в нас усе ще церковнословянська, то й не диво, що в нашій мові є й церковні слова, н. пр.:

спасеніє, Воскресеніє, владика, сотворити . . .

е) Від Німців увійшли до української мови слова, що відносять ся до торгівлі та ремесла, н. пр.:

крам, цех, купувати, бавовна, цукор, пляшка, верстат лонга, гибель, дах, стельмах, хурман . . .

є) Через те, що Україна довго була під політичною владою Польщі, то не тільки чисто польські слова приходили до української мови, н. пр.:

міць, обіцяти, доценту, стьожка . . .,

але ж і назви громадських та державних установ, хоч і не польські, а французькі, німецькі, і передусім латинські та грецькі, доходили до нас у польській перерібці, і ми їх переймали в тій перерібці, н. пр.:

балнет, варта, бакаляр, газета, друкарня, стація . . .

ж) Те саме відносить ся й до московських слів, які продерли ся й усе ще продирають ся до нашої мови, н. пр.:

потребилка, свідитель, шляпа, щоти . . .,

не кажучи вже про такі слова, що вяжуть ся в державними установами, як:

повірений, взводний, знаряд, приклад . . .

з) А вже в новітній час усі слова на політичні, військові, господарські та культурні придбання вже таки безпосередно приходять від того народу, що їх придумав, н. пр.:

большевизм, дредноут, скі, скаут, шляфрок . . .

Тільки ж, перебіраючи слова на нові культурні придбання, українська мова волить їх носити в німецькій одежі, а не у французькій, як це роблять у своїй мові Москалі. Через те ми кажемо, н. пр.:

аналіза (мос. анализъ)

анекдота („ анекдотъ)

адреса („ адресъ)

*бензина** („ бензинъ)

*вазеліна** („ вазелинъ)

візита („ визитъ)

кляса („ классъ)

комода („ комодъ)

контроля (мос. контроль)

*конверта** („ конвертъ)

*нафталіна** („ нафталинь)

*нікотина** („ никстинъ)

парада („ гарадь)

тоалета („ туалетъ)

фльоота („ флотъ)

шоколяда („ шоколадъ)

* Зазначені зіркою склали ся вже на основі аналогії.

Народний
словотвір

119. Тепер уже в українській мові багато чужих слів — із усіх мов.

Іх народ живцем перебірає, як ми бачили, приспособлюючи їх до своїх звукових законів, а то й часто доладжує собі їх до відомих уже слів, і так їх нерав переверне, що й не розпізнаєш, що це чуже слово.

Ось, н. пр., німецьке слово „Ortscheit“ приспособив собі народ до свого слова „орати“ й думає, що наш „орчик“ мав щонебудь спільне з „орати“. Те ж саме стало ся зі словом „лампух“, яке народ зводить зі своїм „пужкий“, а, отже, це німецьке слово і т. д.

Такий спосіб творення нових слів випадковий і зветь ся народнім словотвором.

ІХ. ВІДМІННИ Й НЕВІДМІННИ СЛОВА.

120. Як із коріня (або пня) та наростка створило ся самостійне слово, то на тому не все вже кінчить ся робота мови.

У житті бувають різні відносини: людей до людей, людей до звірят та до предметів, і навпаки.

А кожний предмет має свою назву, хтось чогось може боятися, один другому може пособляти або шкодити, один другого бачить, один другого кличе, один другим тішить ся, один у цьому покладає надію, другий у другому й т. д.

121. От як є вже готове слово: *чоловік*, то відносини *чоловіка* тим одним словом ще не зазначені.

Бо ж знаємо, що, н. пр.,

	жінка боїть ся	— <i>чоловік-а</i>
	„ помагає	<i>чоловік-ові</i>
Відмінки	„ любить	<i>чоловік-а</i>
	„ кличе	<i>чоловіч-е!</i>
	„ тішить ся	<i>чоловік-ом</i>
	„ покладає надію в	<i>чоловіц-ї.</i>

А далі, й люде, і звірята живуть рідко одинцем, а в гурті, багатьома, то як між поодинокими людьми є відносини, так є вони й між гуртами. Тому й ми кажемо, що: н. пр.,

є добрі й недобрі	— чоловік-и
жінки нераз боять ся	чоловік-ів
„ „ пособляють	чоловік-ам і т. д.
Таксамо, як хтось є	— розумн-ий
то люде поважають	розумн-ого
мати тішить ся	розумн-им (сином)
а батьки тішать ся	розумн-ими (синами)...

Товариш передає другому книжку й каже:

„Це книжк-а тво-я, але“
 „Я не брав книжк-и тво-єї,“
 „Я вичитав у книжк-ї тво-її . . .“

Один чоловік із дру-гим сходить ся
 „ „ друг-ому помагає
 „ „ друг-ого повинен поважати . . .

Поодинокі форми слів, що вказують на відносини, які спричиняють відміну слова, так і звуть ся відмінками.

Ці відносини, як видно з цих прикладів, мова зазначує таким чином, що в готовому вже слові до якоїсь частини (пня) додає закінчення, які саме вказують на ті відносини. Через закінчення слово не тратить свого значіння, не змінюєть ся, а тільки відмінюєть ся — як ось, н. пр., у синім колірі є різні відміни, але ж синій колір так і лишаєть ся синім.

122. Але ж відносини можуть бути тільки між предметами (іменики), прикметами предметів (прикметники), можна балакати про відносини при словах, які заміняють предмети (заіменики) та числа їх подають (числівники).

При роботі, при тому, що робить ся, важне, хто що діє (особа) і те, коли хто що діє (час).

От, н. пр., при роботі читання

кожний про себе	скаже: я чита-ю	Особи, часи
звертаючись до другого	„ ти чита-єш	
балакаючи про третього	„ він чита-є	

а як це діяло ся колись — то: „ я чита-в і т. д.

І тут видно, що слово не змінюєть ся, а тільки відмінюєть ся.

Усі ці слова, які відмінюють ся, так і називають ся від- Відмінні
 мінними.

Відмінні слова такі: іменики, заіменики, прикметники, числівники й дієслова.

Невідмінні. 123. Та є ще слова, які ніколи не відмінюють ся. Ось як скажемо:

при (хаті, городі, мені, першим . . .)

поволі (ходити, робити, балакати . . .)

(Петро) *й* (Іван), (вона) *й* (він) . . .

геть (із хати, звідся, від мене . . .)

то бачимо ві слів, що коло в них у дужках, що вони ніколи не відмінюють ся. Так вони й називають ся **невідмінні**.

Невідмінні слова (частини мови) такі: приіменики, прислівники, сполучники й виклики.

X. ВІДМІННІ ЧАСТИНИ МОВИ.

124. Уже з того, що ми скавали, видно, що між відмінними частинами мови є різниця, що одні (іменики, заіменики, прикметники, числівники) відмінюють ся тоді, коли нам треба вазначити відносини (відмінки), при других бачили відміни слова, як річ заходила про особу, що робить, та про час, коли робота діяла ся.

То так імена відмінюють ся в **відмінках**, дієслова відмінюють ся в **особах та часах**.

Та не тяжко завважити, що в обох випадках, і при іменах і при дієсловах, дуже важно, чи річ іде про одиниці, чи про гурт, чи роботу виконує один, чи робить її гурт, багато (много).

Як число людей (предметів, звірят) обмежуєть ся одиницею, то иньчі закінчення, а як їх багато (много), то знов иньчі, н. пр., кажемо

як один:

бою ся *собак-и*

тішу ся *собак-ою*

люблю *сво-ю* (книжку)

„ *гарн-ий* (малюнок)

даю *друг-ому* (істи)

я *кида-ю* (камінь), ми

він *кида-є* (камінь), вони

як багато (много):

собак

собак-ами

сво-ї (книжки)

гарн-і (малюнки)

друг-им (істи)

кида-ємо (камінь)

кида-ють (камінь)

Із порівняння виходить, що слова відміняють ся теж відповідно до числа предметів, прикмет і т. д., і тих, хто робить, що иньчі відміни (твори) слова в однині (як один предмет . . . один робить роботу), а иньчі у множині (як багато предметів, як багато робить ту роботу — по староукраїнськи: много). Через те й відмінні слова відміняють ся ще й у числах.

Із такого порівняння:

бачу <i>пан-а</i> ,	<i>коров-у</i> ,	<i>телятк-о</i>
тішу ся <i>кон-ем</i> ,	<i>телиц-єю</i> ,	<i>тел-н.м</i>
є <i>він</i> (Петро),	<i>вон-а</i> (Ганна),	<i>вон-о</i> (гуся)
маю <i>гарн-ого</i> (приятеля),	<i>гарн-у</i> (прия-	<i>гарн-е</i> (волосся)
	тельку),	
брат <i>роби-в</i> ,	сестра <i>роби-м</i> ,	дитя <i>роби-ло</i> ,
„ <i>роби-ть</i>	„ <i>роби-ть</i>	„ <i>роби-ть</i> . . . ,

видно, що слово має иньчу відміну, як воно означає чоловічіє ства, иньчу, як жіночі, а иньчу, як означає щось маленьке, середнє між чоловічим і жіночим, — то й виходить, що імена все, а дієслова деколи відміняють ся в роді.

Наука про те, як відміняють ся імена та дієслова, зветь ся відміною.

XI. РІД У ІМЕН.

125. Імена бувають троякого роду.

Здавен-давна народ усі предмети, в яких бачив силу, які були творчі (при звірятах), порівнював із чоловіком, паном, творцем сімї, і так створив чоловічий рід, н. пр.:

кінь, дуб . . . а далі: місяць, день, мороз . . .

Усе, що було слабе, але родюче, народ порівнював зі жінкою й визначав тим предметам жіночий рід, н. пр.:

корова, земля, береза, груша . . . а далі: весна, зима, відлига . . .

Усе ж, що було мале, недоросле, ставало середнього роду, н. пр.:

гуся, кача, яблуко . . . а далі: озеро, bagno . . .

Крім того, до середнього роду попадало все те, що не було чоловічого й жіночого роду.

Кожна назва предмету (іменик) мала свої закінчення, які переважали то в тому, то в другому роді, н. пр.:

дуб, кінь — шелестівкове закінчення

корова, земля — закінчення: -а, -я

яблуко, перце — „ -о, -о

то так із часом закінчення казало народньому вуху, якого роду який предмет.

Те саме відніс народ і до прикмет предметів, н. пр.:

гарн-ий (чоловік), *гарн-а* (жінка), *гарн-о* (яблуко), і це не диво, бо ж прикмети відносять ся до чоловічих імеників, до жіночих та до середніх.

А як видно із прикладів:

два (чоловіки), *дві* (жінки), *два* (яблука) . . . , то рід розрізняємо і при числівниках, і також при тих словах, що стоять замість імеників, н. пр.:

він (чоловік), *вона* (жінка), *воно* (яблуко).

То так усюди бачимо в імен при роди:

1. чоловічий, н. пр., *брат, віл, гарний* (чоловік), *мій* (бріль), *один* (пес) . . .
2. жіночий, н. пр., *сестра, корова, гарна* (жінка), *моя* (книжка), *одна* (собака) . . .
3. середній, н. пр., *дитя, теля, гарне* (гуся), *моє* (перо), *одне* (щеня) . . .

XII. ВІДМІНКИ.

126. Імена відмінюють ся в відмінках. Відмінки мають свої закінчення.

Відмінків ув українській мові сім. Звемо їх за числами, по порядку, або ще часто звуть їх, із-латинська, окремими назвами, з того, яке їх найчастіше значіння в реченню (гл. §§ 421—432). Кожний відмінок відповідає на якесь питання.

1. Перший відмінок — він зветь ся ще й називний, або коротко: називнік, через те, що звичайно дає тільки назву, а на відносини не вказує — відповідає на питання: [про особи] *хто?*, [про речі] *що?*, н. пр., (є) *брат, сестра, поля, воли, мої* (книжки), *гарний* (чоловік), *один* (пес) . . .

2. Другий відмінок або родовий — родовик (гл. § 422) — відповідає на питання: [про особи] *кого?*, [про речі] *чого?*, н. пр., (нема, бою ся...) *брата, сестри, піль, волів, моїх* (книжок), *гарних* (людей), *одного* (пса) . . .

3. Третій відмінок або давальний — давальник (§ 426) — відповідає на питання: [про особи] *кому?*, [про речі] *чому?*, н. пр., (даємо, клаяємо ся...): *братові, сестрі, полям, волам, моїм* (книжкам), *гарним* (людям), *одному* (псові) . . .

4. Четвертий відмінок або знахідний — знахідник (§ 427) — відповідає на питання: *кого?* [про особи], *що?* [про речі], н. пр., (бачимо, любимо...) *брата, сестру, поля, воли, мої* (книжки), *гарних* (людей), *одного* (пса) . . .

5. П'ятим відмінком кличемо, через те він так і зветься кличним відмінком (§ 429) або клічинком, н. пр., *Брате, (ходи сюди)! Сестро, (не плач)! Поля! Воли! Мої* (книжки)! *Гарні* (люде)! . . .

6. Шостий відмінок або орудний, коротко: орудник (§ 430), відповідає на питання: *ким?* [про особи], *чим?* [про речі], н. пр., (тішимо ся, хвалимо ся...) *братом, сестрою, полями, волами, моїми* (книжками), *гарними* (людьми), *одним* (псом) . . .

7. Сьомий відмінок або місцевий — місцевик (§ 432) — (у сполученню з приіменниками) відповідає на питання: *у* (на, при...) *кім?* [про особи], *у* (на, при...) *чим?* [про речі], н. пр., (кохасмо ся...) *у браті, у сестрі, у полях, у волах, у моїх* (книжках), *у гарних* (людях), *в однім* (псі) . . .

ХІІІ. ЧИСЛА.

127. Відмінки мають, як ми бачили, різні форми (твори) в числах. У відміні імен відріжнємо три числа:

1. одинцю, коли один предмет (прикмету, число) маємо на увазі, н. пр.,: *брат, сестра, поле, віл, моя* (книжка), *гарний* (чоловік), *один* (пес) . . .;

2. двійню, коли балакаємо про два предмети, н. пр.,: *рукава* (бо ж їх два), *очі, дверима* (двоє дверей) . . .

3. множиню, коли йде річ про багато (много) предметів (прикмет, чисел . . .), н. пр.: *брати, сестри, поля, мої* (книжки), *гарні* (люде), *чотирі* (пси) . . .

ЗАВВАГА 1. Двійня, яка колись у нашій мові широко вживала ся при двох предметах, тепер уже майже загинула. Ще тільки останки її лишили ся в формах іменика, заіменика (н. пр.: *усіма*) та числівника (*оба, два, двома*), але ж за те вживаєть ся не тільки при двох предметах (числах), але й більше, н. пр.:

(*дві, але і три, чотири*) *корові*,
а далі: *двома*, але й *трома, п'ятьма* (гл § 214 б, в, г) т. д.
Про це докладніше при самій відміні, гл. § 151 в, § 158 2, § 168 4.

ЗАВВАГА 2. Серед імеників, заімеників та числівників є такі слова, що мають форми тільки одного числа, тільки однини, н. пр.: *честь, листя, хто, один . . .*, або тільки множини, н. пр.: *окуляри, сани, п'ять . . .* (§ 15217, § 15511, § 1594, § 1633, § 1668, § 1693, § 1742).

Перші називають ся іменики, заіменики, числівники без множини, другі — без однини.

А. ВІДМІННІ ЧАСТИНИ МОВИ.

1. Іменики.

ХІV. ПОДІЛ ІМЕНИКІВ.

Наочні
узви

128. Іменики, слова, що подають ім'я (назву) предметам, поділяють ся щодо свого значіння на дві великі громади.

Предмети такі, як ось:

пан, голуб, кінь, стіл, сонце . . .,

що то їх можна схопити очима, побачити на очі, так і звуть ся наочні¹⁾.

Такі ж іменики, як:

честь, гордоці, доброта, війна, крик, гук . . .,

¹⁾ Декуди звуть їх іще змісловими, що ніби їх зміслами схопити можна (змісли в людини такі: зір, слух, нюх, смак і дотик), але ж назва ця невірна, бо тут важний тільки один змісл, а власне: зір.

яких очима не схопиш, а тільки уявити собі їх можна,¹⁾ так і звуться уявними.

Уявні іменники звуться в граматиці коротко — речі.

129. Наочні іменники мають іще кілька назв, відповідно до того, що вони визначають: як визначають, н. пр., щось живе, чи не живе, особу, чи звірину — поділяються на живі й неживі, особові (*суддя, селянин...*) та звірячі (*кінь, віл...*). Поділ наочних іменників

Крім того, наочні іменники поділяються ще й инакше.

1. Назви народів, держав, країв, міст, сіл, гір, морів, озер, осіб (прізвища та хресні імена) творять власні імена, бо ж для кожного народу, краю, міста, особи є своє власне ім'я, яке його відрізняє від другого: Україну від Росії, Українця від Москаля, Петра від Івана, Київ від Львова і т. д. Можуть і коні, й корови, й собаки мати теж свої назви, н. пр.: *Білун, Красуля, Рябко, Бровко* і т. д., але ті імена відносять ся тільки до тих коней, коров та собак, а не до иньчих, це їхні — власні імена.

Ось кілька власних імен:

Українець, Україна, Гетьманщина, Київ, Городище, Карпати, Каспій, Ведмеденко, Петро... а) власні

2. Предмети того самого ряду, того самого гатунку, чи вони визначають особи, звірята, чи речі, н. пр.:

людина, жінка, кравець, кінь, ріка... б) гатункові

мають назву гатункових (рядових) іменників.

3. Як іменники визначають збір осіб, звірят або речей, н. пр.:

ліс (збір дерев), череда (збір коров), військо (збір вояків), народ (збір людей)... в) збірні

при чому одиниця, що виходить у збір, має иньчу назву, ніж сам збір (пор. дерево — ліс, корова — череда), то вони називаються збірні.

4. Назви ріжних матерій, н. пр.:

вода, гас, сукно, повітря... г) матеріальні

при чому чи частина, чи цілість однаково називаються — це іменники матеріальні.

Кожний наочний іменик належить до одного з тих відділів.

¹⁾ Иньча назва — подумані.

XV. ТВОРЕННЯ ІМЕНИКІВ.

Хоч у багатьох словах наростки так позливали ся з коріннями (та пнями), що дуже важко пізнати, де воно наросток, то все ж у імеників краще, ніж у иньчих частин мови, народне вухо наросток іще віднайде і все ще значіння його схопить.

130. Не важко пізнати по таких імениках чоловічого роду, як ось:

заяття
чоловіків

кобзар, лікар, шар, столяр . . .

грач, трач, ткач, слухач . . . погонич . . .

робітник, вартівник, власник, виховник . . .

співак, пияк, вояк, Поляк . . .

брехун, свистун, крикун, шептун . . .

пастух, конюх, селюх . . .

курець, швець, купець, борець, злочинець, . . .

Українець . . .

учитель, приятель . . .

мінйло, почерпайло . . .

що наростками: -ар, -ач (-яч), -ич, -(н)ик, -ак, -ун, -ух, -ець, -тель, -ло, наша мова творить іменики, які визначають, чим хто займасть ся, чим хто є.

При тому зі скількості слів легко виснувати, що з поданих наростків мова найбільш любить такі: -ар, -ач, -ич, -ець, а не любить і старасть ся оминути, ц. пр., наросток -тель, який лишив ся в дуже мало словах [його витиснули иньчі наростки]¹⁾.

¹⁾ Взяти б для порівняння з московською мовою, яка любить цей наросток, декілька слів:

моск. діятель	— діяч
„ сѣятель	— сівач
„ слухатель	— слухач
„ куритель	— курець
„ покупатель	— покупець
„ воспитатель	— виховник
„ грабитель	— грабіжник
„ мститель	— месник
„ спаситель	— порятівник
„ ваятель	— різбар і т. д.

Ще й чеська мова любить цей наросток.

Розуміть ся, що деякі з тих наростків укакують і на инше значіння слова, на прикмету, н. пр.:

бородач, рогац, носач . . .

чернець, чорнобривець, обідранець, годованець . . .

І деякі речі, які можна вявити собі, що вони нібито виконують роботу, на подобу цих імеників, можуть творити ся тими ж наростками:

квач, сїкач, колодач . . .

131. Таке саме значіння надають жіночим іменикам наростки: -нця, -нця -ха, -уха, -аля, н. пр.:

богинця, господинця, княгинця, Грекиня, Німкинця . . .

цариця, робітниця, чарівниця, власниця . . . — **заняття жінок**

а далі: *черниця . . .*

пряжа, сваха . . .

брехуха, цокотуха . . .

ткаля, граля . . .

Розуміть ся, що тими ж наростками творять ся й іменики, які означають і речі, н. пр.:

пустинця, святинця, . . . милостинця . . .

околиця, каменця, гірчця, пятниця, залізниця,

різнця . . . дурниця . . .

Як жінка (як людина) займаєть ся тим, що й чоловік, то як, н. пр.,

чоловік учитель. жінка: *вчителька*

„ лікар „ *лікарка*

„ співак „ „ *співачка*

„ слухач „ „ *слухачка*

„ брехун „ „ *брехунка*

„ пастух „ „ *пастушка*

„ погонич „ „ *погоничка і д. т.*

132. Таксамо легко схопити, що такі чоловічі іменики, як:

Татарин, Сербин, Киянин, міщанин . . .

попенко, кравченко, царенко . . .

шевчук, крочук, ткачук, віслук . . .

паннич, сич, попович, царевич . . .

**звіден
хто, куди
належить**

кажуть, звідкіля хто родом, чий хто син, хто куди належить.

Не дивно, що цими наростками, головню трома останніми [-енко, -ук(-юк), -ич(-ович)], наш народ творить радо родові приввища, н. пр.:

Шевченко, Кравченко, Крамаренко, Ткаченко, Царенко, Сиротенко, — а далі: *Гринченко, Овраменко, Сидоренко, Самійленко* . . . (це найбільш ув осередній Україні),

Шевчук, Кравчук, Крамарюк, Ткачук, Сиротюк, — а далі: *Гринчук, Сидорюк, Павлюк, Петрюк* . . . (на заході України: на Поділлі, в Галичині),

Попович, Царевич — а далі: *Іванович, Петрович, Хведорович* і т. д.

Як син належить до батька, так належить до нього й донька, як це пізнати по таких словах:

попівна бондарівна, ковалівна, — а далі: *Іванівна, Семенівна, Петрівна* і т. д.

Таксамо до чоловіка належить жінка, до самця самиця, як це пізнати в наростків: -ка, -иха, -ина, -иця, н. пр.:

міщанка, Галичанка, Українка, Англійка, кравчучка . . .

*дячиха, ковалиха, Іваниха, Василих*а . . .

дядина, дружина . . .

самиця, лвиця — а далі: *лошиця, телиця* . . .

133. Через те і країна, що належить до Галича, називається ся — *Галичина*, до київського народу — *Київщина*, до німецького — *Німеччина*, до турецького — *Туреччина*, до угорського — *Угорщина*, час у нашій історії, що належить до верховодства козаків — *козаччина*, до гетьманського правління — *гетьманщина* (а далі й край, що належав до гетьманського уряду — *Гетьманщина*), події, що відносяться до Хмельницького, ззуть ся — *Хмельниччина*, до Виговського — *Виговщина* і т. д.

Через те дерево в дуба — *дубина*
„ в берези — *березина* . . . ,
мясо в барана — *баранина*
„ в теляти — *телятина*
„ зі свині — *свинина* . . .

Тільки ж наросток -ина має в собі значіння і зменьчення, н. пр.:

картопля — *картоплина*
дерево — *деревина*

вмір — *звірина*
жупан — *жупанина*
свита — *свита* . . . ,

а це значіння при йменах о сіб переходить часто у зневажливіше. н. пр.:

адвокат — *адвокати*
вчитель — *учителі*
професор — *професори* . . .

134. Цікаві українські наростки *-ій, -ко, -ак*, які вказують на прикмету людей, н. пр.:

плакс-ій, пуст-ій, солоп-ій . . .
будь-ко, хан-ко, слинь-ко . . .
гол-як, дур-ак . . .

прикмети

135. Збірні іменники виявляють ув українській мові розмірно багацько й то цікавих наростків, н. пр.:

-я (-є — старе -іє): волосся, коріння, пірря,
збіжжя, зілля, паліччя, латаття, дубя, вороння

— при чому біла рости́н теж мають збірну назву з наростком *-я*:

гарбузиння, баговіння, жабуриння, маковиння . . .

-ня: комахня, псярня, собачня, мишля, кацапня . . .

-ва: мужва, татарва, жидова, мишва, ляшва . . .

-ота: дрібнота (дрібні діти), *біднота* (бідні люде), *жінота* (жінки) . . .

-цтво, -ство: парубоцтво (всі парубки), *бурсацтво* (бурсаки), *жіноцтво* (жінки), *дівцоцтво* (дівчата) *товариство* (у значінні: товариші, козацька назва — панове-товариство), *брацтво* (брати), *птаство* (дріб, усі птиці) . . .

збірні
іменники

136. Усі ці наростки можуть мати й иньче значіння. Ними творять ся й уявні ймена, н. пр.:

життя, прокляття, терпіння, значіння . . .

брехня, різня, борня, гульня . . .

клятва, молитва . . .

доброта, охота, самота, робота, мерзота,
гідота . . .

багацтво, дійство . . .

уявні
іменники

Зрештою уявні імена, такі, як:

ширина, глибина, тишина, чужина . . .

дружба, мольба, злоба . . .

радість, гордість, могутність . . .

хитроці, радощі, гордоці, веселоці, молодощі . . .

кажуть, що задля уявних імеників іще є й такі наростки: -ина, -ба, -ість, -ощі, при чому треба вказати, що цього останнього наростка в иньчих мовах (отже і в московській) — немає.

137. Велику громаду творять т. зв. дієслівні іменники, які подають назву роботи; укажує на них наросток -я (є), н. пр.:

бити — *биття*, дуги — *дугтя*, жерти — *жертя*,
кохати — *коханя*, голити — *голення*, вислухувати — *вислухування* . . .

Дієслівні
іменники

138. Знаряддя, прилади, струменти — це все має теж свої наростки, н. пр.:

-ло: *шило, рило, мило, кадило, дзеркало, згребло . . .*

струмент -иво: *паливо, прядиво, меливо . . .*

-тва: *бритьва, дратва* (гл. §§ 135, 136) . . .

139. Місце, де щось є, де щось робить ся або де колись щось було — теж пізнаєть ся по наростках: -ня, (гл. §§ 135, 136)-ище, або -ицько, н. пр.:

місце *стайня, друкарня, книгарня, кузня, цегельня . . .*
городище, селище, (по)боєвище . . .
пшенишницько, житницько . . .

140. Але ж бо ці два останні наростки мають іще й иньче значіння; вони надають іменикові значіння згрубілости,зневажливости, н. пр.:

писицько, коницько, котище, бабище . . .

згрубілі іменники Таке ж саме значіння надають слову наростки: -ака, -іка, -юк, -юка, -уга (юга), н. пр.:

коняка, ломака, дряпіка . . .

псюк, камінюка . . .

драбуга, злодюга . . .

згрубілі
іменники

141. З другого ж боку є наростки, якими можемо назвати все мале, недоросле. Таким наростком є, н. пр., нар. -а(т), -я(т):

гуся (гусята), *кача*, *вовча*, *дівча*, *хлопя*, *ведмедя* . . .

здрібнілі
іменники

Про здрібнілі іменники гл. § 113.

142. Не важко було замітити, що нераз кілька наростків означало теж саме, з другого боку можна було бачити, що нераз один наросток мав кілька значінь. Усе це залежить од того, до яких піїв наросток додасть ся: чи до імених, чи дієслівних (н. пр., пор. нар. -ець гл. §§ 130, 113 1а Та взяти б тільки на зразок наросток -ок. У словах, як:

даток, *лишок*, *висновок*, *моток* . . . ,

він означає наслідок дійства, що з роботи вийшло, а в словах, як:

запічок, *підніжок*, *полукіпок*, *завулок* . . . ,

показує місце та міру. Та ще крім того тим наростком творять ся іменники здрібнілі (§ 113 1б).

Те ж саме можна сказати про наросток -ка. У словах, як:

думка, *казка*, *приписка*, *блискавка* . . .

він означає предмет дійства (думку думають, казку кажуть, приписку пишуть, блискавка блискає); у нїьчих, як:

вишнівка, *білка*, *плюгавка*, *коханка* . . .

чуєть ся назва предмету по прикметі; деколи цей наросток означає й місце, н. пр.:

саджавка, *копанка* . . .

а то й саме дійство, н. пр.:

лайка, *бійка* . . . ,

а ще й здрібнілі ймена ним творять ся (пор. § 113 2б).

Та до того наростки, які ми показали, далеко не всі. Їх є ще дуже-дуже багато.

143. Є ще й у нас чужі наростки з чужих мов, у чужих словах, н. пр.:

чужі
наростки

Азія, *пролетаріят*, *комісар*, *доктор*, *кандидат*,
література, *публіцист* і т. д.

Тих наростків ми вже вживаємо як своїх та творимо ними нові слова.

Але ж у дуже багатьох словах наростка вже не пізнати, а щоб його вишукати, треба знати історію мови. Над такими словами нам ніколи спиняти ся.

ХVІ. ЯК ПІЗНАВАТИ РІД ІМЕНИКІВ.

Рід зі значіння

144. Рід імеників пізнасть ся передусім зі значіння слова, себто, по тому, що іменик визначає.

1. Розуміть ся, що такі слова, як:

селянин, робітник, пан, суддя, владика, кінь, вил..., що визначають особи-чоловіків, звірів-самців — є чоловічого роду. Таксамо все, що має фізичну та творчу силу, все, що можемо виявити собі за чоловіче єство, теж буде чоловічого роду, н. пр.:

дуб, мороз (пор. Морозенко) . . .

Чоловічого роду є всі назви місяців¹⁾.

2. Таксамо такі слова, як:

молодиця, сестра, панна, гуска, корова . . ., іменики, які визначають особи-жінки, самки та все те, що ми виявляємо собі за жінки, н. пр.:

берега, весна, осінь, зима, душа . . ., всі ті слова — жіночого роду.

3. Середнього роду зі значіння бувають усі іменики, що визначають щось мале, недоросле, нерозвинуте, н. пр.:

дитя, теля, лоша . . .,

а далі всі назви буквів (гл. § 417 8) теж уважають ся імен. середнього роду, отже:

велике „а“, мале „б“, і т. д.

Рід із закінчення

145. Тільки ж не все зі значіння збагнеш, якого роду іменик, не розбереш, н. пр., чому „став“ чоловічого роду, а „ставище“ середнього, чому „граб“ чоловічого, а „грабина“ жіночого і т. д.

Далеко ліпше та краще пізнавати рід імеників зі закінчення, і то так:

¹⁾ Ось назви місяців: 1. *січень* (январь), 2. *лютий* (февраль), 3. *березень* або *березоль* (март), 4. *квітень* (апріль), 5. *травень* (май), 6. *червень* (іюнь), 7. *липень* (іюль), 8. *серпень* (август), 9. *вересень* (сентябрь), 10. *жовтень* (октябрь), 11. *падолист* (ноябрь), 12. *грудень* (декабрь).

1. Чоловічі іменики кінчать ся все на шелестівку (тверду, або м'яку), н. пр.:

сусід, голуб, вовк, стіл, учитель, палець . . .,
а із голосівок — на -о, -а, -я, хоч уже зі значіння можна пізнати, що це чоловічі іменики, н. пр.:

Петро, владика, суддя . . .

2. Жіночі іменики мають такі закінчення:

а) -я, -ля, н. пр.:

риба, диня . . .

б) м'яку або зм'ягчену (-ч, -ж, -ш) шелестівку, н. пр.:

мазь, кість, тїнь, Сїч, молодїж . . .

в) -р, -в (у) [§ 35 г], н. пр.:

твар, любов, хоругв . . .

3. Середні іменики кінчать ся на:

а) -о, -е, -я (-є), н. пр.:

дїло, село, поле, віче, насіння, весїлля . . .

б) -я [з пнем -ен] і -я (-а) [з пнем -ат], н. пр.:

рамня (рамена), *гуся* (гусята), *кача* (качата) . . .

У практиці найкраще контролюють рід імеників слівця: той, та, те.

Той контролює іменики чоловічого роду, та — жіночого, те — середнього, н. пр.:

(той) *хвіст, пень, рік* — чолов. роду,

(та) *бредня, гидота, роскіш* — жіноч. роду,

(те) *стадо, прислівя, єство* — середн. роду.

146. Та є в нашій мові декілька імеників, що вживають ся і в одному, і у другому роді. От ми кажемо:

Іменики
двох родів

той	купіль	і	та	купіль
,,	кужіль	і	,,	кужіль
,,	недуг	і	,,	недуга
,,	нежит	і	,,	нежить
,,	паль	і	,,	паля
,,	посуд	і	,,	посуда
,,	потоп	і	,,	потопа
,,	продаж	і	,,	продажа
,,	спис	і	,,	списа
,,	харч	і	,,	харч
,,	хода	й	,,	хід . . .

Крім того, в обох родах уживають ся такі вложені слова (та частіше таки в чоловічому):

той допис	і	та допись
„ запис	і	„ запись
„ літопис	і	„ літопись
„ правопис	і	„ правопись
„ рукопис	і	„ рукопись
„ часопис	і	„ часопись . . .

Кажемо:

той копит	і	те копито
„ човен	і	„ човно
„ ярем	і	„ ярмо . . .

і далі:

та казань і те казання.

Буває й так, що рід подає різницю у значінні, н. пр.: той *свангеліє* [що у книжці] й *свангелія* [сама книжка], той *мечет* [піч для хліба] й *мечета* [турецька святиня], той *спів* (співання) і та *співа* [пісня] й т. д.

Ось декілька прикладів:

До кузеля рука дрїжить (Кропивницький). *Ой, піду я за ворота білу кузіль прясти* (нар. пісня).

Не смерть страшна, а недуга (народн. приказк.) *Як уже в тяжкому недюзі лежав, то все було дума та дума собі* (Марко Вовчок).

Кому дасть Бог на палъ попасти (Франко). *Не за кожним разом таку палю забивали, хоча й насухо ніхто не виїжджав* (Свидницький).

Заходилась усякий посуд мить і добувати (Макаровський). *Як чорт-зна-що — не черпать, щоб і посуду не запускубити* (Слов. Грінченк.)

Так отже ж що! Ото потоп буде (Шевченко — Великий Лях). *Як пустив воду . . . та стала потопа* (народн. казка — Драгоман.).

І на спис похилився (Шевч.). *Звір вбитий на дві списи* (Франко).

Принесемо з почти запорозьку харч (Нечуй-Левицький). *Гей, уже наші сіромахи без харчів помарніли* [Грінченко].

Против воли, против вози, против ярма [нар. пісня]. *Нам ладять пута і ярем* [Франко].

Пливе човен, води повен (нар. пісня). *Тягне від човно стежкою, між густими лозами* (Нечуй-Левицький).

Якусь тобі казань він скаже (Котляревський). *Почує нашок мовою, так що й дитина зрозуміла б те святе казання* (Стороженко) . . .

Не змоглись на євангелію, цілуйте псалтирю (Номис). *Євангеліє від св. Івана*.

Поставили мечет, чи піч для хліба (Нечуй-Левицький).

Буде наш пан турецький до мечети відіжджати (нар. дума).

Серед пахоців квіток і співу пташиного побачились (Нечуй-Левицький). *Гонті, мабуть, не до неї, не до співу* (Шевченко) ¹⁾ . . .

XVII. ВІДМІНА ІМЕНИКІВ.

147. Відміна імеників іде в українській мові за родом, то так ми відрізняємо три відміни:

- а) чоловічу,
- б) жіночу й
- в) середню.

¹⁾ При тій нагоді треба звернути увагу на різницю в родах деяких імеників у українській і московській мові. Ось найважливіші, прихатцем позбирані:

в укр. мові чоловіч. роду:	в моск. мові жіноч. роду:
<i>беріг</i> (ведмежий)	<i>берлога</i> (медв'язь)
<i>біль</i> (тяжкий)	<i>боль</i> (тяжелая)
<i>глиб</i> (великий)	<i>глыбь</i> (большая)
<i>дріб</i> (звичайний)	<i>дробь</i> (обыкновенная)
<i>дур</i> (людський)	<i>дурь</i> (людская)
<i>кльомб</i> (гарний)	<i>клумба</i> (красивая)
<i>кір</i> (легкий)	<i>корь</i> (легкая)
<i>пил</i> (сірий)	<i>пыль</i> (сѣрая)
<i>полин</i> (гіркий)	<i>полынь</i> (горькая)
<i>пудер</i> (рожевий)	<i>пудра</i> (розовая)
<i>мебіль</i> (дорогий)	<i>мебель</i> (дорогая)
<i>міль</i> (дрібний)	<i>моль</i> (мелкая)
<i>насип</i> (високий)	<i>насыпь</i> (высокая)
<i>поступ</i> (поважний)	<i>постуль</i> (важная)
<i>розрух</i> (великий)	<i>разруха</i> (большая)
<i>степ</i> (широкий)	<i>степь</i> (широкая)
<i>ступінь</i> (другий)	<i>ступень</i> (вторая)
<i>сяжень</i> (мій)	<i>сажень</i> (моя)
<i>флет</i> (дорогий)	<i>флейта</i> (дорогая)
<i>шир</i> (великий)	<i>ширь</i> (большая)
<i>ярмарок</i> (роковий)	<i>ярмарка</i> (годовая)

Болишня
відміна

Колись воно було инакше. В нашій мові грав велику
ролю пень іменика, й відміна імеників ішла за
пнями.

Крім того, власні іменики: *Сибір*, *Умань* ув українській мові
— чоловічого роду (в моск. жіноч), пор.: *Повернує ся з Сибіру, шлях*
до *Уманя*.

в укр. мові жіноч.:

відпустка (місячна)
гусь (індійська)
завіса, занавіса (театральна)
запора (залізна)
картопля (біла)
оркестра (повна)
пайка (невеличка)
пара (густа)
перепустка (тижнева)
перерва (велика)
признака (вірна)
путь (далека)
ранга (висока)
салата (зелена)
сая (простора)
тополя (висока)
цикорія (гірка)
черва (дрібна)
шалів (зелена)

в моск. чолов.:

отпуск (місячний)
гусь (індійський)
занавесь (театральний)
запорь (залізний)
картофель (білий)
оркестрь (повний)
пакь (небольшой)
парь (густой)
пропуск (недільний)
перерывь (большой)
признакъ (вѣрный)
путь (далекій)
рангь (высокій)
салатъ (зеленый)
заль (просторный)
тополь (высокій)
цикорій (горькій)
червь (маленькій)
шалфей (зеленый)

Сюди ж належить дуже багато *чужих слів*, що до нас по-
переходили в німецькій одежі, до Москалів у французькій,
гл. § 118, стор. 123 (*аналіза* — анализъ, *анектота* — анекдотъ і т. д.),
§ 176, стор. 181. При тому латинські слова на -*ум* (ум) в українській
мові задержують середній рід (гл. § 417 8), у московській переходять
до чоловічого, пор.

в укр. мові:

велике меморандум
ціле референдум

стже й *університетське* кольоквіум,

А ось іще кілька прикладів:

в укр. мові:

дишель (довгий)
стерво (гидке)
шатро (циганське)

в моск. мові:

большой меморандумъ
весь референдумъ

багате акваріум, гл. стор. 182.

в моск. мові:

длинно (длинный)
стерва (противная)
шатерь (цыганский) . . .

Іменики *чорнило*, *мізок* — в моск. мові відомі тільки у множині
(чернила, мозги).

Іменики одного й того ж роду мали ще окремі відміни. От, н. пр., іменики: *пан, син, голуб*, тепер уже належать до одної відміни, однаково відміняють ся, ми кажемо, н. пр.:

нема: *пана, сина, голуби*, і таксамо: *дня*,
приглядаємо ся: *панові, синові, голубові*, і таксамо: *днесі*,
але колись вони належали до різних відмін, бо пні тих імеників були різні. Ми казали, н. пр.:

нема: *пана, сину, голуби, дне¹*),
приглядаємо ся: *пану, синові, голуби, дни* . . .

Як усюди, так і тут, довгий час була боротьба, що власне рішає в відміні: чи пень, чи рід. Нарешті, рід переміг, іменики того самого роду звів ув одну громаду, й тепер передусім рід рішає про відміну іменика.

Сліди цієї боротьби ми бачимо в тому, що іменики того самого роду все ще виявляють у поодиноких відмінках різні закінчення. От ми кажемо:

нема (родов.): *сусід-а*, але — *гром-у*
кличемо (клич.): *сусід-е!* „ — *тат-у!*
кохасмо ся (місцев.): *у голуб-і* „ — *у степ-у* . . .

Закінчення род. вдм.: *-а й -у*, закінчення клич. вдм.: *-о й -у*, й місц. вдм.: *-і (ї) й -у* — це колишні різні закінчення різних пнів імеників чоловічого роду. А що ті іменики з різними пнями були того самого роду (чоловічого), то закінчення серед громади тих імеників стали зі собою перемішувати ся, доки в однім якимось іменнику не перемогло — одне, в другому — друге закінчення. Крім того, є ще досі багато імеників, що можуть мати в поодиноких відмінках оба закінчення, н. пр.:

родов. (нема): *гріх-а* і *гріх-у*,
світ-а „ *світ-у*,
місцев. (вн с): *в сад-ї* й *у сад-у*,
(стоїть): *на берез-ї* й *на берез-у* . . .

148. Але ж між імениками того самого роду ми бачимо різниці в закінченнях у цілій відміні, ми кажемо

Тверді і
м'які
закінч.

¹) Пор. підгірське — *сьогодне* (сього + дня) = сьогодні, *дідне* (до + дня) = до сходу сонця, загальноукр. *полудне* (половини + дня) = півдня.

з одного боку:

з другого:

	одн.	множ.	одн.	множ.
чол.: (є)	<i>пан</i> ,	<i>пани</i> ,	<i>учитель</i> ,	<i>учителі</i> ,
(нема)	<i>пани</i> ,	<i>панів</i> ,	<i>учителя</i> ,	<i>учителів</i> ,
жін.: (є)	<i>вдови</i> ,	<i>вдóви</i> ,	<i>вдовиця</i> ,	<i>вдовиці</i> ,
(нема)	<i>вдові</i> ,	<i>вдів</i> ,	<i>вдовиці</i> ,	<i>вдовиць</i> ,
сер.: (є)	<i>колесо</i> ,	<i>колéса</i> ,	<i>колiсце</i> ,	<i>колiсця</i> ,
(нема)	<i>кóлеси</i> ,	<i>колiс</i> ,	<i>колiсця</i> ,	<i>колiсець</i> ...

З одного боку бачимо в усіх родах тверді закінчення, з другого боку м'які. Таким чином серед чоловічих, жіночих та середніх імеників треба нам іще відрізнити тверду та м'яку відміну.

Крім того, сям та там у відміні грає ролю й пень¹⁾ іменика. Це відносить ся до жіночих та середніх імеників, пень яких кінчить ся шелестівкою, н. пр.:

кість (пень: *кост*), *осiнь* (пень: *осен*), *пiч* (пень: *печ*),
кров (пень: *кров*) — жіноч.,

iм'я (пень: *iмен*), *гуся* (пень: *гусят*) — середн.

Громада цих імеників має майже ті самі закінчення (§§ 164, 173), а що пень у них — шелестівковий, то й ціла ця відміна зветь ся шелестівковою.

149. Таким чином відміна імеників ділить ся так:

Відмінн

1. ЧОЛОВІЧА ВІДМІНА

а) тверда — зі закінченнями в називнику на тверду шелестівку, (тверде) -р²⁾, -о, н. пр.:

голуб, *сусiд*, *вечiр*, *Шевченко* . . .

¹⁾ Пень іменика найкраще пізнавати, відкинувши в родовику (2. вдм.) одн. закінчення, н. пр.:

(нема) *дерев-а* — пень: „*дереv*“, *iмен-и* — пень: „*iмен*“, *телят-и* — пень: „*телят*“ . . .

Зрештою, він деколи в родов. множ. виступає й як форма, гл. § 1521, § 1583, § 1622, § 1685, § 1714, § 1742.

²⁾ „Тверде“ р найлегче відрізнити від „м'якого“ по родовику одинини,

пор.: *вечор-а*, *качур-а*, *столяр-а*, *мур-у* . . . то знов:
лицар-я, *косар-я*, *писар-я* . . .

Крім того, „тверде“ р появляється у словах, які прийшли до нас по більшій частині з чужих мов, пор.:

яр, *явiр*, *хутiр*, *папiр*, *кiр*, *щур*, *професор*, *директор* . . .

- б) **м'яка** — зі закінченнями в називнику одн.: **м'яка шелестівка** (ь), (м'яке)-р, -й, -ьо, **шинуча шелестівка** (зм'ягчена), **себто**, -ч, -ж, -ш, -щ, н. пр.: *олень, лицар, край, Петруньо, ніж . . .*

2. ЖІНОЧА ВІДМІНА

- а) **тверда** — кінчить ся в називн. одн. на -а, н. пр.: *риба, муха . . .*,
б) **м'яка** — зі закінченнями в називн. одн.: -я, -ча, -жа, -ша, -ща, н. пр.: *диня, задача, душа . . .*,
в) **шелестівкова** — зі шелестівковим закінченням у називн. одн., н. пр.: *кість, ніч, черв . . .*

3. СЕРЕДНЯ ВІДМІНА

- а) **тверда** — має в називн. одн. закінчення: -о, н. пр.: *тіло, вухо, озеро . . .*,
б) **м'яка** — зі закінченнями в називн. одн.: -е, -я (є), н. пр.: *поле, віче, весілля (є) . . .*,
в) **шелестівкова** — зі закінчен. в називн. одн.: -я, -а, н. пр.: *імня, гуся, кача . . .*,
але ж зі шелестівковим пнем: -ев, -ят(-ат) [стор. 144.]:
пор.: *імен-а, гусят-а, качат-а . . .*

ЗАВВАГА. Іменники без однини, дарма що в них роду не видно (як ось у прикметників у множ. § 198), усе-таки належать усе до одної з тих відмін. До котрої саме, це пізнати передусім по називнику, н. пр.:

<i>окуляри, іменини</i> — тверд.	відм.	} чолов. або жіноч.
<i>щипці, граблі</i> — м'яг.	„	
<i>вила, ворота</i> — тверд.	„	

На це вказують чолов. і жіноч. закінч. називн. множ.: -и, -ї (-і), (§§ 150, 156; 153, 160) і серед.: -а (§ 167).

Про приналежність до чоловічої, чи жіночої відміни — рішає родовик. Іменники зі закінченням -ш, -їв належать до чоловічої твердої (§ 150 13) або м'якої (§ 155 11) відміни, н. пр.:

окуляри — *окулярів* (тверд.); *щипці* — *щипців* (м'як.)

Іменники без закінч. у родов. належать до жіночої твердої (§ 159 4) або м'якої (§ 163 3) відм., н. пр.:

сухоти — *сухит* (тверд.); *ножиці* — *ножиць* (м'як.)

Іменники з закінченням -ей у родов. належать до жіноч. шелестівкової відміни (§ 166 8), н. пр.:

груди — *грудей*, *двері* — *дверей* . . .

До середньої шелестівкової належать іменники на -ата (пень -ат) (§ 174 2), н. пр.: *оченята, бровенята . . .*

ХУІІІ. ЧОЛОВІЧА ТВЕРДА ВІДМІНА.

150. Чоловіча тверда відміна обіймає громаду імеників чоловічого роду, що кінчать ся в називн. одн. твердою шелестівкою, -р (твердим), -о.

Відмін.

Однина

1. Н. (хто, що є?)	сусід	голуб	вовк	грім
2. Р. (кого, чого нема?)	сусід-а	голуб-а	вовк-а	гром-у
3. Д. (кому, чому даємо?)	сусід-ові	голуб-ові	вовк-ові	гром-ові
4. З. (кого, що бачимо?)	сусід-а	голуб-а	вовк-а	грім
5. К. (кличемо:)	сусід-е!	голуб-е!	вовч-е!	гром-е!
6. О. (ким, чим тішимо ся?)	сусід-ом	голуб-ом	вовк-ом	гром-ом
7. М. (у кім, у чім кохаємось?)	у сусід-і	голуб-і	вовц-і	гром-і

Множина

1. Н. (хто, що є?)	сусід-и	голуб-и	вовк-и	гром-и
2. Р. (кого, чого нема?)	сусід-ів	голуб-ів	вовк-ів	гром-ів
3. Д. (кому, чому даємо?)	сусід-ам	голуб-ам	вовк-ам	гром-ам
4. З. (кого, що бачимо?)	сусід-ів	голуб-и	вовк-и	гром-и
5. К. (кличемо:)	сусід-и!	голуб-и!	вовк-и!	гром-и!
6. О. (ким, чим тішимо ся?)	сусід-ами	голуб-ами	вовк-ами	гром-ами
7. М. (у кім, у чім кохаємось?)	у сусід-ах	голуб-ах	вовк-ах	гром-ах

Загальні замітки до чоловічої твердої відмини.

151. 1. У цій відміні треба звертати увагу на випад „о“, „е“ підчас відмінювання, н. пр.:

Випад „о“, „е“

пес — пса, псові . . . , *псалом* — псальма . . . , *лев* льва . . . , *орел* — вірла, вірлові . . . , *парубок* — парубка, парубкові . . .

При тому треба звернути увагу, що такі „о“, „е“, хоч і в зачиненому складі, на „і, ї“ не переходять, гл. § 52 *надолин*¹⁾).

¹⁾ Задля порівняння з московською грам. треба замітити, що „о“, „е“ не випадає в таких словах:

рів — рова, ровові . . . рови (мос.: рва, рвы),
рот (ріт) — рота, ротові . . . роти (мос.: рта, рты),
мох — моху, мохові . . . мохи (мос.: мха, мхи),
лоб — лоба, лобові . . . лоби (мос.: лба, лбы),

2. Не можна теж іспускати з ока перезвука о—і, е—ї, н. пр.:

Лєіє — Львова, *стїл*, — стола *рїє* — рова, *лїд* — льоду (леду) . . .

вісторок — вівтірка, *овес* — вівса, *орел* — вірла (§53)...

Перезвук у цілій відміні виступає передівсім у називнику однини.

3. Родовик (2. вдм.) одн. має закінчення -а (*сусїда*, *вовка*, *галуба*) або -у (*грому*).

Подати закон, котрі іменики мають -а, котрі -у — не можна. Тут рішає народне вухо. Та все-таки можна сказати, що -у появляється в назвах явищ природи, у матеріяльних імен, в уявних імеників та загалом у рїчевих імеників, н. пр.:

вихор — вихру; *грім* — грому; *сніє* — снігу;
попїл — попелу;

льон—льону (лену); *лїд*—льоду (леду); *мед* (мїд) — меду;

віск — воску; *дїм* — дому; *страх* — страху;

голос — голосу; *мох* — моху; *час* — часу; *рїє* — року;

пісок — піску; *цукор* — цукру; *тютюн* — тютюну;

похїд—походу; *зїр*—вору; *слух*—слуху; *гнїє*—гнїву...

Закінчення -у мають іще чужі слова рїчеві, н. пр.:

документ — документу, *том* — тому, *докторат* — докторату,

факт — факту, *кордон* — кордону і т. д.,

та ще й деякі власні іменики, н. пр.:

Дїн — Дону, *Сибїр* — Сибїру, *Подїл* — Подолу...

Крім того, є іменики, що в них виступають у цїм відмінку оба закінчення, хоч без зміни значіння слова, хоч зі зміною.

Ось вони:

город — города й городу, | *міст* — моста й мосту,

гріх — грїха „ грїху, | *рїд* — рода „ роду,

нарїд — на́рода „ на́рѳду, | *світ* — світа „ світу,

сором — сорома й сорому

лїд — льоду (леду), льодовї (ледовї . . . льоди (леди)
(мос.: льда, льды),

льон (лен) — льону (лену), льоновї (леновї,) льони . . .
(мос.: льна, льны) . . .

попїл — попелу, попеловї (мос.: пепель, пепла) . . .

ІМЕННИК

Родовик
-у

Родовик
-а й -у

пори́г — порога й порогу), *ліс* — ліса й лісу, й далі.
двір — двора́ (панська палата) і двору (подвірря),
закон — закона (збір прав) й закону (причастя),
замок — замка (що зимикає) й замку (палацу),
лист — листá (письма) й листу (на дереві),
стіл — стола́ (предмет) і сто́лу (їда),
суд — судá (присуд) і суду (установа) . . .

пор.: *Один до лісу, другий до біса* (народ. припов.). *Ізза лісу місяць виринає* (Шевченко). *Вимети сніг від порога* (Стефаник). *Наймичка у порогу вхопила руками за одвірок* (Шевченко). *З пекарні вернула ся знов до столу* (= до їди) й *налила нальоту чоловікові стакан чаю, не присідаючи до стола* (Нечуй-Левицький). *Не судá ідуть просити* (Шевч.) *Зі суду прийшла повістка* . . .

Давальник
-у 4. Давальний відмінок одн. має правильне закінчення -ові¹⁾. Крім того, є ще в мові закінчення -у, але вживається тільки тоді, як слово в називн. одн. має на кінці: -ів, -ов, -їв, н. пр.:

Київ — Київу, *Львів* — Львову, *острів* — острову,
Драгоманов — Драгоманову, *Ковалів* — Ковалеву
(§ 203) . . .

У церковних словах появляють ся оба закінчення побіч себе:

Бог — Богові й Богу, *Дух* — Духові й Духу й т. д.²⁾.

пор. *Молітьсь Богові святому молітьсь правді на землі* (Шевч.)
А я нишком Богу помолю ся (Шевч.)

Західн.
= родов. 5. Західний відмінок одн. і множ. у всіх імеників чоловічого роду (гл. § 1544) свої форми не має, а заступається родовим або називним, і то так:

а) іменики особові й такі, що їм приписується людський

¹⁾ Галицька й подільська форма — -ови, у м'якій відміні — -ови (§ 155). Так пишуть усі галицькі письменники, по книжках, видаваних у Наддністрішчині, иньчої форми не знайдеться.

пор. гімн: *Не поря Москалеви, Ляхови служить* (Франко). *Музикови причує ся голос його старої* (Стефаник). *Треба купити братчикови хустку* (Федькович) . . .

²⁾ Вживати закінчення -у в давальн. відм., як це робить укр. інтелігенція з-московська — гріх проти укр. мови. Таксамо в західній Україні з-польська вживають: *пану* (= панові).

розум, мають знахідний відмінок у однині : множині
рівний родовому, н. пр.:

сусід — (бачу) сусіда, сусідів; *чоловік* — чоловіка, чоловіків;
пан — пана, панів; *янгол* — янгола, янголів;
Бог — Бога, богів . . .

б) в назвах звірят та дерев знахідник однини рівний
родовикові, у множині — називникові, н. пр.:

голуб — (купую) голуба, голуби; *віл* — вола, воли;
жук — (ловлю) жука, жуки;
дуб — (тешу) дуба, дуби; *граб* — граба, граби . . .

в) річеві іменики мають у обох числах знахідний від-
мінок рівний називному, н. пр.:

грім — (люблю) грім, громи; *ліс* — ліс, ліси;
город — город, городи; *віз* — віз, вози; *серп* — серп, серпи . . .

Та все-таки частенько при річах уживається й форми
родового відмінка, н. пр.:

язика (забути, показати), *листа* (написати), *воза* (підмазати),
млина (збудувати), *хвоста* (підібрати), *бублика* (ззісти),
карбованця (мати), *ключа* (саджати), *ножа* (виняти, держати) . . .

Крім того, здавен-давна в деяких висловах (фразах) у
знахіднику множ. при особах находимо форму називного
відмінка, а не родовика, як би треба сподівати ся, н. пр.:

йти між люде, постригти ся в черції, йти в гості . . .

пор.: *Янко збирає собі бопри, спрощує гості на весілля* (Федькович).
Чоловік помер двох дітей мені покинув, два сини (Марко Вовчок).
Тепер він закличе на хлопці (Стефаник). *Ждали в себе гості* (Нечуй-
Левицький). *Вас полічать між злодіи* (Франко). *Баша турецький
на слуги свої, на Турки-яничари го-зла гукає* (нар. дума). *Підемо
просячи межі люди* (Стефаник). *Твої люде* (твоїх людей) *со тьмі
і неволі закували* (Шевченко) . . .

6. У кличнику перед закінченням -е м'ягчать ся -в, -г, -х
на: ч, ж, ш (пор. § 48), н, пр.:

вовк — вовче!, *козак* — козаче!, *чоловік* — чоловіче!
Бог — Боже!, *пори́г* — порожє!, *луг* — луже!
дух — душе!, *кожух* — кожупе!, *горох* — гороше! . . .

Але ж, щоб не потрібувати м'ягчити та щоб тим
не затемнювати пня, мова знає в цих імеників

Знахід. —
родов. й
називн.

Знахідн.
= називн.

(на -к, -г, -х) закінчення -у (перед яким м'ягч. немає), н. пр.:
ученик — *ученику!*, *страх* — *страху!* . . .

Це відносить ся головню до імеників із наростками: -ок,
ученик -у -ик, але передувсім -ко¹⁾, н. пр.:

синок — *синку!*, *лісок* — *ліску!*, *коник* — *коникку!*

дядько — *дядьку!*, *батько* — *батьку!* і т. д.

Крім того, закінчення -у мають оді іменики:

дід — *дїду!*, *тато* — *тату!*, *син* — *сину!* *сват* — *свату!*

пор. *Здоров, Боле, пане-свату* (Котляревський). *А ви, свату, чого стоїте?* (Нечуй-Левицький) . . .

ЗАВВАГА. П'ятого відмінка ніколи не можна замінити першим, хиба у другій частині таких фраз, як:

пане майстер!, *пане лікар!*, *пане вчитель!* побіч
пане майстре!, *пане лікарю!*, *пане вчителю!* . . .

7. Місцевий відмінок теж виявляє перед закінченням -ї м'ягчення *к, г, х*, але на — *ц, з, с* (пор § 48), н. пр.:

байрак — у *байраці*, *чоловік* — у *чоловіці*, *язик* — на *язиці*,

стіг — у *стозі*, *пори́г* — на *порозі*, *луг* — у *лузі*,

поверх — на *поверсі*, *кожух* — у *кожусі*, *горох* — у *горосі* . . .

Побіч закінчення -ї (після тих, що не м'ягчать ся -і) є ще й закінчення -у, яке появляється передусім у імеників на -к, -г, -х, і то головню в наростках: -ик, ок, -ак, -ко, н. пр.:

віск — у *воску*

полк — у *полку*

крик — у *крику*

сік — у *соку*

сніг — на *снігу*

льо́х — у *льо́ху*

мох — на *моху*

міх — у *міху* . . .

брилик — на *брилику*

замок — на *замку*

мішок — у *мішку*

сіряк — у *сіряку*

попенко — в *попенку* . . .

Цсцев. -у

¹⁾ При тій нагоді треба піднести, що в укр. мові власні ймена на -енко, -анко, як усі на -о, відмінюють ся (в моск. вони невідмінні), н. пр.:

Хоменко — *Хоменка, Хоменкові, Хоменку!* . . .

Родзянко — *Родзянка, Родзянкові, Родзянку!* . . .

Отсі ж іменики мають оба закінчення, часто зі зміною наголосу:

<i>базар</i>	— на базарі	й по базару	
<i>беріг</i>	— на березі	„ на березу	
<i>вік</i>	— у віці	„ на віку	
<i>дах</i>	— на дасі	„ на даху	
<i>дім</i>	— у дбмі	„ в домі	
<i>зад</i>	— на заді	„ по заді	Місцев. -і й -у
<i>звук</i>	— у звуці	„ у звуку	
<i>капшук</i>	— у капшучі	„ у капшуку	
<i>лан</i>	— на лані	„ на лану	
<i>лід</i>	— на льбді (леді)	„ на леду	
<i>мед</i> (мід)	— на мєді (печене)	„ на меді (напиток)	
<i>рід</i>	— у роді	„ на роді	
<i>сад</i>	— у саді	„ у саду	
<i>склеп</i>	— у склєпі	„ у склепі	
<i>став</i>	— на ставі	„ на ставу	
<i>тік</i>	— на тóці	„ на току	
<i>торг</i>	— на торві	„ на торгу . . .	

В особових імеників місцевий відмінок заступає ся нераз давальним, головно у сполучі з прикметником, заімеником або числівником (§ 2021, § 207 з . . .):

по козакові, на братові, при батькові . . . але й по Дніпрові, на коникові . . .

пор.: *Біда тому козакові на сивому коникові* (нар. пісня). *Іхала Катерина в Канів по Дніпрові* (Шевченко) . . .

8. Двійня зберегла ся в цій відміні тільки в називн. (і знахідн.) відм. з закінченням -а, і то тільки в таких словах:

рукáва (побіч: рукави), *вуса* (побіч: вуси), *поводá* (побіч: поводи), [два] *брáта* (побіч: два брати) . . .

пор. *Сидить сиріточка, рученята сховавши в рукава* (Шевч.)

9. У називнику множини в деяких словах, побіч загального закінчення -и, бачимо закінчення -а, яке має збірне значіння (часто надає слову й иньчого значіння):

хліб — хліби (буханці), *хліба* (збіжжя),

голос — голоси (як відріжняют ся: сопран, альт і т. д.), **Називн.**
голоса (загально — всі голоси, не відріжнюючи), **множ. -а**

грунт — ґрунти (як відріжи.), *грунта* (всі враз),

світ — світи (піти в світи), *світа* (всі краї),
овес — вівси (роди) — *вівса* (ввесь овес на полях),
(пор. ячмені — ячмена)¹⁾.

10. У родовику **множ.** в імеників, що визначають мір (час), може бути форма й без закінчення **-ів**, н. пр.:

Родовик
множ. без
закін.

чобіт — (пара) чоботів і чобіт,
черевик — (пара) черевиків „ черевик,
аршин — (кілька) аршинів „ аршин,
рік — (кілька) років „ рік,
год — (пять) годів „ год,
раз — (пять, шість) разів „ раз . . .²⁾

Наголос 11. У цій відміні часто зміняєть ся наголос, головню у множині, н. пр.:

брат — бр^ата, бр^атові... **множ.**: бр^аті бр^атів...
віз — в^оза, в^озові... **множ.**: в^озі, в^озів . . .
ліс — л^іса, л^ісові... **множ.**: л^ісі, л^ісів...
образ—о^браза, о^бразові... **множ.**: о^брази, о^бразів і т. д.

Та ще є й иньчі зміни наголосу, н. пр.:

кіт — к^ота, к^отові, к^оте!... **множ.**: к^оти, к^отів...
зуб — з^уба, з^убові... **множ.**: з^уби, з^убів...
хрест — хр^еста, хр^естові, хр^есте!... **множ.**: хр^есті,
хр^естів...
віл — в^ола, в^олові, в^оле!, в^олом... **множ.**: в^олі,
в^олів...

Подрібні явища.

152. 1. Іменики з наростком **-ни (-ін)** відкидають у множині цей наросток, н. пр.:

Імен. на
-ни

Болгарин — Болгари, Болгар(-ів),
Сербин — Серби, Сербів,
Татарин — Татари, -ів, -ам і т. д.
Галичанин — Галичани, Галичан(-ів)
міщанин — міщани, міщан(-ів),
хазяїн — хазяї, хазяїв, хазяям . . . (переходить до
мнякої відм. (§ 153).

¹⁾ Треби піднести, що поява **-а** не має нічого спільного з моковськими формами на **-а**, н. пр.: дома, года, мѣха, професора . . .
Таких форм наша мова не знає.

²⁾ За те іменики: салдат, Турок, драгун, некрут мусять мати закінчення **-ів**, отже:

салдатів, Турків, драгунів, некрутів.

У родовику' множ. закінчення *-ів* у цих імеників може й не бути (чистий пенъ):

Болгар, міщан, Галичан, Татар — але *хазяів, Сербів . . .*

У називн. відм. множ. ті іменики, як і всі нинчі, мають закінчення *-и¹*), отже:

селяни, прочани, Молдавани . . .

2. Ім. Христос відкидає грецьке закінчення *-ос*; його Христос відміна йде так:

Христа, Христові, Христе! і т. д.

3. Ім. **чобіт** може побіч правильних форм давальн., орудн. **Чобіт** і місцев. множ. на *-ам, -ами, -ах* мати ще м'які закінчення, отже:

Д. вдм. *чоботам* і *чоботьям,*

О. „ *чоботами* й *чобітьмі,*

М. „ *в чоботах* і *чоботях.*

4. Ім. **друг** має в називн. і кличн. множ. форму: **Друг**
други і друзі.

5. Ім. **брат** має в називн. і кличн. множ. — *браті́* і *брат-тя* (збірне знач.), а далі відміна йде правильно:

браті́в, браті́м і т. д.

6. Ім. **пан** у називн. і кличн. вдм. множ. має побіч **Пан** звичайної форми:

пани, ще й форму: *панове.*

7. Іменики: **прут, кіл, лист, волос, колос** творять усі форми множини зовсім правильно: **Прут, кіл, лист . . .**

прути, -ів, -ам . . ., коли, -ів, -ам . . ., листи, -ів,

-ам . . ., волоси, -ів, -ам . . ., колоси, -ів, -ам . . .

Коли ж побіч форм множини вживаємо ще і збірних імеників середнього роду, утворених із тих самих пнів: *пруття, кілля, листя, волосся, колосся²*), то це все форми

¹ Деякі письменники зовсім непотрібно задержують у тих імеників староукраїнське закінчення (з-московська, бо в Москві ще воно досі живе) *-е* (Нечуй пише скрізь *-и* — *селяни, Славни*), і пишуть:

селяне, міщане, Молдаване (хоч — Татари, Сербі) . . .

² В московській мові, як відомо, ці форми являють ся формами множини: *прутья — прутьєвъ, листья — листьєвъ.* і т. д.

однини, її відміна цих імеників іде як у середньому роді (гл. § 170).

Горщок,
зморщок

8. Ім. горщок і зморщок мають в иньчих відмінках -ш-, не -щ (§ 666):

горшка, горшкові, горшки... зморшка, зморшки і т. д.
пор. *На лобі набігали густі дрібні зморшки* (Нечуй-Левицький — Кайдашева сім'я) . . .

Лев, сон

9. Іменики лев, сон можуть задержувати „e“, „o“ або й відкидати, але їх значіння тоді міняєть ся:

лева (гроша, нац. відзнаки) — *льва* (звірини),
сону (зілля: сону-трави) — *сну* (як спить ся).

Четвер

10. Ім. четвер у всіх иньчих відмінках має вже „г“, яке відпало після „р“ (§ 36), отже:

четверга, четвергові . . .

Іменики на
-яр

11. Іменики на -яр, (а то й -ар) переходять у називнику множ. до м'якої відміни, мають закінчення -і, замість -п, н. пр.:

столяр — *столяра, столяріві* . . . *столярі*
маляр — *маляра, маляріві* . . . *малярі*
школяр — *школяра, школяріві* . . . *школярі*
тягар — *тягара, тягаріві* . . . *тягарі*

Всі иньчі відмінки у множині мають тверді закінчення: *столярам, малярами, у школярах*¹⁾.

¹⁾ В Галичині всі ці іменики відмінюють ся м'яко:

столяря, столяреви, столярем . . .

цілком так як такі самі іменики (діячі § 1301) на -ар, н. пр.: *лір, кобзар* і т. д.

У додаток треба завважити, що іменики: син, кум, чорт, — відмінюють ся у множині зовсім правильно:

син — *сини, синів, синам* . . . (моск. *сыновья, сыновей, сыновьямъ* . . .);

кум — *куми, кумів, кумам* . . . (моск. *кумовья, кумовей, кумовьямъ* . . .);

чорт — *чорти, чортів, чортам* . . . (моск. *черти, чертей, чертямъ* . . .)

Про ім.: *сусід, голуб* — гл. зразок. Про иньчі іменики, що відрізняють ся від моск. мови родом (шл, степ, пасп, дур, шир і т. д.) гл. § 146, стор. 141., примітка вдоліні.

Твердо відмінюєть ся староукраїнське слово: *вожд* (мос. *вождь*) = *атаман, воввода*) і *нехрїст* (мос. *нехрїсть*), отже:

вожд — *вожда, вождові, вождом* . . . *вожди, вождів* . . .

нехрїст — *нехрїста, нехрїстої, нехрїсто!* . . . *нехрїсти* . . .

пор. *Мари б йому в печінки вмурувала ся, нехрїстові* (Франко).

12. Назви місцевостей на -ів із попередньою голосівкою не придержують ся закона ікання, а задержують у цілій відміні -ї, н. пр.:

- Почаїв* — Пochaїва, Пochaївом . . .
Київ — Київа, Київу, Київом, у Київі . . .
Оліїв — Оліїва, Оліїву, в Оліїві . . .
Холоїв — Холоїва, Холоївом . . .
Чугуїв — Чугуїва, Чугуїву, Чугуївом . . .

Імен. місцев.
на -ів

13. Ця відміна обіймає ще й такі іменики без однини:
вязи — вязів; *сходи* — сходів; *челюсти* — челюстів;
шаравари — шараварів; *окуляри* — окулярів;
обжинки — обжинків; *досвітки* — досвітоків . . . ,
а далі ймена власні (назви місцевостей):

Іменики
без одн.

- Броди* — Бродів, *Чорнухи* — Чорнухів,
Чорногузи — Чорногузів . . .

ХІХ. ЧОЛОВІЧА МНЯКА ВІДМІНА.

153. Чоловіча мняка відміна виявляє в називн. однини такі закінчення: мняка шелестівка (ь), -р (мняке), -й, -ьо, шишучі шелестівки (змнягчені): ч, ж, ш.

Відмінок:

Однина

1. Н. (хто, що є?)	олен-ь	доброді-й	лицар(ь)	ніж
2. Р. (кого, чого нема?)	олен-я	доброді-я	лицар-я	нож-а
3. Д. (кому, чому даємо?)	олен-еві	доброді-єві	лицар-єві	нож-єві
4. З. (кого, що бачимо?)	олен-я	доброді-я	лицар-я	ніж
5. К. (кликаємо:)	олен-ю!	доброді-ю!	лицар-ю!	нож-у!
6. О. (ким, чим тішимо ся?)	олен-ем	доброді-єм	лицар-єм	нож-ем
7. М. (у кім, у чім кохаємо ся?)	в олен-ї	доброді-ї,-ю	лицар-і	нож-і

Множина

1. Н. (хто, що є?)	олен-ї	доброді-ї	лицар-і	нож-і
2. Р. (кого, чого нема?)	олен-їв	доброді-їв	лицар-їв	нож-ів
3. Д. (кому, чому даємо?)	олен-ям	доброді-ям	лицар-ям	нож-ам
4. З. (кого, що бачимо?)	олен-ї	доброді-їг	лицар-ів	нож-і
5. К. (кликаємо:)	олен-ї!	доброді-ї!	лицар-ї!	нож-ї!
6. О. (ким, чим тішимо ся?)	олен-ями	доброді-ями	лицар-ями	нож-ами
7. М. (у кім, у чім кохаємо ся?)	в олен-ях	доброді-ях	лицар-ях	нож-ах

Загальні замітки до м'якої чоловічої відміни.

154. 1. У цій відміні треба теж мати на увазі випад „о“, „о“ підчас відміни:

Винад
„о“, „о“

день — дня, днів; *січень* — січня, січневі;
гостинець — гостинця, гостинцеві;
кінець (конець) — кінця, кінцеві; *муравель* — муравля . . .¹⁾

2. Таксамо треба довершити ся до ікання, яке появлять ся головню в назі кимко одн., н. пр.:

Ікання

ведмідь — вєдмедя, *отець* — вітця . . . (§ 53), але й *стілець* (столець) — стільця . . .

Родовик
одн. -ю

3. Річеві іменики мають у родовнику однини дуже часто закінчення -ю, н. пр.:

біль — болю; *баль* — балю; *жаль* — жалю;
вогось — вогню; *танець* — танцю; *перець* — перцю
і т. д.

Передусім усі річеві іменики на -й мають -ю, н. пр.:

Дунай — Дунаю, *край* — краю, *гай* — гаю,
клей (клей) — клею, *олій* — олію . . .

4. Про знахідник (пор.: оленя, лицаря, але — ніж, лицарів — але олені, ножі) . . . гл. тверду відміну § 151 5.

5. Кличний відмінок імеників із наростком -ець має все закінчення -е (че), н. пр.:

Кличн. -е

хлопець — хлопче!, *Українець* — Українче!
кравець — кравче!, *Німець* — Німче!
засць — зайче! . . .²⁾

¹⁾ Але ж „о“ не випадає у тих словах:

камінь — каміня (каменя), каміні . . . (мос. камня, камни),
корінь — коріня, коріні . . . (мос. корня, корни),
ремінь — ременю, ремені . . . (мос. ремня, ремни),
перстень — перстєня, перстені . . . (мос. персня, персини) . . .
соловій — соловєя, соловєєві або соловя, соловєві (рос. соловья, соловью).

²⁾ Західноукраїнська рівнобіжна форма *заяць* має у кличнику закінч. -ю: *заяцю!* (пор. місяцю!).

6. Іменики на **-й** дуже часто мають у місцевнику¹⁾ закінчення **-ю**, н. пр.:

край — у краю, *гай* — у гаю,
олій — в олію, *Дунай* — на Дунаю . . .

¹⁾ У західпоукраїнськ. говірках появляється в місцевнику старі закінчення **-и**, н. пр.:

в учителі, у хлопці, у Відні . . .

і так пишуть іздебільшого письменники Наддністріщини.

пор. *І очищають ся, як в огні золото лесе* (К. Устиянович). *Коли з тобою хоть на паперці говорю, мені лежше* (М. Шашкевич) . . .

Крім того, всі балакають і пишуть давальн. одн. на **-єви**, (гл. § 1514, помітка) н. пр.:

кравцєви, шевцєви . . .

За те в наддніпрянських (головно лівобережних) говірках у давальнику множини ненаголошене закінчення **-ям** у деяких імеників (*гість, кінь*), переходить у нимові на **-їм**, у місцевнику зак. **-ях** на **-їх**, і деякі письменники зазначають цей перехід (Мирний) пишуть:

конїм, гостїм . . . конїх, гостїх.

У тих самих відмінках у західноукраїнських говірках появляється закінчення: **-ьом, -ьох**, н. пр.:

коньом, гостьом . . . коньох, гостьох,

а на Підгіррі й на Буковині (навіть у наголошених закінченнях) **-єм, -єх**, н. пр.:

коне^м, госте^м . . . конех, гостех . . . — в Чернівцях

(пор. Федькович: *у Черновцях*), гл. § 1668, примітка 2.

Розуміється, що в давальнику й оруднику після шипучих скрізь — на Наддніпрянщині почасти під московським впливом — появляється закінчення **-оні, -ом**, н. пр.:

ножоні, ножом . . .

товаришоні, товаришом . . .

родичоні, родичом . . .

У тих самих відмінках у деяких околицях Наддністріщини появляється те саме закінчення в усіх ниньчих імеників, і деякі давніші галицькі письменники (н. пр.: Микола Устиянович) їх уживали, н. пр.:

кравцьови, медведьови . . .

кравцьом, медведьом (ведмедем) . . .

Усе це сказане відносить ся й до шелестівнової кімочі відміни (§ 164), в якій поділяють ся теж такі парічеві форми.

пор.: *Не лякав ся і рисьови заглянути в очи, а спіткнувшись з медведьом, то ж то єму радість* (М. Устиянович). *Дана в приступив д нему з нухльом* (М. Шашкевич). *Возик заїжджає одним коньом* (Франко — Папські жарті). *Лихо єму в пальцях сидить* (М. Шашкевич) — і далі:

Таксамо особові іменики на -ч, -ш люблять закінчення -у, н. пр.:

родич — у родичу, *товариш* — у товаришу . . .

Зрештою, й тут появляється закінчення давальника -еві (§ 1517) в особових імеників:

слухач — у слухачеві, *гість* — у гостеві, . . .

7. Іменики, що означають міру (час) можуть у родовику множ. вживати ся й без закінчення, побіч правильних форм на -їв, н. пр.:

Родов. мн.
без зак.

день — (кілька) день і днів,

сяжен — (пять) сяжен і сяжнів,

лікоть — (шість) локот (зах. укр.) і ліктів (гл. § 15110).

Наголос

8. У цій відміні теж часто перескажує наголос, н. пр.:

король — короля, королєві, королью! . . . королі . . .

кобзар — кобзаря, кобзарєві, кобзарю! . . . кобзарі . . .

корінь — коріня, коріневі . . ., коріні . . .

злбдй — злбдія, злбдієві . . . злбдіі, злбдіів . . .

пріятель — пріятеля, пріятеєві . . ., пріятелі . . .

Подрібні явища.

Горнець,
мерлець

155. 1. Іменики *горнець*, *мерлець* мають тільки форму називн. одн.; всі иньчі відмінки творять — перший від іменика *горщок* (§ 1528) або *горщик*, другий від іменика *мрець* (гл. 4) — отже:

горнець — горшка (горщика), горшкові (горщиків) . . .

мерлець — мерця, мерцеві, і т. д.

Чернець

2. Ім. *чернець* відмінюється з відпадом „п“ отже: черця, черцеві, черче!, черці . . .

або з відпадом „р“:

ченця, ченцеві, ченче! ченці . . . (гл. § 635).

Лети соловейком і щечечи людім. У його в очі засвітилась одрада. На грудіх вишивана сорочка (Мирний — приклади з роману: „Хиба ревуть воли“, женецьке видання з 1878 р.) . . .

Є-то нам як заране (= зарання) по довгих тьмавих ночох (М. Шашкевич). *Голос заблудив гомоном у чорних безвістьох* (М. Шашкевич) . . .

А що вже ряди ім на понех, ряди (Федькович — Як козам роси . . .) *Оперед него годі було людем і дорогу перейти* (Федькович). *Най Пан-Віє твоім дітем годить* (Стефанік). *Найшов у тебе на грудех лист* (Федькович) . . .

3. Ім. гарнець, тиждень творять форми з випадом „н“ і „д“ (гл. § 634, 1):

гарнець — гарця, гарцеві, гарці . . .

тиждень — тижня, тижневі, тижні . . .

Гарнець,
тиждень

4. Ім. жнець, жрець, мрець, швець викидають у відміні „е“ перед „ць“, але ж за те „е“ появляється межі шестівками, отже:

жнець — женця, женцеві, женче!, женці, женців . . .

жрець — жерця, жерцеві, жерче!, жерці . . .

мрець — мрця, мерцеві, мерці . . .

швець — шевця, шевцеві, шевче! . . .

Жнець,
жрець,
мрець,
швець

5. Ім. князь творить форму кличн. вдм. одн.

князю (місяцю-князю)!, або *княже* (давні укр. князі)!

Князь

6. Ім. Господь відмінюється так:

Р. й З. вдм. Господа; З. вдм. Господеві, Господу;

К. „ Господи! 6. „ Господом;

М. „ у Господі, Господеві

Господь

7. Ім. великдень і переддень уставляють у відміні між обома частинами зложення -о-, отже:

великдень — великодня, великодневі, по великодні...¹⁾

переддень — передодня, передодневі, на передодні...

Великдень,
переддень

8. Ім. кінь, гість, гріш творять родовик множ. закінченням -ей²⁾:

(нема): *коней, гостей, грошей.*

Кінь, гість,
гріш

¹⁾ На заході зустрічається давня форма *по велицидні*, гл. § 203 II д.

²⁾ Західноукраїнські говори знають тільки давнiщу (з боку історії мови правильнiщу) форму на -ий (вона чується в Наддніпрянщині в ненаголошеному закінченні, н. пр., *гроший*), і так і пишуть іздебільшого галицькі письменники:

коний, гостий, гроший

пор.: *Да це я би був і сам потрапив, так гроший у мене не було, чорт їх хапає* (Федькович) . . .

Хоч ця форма могла б зовсім добре рівнобіжно вживати ся з формою на -ей, її чогось обминають і тепер усі вже майже пишуть тільки і стараються говорити (й на заході):

коней, гостей, грошей . . .

Ті самі іменники мають у орудн. вдм. множ. закінчення **-ми**:
(тішимось): *кіньми, гістьми, грішми і грошима* (давня форма двійні)¹⁾.

Ячмінь 9. Ім. ячмінь творить називн. вдм. множ. ще й за твердою відміною зі збірним значінням:

ячмені (роди) — *ячмена* (всі поля, засіяні ячменем).

Камінь, корінь, ремінь, вугіль 10. Ім. камінь, корінь, ремінь, вугіль заступають часто правильні форми множини (камінї, -їв . . . корінї, -їв . . . ремінї, -їв . . . вуглі, -їв) збірними іменниками:

каміння, коріння, реміння, вугілля,

але це самостійні іменники середнього роду й належать до середньої відміни (§172), а не як у моск. мові, де подібні форми називн. являють ся формами множ.: *каменья — каменьевъ . . .*

Іменник без оди. 11. До цієї відміни належать іменники без однини з наростком: **-ощі, н. пр.:**

любощі — *любощів, radoщі* — *радощів,*

хитрощі — *хитрощів . . .*

а, крім того, ще й такі іменники, як:

щипці — *щипців, манівці* — *манівців, кліщі* — *кліщів . . .*

і власні ймена на **-ї, -їв, н. пр.:**

Чернівці — *Чернівців, Сорочинці* — *Сорочинців...¹⁾*

¹⁾ Більш ні в одного іменника цієї відміни нема закінчення **-ей**, а всюди тільки **-їв (-ів)**, отже й:

князь — *князі, князів* (мос. князь, князей),

зять — *зяті, зятів* (мос. зятья, зятей),

муж — *мужі, мужів* (мос. мужья, мужей) . . .

На зразок форми: *грошима* творять ся і в иньчих іменників орудн. множ. на **-има**, н. пр., *кліщима*, і Кримський ось як пише:

Напишіть, як мене підпикали, в жар поклавши грудима, свєрлували мій мозок нещасний, рвали серце пліщима (Пальмове гілля, II).

²⁾ Про іменники *біль, міль, ступінь, сяжень* і. т. д.; гл. § 146, стор. 141., примітка вдолні.

XX. ЖІНОЧА ТВЕРДА ВІДМІНА.

156. Жіноча тверда відміна — найбільша в усіх — обіймає всі іменики жіночого роду, які в називн. одн. кінчать ся на -а (крім тих, що перед -а мають ч, ж, ш).

Відмінок:

О д н и н а

1. Н. (хто, що є?)	троянд-а	риб-а	дорог-а
2. Р. (кого, чого нема?)	троянд-и	риб-и	дорог-и
3. Д. (кому, чому даємо?)	троянд-ї	риб-ї	дороз-ї
4. З. (кого, що бачимо?)	троянд-у	риб-у	дорог-у
5. К. (кликаємо:)	троянд-о!	риб-о!	дорог-о!
6. О. (ким, чим тішимо ся?)	троянд-ою	риб-ою	дорог-ою
7. М. (у кім, у чім кохаємо ся?) у	троянд-ї	риб-ї	дороз-ї

М н о ж и н а

1. Н. (хто, що є?)	троянд-и	риб-и	дорог-и
2. Р. (кого, що нема?)	троянд	риб	доріг
3. Д. (кому, чому даємо?)	троянд-ам	риб-ам	дорог-ам
4. З. (кого, що бачимо?)	троянд-и	риб-и	дорог-и
5. К. (кликаємо:)	троянд-и!	риб-и!	дорог-и!
6. О. (ким, чим тішимо ся?)	троянд-ами	риб-ами	дорог-ами
7. М. (у кім, у чім кохаємо ся?) у	троянд-ах	риб-ах	дорог-ах

157. До цієї відміни належать ще іменики чоловічого роду (зі значіння) в закінченням -а, н. пр.:

дружба, староста, старшина, владика, слуга, Гребінка (байкар), Квітка (повістяр) . . .

Тільки ж що це чоловіки-особи, то знахідн. множ. вони мають рівний родовикові множ. (гл. § 151, 5а):

старост, старшин, владик, слуг . . .

Та ще й, крім того, у родовику множ. ці іменики можуть мати закінчення чоловічої відміни -ів, н. пр.:

дружбів, старостів, владиків . . . ,

побіч правильних форм без закінчення.

Загальні замітки до жіночої твердої відміни.

Даваль. і 153. 1. У давальн. й місцев. вдм. однини перед закінченням -ї м'ягчать ся к, г, х на ц, з, с (§ 48), отже:

рука — руці, в руці, мука — муці, в муці,
недуга — недузї, в недузї, нога — нозї, на нозї,
муха — мусї, в мусї, купчиха — купчисї, в купчисї...

2. У цій відміні часто стрічаєть ся двійня в називн. і знахідн. з закінченням -ї (-і) побіч множини, та не тільки при числівнику два, але і при три й чотири, н. пр.:

Двійня

дві корови й дві (три, чотири) корові,
три мухи й три (дві, чотири) мусї,
чотири риби й чотири (дві, три) рибі...

пор. Приїзавши до владики . . . вклонили ся низьеснько аж у самї нозї (Слов. Грінч.). Дві рюці тягли вола за роги. Обидві половини стали ще жінчі (Нечуй-Левицький). Зігнув ся у три бідї (нар. припов.). Винчались чотири пари (Федькович) . . .

3. У родовику множ. виступає чистий пень (пор.: троєнд, Родов. ии. мук . . .); через те склад замикаєть ся шелестівкою, й наступає ікання, н. пр.:

а) ікання

школа — шкіл, бджола — бджіл,
ягода — ягід, сльоза — сліз . . .

а далі дорога — доріг, береза — берез і беріз,
голова — голові голів, корова — коров і корів (§ 52, прим. 1, 4)...

Де ж ікання нема в таких випадках, то на це вплинули иньчі форми, в яких „і“ немає, н. пр.:

жалоб, проб, запон, чеснот (бо в усіх формах є „о“).

Якщо пень кіньчить ся двома або й більше шелестівками, то вставляєть ся між них „о“ або „е“, н. пр.:

свічка — свічок, сливка — сливок, копійка — копійок,
чайка — чайок, відьма — відьом . . .

сестра — сестер, мітла — мітел, попівна — попівен,
перла — перел,¹⁾ війна — воєн . . .

сосна — сосон і сосен, цегла — цегол і цегел . . .

Тільки , як обі визвучні шелестівки голосові, то вони

¹⁾ Стрічаєть ся й форма перлів, пор. Два рядки хат, неначе два рядки перлів на зеленому полі (Нечуй-Левицький).

б) вставка
о, о

можуть устояти ся й без помочі „о“ та „е“, й тоді вставки „о“ й „е“ не буває, н. пр.:

звізда — звiзд, *барва* — барв, *назва* — назв,
форма — форм, *бульба* — бульб¹⁾ . . .

Крім того, бачимо чоловіче закінчення -ів у отсих імеників жіночого роду:

ванна — ваннів
весна — веснів
оса — осів
нора — норів²⁾
панна — паннів
пола — полів
сарна — сарнів . . .

в) закінч.
-ів

Сюди належать іменики на -ва, коли перед „в“ шелестівка безголоса або н, пор.:

бритва — бритвів
буква — буквів
кроква — кроквів³⁾
линва — линвів³⁾
лиштва — лиштвів
молитва — молитвів і молитов
похва — похвів⁴⁾
ринва — ринвів³⁾ . . .

Іменики *хата*, *мама*, *баба* (тут мав свій вплив наголос, що на закінченнях) можуть мати закінчення -ів: *хатів*, *мамів*, *бабів*, але можуть без нього й обійти ся:

хат, *мам*, *баб* . . .⁵⁾

¹⁾ Кримський пише: *вербів*, пор. *Зпід своїх плакучих вербів усе глядять вони на місто* (Пальмове гилля).

²⁾ Шевченко пише: *нор*, пор. *Із нор виносять золото неситому* (Соп).

³⁾ Ці форми зустрічають ся, н. пр., у Франка (Захар Беркут), пор. іще: *Доцівка текла з дірвх ринвів* (Франко—Перехресні стежки).

⁴⁾ пор. *Без похвів сторчать мечі щербаті* (Старицький).

⁵⁾ Із нарічевих форм, які стрічають ся у творах давніщих західноукраїнських письменників, і навіть у перших творах Франка, треба звернути увагу на орудник одн., який у тих говорах має закінчення -ов [у Федьковича деколи здвоєне: -ойов, пор.: *таков жонойов* — Як козам роги . . .], н. пр.:

нога — ногов, *рука* — руков, *муха* — мухов, *вдова* — вдовов і т. д.

пор.: *В гаю, брате, в гаю, під могилов пробуваю* (Федькович). *Весело ми* (— мені, гл. § 205, примітка 1) *з тов гудьбов* (М. Шашкевич).

Наголос 4. У цій відміні дуже часто зустрічається зміна наголосу у множині, н. пр.:

ба́ба — ба́бі, *драби́на* — драбини́, *ба́йка* — байки...
звізда́ — зви́зди, *трава́* — тра́ви, *сова́* — со́ви...
голова́ — го́лови, *борода́* — бо́роди...

Та ще й так є зміни в наголосі, головню в знахідн. і кличн. вдм. одн., н. пр.:

до́чка — до́чку, до́чко!, до́чки...
гора́ — го́ру, го́ро!, го́ри...
весна́ — ве́сно!, *верба́* — ве́рбо! і т. д.

Подрібні явища.

Дошка 159. 1. Іменик дошка має род. вдм. множ. дощок. [§ 66 б]

2. Іменики дівчина, дитина, людина творять форми множини від інших пнів. Ось ім. дівчина переходить до середньої шелестівкової відміни (§ 174, в), отже:

дівчата, дівчат, дівчатам...

Дівчина, дитина, людина Ім. дитина, людина відмінюють ся у множ. як імен. шелестівкової жіночої відміни (§ 166, в), отже:

діти, дітей, дітям, дітьми...

люде, людей, людям, людьми... (гл. § 155 б, примітка 2)

Сльоза 3. Імен. слеза може творити орудн. вдм. правильно: *сльозами*, але й за м'якою відміною: *сльізьми*.

Імен. без оди. 4. До цієї відміни належать іменики без однини в на-
ростком -ини, н. пр.:

іменини — іменин; *заручини* — заручин;

обставини — обставин; *відносини* — відносин...

а далі такі іменики:

сухоти — сухіт; *залички* — заличок; *віжки* — віжок
(мос. возжи — возжей);

крупн — круп¹⁾; *поминки* — поминок...

Гей би позлітков небо прикрасив (Могильницький).

Обколесив (яструб), *тепер шибнув стрілов* (= стрілою)

Отак і я простір думками порю,

Та темно в нїм, на віки млов густов (= млою густою)

Закрила доля мою ясну зорю (Франко).

Тепер таких форм ніхто вже не вживає.

¹⁾ «Крупн» — вживати не можна, це явний москалізм, пор. нар. пісню: *Чорна гречка, білі крупн, тримаймо ся, серце, купи.*

й імена власні:

Яси — Яс, *Атени* — Атен, *Черкаси* — Черкас,
Бендери — Бендер, *Карпати* — Карпат, *Альпи* — Альп . . .

XXI. ЖІНОЧА МНЯКА ВІДМІНА.

160. Жіноча мняка відміна має в називн. вдм. одн. закінчення *-я, -ча, -жа, ша*.

Відмінок:

О д н и н а

1. Н. (хто, що є?)	дин-я	бур-я	ши-я	задач-а
2. Р. (кого, чого нема?)	дин-ї	бур-і	ши-ї	задач-і
3. Д. (кому, чому даємо?)	дин-ї	бур-і	ши-ї	задач-і
4. З. (кого, що бачимо?)	дин-ю	бур-ю	ши-ю	задач-у
5. К. (кликаємо:)	дин-е!	бур-е!	ши-є!	задач-е!
6. О. (ким, чим тішимося?)	дин-ею	бур-ею	ши-єю	задач-ею
7. М. (у кім, у чім кохаємось?) у	дин-ї	бур-і	ши-ї	задач-і

М н о ж и н а

1. Н. (хто, що є?)	дин-ї	бур-і	ши-ї	задач-і
2. Р. (кого, чого нема?)	динь	бур(ь)	ший	задач
3. Д. (кому, чому даємо?)	дин-ям	бур-ям	ши-ям	задач-ам
4. З. (кого, що бачимо?)	дин-ї	бур-і	ши-ї	задач-і
5. К. (кликаємо:)	дин-ї!	бур-і!	ши-ї!	задач-ї!
6. О. (ким, чим тішимося?)	дин-ями	бур-ями	ши-ями	задач-ами
7. М. (у кім, у чім кохаємось?) у	дин-ях	бур-ях	ши-ях	задач-ах

161. Таксамо відмінюють ся чоловічі особові іменики з закінченнями: *-я, -ча, -жа, ша, н. пр.:*

<i>суддя</i>	—	род. судді,	клич. судде! ¹⁾	оруд. суддею	[§ 62]
<i>тесля</i>	—	„ теслі	„ тесле!	„ теслею	
<i>п'яниця</i>	—	„ п'яниці	„ п'янице!	„ п'яницею	
<i>Гамалія</i>	—	„ Гамалії	„ Гамаліє!	„ Гамалією	
<i>вельможа</i>	—	„ вельможі	„ вельможе!	„ вельможею	

Тільки ж знахідник мн. ж. ці іменики, як назви осіб, усе мають рівний родовиків, який у таких імеників, як:

¹⁾ В західно-укр. говірках почувте (дехто так і пише) такі форми:
судьо!, тесльо!, вельможо!, навіть: *Гамалійо!* —

Тих форм уживати не можна.

суддя, тесля, Гамалія — має закінчення чоловічої відміни -їв, отже:

суддіє, тесліє, Гамалііє . . .,

иньчі можуть закінчення -їв мати й не мати його:

вельмож і вельможіє . . .

Декуди проскакує і в иньчих відмінках чоловіче закінчення, н. пр.: в орудн. одн. *Гамалі-єм* (Шевч.)¹⁾.

Загальні замітки до жіночої м'якої відміни.

Кличч. -ю

162. 1. Родинні імена у вдрібнілій формі та пєсливі власні ймена мають у кличкику одн. закінчення -ю, н. пр.:

матуся — матусю!, *бабуня* — бабуню!, *доня* — доню!,

Галя — Галю!, *Мелася* — Меласю!,

Маруся — Марусю й Марусе! . . .

Родовиє
множ.

2. У родов. відм. множ. бачимо в цій відміні чистий пєнь у таких імеників як:

бур(ь), задач . . .

У всіх иньчих виввучна шелестівка зм'ягчена:

динь, столиць . . .

Якщо пєнь кінчить ся двома шелестівками, вставляємо

а) вставка
е, е

-о-, або -е-, н. пр.:

кузня — кухонь

земля — земель

пісня — пісень

сотня — сотень

вівця — овець (§ 53)

картопля — картопель і т. д.

б) закінч. -їв

Отсі іменики мають чоловіче закінчення -їв:

мушля — мушлїв

повня (місяця) — повнїв

сімя — сімїв

стерня — стернїв

стаття (часоп.) — статтїв

Іменики: брехня, сукня, стайня можуть мати такі форми: брехень (брехонь), суконь, стасень, але й: брехнїв, сукнїв, стайнїв²⁾.

¹⁾ Не згодїї з *Гамалієм* їдять мочки сало (Гамалія).

²⁾ У західноукр. говірках появляеть ся в даваль. і місцев. одн. закінч.: -и, н. пр.:

дини — дини, *воля* — воли, *задача* — задачи . . .

Такі форми зустрічають ся в галицьких виданнях Шевченка (вид. «Просвіти»), н. пр.:

на земли (II, 125), *є несоли* (II, 14) і т. д.

пор.: *Радість є єго души каліною зацвила* (М. Шашкевич). *Іди є лїс і нарви Гануси фіялкіє* (Федькович) . . .

3. Дуже часто перескакує у множині наголос, н. пр.:

пісня — пісні, пісень, пісням . . .

вулиця — вулиці, вулиць, вулицям . . .

вівця — вівці, овці, вівцям і т. д.

Наголос

Та ще стрічають ся иньчі відміни наголосу, н. пр.:

душі — знах. вдм.: ду́шу, множ.: ду́ші, ду́шам . . .

земля — ,, ,, зе́млю, кличн.: зе́мле!, множ.: зе́млі, земéль і т. д.

Подрібні явища.

163. 1. Іменики свиня, миша, воша мають у родовику множ. закінчення -ей, отже:

свиней, мишей, вошей . . .¹⁾

Свиня,
миша,
воша

В орудн. множ. іменик свиня має закінч. -ми: *свиньми*.

2. Імен. паня має ще польську форму — пані, але й зложену: панія²⁾ (у насмішливому значінню: велика *панія*!). То цей іменик відміняється так:

Паня

			<i>паня</i>	<i>пані</i>	<i>панія</i>
род.	вдм. одн.		пані	пані	пáніі
клич.	„ „		пане!	пані!	пáніе!
нав.	„ множ.		пані	пані	паніі
род.	„ „		пань	пань	пáній і т. д.

(пор.: *пан* — панів, *панна* — паннів, *паня* — пань)

пор. *Веляділа незнайому панію* . . ., *походило ся багато паній* . . ., *посилали бажання паніям* (Нечуй-Левицький: Київські прохачі) . . .

У кличнику одн. подиблете закінч. -ьо, н. пр.:

диньо!, вольо!, надійо! . . .

В орудн. вдм. в тих самих говірках появляється ся закінчення -ев (а то й -ьов, н. пр.:

диня—динев (диньов), *воля—волев* (вольов), *задача—в дачев* (задачов) . . .

пор.: *Буйная тут землі одевж, плекана піснев, росю* (М. Устіянович — Верховина). *З недолев бороти ся— як під воду плисти* (М. Шашкевич). *Як би-м була я зазулез, то би-м полетіла* (Воробкевич). *Як же мило купатись і плюскатись хвилев* (К. Устіянович). *Під гущев чоловіка євріє* (Могильницький) . . .

Але всіх тих форм тепер ніхто з письменників не вживає, й їх уживати не можна.

¹⁾ Західноукр. форма на -ий, отже:

свиний, миший, воший.

²⁾ Нечуй-Левицький пише: *ієуменія* (Кайд. сімя).

3. До цієї відміни належать і іменики без однини:
граблі — грабель, *мясниці* — мясниць,
ножиці — ножиць, *вії* — вій . . . ,
 і далі імена власні (назви сіл, міст), н. пр.:
Лисиничі — Лисинич, *Мостиці* — Мостищ,
Лубні — Лубень . . .

XXII. ЖІНОЧА ШЕЛЕСТІВКОВА ВІДМІНА.

164. Жіноча шелестівкова відміна обіймає іменики (по більшій частині збірні, матеріальні та подумані) жіночого роду в закінченнях на шелестівку в називн. одн. (м'яку, твердо або зм'ягчену: ч, ж, ш).

Відмінок:

1. Н. (що є?)	повість	тінь	ніч
2. Р. (чого нема?)	повіст-и	тін-и,-ї	ноч-ї
3. Д. (чому даємо?)	повіст-и	тін-ї	ноч-ї
4. З. (що бачимо?)	повість	тінь	ніч
5. К. (кликаємо?)	повіст-е!	тін-е!	ноч-е!
6. О. (чим тішимо ся?)	повіст-ю	тінн-ю	нічч-ю, -у
7. М. (у чім кохаємо ся?)	у повіст-и	тін-ї	ноч-ї

О д и н а

М н о ж и н а

1. Н. (що є?)	повіст-и	тін-и	ноч-ї
2. Р. (чого нема?)	повіст-ей	тін-ей	ноч-ей
3. Д. (чому даємо?)	повіст-ям	тін-ям	ноч-ам
4. З. (що бачимо?)	повіст-и	тін-и	ноч-ї
5. К. (кликаємо:)	повіст-и!	тін-и!	ноч-ї!
6. О. (чим тішимо ся?)	повіст-ями	тін-ями	ноч-ами
7. М. (у чім кохаємо ся?)	у повіст-ях	тін-ях	ноч-ах

1. На зразок „повість“ відмінюють ся всі іменики, що кінчать ся двома шелестівками, н. пр.:

часть — части, частн . . . по части

честь — чести, честн . . . у чести

вартість — вартости, вартости . . . на вартости¹⁾ і т. д.

Про числівники від *пять* гл. § 214, заввага 2, стор. 233.

¹⁾ В деяких наддніпрянських говірках і в наддніпрянських письменників, здасть ся, під впливом московської мови, подібують ся і в давальн. і місцев. форми на -ї (-ї) н. пр.:

повістї, суспільностї . . .

2. Ті іменики, що кінчать ся на одну м'яку шелестівку, відмінюють ся як „гнѣ“, н. пр.:

мідь — мідн (-л), міді . . . в міді,
напись — написи, написі . . . на написі,
мазь — мази, мазі . . . у мазі . . .

3. На зразок „пич“ відмінюють ся всі іменики на -ч, -ж, -ш і на -ль, н. пр.:

молодіж — молодежі, молодеже!, молодіжжю . . .
глуш — глуші, глуше!, глушню . . .
купіль — купелі, купіллю, гл. § 146 (хоч: *сінь* — мас род. вдм. соли).

Загальні замітки до жіночої шелестівкової відміни.

165. 1. У називн. відмінку однини склад замикаєть ся шелестівкою, тому треба вважати на ікання, н. пр.:

ніч — ночі, *радість* — радости, Ікання
осінь — осени, *купіль* — купелі, *пич* — печі . . .

Перезвук „ї (і)“ подибуєть ся ще й ув орудийн відм. одн., як перед закінченням в дві шелестівки, н. пр.:

нічю, *осінню*, *купіллю*, *пичю* . . .
радістю, *кістю*, *злістю* . . .

Нераз „ї“ лишаєть ся цілу відміну, н. пр.:

молодіж — молодіжі (молодежі), молодіже! . . .
крадіж — крадіжі (крадежі) . . .

2. В орудн. відм. одн. сям та там можна бачити довше закінчення -єю, н. пр.:

мазь — мазею, *побіч* — мазю Орудийн
сталь — сталею ,, — сталлю одн.
жовч — жовчею ,, — жовчю . . .

пор. *Розсипала стрічки по столі, застеляному білою скатертею* [Нечуй-Левицький — Кайдашева сім'я]. *Я з вашою славетностею граюсь* — [Куліш — Комедія помилок Шекспіра]..

У західноукр. говірках у цілій цій відміні ніякої ріжницї немає, всі іменики відмінюють ся, як: *повість*. Навіть у творах Шевченка, виданих львівською «Просвітою», зустрінете такі форми, н. пр.:

роскоши, *півночи* (Кобзар, II, 26).

Перед коротким закінченням (-ю) попередня шелестівка, коли вона тільки одна, мусить усе вдвоїти ся, отже: ніччю¹⁾, купілля, зеленню . . . (гл. § 62).

3. У родовику множ. появляеть ся дуже часто чоловіче закінчення -ів,

Родовик
-ів

ліч — печів, тіль — тінів²⁾ . . .

головно в тих імеників, які творять рівнобіжні форми (§ 146), н. пр.:

[правопис] правопись — правописів і правописей

[часопис] часопись — часописів і часописей

[напис] напись — написів і написей . . .

І в імеників на -ість сям та там у письменників виринає закінчення -ів, н. пр.:

суспільність — суспільностей, вдячність — вдячностей і т. д.

У таких випадках цього закінчення вживати не треба. Треба балакати й писати:

суспільност-ей, вдячност-ей . . .³⁾

Подрібні явища.

Мір 166. 1. Іменик міць, узятий нами з польської мови (порівн.: по-міч, не-міч і т. д.), має тільки форми:

міць, міццю,

врештою, всі иньчі форми творять ся від іменика міч, отже:

міць — мочі, в мочі . . .⁴⁾

¹⁾ У західних укр. говірках подвоєння шелестівок перед скороченим закінченням немає (§ 62, примітка 2):

сіль — сілю, ніч — нічу і т. д.;

врештою, скорочене закінчення чусть ся там рідко (кажуть: солею, ночою), за те буває там закінчення на -ев, н. пр.:

повість — повістев, мазь — мазев, ніч — ночев . . .

пор. Тіло масти оце мастев (Федькович — Три як рідні брати)...

Тепер із письменників ніхто вже таких форм не вживав.

²⁾ Нечуй-Левицький пише постійно:

річів, мислів, прикrostів, цілів . . .

пор. Скільки я осів [вісь — осей] поламав (Кайдашева сім'я).

³⁾ У західноукраїнських письменників (і в говірках) вживають ся скрізь форми на -ий, отже:

суспільностейий, костийий, ночийий, тіннийий, гл. § 155, 8, нотка 1.

⁴⁾ Гал. форми: моци, моцев, у Кримського: моці (Лаговський).

2. Іменик річ задержує в відміні „і“, отже:

Річ

річі, річчю, річей, річам . . .

Але й, на подобу „піч“, дістає в иньтих відмінках „є“, отже:

речі, речей, речами . . .

3. Іменик церков, хоругов, черв тільки формами називн. **Церков,**
і знахідн. вдм. одн. належать до цієї відміни; зрештою, вони **хоругов,**
відмінюють ся як іменики твердої жіночої відміни (§ 156), **черв**
отже:

церков — церкви, церкві, церквою, церкві . . .

хоругов — хоругви, хоругві, хоругвою, хоругві . . .

черв — черви, черві, червою . . .

Але й називн. і знахідн. вдм. одн. можуть мати теж форму на -а, -у:

церква, хоругва, черва — церкву, хоругву, черву,

а тоді родовик множ. має закінчення -ів:

церквів (церкѳв), хоругвів, червів . . .

4. Іменики любов¹⁾, кров творять форму орудн. вдм. **Любов,**
одн. на -ію (побіч -ю), отже: **кров**

любовю, кровю й любовію, кровію²⁾,

зрештою, їх відміна йде як: повість.

5. Імен. кість має в оруднику множ. закінчення -ми: **Кість**
кість — кістями.

Таке саме закінчення мають іменики, вичислені під 8.

6. Церковне слово путь, наскільки воно задержало ся, *Путь*
вживаєть ся тільки в називн. і знахідн. вдм. одн.³⁾.

¹⁾ Іменик „любов“ переходить у деяких говірках до твердої відміни; тоді цей іменик відмінюєть ся так:

люб(в)а, люб(в)и, люб(в)і . . .

пор.: *Коли любá (= любов) приступила, так і жениться* (Федькович).

²⁾ Наріч. форми: *кровою, кровію*, пор. у М. Шашкевича: *Як рускою кровію (= руською, себто, українською кровю) напувала ся* (Побратимові), у Федьков.: *Ввечер мусим кровію* (здвоєне закінч., гл. стор. 163, пом. 5) *ся унити* (Празник у Такові).

Крім того, є ще такі форми, н. пр., у род. відм.: *кери, криви (криті)*, пор. *Моя Марусечка палкої криви* (Федькович — Як козам роги виправляють).

³⁾ пор. у Франка: „*Та ти в ту путь несеши жалібний гул*“ (Зівяле листе), в Куліша: *верстати путь*.

Мати 7. Іменик **МАТИ**¹⁾ своїми формами однини і множини також належить до цієї відміни. Відмінюють ся він так:

Відмінок:	Однина	Множина
1. Н. (хто є?)	мати	матер-і
2. Р. (кого нема?)	матер-і	матер-ів, -ей
3. Д. (кому даємо?)	матер-і	матер-ям
4. З. (кого бачимо?)	матір(ь)	матер-і
5. К. (кличемо:)	мати!	матер-і!
6. О. (ким тішимо ся?)	матірр-ю	матер-ями
7. М. (у кім кохасмо ся?)	у матер-і	у матер-ях

8. Своїми формами множини належать до цієї відміни іменики:

Імен. без
одн.

- діти* [дитина, дитя — збірн.] — дітей²⁾, дітям, дітьми . . . (гл. §§ 159 2, 174 3.)
- люде*³⁾ [людина — збірн.] — людей, людям, людьми . . . (гл. § 159, 2)
- очі* [око] — очей, очам, очима . . . (гл. § 169, 2)
- груди* [без одн.] — грудей, грудям, грудьми . . .
- плечі* [плече] — плечей, плечам, плечима (гл. § 172)
- двері* [без одн.] — дверей, дверям, дверми або дверима (двійня) . . .
- сіни* [без одн.] — сіней, сіням, сіньми . . .
- сани* [без одн.] — саней, саням, саньми . . .
- кури* [курка — збірн.] — курей, курям, курми . . .
- гуси* [гуска — збірн.] — гусей, гусям, гусьми . . .

¹⁾ У говірках та й у письменників стрічають ся різні наріччєві форми цього іменика і так:

- назив. вдм.: матір (Шевч.)
 родов. „ матері (зах. укр.)
 „ множ.: материй
 назив. „ матери і т. д.

На Буковині часто це слово в одн. відчуваєть ся як незвичайне (там кажуть тільки *мама*) й не відмінюєть ся: 1. мати, 2. мати, 3. мати і т. д., пор. у Федьковича: *Вклонив ся Спасу і Пречистій Матині* (Празник у Такові).

²⁾ У західноукраїнських говорах у родов. всюди є закінчення -ий, отже:

дітий, людий, очий, грудий, плечий, дверий і т. д.
 пор.: *Нас згестеро дітий лишилось малих* (Федькович) . . .

³⁾ Західноукраїнська форма: *люди*

Про форми: *людім, грудім, людѣх, грудѣх*
людѣм, грудѣм, людѣх, грудѣх
людьом, грудьом, людьох, грудьох
 гл. § 154, 6, примітка 2, стор. 157, 158.

XXIII. СЕРЕДНЯ ТВЕРДА ВІДМІНА.

167. Середня тверда відміна має в називн. вдм. одн. закінчення -о.

Відмінок:

О д н и н а

1. Н. (хто, що є?)	колін-о	добр-о	яблук-с
2. Р. (кого, чого нема?)	колін-а	добр-а	яблук-а
3. Д. (кому, чому даємо?)	колін-у	добр-у	яблук-у
4. З. (кого, що бачимо?)	колін-о	добр-о	яблук-о
5. К. (кличемо:)	колін-о!	добр-о!	яблук-о!
6. О. (ким, чим тішимо ся?)	колін-ом	добр-ом	яблук-ом
7. М. (у кім, у чім кохаємось?)	у колін-ї	добр-ї	в яблуц-ї

М н о ж и н а

1. Н. (хто, що є?)	колін-а	добр-а	яблук-а
2. Р. (кого, чого нема?)	колін	дїбр	яблук
3. Д. (кому, чому даємо?)	колін-ам	добр-ам	яблук-ам
4. З. (кого, що бачимо?)	колін-а	добр-а	яблук-а
5. К. (кличемо:)	колін-а!	добр-а!	яблук-а!
6. О. (ким, чим тішимо ся?)	колін-ами	добр-ами	яблук-ами
7. М. (у кім, у чім кохаємось?)	у колін-ах	добр-ах	в яблуц-ах

Загальні замітки до середньої твердої відмини.

168. 1. У всіх середніх імеників називн., знахідн. і кличн. відмінки в усіх числах собі рівні (пор. закінчення), і у множині всі ці відмінки в усіх відмінках кінчать ся на -а (-я).

2. У давальному відмінку одн. подибуєть ся часто закінчення чоловічих імеників -ові, н. пр.:

лихо — *лихові*, *військо* — *військові*, *око* — *окові* . . .

пор. *Показуєть селови* (= селові) *синю книжечку* (Стефаник) . . .

Те саме закінчення виринає теж деколи у місцевому відмінку, н. пр.:

військо — у *військові* . . .

3. У місцев. відмінку одн. іменики на -ко, -хо змягчують перед закінченням -ї шелестівки к, х — на ц, с (§ 48), н. пр.:

молоко — в *молоці*, *око* — в *оці*, *вухо* — у *вусі* . . .

Даваль. і
місц.

Місцевих
-ї

Але ж так усі іменики з наростком -ко мають у місц. вдм. одн. закінчення -у, н. пр.:

військо — у війську
ліжко — на ліжку
вічко — у вічку

містечко — в містечку
серденько — на серденьку
курятко — в курятку...

4. Майже від усіх імеників цієї відмін. можна для називн. і знахідн. вдм. творити форми двійні на -ї, отже:

Двійня

яблуко — два яблука, *побіч* — дві яблуці,
вікно — три вікна „ — три вікні,
слово — чотири слова „ — чотири слові...

пор. *Дві відрі, сказав, поставлю* (Грінченко). *Капралю* (= капралеві) *сказав дві слові* (Франко—Панські жарти). *Мала синів, як дві очі* (зовсім нова форма двійні, бо вже „очі“ — це двійня, гл. § 169 2) *в голові* (Федькович)...

Уживання двійні, як у жіночій відміні (гл. § 1582).

Родовик
множ.

5. У родовику множ. виступає чистий пень, тому треба вважати на перезвук „і“ в замкнених складах, н. пр.:

Ізання

слово — слів, *добро* — дїбр, *око* (міра) — вік,
село — сіл і сел, *колесо* — колїс...

Як пень кінчить ся двома шелестівками, вставляють ся між них „о“, „е“, н. пр.:

Вставка
о, е

вікно — вікон, *волокно* — волокон,
містечко — містечок...

весло — весел, *відро* — відер, *стебло* — стебел...

Закінчення чоловічих імеників -ів стрічають ся в таких імениках:

Закінч.
-ів

багно — багнів *письмо* — письмів
дно — днів (ден) *скло* — склів (школ — Федьков.)
горло — горлів *стегно* — стегнів (стеген)
зло — злів (зол — Шевч.) *чоло* — чолів
пасмо — пасмів (пасем) *шатро* — шатрів (Франко)
ярмо — ярмів (ярем)¹⁾

Наголос

6. У цій відміні часто перескакує наголос у множ., н. пр.:

слово — слова, слова́м, слова́ми...
болото — болота́, болі́г, болота́м, болота́ми...
крило — крила́, крила́м, крила́ми...
полотно — полотна́, полоте́н, полотна́м, полотна́ми...

¹⁾ Нечуй-Левицький пише навіть: *дієсловів* (VIII, 325).

джерелó — джерéла, джерéл, джерéлам, джерéлами...
дéрево — дерéвá, дерéв, дерéвám, дерéвáми...
óзеро — озéра, озéр, озéрам, озéрами...¹⁾

Подрібні явища.

169. 1. Іменики **чудо**, **небо** творять у множині рівнобіжні форми:

	<i>чудо:</i>	<i>небо:</i>	Чудо, небо
Н. вдм.	чуда — чудеса	неба — небеса	
Р. „	чуд (-ів) — чудес	неб (-ів) — небес	
Д. „	чудам — чудесам	небам — небесам і т. д.	

2. Іменик **око** (прилад зору)²⁾ відмінюється у множині **Око** ось як:

Н., З., К. вдм.	очі, вічі (двійня) [§ гл. § 67, стор. 72]
Р. вдм.	очей
Д. „	очам
О. „	очима (двійня), очами, вічми
М. „	в счах (гл. § 166, 8)

За те **око** (міра) відмінюється правильно:
ока, вік, окам...

3. Своїми формами множини належать сюди оті іменики: **Имен. без
одн.**
вила (без одн.) — вил...
ворота (без одн.) — воріт, ворóтами й ворітьмі, на
воротах й на ворóтях...

¹⁾ При тій нагоді треба замітити, що чужі іменики на -о, які в нас перейшли до середнього роду, відмінюються (у мос. мові вони невідмінні), отже:

автó — авта, авту, в авті, авта...
пальто — пальта, пальтом, у пальті, пáльта...
п'яніно — п'яніна, п'яніну, на п'яніні...
бюро — бюра, бюру, бюром, у бюрі...
фортепяно — фортепяна...
депо — депа, депом...
кіно — кіна, кіну, кіном (гл. § 176).

пор.: *стирала з фортепяна порох* (Нечуй-Левицький). *В парусиновому пальті* (Нечуй-Левицький)...

²⁾ Так відмінював ся колись і іменик *пухо* (в голові):
уші, ушей, ушима — тепер уже різниці нема, і „вухо“ в голові й „вухо“ при чоботі однаково відмінюються:

вуха, вух, вухам, вухами...

Але ж старі форми ще стрічають ся в письменстві, тільки що їх уже вживати не треба:

пор. *Висока кропива доставала до ушей і пожала йому лице* (Нечуй-Левицький — Хмари). *Сі уші чули... Я чує од вас оціми ушима* (Куліш — Комедія помилок Шекспіра)...

Про нарічеві форми: *очіх, очех, очох*, гл. стор. 157, 158.

дрова (збірн.) — дров (дрів), дровам . . .
жорна (без одн.) — жорен, жорнам . . .
літа (одн.: рік, збірн.) — літ, літам . . .
уста — уст, устам . . .
ясла — ясел, яслам . . .
ясна — яснів, яснам . . .¹⁾

XXIV. СЕРЕДНЯ МНЯКА ВІДМІНА.

170. Середня мняка відміна обіймає іменики середнього роду з закінченнями в називн. вдм. одн.: -е, -я (-є).

Відмінок:

О д н и н а

1. Н. (що є?)	сонц-е	віч-е	весілл-я,(-є)
2. Р. (чого нема?)	сонц-я	віч-а	весілл-я
3. Д. (чому даємо?)	сонц-ю	віч-у	весілл-ю
4. З. (що бачимо?)	сонц-е	віч-е	весілл-я,(-є)!
5. К. (кличемо:)	сонц-е!	віч-е!	весілл-я,(-є)!
6. О. (чим тішимо ся?)	сонц-ем	віч-ем	весілл-яи,(-єи)
7. М. (у чім кохаємо ся?) на	сонц-ї	віч-і, -у	весілл-ї, -ю

М н о ж и н а

1. Н. (що є?)	сонц-я	віч-а	весілл-я
2. Р. (чого нема?)	сонць	віч	весілл-я, весілл-їв
3. Д. (чому даємо?)	сонц-яи	віч-аи	весілл-яи
4. З. (що бачимо?)	сонц-я	віч-а	весілл-я
5. К. (кличемо:)	сонц-я!	віч-а!	весілл-я!
6. О. (чим тішимо ся?)	сонц-яи	віч-аи	весілл-яи
7. М. (у чім кохаємо ся?) на	сонц-ях	віч-ах	весілл-ях

¹⁾ При тій нагоді треба зазначити, що іменики *дерево*, *крило*, *шило*, *перо*, *дно*, *чоло* мають зовсім правильну відміну у множині, отже:

дерево — деревá, дерев (мос. деревья, деревьевь),

крило — крила, крил (мос. крылья, крыльевь),

перо — пєра, пер, перам (мос. перья, перьевь),

путо — пута, пут, путам (мос. путы — лиш у множ.),

дно — дна, днів, днам (мос. донья, доньевь),

чоло — чбла, чолів, чолам (мос. челá),

колїно — гл. зразок.

Таксамо правильно відмінюють ся іменики на -ко-

словечко — словечка, *віко* — віка і т. д. (мос.: словечки,

вѣки), гл. зразок: *яблуко*.

Загальні замітки до середньої м'якої відмін.

171. 1. Іменики на -я виявляють у називн., знахідн. і кличн. відм. одн. рівнобіжне закінчення -с; таксамо в орудн. вдм. у тих імеників побіч закінчення -ям уживається рівнобіжне закінчення -см.

Обі формі вживаються в письменстві, й обі однаково іменики на добрі й гарні; тому пишемо й балакаємо: Іменики на -я

оповідання, -ям і оповідання, -см
життя, -ям і життя, -см
подвірря, -ям і подвірря, -см
клоччя, -ям і клоччя, -см
здоровля, -ям і здоровля, -см . . .¹⁾

Із кращих письменників (крім іще Галичан) форм на -с (-см) уживав Куліш та ще дехто.

пор.: *Історичне оповідання. Пане гетьмане, і ви, батьки, і ви, панове-отаманне . . . На чім держить ся Запорожжя?* (Чорна Рада). *Дубове листя* (альманах). *Ти для мене — природи дихання, ти для мене як сонця сяйво* (Кримський) . . .

Про подвоєння шелестівки перед закінченнями (й де подвоєння нема) імеників, гл. § 62.

2. У давальн. відм. одн. появляється в імеників 1. зразка Давальн. -єві сям та там чоловіче закінчення -єві, н. пр.:

сонце — сонцеві, серце — серцеві . . .

пор. *Святе писаніє читай і слухай дзвона, а серцеві не потурай* (Шевченко) . . .

3. У місцев. відмінку одн. іменики на -че, -ше та ще й іменики на -я мають рівнобіжну форму на -ю (-у) побіч -ї (і), отже:

віче — на вічу, весілля — на весілля
життя — в життю
оповідання — в оповіданню і т. д.²⁾

Місцев. -ю

¹⁾ Цих останніх форм уживають галицькі письменники та ще й не подвоюють попередньої шелестівки, (§ 62, примітка 3). н. пр.: *питаня, повіря, клочя, життя* і т. д.

²⁾ У західноукр. говірках чується в місцев. вдм. одн. закінчення -и. Через те й Наддністрянці говорять і часто пишуть:

поле — на поли, сонце — на сонци, місце — на місци . . .

пор.: *Моє серце спочило на твоїм серци припочинком солодким* (М. Шашкевич). *Господь їх зібрав, мене лишивши, як билину в полі* (Могильницький) . . .

У імеників, що відмінюють ся на зразок: *сонце*, по-
являється деколи закінчення чоловічих імеників *-еві* і в
місцев. вдм. н. пр.:

деревце — на деревцеві, *серце* — на серцеві . . .

пор. *Лекше на серцеві, ям випеш* (Кропивницький — По ревізії)...

Родов.
множ.

4. У родовім відм. множ. треба звертати увагу на ікання,
н. пр.:

а) ікання

поле — піль, *плече* — пліч . . .

Коли пень кінчить ся двома шелестівками, вставляється між них „е“, н. пр.:

б) вставка
„е“

деревце — деревець, *крильце* — крилець,
яйце — яєць (пор. моск. *яиць*) . . .

Чоловіче закінчення *-їв (-ів)* подибується в таких імеників:

копя — копів (церк. *копіє* — *копій*),

в) закінч.
-їв

море — морів,

прислія — прислівів,

пополудне — пополуднів,

поле — полів і піль,

і в імеників на *-ство, -цтво*, н. пр.:

добродійство — добродійств і добродійствів

багацтво — багацтв і багацтвів . . .

пор. у Нечуй-Левицького навіть: *сонцѣ* (*Лило ся світло від тисячи сонцѣ* — Хмаря) . . .

В імеників на *-я*, форми на *-їв* уживаються рівнобіжно з формами без закінчень, отже:

весілля — весіль і весіллів,

оповідання — оповідань, і оповіданнів,

писання — писань і писаннів . . .

Церковно-слав. іменики на *-іє* творять родовий відм. множ. на *-ій*, н. пр.:

г) закінч.
-ій

євангеліє — євангелій

нарічіє — нарічій (народ. *наріччя* — наріч і наріччів).

Наголос

5. У цій відміні теж перескакує наголос у множині н. пр.:

пале — поля, полів, полям, полями . . .

море — моря, морів, морям, морями . . .

яйце — яйця, яєць, яйцям, яйцями . . .

лице — лица, лицям, лицами . . .¹⁾

¹⁾ Чужий іменик *шосе*, що перейшов у нас до середнього роду, часто відмінюється, але твердо:

2. вдм. *шоса*, 6. вдм. *за шосем*, 7. вдм. *на шосї* (Нечуй-Левицький — У Карпатах).

Подрібні явища.

172. 1. Імен. плече відміняється у множині ось як (гл. Плече § 166, 8):

Н., З., К. вдм.: плечі (двійня)	Д. вдм. плечам
Р. вдм.: плечей, пліч	О. ,, плечима (двійня), плічми
М. вдм.: на плечах	

2. Іменики пруття, кілля, листя, волосся, колосся (гл. § 152, 7), каміння, реміння, коріння (§ 155, 10), зілля, оружжя, безвіддя, безхліб'я мають збірне значіння й являють ся цілком самостійними імен. зі своєю власною відміною. Їх ніяк не можна вважати множиною від споріднених імеників (*прут, кіл, лист, волос* і т. д.), як це є в мос. мові (пор. пруть — прутья, прутьєвъ, колъ — колья, кольєвъ, листъ — листься, листьєвъ і т. д.).

**Пруття,
кілля,
листя...**

Вони є самі про себе збірні і множини не творять.

XXV. СЕРЕДНЯ ШЕЛЕСТІВКОВА ВІДМІНА.

173. Середня шелестівкова відміна кінчить ся в називн. вдм. одн. на -я (-а), а має свою назву від шелестівкового пня (гл. § 148 пом. 1). Тих пнів бачимо в цій відміні два: -си і -ят (ат).

Відмінок:

		О д н и н а	
1. Н. (що є?)	імя	теля	лоша
2. Р. (чого нема?)	імен-и	телят-и	лошат-и
3. Д. (чому даємо?)	імен-ї, -и	телят-ї	лошат-ї
4. З. (що бачимо?)	імя	теля	лоша
5. К. (кликаємо?)	імя!	теля!	лоша!
6. О. (чим тішимося?)	імя-и	теля-и	лоша-и
7. М. (у чім кохаємося?)	в імен-ї, -и	телят-ї	лошат-ї

М н о ж и н а

1. Н. (що є?)	імен-а	телят-а	лошат-а
2. Р. (чого нема?)	імен	телят	лошат
3. Д. (чому даємо?)	імен-ам	телят-ам	лошат-ам
4. З. (що бачимо?)	імен-а	телят-а	лошат-а
5. К. (кликаємо?)	імен-а!	телят-а!	лошат-а!
6. О. (чим тішимося?)	імен-ами	телят-ами	лошат-ами
7. М. (у чім кохаємося?)	в імен-ах	телят-ах	лошат-ах

**Загальні замітки й подрібні явища в середній
шелестівковій відміні.**

174. 1. Іменики в пнем -ен вигибають. Їх скількість і так невелика, тай народ ваступає їх иньчими, утвореними в того самого пня, н. пр.:

- імя — ймення, мня, імено, намено¹⁾
- полумя — полумінь
- рамя — рамено; стремя — стремено . . .

А й так, як вони лишають ся, то їх відміна йде часто ва мнякою середньою [пор.: імя-м], отже:

Н.	вдм.	одн.	тім-я	ім-я	рам-я	сім-я
Р.	„	„	тім-я	ім-я	рам-я	сім-я
Д.	„	„	тім-ю	ім-ю	рам-ю	сім-ю
М.	„	у	тім-ї	ім-ї, -ю	рам-ї, -ю	сімї, -ю
Н.	„	множ.	тім-я	ім-я		
Р.	„	„	тім-їв	ім-їв		
Д.	„	„	тім-ям	ім-ям	і т. д.	

пор. *З його тімля блиснує до її ока промінчик* (Франко). *На тімю начесає аж струп* (Котляревський)..

Про вживання форм імя й імя, тімя й тімня, рамя й рамня гл. § 46, стор. 50.

2. У родовику множини виступає чистий пень, пор.:
імя — імен, теля — телят . . .

Дівчина, 3. Щодо поодиноких імеників, то замітити треба, що до цієї відміни належить своїми формами множини іменик: **дівчина** (гл. § 159, 2); — а, власне, творять ся ті форми від іменика: *дівча*²⁾

¹⁾ пор. *Видиш, стара, наш хрестик? Там є вибите і твоє намено. Не бійся, в й мов, і твоє* (Стефаник — Камінний хрест). *Не забудь імено Господа Бога* (зі збірника Гнатюка). *Дали йому мня, сьсього Василя* (нар. колядка з Миколаївки на Курщині, подав Гриць Петренко). *На мня Первернигорня, на прізвище Макітрище* (народ. букв. поговорка). *Дали вони ім імення: синові Іван, а дочці Ганна* (зі збірника Рудченка). *І схопив ся як полумінь* (Федькович) . . .

²⁾ Є говори (на гал. Поділля), де під сильним польським впливом у давальн. відм. появляеть ся у шів на -ат закінчення мнякої середньої відміни на -ю, н. пр. *дівчат-ю, телят-ю, качат-ю*, й такі нарічеві форми появляють ся в давніших гал. письменників.

пор. *Годі було бідному дівчатю заснути* (М. Устиянович). Розуміть ся, що таких форм уживати не можна.

Так же само в західноукраїнських говірках у давальн. і місцев. одн. відоме тільки закінчення -и, н. пр., *телят-и, в телят-и*.

Із другого боку іменик дитя не знає форми множини й дитя переходить до жіночої шелестівкової відміни (§ 166,8), отже:

дитя — множ.: діти, дітей, дітям . . .¹⁾

4. Із імеників без однини належать сюди ось такі:

Імен. без
одн.

бровенята — бровенят; *оченята* — оченят;
рученята — рученят; *ноженята* — ноженят;
санчата — санчат . . .

XXVI. ІМЕНΙΚИ З ПРИКМЕТНИКОВИМИ ЗАКІНЧЕННЯМИ.

175. Є в українській мові іменики з прикметниковими закінченнями, н. пр.:

лютий (місяць), *будівничий*, *Волошин* . . .
братова (жінка), *Надвірна* . . .
придане, *Широке* (село) . . .

Але ці іменики відмінюються як прикметники (гл. § 200).
Про відміну імен власних на -ів, -ин, гл. § 203.

XXVII. ЧУЖІ ІМЕНΙΚИ.

176. Чужі іменики в українській мові все відмінюються. Їх відміна йде зовсім на лад українських слів, н. пр.:

Чол. відм. (тв.): *адвокат* — адвоката, адвокатові;
термометер — термометра, термометрові . . .
„ (мн.): *крохмаль* — крохмалю, крохмалеві . . .

Жін. відм. (тв.): *адреса* — адреси; *програма* — програми;
кляса — кляси, клясою; *система* — системи;
криза — кризи; *драма* — драми . . . (гл. стор. 123)
„ (мн.): *сала* — салі, салею; *нуля* — нулі, нулю,
нулею (моск.: той ноль);
контроля — контролі, контролю, контролею (моск.: той контроль, гл. § 118, стор. 123)
роля — ролі, ролю, ролею (моск.: роль);
гімназія — гімназії, гімназією . . .

¹⁾ Про форми: дітий, гл. § 166 8, пом. 2, про: дітем, дітьом, дітех, дітьох гл. § 1546, пом., стор. 158.

Середн. відм. (тв.): *пальто* — пальта; *бюро* — бюра (стор. 175)

„ (мн.): *шоос* — шоса . . . гл. § 1716, примітка

Чужі середні іменники в латинським закінченням *-ит* (-ум) [гл. стор. 142] теж відмінюють ся, прибіраючи закінчення тверд. відміни, отже:

форум — *форума*, *форумові*, *форумом*, на *форумі*,

пор. *З дощом зроблено невеличке подіум... прийшов де подіуму... на подіумі столя Бессен* (Франко — Перехресні стежки).

У множині відмінюють ся вони як імен. чоловічої твердої відміни: *форуми*, *форумів*, *форумам* . . . , але ж часто зустрінете й середню відміну без *-ум*, н. пр.,

меморанда, *акварія*, (-ів...) *колоніал*, (-ів...)...

пор. *То небезпечні індивідуа* (Франко — Перехр. стежки).

Таксамо відміняємо чужі власні імена, щодо відміни яких рішає закінчення, н. пр.:

Чол. відм.: *Гомер* — *Гомера*, *Гомерові*, *Гомером* . . .

Мехіко — *Мехіка*, *Мехікові*, *Мехіком* . . .

Бокачіо — *Бокачія*, *Бокачієві* . . .

Марсей — *Марсейя*, *Марсейєві*, *Марсейєм* . . .

Жін. відм.: *Америка* — *Америки*, *Америці*, *Америкою* . . .

Троя — *Трої*, *Троєю* . . .

Бретань — *Бретані*, *Бретані*, *Бретанню* . . .

XXVIII. НЕВІДМІННІ ІМЕННИКИ.

177. Є іменники, які стратили свою відміну, але ж сліди в неї полишали ся в поодиноких фразах, які тепер уживають ся вже у прислівниковому значінні (§ 299,4).

Ось сліди давньої відміни:

Називн.: *жаль* (мені чогось), *шкoda* (мені когось), *сила* (у значінні: скільки), *треба* (щось робити) . . .

Родов.: *вчора* (вечора) — в приіменниках: *достоту*, *завтра* . . .

Даваль.: *долів* (долові, додолу), *домів* (домові, додому) . . .

Знахід.: *гаразд* (вітаючись зі собою), *слід* (щось зробити) . . .

дрібку, *пару* (чогось) — в приіменниках: *вмить*, *влад*, *попліч* . . . множ.: *навіч*, *вряди-годи* . . .

Орудн.: *робом*, *чином* (таким . . .), *загалом*, *нишком-тишком*, *повагом*, *прожогом*, *назирицем*, *бігцем*, *хильцем*, *живцем* . . .

Місцев.: *долі*, *горі*, *годі*, *хильці*, — в приіменниках: *взагалі*, *вранці*, *назириці* . . .

Двійня: *дарма*, *бігма*, *крадькома* . . .

2. Прикметники.

XXIX. РІД У ПРИКМЕТНИКІВ.

178. Прикметники, слова, які подають прикмети предметів, теж відмінні частини мови. Відмінюють ся вони, як іменики — в відмінках та числах (гл. § 124).

У прикметників є три роди. Рід прикметників пізнати зі закінчень.

1. Прикметники чоловічого роду мають закінчення: -ий, -ій, н. пр.:

гарн-ий (чоловік), *висок-ий* (дуб), *здоров-ий* (погляд), *останн-ій* (день) . . .

2. Прикметники жіночого роду виявляють закінчення: -а, -я, н. пр.:

гарн-а (жінка), *висок-а* (берева), *здоров-а* (думка), *останн-я* (ніч) . . .

3. Середній рід у прикметників пізнається з закінчення: -е, -є, н. пр.:

гарн-е (дитя), *висок-е* (дерево), *здоров-е* (думання), *останн-є* (слово) . . .

Та рід у прикметників відрізняється тільки в однині. У множині родів не відрізняється¹⁾, тому то ми кажемо:
гарн-і (чоловіки, жінки, діти), *висок-і* (дуби, берези, дерева), *здоров-і* (погляди, думки), *останн-і* (дні, ночі, слова).

XXX. ЯК ТВОРЯТЬ СЯ ПРИКМЕТНИКИ.

Наростків, якими творять ся прикметники в українській мові, багато. Ми спинимо ся на цікавіших із них.

179. 1. Не важко пізнати з таких прикладів, як ось:

братів (брить), *батькова* (шапка), *дідове* (поле)
сестрин „ *мамина* (хустка), *бабине* „ . . .

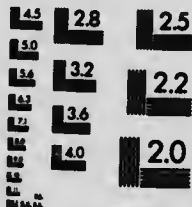
при-
своїні

¹⁾ У моск. мові відрізняється на письмі: -ые (-іє), -ья (-ія), у чеській мові задержала ся різниця, в польській залежить від значіння іменика, до якого прикм. належить.

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482-0300 - Phone
(716) 288-5989 - Fax

що прикметники на *-ів, -ова, -ове* (утворені в осіб чоловічих) і *-ин, -ина, -ине* (в жіночих) означають, що хтось собі щось присвоїв; тому то такі прикметники так і звуться *присвійні* (на питання: *чий*).

Наростками *-ів, -ин* наш народ творить (головно на західній Україні) родові прізвища (колишні прикметники), н. пр.:

Ковалів (син), *Семенів* (син), *Соломонів* (син), *Бондарів* (син), *Пономарів* (син), *Бабин*, *Головин* . . . а далі назви жінок у подружжі:

Дорошєнкова (жінка, паня), *Морбозова*, *Гузарева* . . . 2. До цієї громади підходять прикметники в наростками: *-овий, -евий*, які вказують на приналежність до чогось, указують на те, звідкіля щось узято, куди щось належить, н. пр.:

приналежність

черешневий (цвіт), *букова* (галузка), *краєве* (правительство) . . .

3. На приналежність указують іще наростки *-ський, -цький*, н. пр.:

громадський (псар), *українська* (Центральна Рада), *галицьке* (Поділля) . . .

І цими наростками все в нас творилися та все ще творяться родові прізвища, н. пр.:

Коцюбинський (приналежний до Коцюбинців), *Хмельницький* (із Хмельника) . . . а далі:

Котляревський, *Писаревський*, *Тарасовський*, *Кобринський* (в Кобрині), *Ключевський* і т. д.

4. Сюди належать іще прикметники в наростком *-ячий, -ичий, -ій*, н. пр.:

прикмети
породи

гуска — *гусячий*, *гусій*, *віл* — *волячий*,
дитя — *дитячий*, *лис* — *лисячий*, *лисий*,
баран — *баранячий*, *пес* — *песячий*, *песій* . . .

прикмети
духові й
фізичні

180. Із таких прикметників, як:
правдивий, *лінивий*, *пласивий* . . .
бріхливий, *шкідливий*, *догадливий* . . .
бородатий, *крилатий*, *головатий* . . .
кінчастий, *гиллястий* . . .
багнистий, *похилистий* . . .

пізнати, що наростки: **-ливий, -ливий, -атий, -астий, -истий** (додані до імен. пнів) виявляють прикмети духа й тіла.

181. Як порівняти зі собою такі прикметники, як:

чорний — *чорнявий*, білий — *білявий*,
зелений — *зеленявий* . . .

приблизна
на прикм.

то пізнати, що наросток **-азий (-явий)** каже, що щось не цілком іще таке, як повинно бути, а що тільки до нього наближається.

Та того наростка вживаємо й задля ознаки зневаги, н. пр.:

дірявий, слинявий, муршавий . . .

182. Задля того, щоб висказати, що щось із чогось зроблене, вживаємо наростка: **-яний, н. пр.:**

деревляний (з дерева), *бавовняний* (із бавовни),
глиняний (із глини), *мідяний* (із міді) . . .

похо-
дження

183. Дуже часто зустрічаємо в нашій мові прикметники в наростках: **-ний, -кий, н. пр.:**

вічний, кінний, червоний . . .
гіркий, хиткий, говіркий . . .

-ний,
-кий

184. Дуже цікавий наросток **-лий**. Ним не тільки творяться прикметники з іменних пнів, н. пр.:

круглий, теплий . . .

але й із дієслівних:

минулий (мнути), *згорілий* (згоріти),
умерлий (умерти), *відсталий* (відстати),
запустілий (запустіти), *гнилий* (гнити) . . .

-лий

і то з дієслів неперехідних (гл. § 224 2). Вони вказують на прикмету, яка склалася в когось (у чогось) в часом, почала складатися в минулому¹⁾, й воно не диво, бо цим наростком (скороченим) і досі творить ся минулий час (гл. §§ 241, 244), н. пр.:

ходити — *ходила, ходило, ходили*
читати — *читала, читало, читали* . . .

¹⁾ Цей наросток сповняє в нас ту саму роль, що в московській мові дієприкметник (§ 240) на: **-ший, пор.:**

минуший, сгорьвший, умерший, оставший, опустьвший . . .

185. На прикмети, в яких містять ся значіння діяча, вказують у нашій мові передусім такі наростки: **-чий, -ичий, -альний**, н. пр.:

прикмети
діяча

виборчий, споживчий, законодавчий . . .

вихівничий, кермівничий, робітничий . . .

діяльний, викональний, порівняльний . . .¹⁾

186. Дуже цікаві чисто українські наростки **-овитий, -евитий**, н. пр.:

хтось щось
мав

хоровитий, талановитий, грошевитий . . .;

вони вказують на те, що хтось чимось визначаєть ся, що хтось щось мав (н. пр., хворобу, талант, гроші).

187. Є в нас іще прикметники на: **-ячий, -учий (-ущий)**, які колись творили окрему форму дієслова (дієприкметники, § 240), але коли чуття для цієї форми втратило ся, вони лишили ся прикметниками, н. пр.:

-ячий,
-учий, -ючий
(-ющий)

гарячий, незрячий, тямучий (тямущий), ревучий, сліпучий, летючий, незміручий, невсипучий . . .

Ті самі наростки, але ж із іменних пнів, вказують на прикмету у збільшеній мірі, н. пр.:

роботячий (= дуже працюючий), добрячий (= дуже добрий), болячий (= дуже недужий) . . .

багатючий (= дуже багатий), злючий (= дуже злий), проклятучий (із дієприкметн.) . . .

188. Подібні до слів на **-учий** є прикметники в на-
-очий ростком: **-очий** (з іменних пнів):

охочий, робочий, співочий . . .

189. Такими ж прикметниками є тепер уже слова на:
-мий **-мий** (колись відчувало ся, що вони дієслівні форми — тепер таких форм дієслово вже не знає (§ 240), н. пр.:
відомий, знайомий, видимий . . .

¹⁾ Ці наростки відповідають мос. наросткові **-тельный**, якого наша мова не знає, й який заступає ще й такими наростками: **-ий, -евий, -ливий**, н. пр.:

поживний (мос. питательный), *питайний* (мос. вопросительный) . . .

обов'язковий (мос. обязательный), *кінцевий* (мос. окончательный) . . .

обурливий (мос. возмутительный), *вибачливий*, (мос. извинительный) . . .

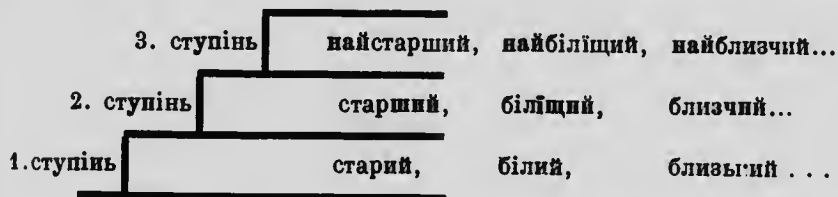
190. По таких прикметниках, як: *здоровий, величезний, товстелезний, довгелецький...* згрубілі
 пізнають до наростки: -енний, -езний, -елезний, -елецький
 надають прикметникові значіння згрубілості.
 пор. *Його довгелецькі вуха заворушилися* (Нечуй-Левицький)

191. Задля порівняння прикмет двох предметів зі собою порів-
 мова вживає наростків: -ший, -ищий, -чий, н. пр.: няльні
 (батько) *старий* — (дід) *старший*
 (мати) *гарна* — (дочка) *гарніща*
 (груша) *висока* — (тополя) *вища* і т. д. (гл. § 193).
 Про здрібнілі та песливі прикметники гл. § 114.

XXXI. СТУПІНЬОВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ.

192. Характеристична риса прикметників така, що вони ступінують ся.

Назва ця вийшла з порівняння зі ступнями (східцями)¹⁾ у сходах, як це можна побачити з цього образка:

Тих ступнів, як бачимо, три. Перший ступінь зветь ся ще й рівний, другий — вищий, третій — найвищий.

1. Як творить ся вищий ступінь.

193. 1. Вишого ступня вживаємо задля порівняння, як ось видно, н. пр., з прикладів:

(батько) *стар-ий* — (дід) *стар-ший*
 (вітка) *груб-а* — (галувка) *груб-ша* —ший, -а, -о
 (вовчєня) *дик-е* — (тигрєня) *дик-ше*

¹⁾ Подєкуди у граматиках ступні зветь рівнями.

Рівночасно з тих прикладів видно, що вищий ступінь творить ся від пня, як додати до нього наросток *-ший* (*-ша, -ше*), але тільки тоді, як пень кінчить ся одною шелестівкою.

2. За те в таких прикладів, як ось:

-іщий, -а, -е
(папір) *чист-ий* — (полотно) *чист-йще*,
(хлопець) *гарн-ий* — (дівчина) *гарн-йца*.
(ніж) *гостр-ий* — (бритва) *гостр-йца* . . .

видно, що як пень кінчить ся двома й більше шелестівками, то другий ступінь творить ся наростком *-іщий* (*-іщий*)¹⁾.

Цей наросток подибуєть ся в 2. ступні ще й тоді, як пень прикметника кінчить ся губною, заднепіднебінною шелестівкою або на „л“, н. пр.:

(ніж) *туп-ий* — (шабля) *туп-йца*,
(нитка) *туг-а* — (мотуз) *туг-йщий*,
(сестра) *мил-а* — (жінка) *мил-йца*,
сміл-ий — *сміл-йщий* . . .

Але ж бо серед цієї громади появляють ся й оба закінчення, н. пр.:

груб-ий — *груб-ший* і *груб-йщий*
здоров-ий — *здоров-ший* „ *здоров-йщий*
тих-ий — *тих-ший* „ *тих-йщий* . . .

3. Наросток *-ший* переходить у *-чий*, як перед наростком появлять ся звуки: *с, з, ж* (гл. § 65,4, 5), н. пр.:

-чий, -а, -е
вис(ок)ий — *вищий* (= *висчий*)
низь(к)ий — *нивший*
дужий — *дужчий* . . .

Про появу *-чий*, у иньчих прикм., гл. § 65,5.

¹⁾ Наросток *-йщий* пишуть і вимовляють (головно Лівобережці) *-йший*, за те всі Галичани вживають (із наддніпрянських письменників: Куліш) старшої форми на *-йший* (*-ійший*), гл. § 665.

пор. Тільки тоді статті його будуть простіші, яснійші й популярніше писані (Нечуй-Левицький). Зінько зпроміж них две найрозумніший і найписьменніший (Грінченко). Збуди в душі святійші почування (Грабовський) . . .

А ти від того ще чорнійший дьявол. Йому готуєть ся найгірша, найдовша, найлютіша кара й мука (Куліш — Отелло). За дармо стільки серць горіло до тебе найсвятійшою любовою? (Франко) . . .

4. Із двох перших прикладів видно, що як перед наростком другого ступня у пні прикметника знайдеться -ок-, -к-, то те -ок-, -к- відпадає. Відпадає ще перед наростком і -ек-, отже:

шир(ок)-ий — шир-ший, -а, -е
дал(ек)-ий — даль-ший, -а, -е¹⁾
вузь(к)-ий — вузьчий, -а, -е . . .

-ок-, -ек-,
-к-

Таксамо перед наростком відпадає „н“ у слові:

красн-ий — краший (= красчий)²⁾

Прикметники *м'який*, -а, -е (із: м'ягкий) і *легкий*, -а, -е можуть задержувати „к“ або й відкидати його. Обі форми живуть побіч себе, і то:

Легкий,
м'який,
довгий

лег-чий, -а, -е й лек-ший, -а, -е
м'яг-чий, -а, -е ,, м'як-ший, -а, -е.

У прикметнику *довгий* перед -ший теж відпадає „г“:

довг-ий — дов-ший, -а, -е.³⁾

Прикметник *гіркий* задержує „к“:

гіркий — гіркіший (щоб одрізнити від слова „гірший“, гл. 5).

Гіркий

5. Отсі чотирі прикметники творять другий ступінь від нього пня:

добрий — ліпший, -а, -е
злий, *поганий* — гірший, -а, -е
великий, *здоровий* — більший¹⁾, -а, -е
малий — меньчий¹⁾, -а, -е . . .

Добрий,
злий, вели-
кий, малий

Прикметники *добрий*, *злий* *поганий* *здоровий* можуть творити 2. ступінь правильно, отже:

добрий — добріщий (= добродушніщий)
злий — зліщий (= лютіщий)
здоровий — здоровіщий (= нехворий)
поганий — поганіщий (= негарний),

тільки їх значіння тоді змінюєть ся.

¹⁾ «л», «н» перед -ший, -чий м'ягчать ся (*дальший*, *меньчий*).

²⁾ Куліш писав: *крамий* (Отелло).

³⁾ Деколи прикметники на -гий мають вищий ступінь із наростком -іший: *довгіищий*, *дорогіищий*, пор. *Ланцюг зробив довгіищий* (Кримський). *Вин найдорогіищих* (Шевченко).

Такі форми звичайно не вживають ся.

194. Вживання порівнянь. 1. Порівнюючи два предмети зі собою, вживаємо при однакових предметах злучників: як, мов, немов, наче, неначе, гей . . . (гл. § 372):
Вода чиста, як сльова . . .

2. При двох нерівних предметах вискажуємо порівняння ось таким робом:

Є же й невідніщі від мене (Котляр. — Нат. Полт.) *Куліш здав ся йому смачнішим од усякої страви* (Нечуй-Левицький).

Хиба краща є за тебе? Ні на небі, ні за небом, ні за синім морем неми кращої від тебе! (Шевченко).

Над силу ума вже дужчої сили на світі нема (Мова).

Обчайні крики з болю голосніщі, ніж усеньке людоїдське верещання (Кримський). *Він вищий, як брат.*

Отже вживаємо приімен.: від, за, над, сполучн.: ніж, як¹⁾, і вже дуже рідко родового відмінка (§ 423б, тамже приклади) — як це є правилом у московській мові (н. пр., онъ лутше меня).

3. Якщо прикмета якогось предмету виходить пова межі звичайного, укр. мова вживає при порівн. таких слів:

далеко (кращий), *сильне* (дужчий), *багато* (меньчий), але передусім — *куди* (ліпший).

2. Як творить ся найвищий ступінь.

195. 1. Найвищий ступінь творить ся в українській мові тільки таким чином, що до форми другого ступня додаємо приросток най- (пор. §§ 108, 110), н. пр.:

1. ступ.

2. ступ.

3. ступ.

старий

старший

найстарший

низький

низчий

найнизчий

тугий

тугіщий

найтугіщий

милий

миліщий

наймиліщий...

У поезії зустрічаєть ся, що правда, найвищий ступінь, утворений просто з пня рівного ступ. приростком -най, але ж у звичайній мові таких форм вживаєть ся рідко, н. пр.:

гарний — найгарний, святий — найсвятий . . .

пор. *Ой, ти, Дніпре, найдавнітї ти шляху козацький* (Куліш). *Гори... найкращі є світі, найсвятїтї!* (Шевченко). *Обід хтось славний зготував,*

¹⁾ Думаючи, що ніж — польонїзм, українські інтелїгенти Галичини вживають (і пишуть) слівця: чим (на моск. лад) для порівняння, хоч народ ніде так не говорить. Цього слівця вживати не треба.

наїдки найдобірні та напїтки (Франко). Половецького хана най-улюблена дитина (Вороний) . . .

Задля скріплення найвищого ступня дуже часто додасть ся до нього слівця що, як, (§ 317), н. пр.:

що-найдужчий, що-найгірший, як-найкращий. . .

Пор.: Рід Квітки займає собі що-найлюбіці займанцини (Куліш). Якби зі села повибирає що-найгірші хатки, а до них загнає що-най-обдертіцих мужиків і найжовтіцих жінок і додає іще голої дробини — дітей, і все те поставив близько себе на купу, то має би правдивий об'ї з тих хат (підгірських) із їх мешканцями (Стефаник). Мирослава казала ставити на кожну плоть по десять що-найсильтицих молодіце (Франко). Я вивнесла що-найкращий рушник (Марко Вовчок). Ясам вибрала собі що-найміцнішого коня (Рудченко — народн. казка). Що-найпшаниці дами з придворних едавали на сцені субреток моторних (Лєся Українка). А один, що-наймолодший, вилами пана просадив (Шевченко) . . .

Всі мали дбати про як-найчисленнішу участь на віку (Франко)...

Про що, як у таких випадках, гл. § 393 10.

2. Але ж у нашій мові можна й заступати найвищий ступінь формою рівного ступня з прирісними слівцями пре- (гл. §§ 108, 110), все-, н. пр.:

добрий — предобрий

гарний — прегарний

могутній — всемогутній . . .

Пор.: *Презбумний в серці скаже, що Бога немає (Шевченко). Мій краю прекрасний, роскішний, багатий, хто тебе не мучив? (Шевченко). Тут заглядали престрашні голови . . . там найшли прездорові книжки (Нечуй-Левицький — Хмарн). Вчвал жене по стоптаній дорозі препишна чвірка (Франко) . . .*

Всесильний, я Тобі молю ся (Куліш) . . .

А то ще додасть ся до 1. сту ня прислівники, які надають прикметникові значіння 3. ступня, н. пр.:

дорогий — дуже (вельми) дороги (крам маю — Максимович)

багатий — сильне багатий (Рудченко)

бідний — крайне бідний

поганий — тяжко поганий (Номис)

розумний — страх розумний

дурний — цілком дурний

веселий — надто веселий . . .

пор. *А Генерал її посвятає, бо ст. чх хороша була, а Генерал був страх багатий (Шевченко-Петрусь). Були убогі батько-мати тяжко (Куліш — Комедія помилок Шекспіра) . . .*

3. Крім того, значіння найвищого ступня надає прикметникові наросток *-їсїнький, -їський* (гл. § 1147, в), н. пр.:
голий — голісїнький, голіський (= цілком голий)
білий — білісїнький, біліський (= „ білий)
чорний — чорнісїнький, чорніський (= „ чорний)...,
а далі те саме чується в числівниках, в заїменниках і прислівниках, що із прикметників утворені (§ 299, з):
самий — самісїнький, саміський (= цілком самий)
ніщо — нічогісїнько (= „ нічого),
однаково — однаковісїнько (= „ однаково)...

пор. *Стар. Хемішина хата тритулилась позад новісїнької білісїнької хатки* (Нечуй-Левицький). *Пливе чоловік день, пливе і другий — не видно ні однісїнького корабля* (Із казок Рудченка). *Ані порадитись — нема, а нічогісїнько нема . . . Сиди — і нічогісїнько не жди* (Шевченко). *В цьому романі про сироту жаднісїнької події нема моєї автобіографічної* (Кримський). *Зосталась я самісїньки* (Вовчок). *Мабудь, тільки правди у твоєму світі, що в ворога купили за готову крох, зі сїмїського серця на хресті пролиту* (Федькович). *Мені однаково, чи буду я жити на Україні, чи ні . . . однаковісїнько мені* (Шевченко) . . .

Дуже часто для ще кращого зясування, що вже не може бути нічого вищого, більшого, повторюється при прикметнику з наростком *-їсїнький* іще й рівний ступінь, н. пр.:
рівний-рівнісїнький, білий-білісїнький . . .

і таксамо:

сам-самісїнький (саміський), *один-однісїнький* і т. д.
пор. *А ти остала ся одна, одні-однісїнька надворі* (Шевченко)
— *Неофіти*. *Стеля мала на собі одну-однісїньку оздобу* (Франко) . . .

96. Вживання третього ступня. 1. При порівняннях у ступ. не слід уживати родов. вдм., а треба казати так:
Він із них найліпший.

Він найрозумніщий між усіма.

Вона змежи всіх найкраща (Свидницький).

За всіх найчудата (гл. § 1951) *була Максимова донька Малана* (Федькович). *Лишив букату [шматок] поля що-найгіршого над усе сільське поле* [Стефанік] . . .

Отже вживаємо приїмеників: *з, між, за, над.*

2. Твої іти 3. ступінь на зразок мос. мови, додаючи до 1. або 2. ступ. слівце: „самий“ (гл. § 209, в) — не можна.

Вживаєть ся і в нашій мові заіменник **самий, сама, саме** задля найвищого ступня, але ж без прикметника. От ми кажемо: до **самого** долу (нижче вже нічого немає), на **самім** верху (вище нема вже нічого), на **самому** споді, в **самій** середині (ні далі, ні ближче), зі **самого** переду . . .

Усюди чуєть ся, що цей заіменник висказує щось таке, поза чим нема вже ні більшого, ні меньшого, ні ближчого, ні дальшого.

пор.: Вітер . . . *гне тополю до самого долу* (Шевченко). *Десь я беру воду у криниці, а він десь на самім споді в такій подертій кожущині, що Господи!* (Стефаник). *Книжки склали на купу на самістнєне дно* (Нечуй-Левицький) . . .

Але ж це в творенням моск. 3. ступня не має нічого спільного. Ужите чи при 1., чи при 3. ступні **сам** має значіння: **якраз, виключно, н. пр.:**

самі великі (люде), **самі найдрібніща** (дітвора) . . .

пор. *Дічина йшла пойді самою зеленою стіною* (Нечуй-Левицький). *Закозували селян, самих найбагатших і найповажніших господарів* (Франко — Перехресні стежки). *Мене порятували в саму найтяжчу пору* (Франко) . . .

XXXII. ВІДМІНА ПРИКМЕТНИКІВ.

197. Прикметники відміняли ся колись як іменики.

Чоловічий рід прикметника мав закінченням **шелестівку**, жіночий закінчення: **-а, середній: -о, н. пр.:**

рад, рад-а, рад-о.

А далі відміна йшла вже як: **сусід, риба, коліно.**

Тільки ж як Українець хотів, бувало, сказати, що якась прикмета відносить ся саме до того предмету, що ми його бачимо і знаємо, додавав іззаду до чоловічого роду: **-ий**, до жіночого: **-я**, до середнього: **-є¹⁾**, і тоді прикметник діставав форму: **радий, радая, радє.**

Зчасом виробив ся був ув українській мові окремий закон, коли вживати одного прикметника, а коли другого, що, н. пр., суцільної незложеної, іменикової (бо відміняв ся як іменник) **є** — можна було вживати тоді, коли прикметник був в рідком (гл. §§ 335, 336 заввага), н. пр.: **він (був) рад, вона (була) рада, воно (було) радє . . .**

¹⁾ Те **-ий, -я, -є** мало значіння нашого теперішнього: **той, та, те** — значить той, про кого саме думаємо, на кого вказуємо.

зложеної ж форми прикметника вживало ся тоді, як прикметник подавав прикмету предмету (гл. § 346 1), н. пр.:

радий чоловік (н. пр., танцює)

рада жінка („ „ „)

радо дівчатко („ „ „)

— зовсім так, як тепер у московській мові¹⁾.

193. Але ж із часом перший рід, т. зв. іменикові прикметники, зовсім із мови пощезали, лишаючи по собі тільки деякі сліди (гл. § 202а, II), другий рід прикметників приподобив ся потрохи до відміни заімеників (§ 209), і так витворила ся одна окрема відміна прикметників, у якій тепер одне тільки важне: чи закінчення в відмінках тверді, чи м'які, чи говоримо, н. пр.:

гарн-ий (хлопець), *гарн-а* (дівчина), *гарн-е* (пер... —

гарн-і (хлопці, дівчата, пера)

біл-ий (хлопець), *біл-а* (дівчина), *біл-е* (пер... —

біл-і (хлопці, дівчата, пера) . . .

чи так:

останн-ій (день), *останн-я* (ніч), *останн-е* (слово), —

останн-і (дні, ночі, слова)

син-ій, *син-я*, *син-е*, — *син-і* . . .

То так ми знаємо в українській мові тільки одну форму прикметника, і вживаємо її і в присудках, і при прикметах (у моск. мові дві). Ми кажемо однаково:

хлопець (є) *гарний* (присудок) і *гарний* хлопець (н. пр.: працює)

дівчина (є) *гарна* (присудок) і *гарна* дівчина (н. пр.: працює)

хлопя (є) *гарне* (присудок) і *гарне* хлопця (н. пр.: працює)

¹⁾ І відміна обох прикметників була рідна. Одні, як сказано, відміняли ся як іменики, н. пр.:

	чол. рід.	жін. рід.	серед. рід.

Р. вди.:	<i>рада</i>	<i>ради</i>	<i>рада</i>

Д. „	<i>раду</i>	<i>ради</i>	<i>раду</i>

М. „	<i>радї</i>	<i>радї</i>	<i>радї</i> ... і т. д.,

другі (зложені) відміняли ся так, що обі часті зложення відміняли ся, н. пр.:

	чол. рід.	жін. рід.	серед. рід.

Н. вди.:	рад + <i>ий</i>	рада + <i>я</i>	радо + <i>є</i>

Р. „	рада + <i>єго</i>	ради + <i>єї</i>	рада + <i>єє</i>

Д. „	раду + <i>єму</i>	радї + <i>їй</i>	раду + <i>єму</i>

З. „	рад + <i>ий</i>	раду + <i>ю</i>	радо + <i>є</i> і т. д.

(подібно як *мій*, *моя*, *моє*, гл. § 208а, заввага 1, тільки що там ніколи не зміняєть ся).

і у множині без ріжниць родів:

хлопці, жінки, хлопята (с) *гарні* (присудок) і
гарні хлопці, жінки, хлопята (н. пр.: працюють).

XXXIII. ТРЕРДА ВІДМІНА.

199. Трерда відміна обіймає прикметники, що в певних відмінках кінчать ся на -ий, -а, -е, у мн. на -и.

Відмінок:

О д и н и а

чол. рід жін. рід сер. рід

1. Н. (хто, що є?)	гарн-ий (пан, кінь, бриль)	гарн-а (паня)	гарн-е (село)
2. Р. (кого, чого нема?)	гарн-ого	гарн-ої	гарн-ого
3. Д. (кому, чому даємо?)	гарн-ому	гарн-ій	гарн-ому
4. З. (кого, що бачимо?)	гарн-ого (пана, коня)	гарн-у	гарн-е
	гарн-ий (бриль)		
5. К. (кликаємо:)	гарн-ий (пане)!	гарн-а (пане)!	гарн-е (село)!
6. О. (ким, чим тішимо ся?)	гарн-им	гарн-ою	гарн-ия
7. М. (у кім, чім кохаємось?)	у гарн-ім	гарн-ій	гарн-ім

М и о ж и н а

на неї три роди

1. Н. (хто, що є?)	гарн-і (пани, коні, брилі, пані, села)
2. Р. (кого, чого нема?)	гарн-их
3. Д. (кому, чому даємо?)	гарн-им
4. З. (кого, що бачимо?)	гарн-их (панів)
	гарн-і (коні, брилі, пані, села)
5. К. (кликаємо:)	гарн-і (пани, коні...)!
6. О. (ким, чим тішимо ся?)	гарн-ими
7. М. (у кім, чим кохаємось?)	у гарн-их

200. 1. Цілком таксамо відмінюють ся і зникли з прикметниковими закінченнями [вони були колись прикметниками (гл. § 175)], н. пр.:

чоловічий рід: *лютій* (місяць), *хорунжий* (чоловік),
будівничий (чол.), *чоповий*, *лісничий*,

старший, а далі прізвища:

Сагайдачний, Хмельницький, Котляревський, Калюжний . . .

Луцький (Луцьк — ѓород), *Курський* (Курськ) . . .

жіночий рід: *королева* (жінка), *братова* (жінка),
молода, лісничка (паня), а далі прізвища:

Кобринська (паня), *Кобилянська, Яновська, Старицька-Черняхівська . . .*

Надвірна (місто) і т. д.

середній рід: *легке, придане . . .*, а далі: *Довге* (село в Галичині), *Рівне* (місто на Волині) й чужі прізвища на -е, н. пр.:

Данте — Дантого, Дантому, Данте!, Дантим, у Дантім
Гайне — Гайного, Гайному, Гайне!, Гайним, у Гайнім
Гете — Гетого, Гетому, Гетим, у Гетім (у Гетому)¹⁾ . . .

Розуміть ся, що в відміні тих імеників зберігасть ся в знахідн. ті закони, які відносять ся до відміни імеників (§ 1515), отже:

Одн. (*кого бачу?*): *Коцюбинського, Кобилянського, полевого, будівничого, лісничого* (бо це люде),

Гнідого (коня), але:

лютій (місяць), *золотий* (гріш) [бо це річі] . . .

Множ.: *Сагайдачних, Крижановських, хорунжих, старших* (бо це особи),

Гніді, Красі (коні),

люті, золоті (бо це річі) . . .

2. Так же само відмінюють ся заіменники (гл. §§ 210в, 212в) та числівники (гл. § 218, 220), що в називн. вдм. одн. мають закінчення -ий, -а, -е, у множині -і, н. пр.:

котр-ий, котр-а, котр-е, множ. — *котр-і*

десят-ий, десят-а, десят-е, „ *десят-і*,

і загалом усі інші форми відмінних частин мови, які мають прикметникові закінчення, як ось, н. пр., дієслівні (дієприкметники, гл. § 234):

хвалити — *хвален-ий, хвален-а, хвален-е*, множ. *хвален-і*
читати — *читан-ий, читан-а, читан-е* „ *читан-і*

¹⁾ Часто письменники (головно наддніпрянські) таких імеників не відмінюють [московський вплив] і пишуть: у творах *Гете* (род.), читаю *Гайне* (знах.), кохаю ся в *Данте* (місц.) . . .

XXXIV. МНЯКА ВІДМІНА.

201. Мняка відміна обіймає невеличку скількість прикметників, що в назив. вдм. одн. мають закінчення: -їй, -я, -є, у множ.: -ї.

Відмінок:

О д н и н а

	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. Н. (хто, що є?)	останн-їй (пан, кінь, бриль)	останн-я (паня)	останн-є (село)
2. Р. (кого, чого нема?)	останн-ього	останн-ьої	останн-ього
3. Д. (кому, чому даємо?)	останн-ьому	останн-ій	останн-ьому
4. З. (кого, що бачимо?)	останн-ього (пана, коня) останн-їй (бриль)	останн-ю	останн-є
5. К. (кликаємо:)		останн-їй (коню)!	останн-я (пане)!
6. О. (ким, чим тішимося?)	останн-їм	останн-ьою	останн-їм
7. М. (у ким, чим кохаємо ся?)	в останн-їм	останн-ій	останн-їм

М н о ж и н а

на всі три роди

1. Н. (хто, що є?)	останн-ї (пани, коні, брилі, пані, села)
2. Р. (кого, чого нема?)	останн-їх
3. Д. (кому, чому даємо?)	останн-їм
4. З. (кого, що бачимо?)	останн-їх (панів) останн-ї (коні, брилі, пані, села)
5. К. (кликаємо:)	
6. О. (ким, чим тішимося?)	останн-їми
7. М. (у ким, чим кохаємо ся?)	в останн-їх

До цієї відміни належать прикметники¹⁾:

спідній, -я, -є, верхній, -я, -є, долішній, -я, -є, горішній, -я, -є; сьогоднішній, -я, -є, вчорашній, -я, -є, завтрашній, -я, -є, ранішній, -я, -є, вечірній, -я, є; тутешній, -я, -є, тамошній, -я, -є;

¹⁾ Західноукр. паріччя мнякої відміни прикметників зовсім не знають, і всі ці вчислені прикметники відміняють ся твердо. Там кажуть і пишуть: *синий, останний, могутний, спідний* і т. д.

А й таких слів як: *гусій, пєсій* . . . теж зовсім немає. Їх заступають прикметники: *гусячий, пєсячий* і т. д.

могутній, -я, -є; середній, -я -є, лишній, -я, -є;
гусій, -я, -є, песій, -я, -є;
синій, -я, -є.

Із заімеників відмінюєть ся мняко *їхній*, -я, -є (гл. § 208, г), із числівників *третій*, -я, -є (гл. § 218).

Загальні замітки до відміни прикметників.

Місцев. чол.
на -ому

202. 1. У чоловічій середній формі місцевого відм. одн. заміняєть ся часто формою давального відм., н. пр.: на *гарному* (коні), у *славному* (Київі), на *Чорному* (морі) . . .

пор.: *Хочай би чи не встала на Чорному морі бистрая хвиля* (нар. дума). *У славному, пресливному місті Чигирині* (Шевченко). *Біда тому козакові на сивому коникові* (нар. пісня). *Гей, на морі синьому, та на каменю біленькому то не сизий сокіл квилить* (нар. дума)...

Склало ся це на подобу жіночого роду, в якому дав. і місцев. вдм. одн. мають однакове закінчення. Заступаєть ся місц. вдм. даваль. по більшій часті тоді, як іменик, до якого прикметник належить (або загалом друге слово), починаєть ся шелестівкою, і то передівсім губною, або двома шелестівками. Те саме відносить ся до займеників (§§ 208, 209, 210б, в, 212) і числівників (§§ 214, 218).

Дав. і місцев.
одн. на -ій

2. У давальн. і місцевому вдм. одн. жіночого роду кінцеве „й“ у вимові звичайно відпадає (головно, як після прикметника йде слово, що починаєть ся шелестівкою). Але ж на письмі всюди те „й“ треба зазначувати, і так, н. пр.: кажемо: *добрі жінці*, пишемо — *добрій жінці*
„ *в гарні хаті*, „ — *в гарній хаті*¹⁾.

Цей закон обіймає заіменники й числівники, про які сказано під 1.

¹⁾ Письменик Нечуй-Левицький у своїх творах ніколи цього „й“ не ставить. Він пише, н. пр.: *в церковні школі* (Повісти, т. VIII., стор. 96.), *стрічки вєть ся в вузькі долині* (т. VIII., стор. 230.), *в чужі сімі* (Кайдаш. сімя), *в народні приказці, в польські мові, в північні Черніговщині* (приклади взяті з „Кривого дзеркала“)

Те саме відносить ся й до заімеників та числівників. Ось кілька прикладів:
в цї хаті (Кайдаш. сімя), *в цї справі* (Криве дзеркало), *у свої скрині* (Кайдаш. сімя), *в цї самі книжці* (Криве дзеркало), *в одні сорочці* (Кайдаш. сімя) . . .

Останки давньої відміни прикметників.

202 а. Що колись було дві форми прикметника, й було дві різні відміни цієї частини мови, іменникова та зложена, на те вказують останки давніх форм, які живуть досі, вживають ся в поезії, або відомі в поодиноких фразах.

I. Такими останками давньої зложеної відміни треба вважати такі форми прикметника, як:

Зложена відміна

жіноч рід.

серед. рід.

Н., К. вдм. одн. *гарна-я* (паня, пане!) *гарне-є* (поле)

З. „ „ *гарну-ю* (паню) *гарне-є* „

Н., З., К. „ множ. (на всі роди) *гарні-ї* (коні, пані, поля)

Ці форми вживають ся тепер уже тільки в поезії. Писучи прозою, ніхто їх уже не вживав.

пор.: *Цвітка дрібная молила неньку, весну раненьку* (М. Шашкевич). *І забудеть ся срамотня давня година* (Шевченко). *Гей, брати! В кого серце чистеє, руки сильніє, думка чесная, — прокидайте ся!* (Франко). *Ой, чого ти почорніло, зеленеє поле?* (Шевченко). *Золотую*

Такі ж форми стрічають ся і в Федьковича і Стефаника (у розмовах), н. пр.:

Оден між ними у срібні прошивці. Ує осени на самого Дмитра, січчалоє у наші церкві чотири пари. Я ті причині й рад. Я не мав вірнішого товариша на цілі ці ваші Буковині (Федькович — Ангел-Хранитель). *Най би пес не гавкнув над нами на чужі стороні. По панях, по Жидах і по всякі вірі* (Стефаник) . . .

а) У західноукраїнських говор. орудн. вдм. одн. жіноч. роду мас скорочене закінчення -ов (побіч -ою), н. пр.:

добра — добров, гарна — гарнов, остатна — остатнов . . .

Таких форм найдете багато в давніших наддністрянських письменників, і навіть у старших творах Франка, н. пр.:

Вкривалам (= я) тя (= тебе) чорнов мраков (М. Шашкевич). *Долина красов удачнов здібна від природи* (Могильницький). *Ідем в одну громаду скуті осесильнов думкою* (Франко — Каменярі) . . .

б) Майже в усіх старших письменників зустрічають ся (дуже рідко) і скорочені форми родов. відм. одн., жіноч. роду на -ої, н. пр.:

Так вічної пам'яті бувало у нас в Гетьманщині колись (Котляревський). *Моя тяжкой недоленьки ти, певне, не знаєш!* (М. Шашкевич). *Брати-Запорозьці, сини вольной волі* (Кропивницький). *Гонить дівтора худобу до близькой діброви* (Воробкевич) . . .

Всі ці форми зовсім чужі (варваризми), ненародні, закрали ся до письменників чи то з московської, чи цер.-славянської мови, і їх ніяк не можна вживати.

Те саме відносить ся до скороченого орудника одн. на -ої, який можна надібати в деякого ві старших письменників. Уживати таких форм не можна. Українська мова знає тільки повні форми на цілому просторі України!

тарілочку всі знають давно (Глібів). І ось тепер та змучена любов мене жене в далекую чужину (Старицький). Припливуть і прилетять зі всього світа святі мученики (Шевченко). Темні жузьеньки ясененьким соколоньком перелети, широкі поля малим-невеличким перепелоньком перейди, бистрі річеньки й озера білим лебедоньком перепливи (нар. дума). Убогі села, убогі ниви, убогий, обшарпаний люд (Грінченко). Гори мої високі, не так і високі, як хороші, хороші (Шевченко)...

Іменик. **П.** Останки незложених форм бачимо в таких прикмет-
відміна ників, як:

1) рад (тобі), винен (гроші), повинен (зробити), годен (що вдіяти, або ні), ладен (побожитись), варт (багато).

Усі ці прикметники вживають ся як присудки.

пор.: Люде, я ваш брат, я для вас рад жити, серця свого кровю рад ваше горе змити! (Франко). Чи винен той голуб, що сокіл убив? (Шевченко). Скарай, Боже, хто з нас винен, хто не любить, як повинен (нар. пісня). Не варт вона (душа) того жалю! (Шевченко)...

2) Але ж є ще прикметники, що можуть мати незложену форму й уживають ся то у присудковому значінні, н. пр.:

(я був) стар, (він) щаслив, (доки буду) жив, (будь) здоров, (я їхати) готов...

пор.: Я стар був, немоцнен (Шевченко). Блажен, хто сердоце не має (Коняський). Щаслив той чоловік, з ким ти жив був цілий вік (Кримський). Коли нежив чорнобровий, зроби, щоб додому не вернулась (Шевченко). Як буду жив, зароблю (М. Вовчок). От тобі жєнихі! Чи люб він тобі, чи, може, подождеш кращого (Куліш). У Бога все готово (нар. припов)...

то подають просто прикмети, н. пр.:

сив (сокіл), зелен (явір), ворон (кінь), молод (кзвак), дробен (дощик), ясен (місяць)...

Ці останні прикметники зустрічають ся передусім у прєзіві.

Пор.: Сив сокіл голубоньку спіймає та на галузоньці сїдає (нар. пісня). Ой, не зійде дробен дощик без тучі, без грому (нар. пісня). Ой, зійди, зійди, ясен місяцю! (нар. пісня). Шука-риба грає, да й та пару має, а я козак молод пароньки не маю (нар. пісня). Ворон коню, б'єши швидкс (нар. пісня)...

У цій громаді прикметників усюди можна вживати обох форм:

стар і старий	здоров і здоровий	зелен і зелений
щаслив і щасливий	готов і готовий	ворон і вороний
жив і живий	сив і сивий	молод і молодий
	дробен і дрібний...	

Із заімеників належать сюди:

кожен і кожний, жаден і жадний (гл. § 204 7).

3) Крім того, незложені форми бачимо у прикметників присвійних (§ 179 1) із наростком -ів (-Ів), -ни, н. пр.:

братів (брить), *батьків* (чобіт) . . .

бабин (син), *жінчин* (очіпок) . . .

та ще й у формах дієслова (у минулості), н. пр.:

ходити — *ходив, ходила, ходило*

читати — *читав, читала, читало* (гл. §§ 240, 243).

Це все тільки форми називн. і знахідн. вдм. одн. чоловічого роду.

4) Та ще ж полишали ся й останки знахідн. одн. середнього роду з закінченням -о, тільки ж це вже тепер не прикметники, а прислівники (§ 299 3), н. пр.:

видно (читати), *далеко* (йти), *темно* (істи),

ясно (світити), *гарно* (виглядати) . . .

5) І в різних теперішніх прислівниках можна добачити давні іменні форми прикметника ще й у иньчих відмінках, н. пр.:

зрідка (з + рідкий), *панська* (з + панський), *доста*

(до + ситий), *знову* (з + новий), *замолоду* (за + молодий) — пор. пана, роду . . .

Усе це колишні родовики однини.

Та є ще сліди й иньчих відмінків, н. пр.:

пораненьку, помалу, попросту (пор. Київу) — давальн. одн.

вповні (в + повний), *наборзї* (на + борзий), *нашвидку*

(на + швидкий) — пор. у пані, на замку — це сліди місцев. одн.

здавен (пор. полотен) — родов. множ. і т. д. (гл. § 299 5).

Іменикову відміну бачимо у слові (що правда, вживаному тільки на заході України): *по величїдні* (гл. § 155 7).

XXXV. ВІДМІНА ВЛАСНИХ ІМЕН

на -ів, -ин.

203. Власні імена з прикметниковими наростками -ів (-їв, -ов), -ин відмінюють ся то як іменики, то як прикметники. Найліпше покаже це приклад.

Відмінок:

		О д и н а	
1. Н. (хто є?)	Глібів	Ковалів	Хомин
2. Р. (кого нема?)	Глібов-а	Ковалев-а	Хомин-а
3. Д. (кому даємо?)	Глібов-у	Ковалев-у	Хомин-ові
4. З. (кого бачимо?)	Глібов-а	Ковалев-а	Хомин-а
5. К. (кличемо:)	Глібів!	Ковалів!	Хомин, -е!
6. О. (ким тішимо ся?)	Глібов-ом, -им	Ковалев-ом, -им	Хомин-ом,
7. М. (у кім кохаємось?) у	Глібов-і	Ковалев-і	Хомин-і

		М н о ж и н а	
1. Н. (хто є?)	Глібов-и	Ковалев-и	Хомин-и
2. Р. (кого нема?)	Глібов-их	Ковалев-их	Хомин-ів
3. Д. (кому даємо?)	Глібов-им	Ковалев-им	Хомин-ам
4. З. (кого бачимо?)	Глібов-их	Ковалев-их	Хомин-ів
5. К. (кличемо:)	Глібов-и!	Ковалев-и!	Хомин-и!
6. М. (ким тішимо ся?)	Глібов-ими	Ковалев-ими	Хомин-ами
7. О. (у кім кохаємось?) у	Глібов-их	Ковалев-их	Хомин-ах

Так власні імена на -ів ув одн. тільки в орудн. можуть мати прикметникове закінч., за те у множині в усіх відмінках, крім називн. і кличн.

Власні імена на -ин уже попереходили до іменикової відміни, крім кличн. і орудн. вдм. одн., де виступають обі форми: прикметникова й іменикова.¹⁾

¹⁾ Дуже часто можна почути в устах укр. інтелігента (що мову вивчив із книжок) такі фальшиві форми:

Коваліва, Коваліву, Ковалівом . . .

а то вже й цілком московські:

Корольова, Корольову, Корольовим . . .

і такі форми зустрінете навіть у письменстві (а то ще кажуть: до Львіва, за Золочівом):

пор. *Твори Ковальова* доповняють картину інтересними подробицями . . ., тут сила *Ковальова* . . . (Єфремов — Історія укр. письменства, стор. 377).

Таки форм треба позбувати ся, уживати їх не можна.

3. Заіменики.

XXXVI. ПОДІЛ ЗАІМЕНИКІВ.

204. Заіменики — частини мови, яких уживаємо замість імеників — поділяють ся за своїм значінням на — сім відділів.

1. Такі заіменики, як ось:

Особові

я — ми (як хтось про себе балакає),
ти — ви (як до когось балакаєть ся),
він, вона, воно — вони (як про когось балакаєть ся)

— всі вони вказують на особу й тому називають ся особові.

Особові заіменики мають три особи:

а) Я — заіменик, який указує на особу, що говорить, зветь ся першою особою, бо кожна людина, ведучи розмову, все немов за першу себе вважає, кожний починає все від себе. Із прикладів:

я Українець, я пильний, я роблю . . .

видно, що я — це перша особа однини.

Коли ж річ іде про більше осіб, що про себе щось балакають (звичайно балакає один, але ж за всіх), тоді кажемо:

ми Українці, ми пильні, ми робимо . . .

Це теж перша особа, але — множини.

б) Ти — вказує на особу, до якої балакаємо, це хтось другий, до кого звертаємо ся з мовою, н. пр.:

ти Українець, ти пильний, ти робиш . . .

Це друга особа однини, бо ж балакаємо ми до одної людини. Як же хтось ізвертаєть ся до багатьох людей із мовою, то каже:

ви Українці, ви пильні, ви робите . . .

і це теж друга особа, та вже друга особа множини.

в) Коли балакаємо про когось третього, то вживаємо заімеників: він (як це чоловік, н. пр., *Іван*), вона (як це іменик жіночого роду, н. пр., *дівчина*), воно (як цей заіменик стоїть замість іменика середнього роду, н. пр., *немовлятко*).

Все це третя особа особового заіменника, і з прикладів:
він Українець, він пильний, він робить
вона Українка, вона пильна, вона „
воно пильне, оно „

півнати, що все це форми однини.

У множині третя особа має одну форму: *вони*, н. пр.:
вони Українці, вони пильні, вони роблять.

Отже особові заіменники такі:

Однина:

Множ:

1. особа: я	
2. „ ти	<i>ми</i>
3. „ він (чол. рід), вона (жін. рід), воно (сер. рід)	<i>ви</i> <i>вони</i>

Зворотний 2. Є заіменник, який указує на особу, чи річ, що на них самих звертаєть ся їх робота. Ось як сказати:

я мию ся (пор. *мию стіл*), *ти прикіс собі* (ду (пор. братові), *він себе ненавидить* (пор. ворога) і т. д., то всюди видно, що дійство звертаєть ся на того, хто роботу робить, і на це вказують слівця:

ся, собі, себе.

Це заіменник зворотний. Як виходить із прикладів, він прикладаєть ся до всіх трох осіб, не змінючись.

Присвійні 3. Заіменники, які показують, що хтось є власником якоїсь речі, н. пр.:

мій ніж, *твоя* шапка, *наше* поле . . . ,

отже що хтось собі ту річ присвоїв, звуть ся присвійними заіменниками. Ми кажемо:

<i>мій</i>	(син),	<i>моя</i>	(донька),	<i>моє</i>	(перо) — 1. ос. одн.
<i>твій</i>	„	<i>твоя</i>	„	<i>твоє</i>	„ — 2. „ „
<i>його</i>	„	<i>її</i>	„	<i>його</i>	„ — 3. „ „
<i>наш</i>	„	<i>наша</i>	„	<i>наше</i>	„ — 1. „ множ.
<i>ваш</i>	„	<i>ваша</i>	„	<i>ваше</i>	„ — 2. „ „
<i>їхній, їх</i>	„	<i>їхня, їх</i>	„	<i>їхнє, їх</i>	„ — 3. „ „

Із того видно, що присвійний заіменник має для кожної особи однини і множини свою окрему форму (бо ж кожна особа може щось мати), та ще й роди відріжняє (бо ж та річ, яку хтось має, може бути чоловічого, жіночого й середнього роду, пор.: син, донька, перо).

Є ще присвійний замієник:

свій (чоловік), **своя** (жінка), **своє** (перо).

Він відносить ся, властиво, до третьої особи одн. і множ., але ж ми вживаємо його при всіх трох особах,

- пор. *Орю [я] свій переліг, убогу нису* (Шевченко) — 1. ос. одн.
- Своїм недолі й конем не обідеши [ти]* (нар. припов) — 2. ос. одн.
- Свою рідну Україну навіки покине [він]* (нар. пісня) — 3. ос. одн.
- Ми вірили, що своїми руками розібємо скалу* (Франко) — 1. ос. множ.
- А ви любіть свою окрадену родину* (Старицький) — 2. ос. множ.
- Гостей зачинених своїх холодним часм напували [вони]* (Шевченко) — 3. ос. множ.

В своїй хаті своя правда і сила і воля (Шевченко) — без осіб

Із прикладів пізнати, що замієника **свій**, **своя**, **своє** вживаємо тоді, як хочемо зазначити, що предмет є власністю тої саме особи, про яку в реченні говорить ся. Коли ж він належить до иньчої особи, вживаємо иньчих присвійних замієників, н. пр.:

Орю твій переліг. Моєї недолі конем не обідеши і т. д.

4. Замієниками **сей** (чоловік), **ся** (жінка), **се** (поле), **той**, **указові та**, **те**—указуємо на якийсь предмет, тому то і звуть ся вони **указові**. А що предмети бувають троякого роду, то й указові замієники мають форми для всіх трох родів, н. пр.:

сей, **той** (чоловік), **ся**, **та** (жінка), **се**, **те** (перо).

Иньчі указові замієники:

<i>цей</i> (= отсей),	<i>ця</i> (= отся),	<i>це</i> (= отсе),	множ.:	<i>ці</i> (= отсі)
<i>отой</i> (= оттой)	<i>ота</i>	<i>оте</i>	„	<i>оті</i>
<i>тамтой</i>	<i>тамта</i>	<i>тамте</i>	„	<i>тамті</i>
<i>сякий</i>	<i>сяка</i>	<i>сяке</i>	„	<i>сякі</i>
<i>такий</i>	<i>така</i>	<i>таке</i>	„	<i>такі</i>
<i>самий</i>	<i>сама</i>	<i>саме</i>	„	<i>самі</i>
<i>той самий</i>	<i>та сама</i>	<i>те саме</i>	„	<i>ті самі</i>
<i>такий самий</i>	<i>така сама</i>	<i>таке саме</i>	„	<i>такі самі</i>

ЗАВВАГА. Не в усіх околицях України живуть усі ці замієники. Подекуди живе тільки **цей** і **той**, деінде знов **сей** і **той**, то знов **той** і **тамтой** (пор. **цей** світ — **той** світ, **сей** світ — **той** світ, **той** світ — **тамтой** світ¹).

¹ В західноукр. говірках є ще подвоєні (редупліковані) замієники як: **цесь** (вимовляють твердо **цес**, н. пр., у підгірських говірках), **цесья**, **цесе**, або: **сесь**, **сесья**, **сесе**, декуди кажуть іще: **тот**, **тота**.

Ріжниця між *цей* і *сей* чимраз більше затирається, але ж це різні заіменники (гл. вгорі). Заім. *цей*, *ця*, *це* вказують на предмети, що дуже близько перед нами, що на них можемо па'льцем укавати, ближче ніж ті, на які вказуючи, вживаємо заіменника *сей*, *ся*, *се*. Як заіменникові *сей* відповідає заім. *той*, так знов *цей* відповідає заіменникові *отой*.

На те, котрі предмети ближчі, котрі дальші, вказують ці заіменники за чергою:

цей, сей, отой. той, тамтой.

Питайні 5. Заіменниками:

хто (як це особа), *що* (як річ),
який (чоловік), *яка* (жінка), *яке* (перо), *які* (чоловіки,
жінки, пера),
котрий, котра, котре, котрі,
чий, чия, чий, чий?

— питаємо ся за особою й річчю, тому то й вони і звуть ся **ПИТАЙНІ**.

Відносні 6. Ті ж самі заіменники, як їх ужити не в **ПИТАЙНОМУ** значінні, а в такому, щоб вони тільки вказували на предмет, до якого вони відносять ся, звуть ся **ВІДНОСНИМИ** заіменниками. Пор.:

Хиба є пани, яким гроші немилі (нар. погов.) — слово *який* відносить ся до слова *пани*
Блажен, хто гордоців не має (Кониський) — „*хто*“ відносить ся до „*блажен*“.

того й т. д., і ці форми зустрічають ся в Федьковича, Франка, Стефаника (в розмовах), а то ще де в кого, н. пр.:

Красний цесь світ, братчику, красний (Федькович). *Цес чоловік, біме, вистарів розум . . . Ой, ци ни (= не) цес дьидя (= батько) тобі купит* (Стефаник). *Цеся дитина буде бідувати* (з народніх легенд Гнатюка). *Заточений тут, у сесь гидкий льох* (Франко — На дні). *Вам призначено скалу сесю розбить* (Франко). *Ні за сесе, ні за того* (нар. гал. приказка). *Коли б, княже, люд не тот, о тобі і твоїй країні і не було би загадки нині* (Климкович). *А тоті воли я купив у пана* (Словар Грінч. IV, 277) . . .

Таких форм уживати не треба. У письменницькій мові їм відповідає: *цей, отсей, отой*.

ЗАВВАГА. Відносні заіменники легко відрізнити від питайних по тому, що відносним заіменникам усе відповідають указові (той — хто; те — що; той, такий — котрий, який і т. д.), які задля перевірки все можна собі додавати, н. пр.:

Хиба є (такі) пани, яким гроші немили?

Блажен (той), хто гордоціє не має.

Знаєш (що?), яким панам гроші немили?

Відомо (що?), хто гордоціє не має.

пор. докладніше §§ 379, 380.

7. Але ж є ще велика громада заіменників, які стоять не за якусь певно визначену особу, річ (предмет), а подають щось загальне, то через те й вони називають ся **Невизначені**. Ось вони:

хтось (як це особа), *щось* (річ), *хто* (особа), *ніщо* (річ);

дехто, *дещо*; *хтобудь*, *хто*; *хтонебудь*, *хтонебудь*; *абияк*, *абияк*;

котрийсь (котрийся, § 71), *котре*, *котре*, *котре*;

нікотрий, *нікотра*, *нікотре*, *нікотрі*;

декотрий, *декотра*, *декотре*, *декотрі*;

котрийбудь, *котрабудь*, *котребудь*, *котрібудь*;

котрийнебудь, *котранебудь*, *котребудь*, *котрінебудь*;

якийсь (якийся, § 71), *якась*, *якесь*, *якись*;

ніякий, *ніяка*, *ніяке*; *деякий...*; *якийбудь...*;

якийнебудь...; *абиякий*, *абияка*, *абияке*, *абиякі*;

нічий, *нічия*, *нічис*, *нічи*;

кожний, *кожна*, *кожне* (кожний, § 635);

жаден, *жадна*, *жадне*;

увесь, *уся*, *усе*, *усі*; *усякий*, *усяке*, *усяке*;

всілякий, *всіляка*, *всіляке*, *всілякі*;

иньчий, *иньча*, *иньче*, *иньчі*;

инакший, *инакша*, *инакше*, *инакші*;

другий, *друга*, *друге*, *другі* (— значінні: *иньчий*).

ЗАВВАГА. Легко пізнати, що всі ці заіменники (окрім: кожний, иньчий, жаден, увесь) — повитворювали ся то з питайних, то з других невизначених заіменників (увесь) ріжними додатками то ззаду, як ось:

-сь (хтось, котрийсь...) — заім.: сей

-будь, -небудь (хтобудь, хтонебудь...) — дієсл. § 254 Б з

то з переду, н. пр.:

аби- (абихто, абиякий...) — сполучн. § 301 4

ні- (ніхто, нікотрий...) — присл. § 298 2

де- (дехто, дещо...), — присл. § 299, 1

то знов наростками:

-акий (усякий, § 134), -чий (иньчий, пор. ин-оді, § 1931, 3),

а то й:

-акий + ший (инакший)...

Про такі форми, як: *кожніський, кожнісільський, усенький*, гл. § 114, 2, 7, 8 .

Про заіменикові пиі у прислівників гл. § 299 4.

XXXVII. ВІДМІНА ЗАІМЕНИКІВ.

1. ОСОВОВІ ЗАІМЕННИКИ.

Я, ти, він... 205. Особові заіменики (я, ти, він...) відмінюються ось як:

Відмінок:

	О д н и н а				
	1. ос.	2. ос.	3. особа		
			чол. рід.	жін. рід.	сер. рід.
1. Н. (хто є?)	я	ти	він	вона	воно
2. Р. (кого нема?)	мене	тебе	його	її	його
3. Д. (кому дають?)	мені	тобі	йому	їй	йому
4. З. (кого бачать?)	мене	тебе	його	її	його
5. К. (кликаємо:)	—	ти!	—	—	—
6. О. (ким тішають ся?)	мною	тобою	ним	нею	ним
7. М. (у кім кохають ся?)	в мені	тобі	нім	ній	нім

К н о ж н и а

	на всі три роди		
	ми	ви	вони
1. Н. (хто є?)	ми	ви	вони
2. Р. (кого нема?)	нас	вас	їх
3. Д. (кому дають?)	нам	вам	їм
4. З. (кого бачать?)	нас	вас	їх
5. К. (кликаємо:)	—	ви!	—
6. О. (ким тішають ся?)	нами	вами	ними
7. М. (у кім кохають ся?)	в нас	вас	них ¹⁾

¹⁾ У західноукр. говірках подибується дуже багато старих і нарічевих форм у відміні цього заіменника. Деякі з них попали у

2. ЗВОРОТНІЙ ЗАІМЕННЕ.

208. Зворотній заіменник має подібну відміну як особові **Ся** (**ти**):

Відмінок:

1. Н. (хто <i>є</i> ?)	—
2. Р. (кого <i>бою ся</i> ?)	себе
3. Д. (кому <i>даю</i> ?)	собі
4. З. (кого <i>бачу</i> ?)	себе, ся
5. К. (<i>кличу</i> :)	—
6. О. (ким <i>тішу ся</i> ?)	собою
Т. М. (у кім <i>кохаю ся</i> ?)	у собі

книжки. Вживали їх давніші письменники Наддністрянщини та ще й Франко у перших своїх творах. Ось вони:

1. ос.	2. ос.	3. ос.		
		чол. рід.	жін. рід.	сер. рід.
Р.		<i>єго</i>	<i>єї</i>	<i>єго</i>
Д.	<i>єти</i>	<i>єму, єму</i>	<i>єї, єї</i>	<i>єму, єму</i>
З.	<i>ємя</i>	<i>єго, єго</i>	<i>єї, єю, єї</i>	<i>єго, єго</i>
О.	<i>ємноє</i>	<i>єтобє</i>	<i>єнеє</i>	

Крім того, по галицьких шкільних книжках усюди наведете книжні, некародні форми: **она, оно, они**, хоч так народ ніде не балакає. Ось кілька прикладів на такі форми:

*А як я, браття, вже застигну,
То зазреть мя (= мене) під калину,
Тай затужить, коли є вас воля,
Одну ми (= мені) пісню із Подоля* (Федькович — Зілля).

[Форма „**мя**“ на основі пових законів м'ягчення (гл. § 46 в) може переходити у **мя**, н. пр.:

Убити мя — не єбє (Федькович — Ангел хранитель),

а після випадку „**м**“ у **ня**, яке в підгірській вимові чується як **єс**, **єї**. Через те й Стефаник пише:

Рєву, як би з нї (= мене) паси хто дер (Синя книжечка). *Шєс (= щось) нї обмарило . . . Вертаю єи (= єя) додому, а минї то чорно, то жєвто перед очима, єтер нї з нїз згонит* (Майстер) . . .]

Сполоши ми (= менї) долю і проженєш щастє, дєнь ми споморочиш і євіт ми западе, нуждою мя (= мене) вдарєш і нашлєш ми єлиднї, євіт ми спустє і єме ворогувати (= ворогувати єє), єнидїє радїєсть і плач мя єгорє . . . (Шашкевич — Псалєма Руслаєова).

Знаєш, братє мїй за єїцє?

І ти (= тобї) скаєжу за дєля чєго (Федькович — Король-Гуцул).

Пєгодує тєя (= тєбє) руюю

І напоїть тєя єодою (Шашкевич — Погоня).

Надї єноє (= єною) зноє плаєє яєтрїє (Франко — Картка єубєєвї, III).

Тєбє єлїчє єрїм, що єрємїєць над тєбєє (= тєбєю) [Єорн.

Єстїєновїч — Над Єолоємськїм єзером].

А єорода єго — нїч тємнє єсїннє, а єолоє єго — єрїм єрєд лїєа (М. Шашкевич).

Рую єєхнї єму (= єюєу) нєвїкї (Єлїмковїч — Євр. мєльєодїє).

Єонє 'єго (= єюєго) євоєї єєсїдї учїлє, і тєїнї єлїбокї єонє 'єму (= єюєму) вїдєрїлє (В. Шашкевич).

Занітки до особових заіменників та до зворотного.

Повна „н“ у 3. ос. 207. 1. У третій ос. одн. і множ. заім. особов. після приімеників у род., дав. і знах. появляється перед формою заіменника „н“, і тоді форми виглядають трохи инакше.

То так ми кажемо:

	чол., сер.	жін. множ.		чол. і сер.	жін. множ.
	рід	рід		рід	рід
Р. [бою ся]	його, II,	їх, але — (йду)	до нього,	неї,	них
Д. [даю]	йому, IЙ,	їм, ,, ,,	їк ньому,	їй,	ним
З. [бачу]	його, II,	їх, ,, (дивлюсь)	на нього,	неї ¹⁾ ,	них

Тільки ж під московським впливом на Лівобережжі зустрічаються форми й без „н“, і через те й багацько письменників уживає таких форм, н. пр.:

до його, на їй, коло їх . . .

Росов дунайськов 'го поїла, волоськов піснев 'го коїла (Федькович — Золотий лев).

А вітер в ним не йде вдогін, бо ході 'му (= йому) так (Федькович — Дезертир).

Ноги ї (= їй) посинїли від снігу (Стефанік.) *Водно ї (= їй) на кагу* (Федькович).

Погова ю (= її) у садочку, посадив над нею (= нею) руточку (Шашкевич — Погоня) . . .

Таких форм із теперішніх укр. письменників ніхто вже не вживає, і їх уживати не слід.

Таксамо не слід у письменницькій мові вживати в 1. особі форм дав. і місц. вдм.: *мінї, мнїї*, як писали й досі пишуть деякі письменники (Київці: Нечуй-Левицький, Кримський, із Підгірян: Стефанік) і в 3. особі форм орудн. і місцев. вдм.: *їм, єю, в їм, в їй; їми, в їх*, пор.: *Він один владіє єю* (Котляревський — Нат. Полт.) . . .

Крім того, форма давальн. ж. р. в декого в письменників здовжена наче; замість форми *їй*, вони вживають форми *її*, н. пр.:

Може, важко її (= їй — лозі), може, спина болить (Руданський). *Але твоя братова, нівроку її (= їй), . . . ні в чому не помагає її* (Нечуй-Левицький) . . .

Такі здовжені форми чути скрізь у західно-українських говорах (єї). Їх теж уживати не треба.

І у зворот. заім. у старших західноукр. письменників зустрінете такі старі й нарічеві форми:

давальн.: *си*, орудн.: *собов*,

пор. *Гомонит си (= собі) тай жене* (Шашкевич — Погоня).

Ми вже навіть і говорили з собов (Федькович) . . .

Тих форм те пер у письменстві ніхто вже не вживає.

¹⁾ Західноукр. форма: „ню“

пор. *Провали ся в ню (= неї), королю!* (Федькович — Король Гуцул). *Люде усі позирають на ню мов на бога* (Нішинський — Одисея, VII, 71).

Денно, нічно думаю про ню (Кримський) . . .

Крім того, наддністрянські (головно давніщі) письменники вживають у род. і дав. вдм. старших форм (подільських): *него, нему*, н. пр.:

Нічим для него (= нього) плач дівчини (Франко — Марійка). *Селяни привязували ся до него з правдивою вдячністю і любовю* (В. Барвінський — Скошений цвіт). *Данило приступив д нему* (М. Шашкевич) . . .

пор. *Коло його і слава сторожем стоїть* (Шевченко).

Чого ж так часто на йому ті лати (Грінченко).

І кричав би всім про його (Олесь.)

Нехай на слободі приймусь за його (Квітка).

На їй (= ній) убрання замало (Нечуй-Левицький).

Сама заснула коло їх (Шевченко).

Через їх (= них) синки в ледащо пустили ся (Котляревський)...

2. Після приімеників у всіх трох особах заімеників **Наголос** особових і в формах зворотного заімен. перескакус¹⁾ наголос, пор.:

Р. [боїть ся] менé, тебé, його́, її́, себе́, але
[іде] до мене́, тебе́, ньогó, неї́, себе́

Д. [дають] мені́, тобі́, йому́, собі́, але
[ідуть] їк мені́, тобі́, ньому́, собі́, а далі

М. [кохають ся] у мені́, тобі́, собі́ . . .;

З. [бачать] менé, тебé, його́, її́, себе́, але
[дивлять ся] на мене́, тебе́, ньогó, неї́, себе́.

3. Через те, що в 1. і 2. ос. заім. особов. і зворот. даваль **Місцев.** і місцев. вдм. в однині мають однакову форму (мені́, тобі́, **оде. чол.** собі́), то й у 3. ос. одн. чолов. і середн. роду (у жін. роді **род. =** дав. і місц. вдм. однакові) часто форма місцеownika заступаєть ся формою давальника, отже: **давальн.**

побіч: у нійм — кажесть ся: у ньому́,

пор. *І сонце люблю я, купаю ся в ньому́* (Франко) . . .

ЗАВВАГА. Зрештою, цей закон односить ся й до всіх иньчих заімеників, що відміняють ся в родах. Тому ми кажемо:

*у нашій селі і в нашому селі
по тім боці і по тому боці
по всьому світі*

пор.: *Щоб дитина добрая, поживши в сьому (§ 209б) світі, не стала така, котрих він не любить* (Квітка).

В селі тому (§ 209а) вдова жила (Шевченко — Моск. крин.).

В слові твоюму (§ 208а) іскрить ся сила (Франко — Мойсей).

¹⁾ Є діалекти (Чернигівщина, н. пр.), що зміни наголосу в таких випадках не знають, але це вже московський вплив. Там кажуть:

до себе́, в мені́, в тобі́ . . .

Це все нарічеві форми, й їх уживати не слід, хоч у віршах такі наголоси стрічають ся.

По чому (§ 210а) *хліб і сіль по чім* (Шевченко — Кавказ).
На чийому (§ 210б) *вові їдеши, того й пісню співай* (нар. приповідка).
По всьому (§ 212) *світлі нині новина* (нар. колядка).
У нашому (§ 208б) *селі не було кращого парубка, як Сидор Чобанюк* (Федькович).
На самому (§ 209в) *дні долини лежить довгий невеликий горб* (Нечуй-Левицький) . . .

мені, тобі

4. Особові заіменики в українській мові не тільки заступають особи, але ж у поодиноких випадках доповняють думку в реченні, надають їй більш наглядности, образности, головню тоді, як чогось дивуєш ся, в реченнях викликових (§ 325 5), н. пр.:

Але сей Максим, то мені борець! (Франко). *Ти мені, вилупок, взгляди, я, брат, сердитий і палений!* . . . *Бач, он мундір який, губернський учитель, це тобі не яканебудь свиня* (Тобілевич). *У будень, то він тобі не посидить у хаті* (Шевченко). *А брат вам убереть ся в кармазини* (Федькович). *Будь ти в мене веселенка, не плач* (Вовчок) . . .

В усіх цих прикладах заім.: мені, тобі, вам, у мене — тільки доповняють образи, а значіння особ. заім. не мають.
пор. *Зараз мені злязь, а то я сам тебе стягну* (Нечуй-Левицький). *Зараз мені встати з коня та красно мене привитати* (Федькович). *Не гай даремне часу! Коли б тобі одно слово зрозуміла!* (Нечуй-Левицький). *Дівка таки тобі господарна, що пари їй нема!* (Федькович). *Більше я тобі не танцювати му* (Нечуй-Левицький). *А Василь мій так вам затужив, що не можу сказати* (Федькович). *Та де вам согласна!* (Тобілевич) . . .

Собі 5. Те саме відносить ся до 3. вдм. зворотного заіменика: собі, н. пр.:

Був собі дід і баба (Шевченко). *Сам собі пан* (Грінченко). *Славна жінка, білявенька собі* (Марко Вовчок) . . .

Українська мова дуже любить цей 3. вдм. (він зветь ся етичний, § 426 8) і вживає його, де тільки може. Розумість ся, тут не може бути й мови про те, щоб „собі“ означало, що дійство звертаєть ся на особу, яка його виконує, а говорить ся так тільки, для образности.

пор. *Неня собі лягли на постіль* (Федькович). *Потік шумів собі, як звичайно* (Франко). *Він добре собі знає, що надворі він вільний* (Васильченко). *Рано собі встань, відмети сніг від порога* (Стефаник). *Воздвиженський мав собі молоду* (Нечуй-Левицький). *Здорового собі батька мавши* (Шевченко). *Іди собі на купя, болота!* (Леся Українка). *Стариня сама собі здоровенька храмує* (Федькович). *Біжить і собі в ліс* (Леся Українка). *Ой, дай же нам Господи, що ми зібрались, що ми собі . . . понапивались* (нар. пісня). „*Дома батько й мати?*“ — *Нема. А тобі на що?* — „*Так собі питаю* (Нечуй-Левицький — Кайдашева сім'я) . . .

6. У 3. с. особового заіменника серед. род. (воно) Воно — чусть ся в укр. мові частенько первісне його значіння¹⁾, значіння вказового заіменника „це“, н. пр.:

Як би з ким сісти, хліба зїсти, промовить слово, то воно хоч і якнебудь на сім світі, а все б таки якось зжилось (Шевченко). *Щоб воно було, коли б усяк куди хтів, туди йшов* (Миршій)...

Це значіння так і чусть ся в реченнях, і в нашій мові на цьому місці вживаєть ся побіч „воно“ й *це* [се] (§ 2096), н. пр.:

Чом це ти не підвела припїчка? (Нечуй-Левицький). *Що се стало ся з тобою?* (Франко)...

Часто такі заіменники тільки доповняють думку, і відчувають ся як прислівники (пор. низче).

пор. *Чи воно чоловік без талану родить ся, чи талану в Бога не зробить?* (Тобілевич). *Чарка в тебе невелика, то воно можна це по одній* (Кропивницький). *В обороні свого села поляє Максим — так воно і треба* (Франко). *Що воно значить, що на вступі в нове життя мені перебігає дорогу оця скотина в людській подобі?* (Франко). *Говорили, як то воно добре, коли корову призвичаєно доїти ся без теляти* (Кримський) . . .

7. Родового відм. 3. ос. сер. род. (його) вживаєть ся часто його = це в таких реченнях, в яких сам себе питаєш, в яких зявляєть ся непевність, розмірковування; частенько ця форма відчуваєть ся як прислівник, а не заіменник, н. пр.:

Хто його знає, коли ті діла покінчаю (Тобілевич). *Йдучи додому, він роздумував, як його до батька-матері підступити* (Миршій). *Тай як його одній прожити літа молодії?* (Шевченко)...

Ця форма теж відповідає прислівниковому значінню заім. *це* (гл. вище).

пор. *Розпали вогонь, хоч обсушу ся, бо як його таким іти додому.* (Леся Українка). *Як же його в неволі жити без надії?* (Шевченко). *Як землі під картоплю нема, куди його думати про розжу!* (Франко). *Можє, роботу думає найти собі, або що, хто його знає!* (Васильченко). *Хто його там думає свататись?* (Нечуй-Левицький). *Як ти його спряжеш коня з волон?* (Тобілевич). *Як таки його зелену жабку з дружину брати?* (З казок Рудченка). . .

8. Про „ся“ — гл. § 310.

¹⁾ Річ у тому, що на зивн. відм. 3. ос. одн. і множ. (*він, вона, воно, вони*) був колись заіменником указовим і визначав стільки, що: *той, сей* (пор. староукр. *во дни они* = в ті дні, як читаєть ся в свангелії); але ж із часом це значіння стратилось, як і стратилась ціла відм. і на цього заіменника (оного, оному і т. д.), і він почав уживати ся як особ. заім. 3. ос., який знов утратив форму називного відм. [яка це була форма, можна зміркувати з присвоєн. заім. (гл. § 208): *мій, моя, мов, мої*, як відкинути в переду „мо“ — отже: *і, я, є, множ.: ї*].

8. ПРИСВОЙНІ ЗАІМЕННИКИ.

208. У присвійних заіменниках чується то відміна 3. ос. особ. заім. (гл. § 205), н. пр., *мій, моя, мое*, то відмінюють ся вони як прикметники (*наш*).

Мій, твій

а) Мій, твій, свій

Відмінок:

О д н и н а

	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. Н. (хто, що є?)	мій (брат, кінь, стіл)	моя (сестра)	моє (поле)
2. Р. (кого, чого нема?)	моєго, мого	моєї, мої	моєго, моє
3. Д. (кому, чому дають?)	моєму, мому	моїй	моєму, моє
4. З. (кого, що бачать?)	моєго, мого (брата, коня) мій (стіл)	моєю (сестру)	моє (поле)
5. К. (кликаємо:)		мій (брате, коню)!	моє (поле)!
6. О. (ким, чим тішать ся?)	моїм	моєю	моїм
7. М. (у кім, чим кохають ся?) у	моїм	моїй	моїм

М п о ж и н а

на всі три роди

1. Н. (хто, що є?)	мої (брати, коні, столи, сестри, поля)
2. Р. (кого, чого нема?)	моїх
3. Д. (кому, чому дають?)	моїм
4. З. (кого, що бачать?)	моїх (братів) мої (коні, столи, сестри, поля)
5. К. (кликаємо:)	
6. О. (ким, чим тішать ся?)	моїми
7. М. (у кім, чим кохають ся?) у	моїх! ¹⁾

¹⁾ У старших західно-укр. письменників зустрінете в орудн. вдм. одн. жіноч. роду наричеві форми на -ев, -йов, н. пр.:

Всіх дивує, габить гадков своєв (= гадкою своєю) [Могильницький — Скит Манявський]. Віччесь чотири парі . . . я в мойов Одонійков голубков (Федькович). Сті . . . не твійов руков чожає будє жниво (Франко). Андрій Зборюк з своїов старинєв (Федькович) . . .

На Буковині, на Підгіррі і в Карпатах живуть форми оруд. множ.: *твоеми, своєми*, і вони подібують ся в Федьковича, н. пр.:

Такий і здаєть ся твоєми грішми (Ангел-Хранитель) . . .

На Волині живуть іще форми родовика одн.: *меї, твеї, свої*, і сям і там стрінете їх по книжках,

пор. *Не зміню гадки своєї (Франко) . . .*

Таких форм тепер уже ніхто в письменстві не вживає, і їх уживати не можна.

Ціком так само відмінюють ся присвійні заіменики: твій, твоя, твоє; свій, своя, своє.

ЗАРВАГА. 1. У відміні цих заімеників сям та там у род. і дав. влм. чол. і середн. роду зустрічають ся ще старші форми: Мого, могому

мого, твого, свого

могму, твому, своєму

пор. *Твого мужа не слухати . . . , ноги мий твому заступникові* (Федькович — Як козам роги виправляють) . . .

ЗАВВАГА. 2. У відміні цього заіменика наголос дуже рухомий. Ми кажемо: Наголос

мо́го й мо́го, тво́му і тво́му

мо́їм і мо́їм, тво́ї і тво́ї, сво́їх і сво́їх . . .

б) Наш, ваш Наш, ваш

Відмінок:

О д н и н а

	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. Н. (хто, що є?)	наш (брат, кінь стіл)	наш-а (сестра)	наш-е (поле)
2. Р. (кого, чого нема?)	наш-ого	наш-ої	наш-ого
3. Д. (кому, чому даю?)	наш-ому	наш-ій	наш-ому
4. З. (кого, що бачу?)	наш-ого (брата, коня)	наш-у (сестру)	наш-е (поле)
	наш (стіл)		
5. К. (кличу:)	наш (брате)!	наш-а (сестро)!	наш-е (поле)!
6. О. (ким, чим тішу ся?)	наш-им	наш-ою	наш-им
7. М. (у кім, чім кохаюсь?)	у наш-ім	наш-ій	наш-ім

М н о ж и н а

на всі три роди

1. Н. (хто, що є?)	наш-і (брати, коні, столи, сестри, поля)
2. Р. (кого, чого нема?)	наш-их
3. Д. (кому, чому даю?)	наш-им
4. З. (кого, що бачу?)	наш-их (братів)
	наш-і (коні столи, сестри, поля)
5. К. (кличу:)	наш-і (брати...)!
6. О. (ким, чим тішу ся?)	наш-ими
7. М. (у кім, чім кохаюсь?)	у наш-их

Як бачимо, заіменник *наш, наша, наше* відмінюється цілком так, як прикметник твердої відміни (пор. § 199).

Таксамо відмінюється *ваш, ваша, ваше*¹⁾.

Рідко стрічають ся поетичні форми: *нашя, нашес, нашів,*

пор. *Щастя нашеє скляне* (Хримський) . . .

ого, її, їх

в) Його, її, їх

Присвійний заіменник третьої особи: *його, її, їх* — це родов. відм. особового заіменника 3. особи (пор. § 192). Він не відмінюється ся, отже:

Р. від. од.:	[бою ся]	його собаки,	її собаки,	їх собаки
Д. „ „	[даю їсти]	„ собаці,	„ собаці,	„ собаці
З. „ „	[бачу]	„ собаку,	„ собаку,	„ собаку
О. „ „	[тішу ся]	„ собакою,	„ собакою,	„ собакою
М. „ „	[кохаю ся]	у „ собаках,	„ собаках,	„ собаках і т. д.

їхній

г) Їхній

За те заіменник *їхній, їхня, їхнє* відмінюється як прикметник м'якої відміни (пор. § 201), н. пр.:

	чол. рід	жін. рід	сер. рід	
Р. відм.:	їхнього,	їхньої,	їхнього	— множ.: їхніх
Д. „ „	їхньому,	їхній,	їхньому	— „ їхнім
О. „ „	їхнім,	їхньою,	їхнім	— „ їхніми
М. „ „	в їхнім,	їхній,	їхнім	— „ в їхніх і т. д.

Про заступство місцев. одн. давальн. у чоловічому й серед. роді усіх цих заіменників гл. §§ 207, 2021, 3.

Треба мати на увазі, що цього заіменника загалом уживається дуже зрідка, й що куди частіше кажутся ся просто: *їх* (у західно-українських говорах *його* зовсім немає).

пор. *Коли б мене покинули ледачі, щоб я їх кривд, змагання їх не бачив* (Куліш) . . .

¹⁾ Про західноукр. нарічеві форми орудн. відм. одн.: *нашов, вашов*, гл. § 202, примітка . . .

Та ще в Федьковича зустрінете старі форми родовика й давальника: *нашого, нашему*, пор. *І Василеві нашему немає (= немає) догани* (Як козам роги виправляють) . . .

Розуміється, що *їх* уживати не можна.

4. УКАЗОВІ ЗАІМЕННИКИ.

209. Указові заіменники мають свою окрему відміну; вона мала вплив на нову відміну прикметників (гл. § 198).

а) Той, та, те

Той, та,

Відмінок:

О д и н и н а

	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. Н. (хто, що є?)	той (брат, кін, стіл)	та (сестра)	те (перо)
2. Р. (кого, чого нема?)	того	тої, тієї	того
3. Д. (кому, чому даємо?)	тому	тій	тому
4. З. (кого, що бачимо?)	{ того (брата, коня) той (стіл)	ту	те
5. К. (кличемо:)	—	—	—
6. О. (ким, чим тїшимо ся?)	тим	тою, тією	тим
7. М. (у кім, чим кохаємось?)	у тім	тій	тім

М н о ж и н а

на всі три роди

1. Н. (хто, що є?)	ті (брати, коні, столи, сестри, пера)
2. Р. (кого, чого нема?)	тих
3. Д. (кому, чому даємо?)	тим
4. З. (кого, що бачимо?)	{ тих (братів) ті (коні, столи, сестри, пера)
5. К. (кличемо:)	—
6. О. (ким, чим тїшимо ся?)	тими
7. М. (у кім, чим кохаємось?)	у тих

Таксамо відмінюють ся: отой (ота, оте), тамтой (тамта, тамте).

Зложені форми — називн. вдм. жін. род.: тая, сер.: теє, називн. і знах. відм. множ.: тії, знахідн. вдм. оди жіноч. роду: тую — вживають ся в поезії (віршах)¹⁾, н. пр.:

Чи се тая криниченька, що я воду брав? (нар. пісня). Воруши і цеє й теє (Кононенко). А я тую чорну хмару рукавом розмаю (нар. пісня). Не так тії вороги, як добрії люде (Шевченко). Тії співи та квіти ясні пригадаю (Леся Українка) . . .

¹⁾ У письменстві зустрінете ще такі нарічеві форми в відміні цього заіменника:

Н. і З. вдм. сер. род. — то (гал.)

Р. „ жін. „ — ї (полт.), меї (волн.)

О. „ „ „ тов (гал., бук.)

пор.: Може бути . . . Бог то (= те) знає (Лепкий).

Поведи мене сам до тії катової сокири (Старицький).

Лекше самотою жсаль зносити за тов долеє (Воробкевич) . . .

Так загально, тепер цих форм уже не вживають у письменстві.

Про заміну місцев. відм. чол. роду одн. — давальн. гл.
§ 207 з.

Сей, ся, се Відмінок:

б) Сей, ся, се

О д н и н а .

	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. Н. (хто, що є?)	сей (брат, кінь, стіл)	ся (сестра)	се (перо)
2. Р. (кого, чого нема?)	сього	сеї, сієї	сього
3. Д. (кому, чому даємо?)	сьому	сій	сьому
4. З. (кого, що бачимо?)	сього (брата, коня) сей (стіл)	сю	се
5. К. (кличемо:)	—	—	—
6. О. (ким, чим тішимо ся?)	сим	сею, сією	сим
7. М. (у кім, чім кохаємось?)	у сім	сій	сім

М н о ж и н а

на всі три роди

1. Н. (хто, що є?)	сі (брати, коні, столи, сестри, пера)
2. Р. (кого, чого нема?)	сих
3. Д. (кому, чому даємо?)	сим
4. З. (кого, що бачимо?)	сих (братів) сі (коні, столи, сестри, пера)
5. К. (кличемо:)	—
6. О. (ким, чим тішимо ся?)	сими
7. М. (у кім, чім кохаємось?)	у сих

Цей, ця, це Цілюком таксамо відмінюють ся заіменик: цей, ця, це
(= отсей, отся, отсе), отже:

	чол. рід	жін. рід	сер. рід	множ.
Р. вдм.:	цього	цеї, ції	цього	цих
Д. „	цьому	цій	цьому	цим
О. „	цим	цею, цією	цим	цими
М. „	у цім	цій	цім	у цих

Поетичні вложені форми:

Н. вдм.	жін. роду:	ся (ця),	сер.: сеє (цеє)
З. „	„ „	сюю (цюю)	
Н. „	„ „	сії (ції) ¹⁾	

Про прислівн. знач. це гл. стор. 213.

¹⁾ Старші, тепер уже нарічеві форми: род. і дав. відм.: сего, цего, сему, цему — стрічають ся й досі в західно-укр. письменників, н. пр.:
Витайте, ясні си, на віках сего люду! (Франко — Нове життя).

в) Сам, сама, само

Сам

Заіменник: сам (самий), сама, само відмінюється — як прикметник (гл. § 199).

У множині назив. вдм. може мати закінчення -и (сами) й -і (самі).

Ріжниця в відміні між сам і самий (як у моск. мові) немає.

Поетичні форми: *самал, самев, самую, самії*.

Інші укасові заіменники відмінюються як прикметники (§ 199).

Про заміну місцев. вдм. даваль. у чол. і сер. р. указових заім. гл. § 207 з.

ЗАВВАГА. В українській мові заіменник сам (самий) має часто значіння *один*, н. пр.:

Самий (— один тільки) *борець та борець без нічого що-дня як їсти, то хіба наїси ся? Уже тобі не даром так солодко сидіти самії дома* (Із казок Рудченка). *Батько кликав їх вечеряти й не діждав ся; мусів сам вечеряти* (Нечуй-Левицький) . . .

А то для скріплення самотності сполучується *самий* і з числівником *один* (§ 214), н. пр.:

Він ставав на молитвах осторонь од других сам один (Нечуй-Левицький). *Сам один, як палець* (Номис) . . .

Про самий у значінні третього ступня гл. § 196, стор. 193.

Дійшовши до сего місця, клав наперед себе фляшку горілки й пив (Стефаник — Майстер). *Як сему справді так, то перепроси його* (Федькович). *Та я цього легіня десь видів* (Федькович) . . .

Тільки ж Франко в нових виданнях своїх творів усюди, де тільки міг, виправляв ці форми на наддніпрянські й писав: *сього, сьому*.

Інші західно-українські форми — то орудн. оди.: *сев, цев*, пор.: *Ідїть цев вулицев удолину* (Стефаник). *Тїло масти оцев мастев* (Федькович — Три як рідні брати) . . .

Таких форм уживати не можна; їх уже й ніхто не вживав, а Стефаник уживав їх тільки в розмовах, віддаючи докладно й вимову, й форми своїх героїв, підгірських селян.

За те на Лівобережжі часто стрічаються у множині форми: *цїх, цїм, цїми* — утворені на зразок: *усїх, усїм, усїми*, й дехто так і нише, пор. *Я чув од вас сїми ушима* (Куліш — Комедія помилок Шекспіра).

І тих форм уживати не слід.

5. ПИТАЙНІ ЗАІМЕННИКИ.

210. Питайні заіменники то мають свою відміну (хто що), то відмінюються як присвійні заім. (чий), то як прикметники (котрий . . .)

Хто, що	а) Хто, що		
	чол. і жін. рід	середн. рід	
	Відмін ок:	(особи)	(річі)
	1. Н.	хто?	що?
	2. Р.	кого?	чого?
	3. Д.	кому?	чому?
	4. З.	кого?	що?
	6. О.	ким?	чим?
	7. М.	у кім?	у чім?

Наголос **ЗАВВАГА 1.** При приіменниках у род. і дав. вдм. перескакує наголос, отже:

когó (боїш ся), але — *у ко́го* (був сьогодні)?

чо́гó (нема), „ — *ради чо́го* (це робиш)?

Таксамо наголос перескакує в тих самих відмінках у зложенім (невизнач.) заіменнику: ніхто, ніщо, який зовсім таксамо відмінюється як „хто“, гл. § 212б:

Р. (когó?) ніко́го (чогó?) нічо́го

Д. (кому?) ніко́му (чому?) нічо́му . . .

Віщо **ЗАВВАГА 2.** Перед приіменниками на, за, через, про знач. вдм. сер. роду має рівнобіжну форму „віщо“ [на віщо, за віщо, через віщо, про віщо — побіч: на що, за що, через що, про що, гл. § 67], н. пр.:

За віщо ти парубка в холодну посадив? (Тобілевич). *За віщо ж розрада? Для чого немилі братам наші щирі жадання* (Старицький). *Знаєш, брате мій, за віщо?* Я ти (= тобі) скажу, *задля чого* (Федькович). *Та коли з мене не людина, а клубок нервів, то на віщо я животію* (Кримський). *Про віщо б йому віно здало ся* (Федькович) . . .

Що за **ЗАВВАГА 3.** Часто замість який, котрий уживається в називн. одн. і множ. що за, н. пр.:

Що за люде? З Черкас (Словар Грінченка). *Ой, що ж то за хлопець хороший, вродливий? Що то за дівчина крїй його?* (Куліш). *Ой, що ж бо то та за ворон, що по морі крякає?* (народ. пісня). *Що то за вихід такий, що тільки в день його можна бачити?* (Франко). *Що то за хороші, за молоді парубки!* (Марко Вовчок) . . .

Як видно із прикладів, то задля наглядности додасть ся ще й то.

Рідко коли такі форми стрічають ся в иньчих відмінках, н. пр.:

Що в за дівчині я закохавсь (Кримський)¹⁾ . . .

ЗАВВАГА 4. Часто заім. що, та ще й у сполуці з то **Що то** (що то), має значіння скільки, н. пр.:

Що то плачу, що то гомону було та страху по селу! (Ровчок).

Що ж то зібралось народу, так, Господи, твоя воля (Квітка)..

Сюди належить: **що сили, що мога.**

Цілкою таксамо як: хто? що? відмінюють ся невизначені заіменники (§ 2126):

декто, децо (декого, дэчого; декому, дэчому . . .)
хтось, щось (когось, чогось; комусь, чомусь . . .)
хтобудь, щобудь (когобудь, чогобудь; комубудь, чомубудь...)

б) Чий, чия, чие

Чий

О д н и н а

М н о ж и н а

Відм.	чол. рід	жін рід	сер. рід	на всі роди
1. Н.	чий (брат, кінь, стіл)	чия (сестра)	чие (перо)	чий (брати, коні, сестри, пера)
2. Р.	чийого	чией	чийого	чийих
3. Д.	чийому	чией	чийому	чийім
4. З.	{ чийого (брата, коня) чий (стіл)	чийю	чие	{ чийих (братів) чийі (коні, столи...)
6. О.	чийім	чиейю	чийім	чийіми
7. М.	у чийім	чийім	чийім	чийих ²⁾

І тут наголос теж рухомий: чийі́ого, чийі́ому . . .

в) Котрий, який

Питайні заіменники **котрий** (котра, котре, котрі), **який** **Котрий, який** (яка, яке, які) відмінюють ся як прикметники твердої відміни (пор. § 199).

¹⁾ Краще буде: *В що за дівчині я закохавсь.*

²⁾ У род. і дав. вдм. чол. і сер. род. оди. находять ся в письменстві старші (тепер уже наричеві) форми: *чиего, чиему* (гл. § 208, прим. 1).

Таксамо ніхто вже з письменників не вживав наричевих західноукр. форм орудника жіноч. р.: *чиев, чийов*, і родов. жіноч. р.: *чийі* (чиейі)

Про форми давальн. відм. замість місцевого в усіх питайних заім. гл. § 207 з.

6. ВІДНОСНІ ЗАІМЕННИКИ.

211. Відносні заіменники відмінюють ся таксамо, як ті ж самі питайні заіменники (хто, котрий, який), гл. § 210.

Та є ще в українській мові окремий відносний заіменник „що“, який сполучуєть ся з 3. особ. заім. особового. Особовий заіменник відмінюєть ся, „що“ лишаєть ся невідмінне. Ось як виглядає ця відміна:

що він	О д и н а			М н о ж и н я
Відм.	чол. рід	жін. рід	сер. рід	на всі роди
1. Н.	що (він)	що (вона)	що (воно)	що (вони)
2. Р.	що його	що її	що його	що їх
3. Д.	що йому	що їй	що йому	що їм
4. З.	що його	що її	що його	що їх
6. О.	що ним	що нею	що ним	що ними
7. М.	що в нім	що в ній	що в нім	що в них

У називн. одн. і множ. особового заіменника звичайно не додаєть ся.

пор.: Н. вдм. *Показав їй на ніс, що (= який) був чимось замазаний (Свидницький — Люборадські). Подивляяли Мирославу, що (= яка) могла вдатися в боротьбу зі звірюкою (Франко)...*

Р. вдм. *Ой, чия то хата з краю, що її не знаю? (нар. пісня)...*

Н. і Р. вдм. *Не той пан, що надіє жулан, а той, що в його щире серце (народн. припов.)...*

З. вдм. *Чи ж то тая дівчинонька, що її... бив (нар. пісня). Мала сина Ілаша, що ми за нього говоримо (Федькович)...*

М. вдм. *Біда тій курці, що на ній сокола заправляють на лови (Грінченко, Словар IV, 525)...*

Н. вдм. множ. *Обризгають ся звільна всі пуга, що влязали нас з давнім життям (Франко)...*

Р. вдм. *Так отакі там були, що їх уже й сон не брав (Квітка)...*

М. вдм. *Спинували ворога засіками, що ними в тісних місцях завалювано дорогу (Франко)...*

Усюди „що“ має значіння: *котрий, який.*

Часто, коли зміст ясний, особовий заіменник і в інших відмінках цілком пропускаєть ся, й лишаєть ся саме що.

пор.: *Чи то тая дівчинонька, що (= в неї) на горі хата (нар. пісня). Той*

Шварц, що в суду (= його) назвали (Франко). Ти замасаний, як та ганчірка, що (= нею) казку затикають (Тобілевич). Це той, що (= над ним, в нього) на селі ти насміла ся колись (Шевченко). Я позичила йому ті гроші, що (= їх) за хату й худобу галла (М. Вовчок). Ворон клеє ті карі очі, що (= їх) ти цілувала (Шевченко) . . .

Що до вживання відносних заміників, то всі вони (що котрий, який) вживають ся побіч себе без ніякої ріжниц у значінні (гл. § 379).

7. НЕВИЗНАЧЕНІ ЗАІМЕНΙΚИ.

212. Із невизначених заміників тільки заміник *увесь* має окрему відміну, всі інші відмінюють ся то як інші заміники (*дехто, ніхто . . .*), то як прикметники (*котрийсь . . .*)

	а) Увесь, уся, усе			Увесь
	О д н и н а		М н о ж и л я	
ідм. чол. рід	жін. рід	сер. рід	на всі роди	
Н. увесь	уся	усе	усі	
Р. усього	усеї, усїєї	усього	усіх	
Д. усьому	усїй	усьому	усім	
З. { усього як (заступає особ., звір.) увесь (як заступає річ)	ую	усе	{ усіх (як заступає особу чол. роду) усі (як заступає звір., річ., жін. і сер. р.).	
К. —	—	—	—	
О. усім	усею, усїєю	усім	усіма,	
М. в усім	в усїй	в усім	в усіх ¹⁾	

¹⁾ Нарічеві західноунр. форми:

Р. вдм. чол. і сер. роду: *усего*, жін.: *усьої, усїї* (наддніпр.)

Д. „ „ і „ „ *усему*

О. „ жіночого „ *усьов, усев* (пор. § 195, прим. надол.)

Н. „ середнього „ *усьо, чол. усьой (всїй)*

Тансамо нарічевими являють ся лівобережні форми:

Р. вдм.: *всїх* (на подобу: *сїх*)

Д. „ *всїм* „ „ *сїм*

О. „ *всїми* „ „ *сїми*

М. „ *у всїх* „ „ *в сїх*)

пор.: *Лаговський, кусаючи з усїї моці губу, пішов геть* (Кримський).

Набрав хліба, соли, набрав усего, що в дім потрібно (Федькович).

Провалися в ню (гору), королю, із усев ватагов (Федькович).

Прокладав йому усїй спів (Нечуй-Левицький).

Всьо то разом нанизане, вчинить ся намистом (М. Шашневич).

А над усім, як вільний птах, вогневе слово літає (Стах-Чернасенко)...

Що всі ці форми можуть у назвуку мати й „в“, про це гл. § 60. Через те й місцев вдм. може виглядати ще так:

у всім, у всій, у всіх, і, навіть (на осн. § 61)
ув усім, ув усій, ув усіх або
уві всім, уві всій, уві всіх

пор.: *Задзвонили в усі дзвони по всій Україні* (Шевченко).
Я розтік ся всіма сторонами (Куліш)...

Хтось,
дехто,
ніхто

б) Такі невизначені заіменики як:

хтось (щось), *дехто* (дещо), *ніхто* (ніщо),
хтобудь (щобудь), *абихто* (абищо)

відмінюють ся як хто, що (гл. § 210а), а власне відміняють ся тільки „хто, що“, решта ж лишаєть ся невідмінна, отже: Р. вдм.: когось (чогось), нікого (нічого), абикого (абичого) Д. „, комусь (чомусь), нікому (нічому), абикому (абичому)...

ЗАВВАГА 1. Заіменики *ніхто* (ніщо), *ніякий*, *нікотрий*, *дехто* (дещо) у сполуці з приіменниками в українській мові можуть розділювати ся приіменниками, або приіменики можуть стояти перед нерозділеним заімеником (у моск. мові все розділяють ся):

<i>ні за що</i>	й	<i>за ніщо</i>		<i>ні в чім</i>	і	<i>в нічім</i>
<i>ні з ким</i>	і	<i>з ніким</i>		<i>де з ким</i>	і	<i>з деким</i>
<i>ні за котрого</i>				<i>і за нікотрого</i>		
<i>ні в якім</i>				<i>і в ніякім</i>		<i>...</i>

пор. *Я ні з ним не поділю мою тюрму, мої кайдани* (Шевченко).
Не виявила перед ніким з домашніх (Франко).

Такого філософа я не знаходив ні в якій книжці (Нечуй-Левицький).
За ніякі скарби життя не купиш (Франко).

Був бідний, та з нічого розвів децю (Нечуй-Левицький) . . .
а навіть:

За нізащо били ся (Франко) . . .

ЗАВВАГА 2. Родов. відм. заім. *ніщо* з наголосом на першій частині вложення — *нічого* вживаєть ся у значінню: *нема чого*, н. пр.:

Робити нічого (Номис). *А квапитись нам нігочо* (Франко) . . .

пор.: *Немає слов, немає сльоз, немає нічого* (Шевченко) . . .

Тих усіх форм у письменницькій мові вживати не треба. Крім того, в називн. (з нахідн.) відмінку чол. роду ще дуже часто стрічаєть ся неподвозна форма: *весь*, н. пр.:

Я ж весь вік свій, весь труд тобі дав у незломнім завязттю (Франко) . . .

Подібне значіння має давальн. відмін. заім. *ніхто*, таксамо в ь. зреміною наголосу, н. пр.:

Нікому (= нема кому) *хустя випрати, головоньку змити* (Коцюбинський) . . .

пор. *Молітьсь Богові святому, молітьсь правді на землі, а більше на землі нікому не поклонітьсь* (Шевченко) . . .

ЗАВВАГА 3. Коли гадка заперечена, або загалом перед невизначеним заміником стоїть слівце, що вказує на заперечення (н. пр., *без*), то в українській мові мусить бути й невизначений заміник заперечний, отже:

ніхто не брав (не — всі не брали),

нікому нічого не хотіло ся (не — всім нічого не хотіло ся)
пор.: *Горь словами не розкажуть ся нікому ніколи-ніколи ніде на світі* (Шевченко) . . .

без нічого (не — без усього),

без ніякого сумніву (не — без усякого сумніву) . . .

пор. *Батька випустили з тюрми без одержі, без нічого* (Нечуй-Левицький) . . .

Тільки ж дуже рідко, під чу жим впливом (московським, німецьким) зустрінете в таких випадках у деяких письменників невизначений заміник у притакливому значінні, н. пр.:

Ні хто любив мене, вітав, і я хилив ся ні до кого (Шевченко). *Всім* (замість: нікому) *не хотіло ся йти спати* (Нечуй-Левицький) . . .

в) Тесаме що під б, відносить ся до відміни невизначених заміників:

котрийсь, котрийбудь, декотрий . . .

якийсь, якийбудь, деякий і т. д.

Відміняють ся *котрий, який* (гл. § 210в), решта ж лишають ся невідмінна:

Р. вдм. *котрогось, котрогобудь, декотрого* . . .

Д. ,, *якомусь, якомубудь, деякому й т. д.*

пор.: *Живе до котрогось часу* (Номис) . . .

г) Таксамо і *чийсь, нічий* відмінюють ся як *чий* (гл. § 210б) отже:

Р. вдм. *чийогось, нічийого*

Д. ,, *чийомусь, нічийому* . . .

UNIVERSITY OF ALBERTA LIBRARY

Котрийсь,
якийсь,
чийсь

ЗАВВАГА. В оруднику й місцевнику одинн. чол. і сер. род. в таких заімеників, як: *хтось, якийсь, котрийсь, чийсь* після закінчення -им, -ім вставляється „о“, отже:

кимось, у котрімось (селі), *в якімось* (місті) . . .

пор.: *Марта догадалась, що батько за чимось прийшов* (Нечуй-Левицький). *Якимось куснем долота шкатулу лупають* (Франко) . . .

Таке „о“ появляється у множ. в род. і місц. вدم. після закінчення -их, н. пр.:

якихось (людей), *у чийхось* (руках) . . .

пор. *Мати вешталась коло якихось тісточок* (Нечуй-Левицький) . . .

То на те, щоб легше було вимовляти.

**Кожний,
жаден,
иньчий,
усяк...**

г) Заіменики: *кожен, кожний* (кожна, кожне), *жаден¹⁾* (жадна, жадне), *иньчий* (иньча, иньче), *инакший* (инакша, инакше), *усяк, усякий* (усяка, усяке), *всілякий* (всіляка, всіляке) — всі вони відмінюють ся як прикметники твердої відміни (гл. § 199).

4. Числівники.

XXXVIII. ЯК ПОДІЛЯЮТЬСЯ ЧИСЛІВНИКИ ТА ЯК ВОНИ ТВОРЯТЬСЯ.

213. Числівники — частини мови, що подають число предметів — ділять ся щодо свого значіння на сім відділів.

1. У мові, як у життю. У кожній громаді мусить бути *голова*. Він усьому дає провід, від нього виходить почин *роботи*, від нього йде поринок та лад, він *головніщий*, *главний*, *главнийший*, *главнейший*, *главнейший* і *главнейший* між усі друзі.

Так воно й зі словами, зокрема ж із числівниками. Не всі вони відразу склали ся, не в усіх їх сила однакова.

Головні Із них найважніщі ті, що подають тільки число предметів. Вони називають ся *головні*, бо вже від них творять ся *иньчі*. Вони відповідають на питання: *скільки?*

Це такі числівники:

один, два, п'ять, десять,

одина́цять, двана́цять, п'ятна́цять,

два́цять, три́цять, п'ятьдеся́ть, дев'ятьдеся́ть,

сто, тисяча, міліон . . .

¹⁾ Про значіння *жаден* гл. стор. 229., прим. 2.

2. Із головних числівників творять ся передусім такі, що **Порядкові** теж подають число предметів, але ж рівночасно вказують на те, як ті предмети йдуть один за другим по порядку, н. пр.:

*п'ятий, шостий, десятий, двац'ятий,
сотий, тисячний, мільоновий . . .*

Це **порядкові числівники**. Творять ся вони від **пнів** як творять ся **головних числівників** і то так:

а) від п'ять до дев'яносто — закінченням: **-ий, (-а, -е)**, н. пр.:

*п'ять — п'ятий, шість — шостий (шестий),
двадцять—двац'ятий, дев'яносто—дев'яностий, ,е,...;*
таким самим закінченням творить ся **порядковий числівник** од сто, тільки ж із род. **вдм. множ.**, отже:

сто, мн. ста, сот — с'тий, -а, -е;

б) від **головного числівника** тисяча творить ся **порядковий** — наростком **-ий (-а, -е)**:

тисяча — тисячний, -а, -е;

в) в **голов. числів.** мільон повстає **порядковий** — наростком **-овий (-а, -е)**:

мільон — мільоновий, -а, -е;

г) **головним числівникам**: один, два, три, чотири відповідають **порядкові, повитворювані** в иньчих **пнів**, і то так, **головному числівникові**

один відповідає **порядковий**: *перший, -а, -е, числівн.*

два „ „ *другий, -а, -е, „*

три „ „ *третій, -а, -е, „*

чотири „ „ *четвертий, -а, -е;*

д) як **головний числівник** складається в кількох чисел, то **порядковий** творить ся тільки в **останнього, н. пр.**:

*триста дев'яносто три — триста дев'яносто
третій, -а, -е,*

*тисяча дев'яносто двадцять — тисяча дев'яносто
двац'ятий, -а, -е . . .*

За **порядковими числівниками** питаємо **слівцями**:

котрий по порядку, котрий із ряду?

Збірні 3. Такі числівники як ось:
двоє (людей), *трьох* (калік),
четверо (курчат), *десятеро* (гусят) . . .

визначають збір предметів, тому то й вони так і звуться збірні. Їх можна півнати, як питати за ними слівцем: скілько?

Як творять І вони творяться від пнів головних числівників:

два — *двоє*,

три — *трьох*,

а від п'ять — наростком *-еро*, н. пр.:

п'ять — *п'ятеро*, шість — *шестеро*,

двацять — *двацяттеро* . . .

Збірний числівник *четверо* твориться з того самого пня, що й порядковий числівник:

чотирі — *четвер(-т-)и!* — *четверо*.

Розділові 4. Коли доводиться розділити число предметів, то вживаємо теж числівників головних, але додаємо до них приіменик *по*, н. пр.:

по одному (давальн. вдм.), *по два* (невідм.),

по десять . . .

У таких випадках ці головні числівники мають назву розділових.

Множні 5. Як якийсь предмет збільшається на скільки разів, помножується, [от як, н. пр., помножується

двічі, то стає він — *двоїстий*, *подвійний*,

як *тричі* — *троїстий*, *потрійний*, *трикратний*,

як *чотирі рази* — *почвірний*,

як *п'ять раз* — *п'ятькратний*,

як *стократ*, те стає — *стократний* . . .]

то такий числівник, який показує, скільки разів збільшився, помножився предмет, зветься **множним**.

У всіх множних числівників, як бачимо, містяться пні головних. Питаємося за ними слівцями: скількокрот, скількокротний?

Дробові 6. Коли хочемо висказати словами якусь певну частину роздробленої цілої речі, то вживаємо числівників **дро-**

бових¹⁾. Це власне головні числівники [одна, дві, три, чотири (частини), п'ять (частин) — чисельники], сполучені в порядковими числівниками жіночого роду (п'ята, сьома, десята, п'ятнадцята — знаменник), н. пр.:

одна п'ята (*п'ятина*), дві сьомі (*сьомині*),
три десяті (*десятини*), чотири п'ятнадцяті (*п'ятнацятині*),
п'ять двадцятих (*двацятин*) і т. д.

ЗАВВАГА. Слова: п'ятина, сьомина, десятина, п'ятнадцятина, двадцятина . . . щодо свого значіння дробові числівники — але у граматиці звичайно вважають ся іменниками.

Таксамо слова: *трійка, чвірка, п'ятка, десятка, сотка, четвертак* і т. д. (бо ж це назви частин або грошей) — все це іменники.

7. Коли не визначуємо докладно числа предметів, то **Невизначені** вживаємо числівників невизначених, н. пр.:

багато, мало, чимало, досить, кілька, кільканацять, кількадесять, кількасот, кількатисяч, кожний, увесь, ніхто, жаден і т. д.

ЗАВВАГА. Такі слова, як: *кожний, увесь, жаден²⁾, ніхто, ніякий* — можуть мати значіння невизначеного заіменника й невизначеного числівника. Відрізнити ці значіння одні від одних неважко.

Коли слова: *увесь, кожний, ніхто, жаден* . . . стоять самі про себе, замість імення предмету — то вони заіменники, н. пр.:

Усі (= Петро, Іван, Михайло...) *подерезіли. Жаден* (ні Петро, ні Михайло...) *не винен* . . .

Коли ж вони визначають, хоч і невизначене, але все-таки число предметів, то вважають ся числівниками, н. пр.:

Всі люде (скільки їх було) *подерезіли. Жаден із товаришів* (скільки їх було) *не винен.*

¹⁾ Слово „дріб“ (рос. дробь) ув укр. мові іменник чоловічого роду, § 146, примітка, стор. 141). То так кажемо: *справжній і несправжній дріб, множимо дріб дробом, вишукуємо для дробів спільний знаменник* і т. д.

²⁾ *Жаден* [жоден] уживається в укр. мові й у притакливого значінні, у значінні: *кожний*,

пор. *Звенигород був колись козачий зброд: од жадного двора козан виходив* [Куліш — Записки о Южной Руси]. *Боярам руки перевязували платками, такими, що по три копи жоден* (Квітка) . . .

XXXIX. ВІДМІНА ЧИСЛІВНИКІВ.

1. ГОЛОВНІ ЧИСЛІВНИКИ.

214. Із головних числівників тільки числівники один і два розрізняють роди. Усі інші знають для всіх родів тільки одну форму.

Один

а) Один, одна, одне

Відмінок:

О д н и н а

	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. Н. (хто, що є?)	один (чоловік, кінь, бриль)	одн-а (жінка)	одн-е (поле)
2. Р. (кого, чого нема?)	одн-ого	одн-ої	одн-ого
3. Д. (кому, чому даю?)	одн-ому	одн-ій	одн-ому
4. З. (кого, що бачу?)	одн-ого (чоловіка, коня) один (бриль)	одн-у	одн-е
5. К. (кличемо:)	—	—	—
6. О. (ким, чим тішу ся?)	одн-им	одн-ою	одн-им
7. М. (у кім, чім кохаю ся?)	в одн-ім	одн-ій	одн-ім

М н о ж н и а

на всі три роди

1. Н. (хто, що є?)	одн-і (чоловіки, коні, брилі, жінки, поля)
2. Р. (кого, чого нема?)	одн-их
3. Д. (кому, чому даю?)	одн-им
4. З. (кого, що бачу?)	одн-их (чоловіків) одн-і (коні, брилі, жінки, поля)
5. К. (кличемо:)	—
6. О. (ким, чим тішу ся?)	одн-ими
7. М. (у кім, чім кохаю ся?)	в одн-их

Як бачимо, один¹⁾ відмінюється як прикметник, тільки що род. в дм. одн. жін. роду може мати ще заім. форму *однієї*

¹⁾ Із нарічевих форм знайдете між наддністрянськими письмен.: оден, їден, їдня, їдно; та є ще й єден і єдин; орудн. відм. має в західноукр. говірках закінчення: -ов — *однов*.

пор.: *А скоро нам прицягу (= присягу, гл. § 66, 7) прочитали, звелі нас оден охвицер під арешт дати* (Федькович).

Там не єдну сироту вигодують чесні людкове, там не єден живить ся подільський каліка (М. Устиянович). *Мудрість і воля єго суть деє і єдно* (М. Шашкевич).

Чи раз, чи два — їдна біда (нар. поділь. приказка). *І на продаж тільки має (нацап) їдну Варвару* (Руданський).

Єдин гроші складає, а другий мішок шис (Номис) . . .

Таких форм уживати не треба.

(одні), орудн. вдм.: *однією*; назив. і знах. вдм. одн. сер. род. форму: *одно*.

пор. *Почали забігати з однієї хати у другу діти. Вспилась у бантину однією рукою* (З „Кайдашевої сім'ї“ Нечуй-Левицького). *Одно — безгілля, друге безглібля* (нар. дума) . . .

Про заступ. місцев. вдм. — даваль. у чол. і середн. роді, гл. відм. прикм. § 202.

пор. *На одному коні далеко не заїдеш і багато ваги не завезеш* (Нечуй-Левицький) . . .

1. Числівник один дуже широко вживається в укр. мові; відомий він передусім у фразах, таких, як:

один бдного (мос. другъ друга), *один бдному*¹⁾,
один у бдного, одні на бдних . . .

пор.: *Вони один бдного покшали* (Стороженко). *Зуби зачеркнулись один об один* (Кримський). *Витають ся один з бдним* (Федькович). *Спільна вигода присилувала їх помавати один бдному* (Нечуй-Левицький). *Хоч одні з друзими могли перекликати ся, але помогти одні бдним не могли* (Франко). *Діти почали прибгати одні до бдних* (Нечуй-Левицький) . . .

один по одному (спішать — Щоголів),
одним-один (= одніський § 1952),

пор. *Може, не плакати, мавши одним-одного щирого приятеля, тай того скласти на лаві* (Федькович). *Вона була одним-одна дочка в батька* (Квітка). *Отак стоїть одним-одна хатина* (Шевченко). *Тільки одним-одно хитало ся зелене дерево в степу* (Франко) . . .

в-бдно (= раз-у-раз),

пор.: *Слабовита була, ув-одно лежала* (Федькович) . . .
все одно (мос. все равно),

пор. *Інститут усе одно, що університет* (Нечуй-Левицький). *Нам усе одно: багнет, чи кнут* (Лепкий) . . .

всі до бдного (брешуть — Франко) . . .

2. Один має ще в укр. мові значіння невизначеного заміника в таких фразах, як:

одного дня, одного разу, одного ранку . . .

пор.: *Одного ранку сказано мені, що на черві Андрійко в некрути* (Марко Вовчок) . . .

Таке саме значіння чується в таких випадках, як: *був собі один чоловік, одна жінка* . . .

пор. *Був соб. один* (= якийсь) *чоловік, та вмерла в його жінка, а в його двох дітей зостало ся* (Зі збірн. Рудченка) . . .

¹⁾ Побіч того цілком правильно вживається ся фраза: *один у другого, один другому* і т. д.

пор. *Один у другого питаєм: на що нас мати привела* (Шевченко). *Обидві сім'ї насторожились о з на проти другої, як два півні, ладні кинутись один на другого* (Нечуй-Левицький) . . .

Два

Відмінок:

	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. Н. (хто, що є?)	два (сини, брилі)	дві (жінки)	два (пера)
2. Р. (кого, чого нема?)	двох	двох	двох
3. Д. (кому, чому даю?)	двом	двом	двом
4. З. (кого, що бачу?)	{ двох (синів) два (брилі)	дві (жінки)	два (пера)
5. К. (кличемо:)	—	—	—
6. О. (ким, чим тішу ся?)	двома	двома	двома
7. М. (у кім, чім кохаю ся?)	у двоох	двоох	двоох

Про двійню в жін. імен., гл. § 1582.

Про форми середн. роду: дві (яблуці, вікні . . .), гл. § 1684.

Таку ж відміну в деякими меленькими змінами мають усі числівники від *три* до *дев'яцьдесять*.

Три, чотири Відмінок:

	три	чотири
1. Н. (хто, що є?)	три	чотири (сини, брилі, сестри, поля)
2. Р. (кого, чого нема?)	трох	чотирох
3. Д. (кому, чому даю?)	трьом	чотиром
4. З. (кого, що бачу?)	{ трох три	{ чотирох (синів) чотири (брилі, сестри, поля)
6. О. (ким, чим тішу ся?)	трома	чотирма
7. К. (у кім, чім кохаю ся?)	у трох	чотирох

в) Три, чотири

Всі ті форми чують ся також із „мняким“ р, отже: *трьох, трьом, чотирьох, чотирьом*¹⁾.

ЗАВВАГА. Фрази *удвох, утрох, учотирох*, як роблять роботу двоє, троє, четверо разом (збірні, § 219) — тепер уже мають значіння прислівника (пишуть ся докупи).

¹⁾ Зустрічають ся ще й нарічеві форми: *трьох, трем, трема*, а далі *чтири, чтері, штири*.

пор. *Піджуєє ся на всі чтири ноги* (нар. приказ.). *Має я чтері волоньки* (Словар Грінченка). *Іди на штири вітри і на пятий шум* (нар. приказка).

На цілому заході України відома форма *чотири*, якої й уживають наддністрянські письменники,

пор.: *Та най же буде двацьять чотири* (голуби), *нема такого, щоб був милий* (гал. пісня) . . .

Таких форм уживати не слід.

г) Пять, шість, сім, вісім . . .

Пять . . .

Відм.

1. Н.	пять	шість	сім	вісім	девять
2. Р.	пятьох	шістьох	сімох	вісьмох	девятьох
3. Д.	пятьом	шістьом	сімом	вісьмом	девятьом
4. З.	{ пятьох (синів)	шістьох	сімох	вісьмох	девятьох
	{ пять (брилів, корів)	шість	сім	вісім	девять
6. О.	пятьма	шістьма	сімома	вісьмома	девятьма
7. М.	у пятьох	шістьох	сімох	вісьмох	девятьох

Відм.

1. Н.	дванацять	девятьдесять
2. Р.	дванацятьох	девятьдесятьох
3. Д.	дванацятьом	девятьдесятьом
4. З.	{ дванацятьох (синів)	девятьдесятьох
	{ дванацять (брилів, корів)	девятьдесять
6. О.	дванацятьма	девятьдесятьма
7. М.	у дванацятьох ¹⁾	у девятьдесятьох ²⁾

ЗАВВАГА 1. Орудний відмінок, як бачимо, має закінчення **-ма** тоді, як числівник кінчить ся в називн. мнякою шелестівкою. Коли ж шелестівка в називн. тверда, орудник кінчить ся на **-ома**.

ЗАВВАГА 2. Ті самі числівники — від пять до девятьдесять — можуть іще в род., дав. і місц. вдм. відмінити

¹⁾ Нарічені галицькі — не буковинські й не підгірські — форми, що подібують ся в гал. письменників: *дванайцять, тринайцять, двайцять, трийцять*, — звідсіля вже і *дванайцяттий, трийцяттий* . . . пор.: *Не встигли ми відійти, може, на двайцять кроків* (М. Шашкевич) . . .

Франко, Мартович, Стефаник — таких форм ніколи не вживають, й їх уживати не треба.

Таксамо не треба вживати московських форм: *дванадцять, тринадцять, тридцять*, — а далі: *дванадцяттий, тридцяттий* . . .

(Кримський пише одначе: *трицять* — Лаговський 19, хоч і *п'ятнайцять*, пор. *Став через мене п'ятнайцять лиш літ*) [Пальмове гілля, II].

²⁾ Балакають подекуди й пишуть: *дев'яносто* — та це москалізм; уживати такої форми не треба.

ся нерас як: „повість“ (§ 164), як іменники шелестівкової жіночої відміни, отже:

Н. вдм.	пять	шість	сім	вісім
Р. „	пят-и	шест-и	сем-и	восем-и
Д. „	пят-и	шест-и	сем-и	восем-и
М. „	у пят-и	шест-и	сем-и	восем-и

Тільки ж така відміна мало народня, то й ліпше її не вживати. При тому ж одначе орудник усе-таки шугять мати закінчення: -ма, -ома¹).

ЗАВВАГА 3. В укр. мові нема ріжниць в відміні т. зв. *суцільних, простих* (один, два, десять) і *вложених* (одинацять, двацять, п'ятьдесят) числівників. При тому в числівників від п'ятьдесят до дев'ятьдесят відмінюється, як ми бачимо зі зразка (стор. 233.) тільки друга частина вложення (у моск. мові обі части).

пор. *Зі стоп'ятъдесятьюх* (а не — п'ятдесяти) *спрае, покладених на дневнім порядку, скинено цілих вісімнацять* (Франко — Перехресні стежки). *Кождої весни, протягом більше вже як п'ятъдесятьюх літ, Захар пробував на Ясній Полянї* (Франко — Захар Беркут) . . .

А ось зразок відміни обох частин вложення:
Хіба тобі доведеться стирчати свій вік на двацятьох п'ятьюх карбованцях місячного жалування? (Кримський) . . .

Сорок

г) Сорок

Числівник сорок звичайно не відмінюється ся. Зустрічають ся форми:

Р. вдм.	— сорока і
О. „	— сорокма.

пор.: *Низенький чоловік літ коло сорока* (Франко). *Сорокма карбованцями визволиши ся* (Слов. Грінч. IV, 168). *Засунув йому в кишеню конверт із сорокма карбованцями* (Кримський) . . .

Сто

д) Сто

Числівник сто має такі форми:

Н. і З. вдм. одн. сто

Н. „	множ. ста (двіста, триста, чотиріста)
Р. „	„ сот (п'ятьсот, шістьсот . . .)
О. „	„ стома .
М. „	двійн. у формі: (дві)еті

Пор.: *Це город із стома церквами* (Шевченко). *І серце їх разить стома мечами* (Франко). *Моя дорога стома стежками дорожить ся по полі* (Стефаник) . . .

¹) Ніяким чином: п'яттю, шістью, семю, як нерас балакає українська інтелігенція з московська, вживати не можна — бо це чисті москалізми!

А так зрештою не відміняєть ся.

пор.: *Оддѣливши йому (= Турнові) сто* (орудн. — чим?) *з оном* (Котляревський — Енеїда) . . .

Не відміняють ся теж зложені ві сто числівники: двіста (двісті), триста, чотириста, п'ятьсот . . .¹⁾

То так кажемо:

Із триста (родов.) *козаків вернуло п'ятнацять.*

Роздано їду чотириста хлопцям (давальн.).

Пішов із п'ятьсот людьми (орудн.) *у похід.*

У сімсот серцях (місцев.) *горіла любов . . .*

Відміняєть ся, як бачимо, іменник, до якого числівник належить, а сам числівник не відміняєть ся (у моск. мові відміняють ся обі частини мови).

е) Тисяча

Тисяча

Числівник тисяча відміняєть ся як іменник жіноч. роду : якої відміни (пор. „задача,, гл. § 160).

Відмінок:

Однина

Множина

1. Н. (що є?)	тисяч-а	тисяч-і
2. Р. (чого нема?)	тисяч-і	тисяч
3. Д. (чому даю?)	тисяч-і	тисяч-ам
4. З. (що бачу?)	тисяч-у	тисяч-і
6. О. (чим тішу ся?)	тисяч-єю	тисяч-ами
7. М. (у чім кохаю ся?)	у тисяч-і	тисяч-ах

Однако ж і цей числівник може й не відміняти ся; головно не відміняєть ся він у множині, у сполуді з иньчими числівниками, н. пр.: *десять, двацять, сто . . . тисяч*²⁾.

є) Мілїон

Мілїон

Числівник мілїон відміняєть ся як іменник чол. род. твердої відм. (пор. „сусід“, § 150).

Одн.: мілїон, -а, -ові, -ом, -ї

Множ.: мілїон-и, -ів, -ам, -ами, -ах

¹⁾ Цікаво, що в українській мові ряд соток виходить поза тисячку. й нароє скривъ, по цілій Україні говорить: *одинацятьсот, п'ятнацятьсот, дев'ятнацятьсот . . .*

На жаль, письменники цурають ся тих форм, і волять уживати: тисяча сто, тисяча п'ятьсот, тисяча дев'ятьсот . . ., хоч це оригінальні форми, й головне: наші (ще їх мають Німці).

²⁾ У Галичині робить укр. інтелігенція велику помилку, вживаючи цього числівника в чоловіч. роді: *одн тисяч, два тисячі.*

Це явний польонїзм (tysiąc, dwa tysiące), й його треба оминати.

Загінки до відмінки головних числівників.

Зложені числівні імена

215. Зложені числові імена відмінюють ся так, що відмінюють ся тільки остання складова частина числівника, а не всі складові частини (як у московській мові), отже:

Н.	тисяча	двісті	трицять	пять
Р.	„	„	„	пятьох
Д.	„	„	„	пятьом
З.	„	„	„	пять (пятьох)
О.	„	„	„	пятьма
М.	в	„	„	пятьом

То так кажеть ся й пишеть ся:

Він дав гроші двіста п'ятьдесят тром людям (а не: двом стам п'ятьом десят'ом тром — або ще гірше в-московська: двум стам п'ятидесяти тром). *Лишиє ся з тисяч триста двацять вісьмома карбованцями доогу* (не — з тисячею трома стами двацятьма вісьмома) . . .

Згода числівників 1, 2, 3, 4

216. Уживаючи головних числівників із іменниками, треба завважити, що тільки числівники:

один, два, три, чотири

все годять ся з іменником у відмінку (числі — а числ. один і два в роді, гл. § 351), н. пр.:

Н. вдм.	один чоловік,	дві жінки,	три (чотири) села
Р.	„ одного чоловіка,	двох жінок,	трох сіл
Д.	„ одному чоловікові,	двома жінкам,	трьох селах і т. д.

Те саме бачимо у зложених числових імен (пор. § 215), н. пр.:

Н. вдм.	сто	двацять	два	роки
Р.	„	„	„	двома роками
Д.	„	„	„	двома роками
О.	„	„	„	двома роками . . .

пор. іще §§ 417 з, 419.

Згода числівників від 5 до 99

217. В головних числівників од п'ять до дев'яноста дев'ять у назив. і знах. вдм. згоди немає; після тих числівників стоить тоді все родовий відмінок (§§ 417 з, 424), н. пр.:

1. Н. (хто, що є?)	пять	дванацять	сімдесять
	(брилів)	(жінок)	(дерев)
4. З. (кого, що бачу?)	пять	дванацять	сімдесять
	(брилів)	(жінок)	(дерев)

У всіх ниньчих відмінках в: ода вже є, н. пр.:

2. Р. (кого, чого нема?)	п'ятьох (брилів)	дванацятьох (жінок)	сімдесятьох (дерев)
3. Д. (кому, чому даю?)	п'ятьом (брилям)	дванацятьом (жінкам)	сімдесятьом (деревам)
6. О. (ким, чим тішу ся?)	п'ятьма (брилями)	дванацятьма (жінками)	сімдесятьма (деревами)
7. М. (у кім, чим кохаюсь?)	у п'ятьох (брилях)	дванацятьох (жінках)	сімдесятьох (деревах)

Але більш так буває, що числівник у тих відмінках частіше ся невідмінний, а відміняється тільки іменем самим.

Не відміняють ся ніколи числівники при ліченню (рахованню, в арифметиці), і то не тільки як лічимо неназваними (голими) числами, але часто й названими (з іменниками), особливо, коли при них стоять приіменники,

пор. *У п'ятдесят бочках (місцев.) містять ся тисяча триста п'ятнацять (назв.) кварт оливи; як би її продати трицять людям (дав.), налічуючи на кожну людину по вісім кварт, то скільки і т. д.¹⁾*

2. ПОРЯДКОВІ ЧИСЛІВНИКИ.

218. Порядкові числівники відміняються як прикметники. Порядкові числівники твердої відміни (гл. § 199).

чол. рід жін. рід сер. рід множ.

1. Н. вдм. *перший перша перше перші*

2. Р. „ *першого першої першого перших* і т. д.

Таксамо:

другий (-а, -е), *другого* (-ої, -ого) . . .

четвертий (-а, -е), *четвертого* (-ої, -ого) . . .

сотий (-а, -е), *сотого* (-ої, -ого) . . .

тисячний (-а, -е), *тисячного* (-ої, -ого) і т. д.

¹⁾ А так, у головних чотирох разубах (діях) лічить ся, зовсім не відміняючи числівників.

1. **Додавання** (сложеніє) [додатників]:

один і три є чотирі (сума)

$$(1 + 3 = 4)$$

2. **Відімання** (вычитаніє) [від'ємного від від'ємника]

два від п'ять лишається три [лишок (остаток)]

$$(2 - 5 = 3)$$

3. **Множення** (умноженіє) [множного множником]:

два рази п'ять є десять (добуток)

$$(2 \times 5 = 10)$$

4. **Ділення** (дѣленіє) [дільного на дільник]:

п'ять у десять містить ся два рази (частка)

$$(10 : 5 = 2)$$

Числівник *третій* (-я, -в), відмінюється як прикметник
м'якої відміни, гл. § 201, отже:

третій (-я, -в), третього (-ьої, -ього), третьому (-ій,
-ьому) . . .

Про писання порядкових числівників числами гл. § 321.

3. ЗВІРНІ ЧИСЛІВНИКИ.

а) Обидва

Збірні **219.** Числівник *обидва* (-і)¹⁾ відмінюється як цілком як *два*:
обидва

1. Н. вдм. *обидва* (чоловіки, вікна), *обидві* (жінки)
2. Р. „ *обидвох* (чоловіків, жінок, вікон)
3. Д. „ *обидвом* (чоловікам, жінкам, вікнам)
6. О. „ *обидвома* (чоловіками, жінками, вікнами)
7. М. „ *обидвох* (чоловіках, жінках, вікнах).

б) Двоє, обоє, обидвоє, троє

Двоє, троє... Двоє, обоє, обидвоє, троє мають тільки назив. і знах.
вдм., а, зрештою, всі відмінки творять вони від: *два, об'а*¹⁾,
обидва, три (отже не мають свої відміни):

2. Р. вдм.: *двох, обох, обидвох, трох*

6. О. „ *двома, обома, обидвома, трома* . . .

Що правда, деколи (у наддністрянських письменників) стрічають
ся (на всі три роди) форми: *двоѣх, обоѣм*, але ж дуже рідко.

пор. *Від сього залежить щастє двоѣх людей* (Франко—Перехр. стежки).
Сили такі значні, що вистарчать для них обоѣх [матері й сина]
(Франко — Основи суспіль.). *Через оту вогняницю двоѣм людям вік*
заналастити (Федькович — Як козам роги виправляють). *Вибігли*
сини й винесли обоѣх [матір і батька] *із хати* (Стефаник) . . .

Замітити треба, що тут ніде різниці в відміні між чол.
(і сер.) і жіноч. родом. немає (пор. мос. *обоихъ, обѣихъ*;
ооимъ, обѣимъ і т. д.).

Таксамо не відмінюються здрібнілі форми цих числів-
ників:

двоѣкѣ (двійко), *двоѣчко*

обоѣко (обійко)

*троѣкѣ, трѣчко*²⁾.

¹⁾ На заході України живе ще числівник *об'а, обі*, й ті числівники
часто знаходять ся в зах. укр. письменників,
пор. *Об'а хороші, об'а багацькі сини* (Федькович) . . .

²⁾ Нарічево на Поділлі почуєте деколи оруд. вдм. *троєма*, але ж
цієї форми по книжках не вживають.

ЗАВВАГА. Числівника *обоє*, як іде мова про людей, уживаєть ся, звичайно, тільки тоді, як балакаєть ся про чоловіка й жінку, — як у гурті є жінки й чоловіки.

пор.: *Та емлемось милесенький обоє разом* (нар. пісня) . . .

За те двоє вживаєть ся, коли мова йде про двоє людей, навіть і того самого пола,

двоє господарів, двоє чоловіків . . .

пор. *Почас посилати учеників по двоє* (Слов. Грінч. I, 363). *Ото йдуть із ярмарку двоє господарів* (Руданськ.) . . .

На зразок *двоє* найдете вже й *обоє* в такому ж значінні [той самий пол],

пор. *Ходім каже, Уласович, на твою криницю подивитись* . . . *Тай пішли обоє* [варнак і москаль] (Шевченко—Москалева криниця) . . .

в) Четверо, пятеро, шестеро... десятеро...

Четверо, пятеро, шестеро, десятеро — і т. д. зовсім не відміняють ся, н. пр.: четверо
і т. д.

Лишив ся з шестеро дітьми.

Трицятеро й трос на подвіррячко твоє (нар. припов.).

На відмінок укавує іменик (чи иньче імня), до котрого числівник відносить ся.

ЗАВВАГА 1. Після всіх збірних числівників стоїть родовий відмінок (§§ 417 2, 422 г), отже:

двоє, трос, четверо, семеро . . . дітей, людей і т. д.

ЗАВВАГА 2. Такі збірні числівники, як: *пара, п'ятка, десятка, копа, сотка, тисячка* — це властиво іменики й відміняють ся як іменіки.

Про удвох, утрых, учотирох . . . гл. стор. 232, заввага.

4. МНОЖНІ ЧИСЛІВНИКИ.

220. Множні числівники відміняють ся як прикметники, коли мають прикметникову форму (відповідають на питання: *скількикратний?*), н. пр.: Множні

дволякий (папір), -ого, -ому . . .

троїста (музика), -ої, -ій, -у . . .

потрійне (число), -ого, -ому, -им (гл. § 199).

Коли ж вони відповідають на питання: *скількикрат?*, то не відміняють ся, як ось:

двічі, тричі, стократ і т. д.

5. РОЗДІЛОВІ ЧИСЛІВНИКИ.

Розділові 221. Розділові числівники не відмінюють ся:
по одному, по одній (даваль.), але — *по два, по три*
по п'ятьдесят . . . — усе невідмінне.

6. ДРОВОБІ ЧИСЛІВНИКИ.

Дробові 222. Дробові числівники в рахованню не відмінюють ся.
пор.: *Додай дві треті до всіх третіх*
відійми всім десятих від десятих п'ятнадцятих,
дві сьомі з десятих сьомих містить ся і т. д.

$1\frac{1}{2}$, $2\frac{1}{2}$,
 $8\frac{1}{2}$ і т. д.

Таксамо не відмінюють ся такі дробові числівники як:
півтора ($1\frac{1}{2}$), *півтретя* ($2\frac{1}{2}$), *півчварта* ($3\frac{1}{2}$),
півп'ята ($4\frac{1}{2}$), *півшоста* ($5\frac{1}{2}$), *півсьома* ($6\frac{1}{2}$),
піввосьма ($7\frac{1}{2}$), *півдев'ята* ($8\frac{1}{2}$) . . .

півтораста (150), *півтретяста* (250), *півчвартаста* (350) . . .

пор.: *Щоб тебе трясло півчварта року, поки витрясе пшениці копу*
(нар. приказка). *Ой виростеш, сину, за півчварта року, як княжа*
дитина (Шевченко — Сова). *Довжників було на півсьомі тисячі*
(Франко — Перехр. стежки). *Сімсот Турків, яничар чотиріста та*
бідного невольника півчвартаста (нар. дума) . . .

До речі сказати, що, крім *півтора* й *півтораста* (полтора,
полтораста), таких числівн. лів московська мова не знає.

7. НЕВИЗНАЧЕНІ ЧИСЛІВНИКИ.

Невизначені 223. 1) Невизначені числівники багато, кілька (кільки),
кільканацять, кількадесять відмінюють ся як два (п'ять), отже:

Р. вдм. багатьох, кількох, кільканацятьох

Д. „ багатьом, кільком, кільканацятьом

Н. „ багатьома, кількома, кільканацятьма

М. „ у багатьох, кількох, кільканацятьох

пор.: *Сила одного чоловіка або кількох людей* (Нечуй-Левицький).
Веліє кільком сторожам узяти його (Франко — Перехр. стежки) . . .

2) Усі иньчі невизначені заіменники: *мало, досить, кілька-*
сот, кількатисяч — не відмінюють ся.

Про увесь, кожний . . . гл. § 212а, в.

3) Сюди належить невідмінне „що“ у значінні: кожний,
звичайно в родовим відмінком (§ 4231), н. пр.:

що-дня, що-тижня, що-року (§ 317) . . .

пор. *Чуже поле поливають що-дня і що-ночі* [кожного дня й кожної
ночі] (Шевченко). *Що-дня і що-вечера* говорю у своїх думках отсе вже
десять літ (Франко). *Лижки ж ти судого маковогона що-п'ятниці до*
самого Великодня (Нечуй-Левицький). *Що-року* (Олесь). *Не що-*

день (не кожний день) *Великдень* (нар. приказ.). *А ти мене щораз ляскаш снами* (Куліш)

4) У західних частинах Іни стрічають ся *(с)тільки*, *(с)кільки* в відмінній (прикметниковій) формі у значінні: „багато“, н. пр.:

(с)тілький (час), *кілький* (великий) . . .

пор. *А то вже тілький час, тільки літ* (зі збірника Гнатюка). *Все моливсь і тільні грощі Богу в жертву положи* (Франко). *Йде той гріш через, Бог зна, кільні руки* (Франко). *Стільні літа жили люде у спокою* (Лепкий) . . .

5. Дієслово.

XL. ПОДІЛ ДІЄСЛІВ.

224. Дієслова, слова, що кажуть, що хто діє, що з ким дієть ся, розділяють ся за своїм значінням на декілька відділів, і то відповідно до того: а) що з дійством робить ся, які відносини в дійстві, б) як довго тягнеть ся дійство, чи закінчило ся, чи триває та в) яка вага дієслова, чи висказує воно саме по собі дійство, чи стає в допомогу другому дієслову, щоб дійство докладніше пояснити.

1. Щодо роду дійства.

1. Такі дієслова, як ось, н. пр.:

бю (собаку), *миєш* (руки), *читає* (книжку) . . .

Перехідні

показують, що дійство від одного предмету переходить на другий, то й через те такі дієслова називають ся перехідні.

2. Але ж є й дієслова, що їх дійство на другі предмети не переходить, а обмежуєть ся тільки на тому, хто його робить, н. пр.:

гуляю, кричиш, ходить . . .

Це дієслова неперехідні.

3. Буває й так, що дієслово перехідне, але ж дійство зворотні звертаєть ся на того, хто його виконує, н. пр.:

мию ся, чешеш ся, голить ся . . .

Це дієслова зворотні.

Іх пізнати по тому, що вони мають при собі зворотний замієник „ся“. Коли дійство не звертаєть ся на предмет,

Сімович, Граматика української мови.

що роботу виконує, а на *иньчий* предмет, то цього „ся“ немає, н. пр.:

мию (руки), *чешеш* (голову), *голить* (бороду) . . .

То так зворотні дієслова — це перехідні дієслова, тільки що предметом, на який діяство переходить, являється той, що роботу виконує.

Заіменикові 4. Та є й такі дієслова, що мають при собі заіменик „ся“ й без нього ніколи не можуть обійти ся, бо тільки вкупі зі „ся“ вони визначають, що хто робить, або що в ким робить ся, н. пр.:

бою ся, надієш ся, соромить ся . . .

Це дієслова — заіменикові або загальні.

Обопільні 5. Ще є й такі дієслова, як ось:

сварити ся (з братом), *подружити ся* (з товаришем),
зустрінути ся (зі сестрою), *воювати* (з ворогом) . . .

Ці дієслова показують на спільну роботу з кимось другим, виявляють щось таке, що разом із кількома предметами дієть ся.

Це дієслова обопільні.

2. Щодо тривання (вид) діяства.

225. Не всяке діяство однакове щодо тривку діяства (вид), не однакове щодо того, як довго триває діяство дієслова. Діяство могло почати ся й тягти ся, не дійшовши до кінця, а то й могло закінчити ся, до кінця дійти, отож і через те й дієслова бувають різні.

Недокопані 1. Як сказати:

(я) *робив*, (ти) *скакав*, (він) *читав* . . . ,

то кожний зрозумів, що діяство, на яке вказують дієслова:

робити, скакати, читати,

до кінця не доведене, до кінця не дійшло.

Це дієслова недокопані.

Та ще і в недокопаному діястві бувають різні відтінки.

а) започинові а) Як сказати:

(людина) *сизів*, (брат) *старієть ся*, (вона) *молодіє* . . . ,

то пізнати, що недокопане діяство що-тільки починаєть ся, тому то й такі недокопані дієслова, як:

сизіти, старіти ся, молодіти

так і звуть ся започинові.

б) Та може бути так, що дійство почало ся, але ж кінця б) протягові йому ще не видно, воно тягнеть ся на протягу якогось часу, триває, н. пр.:

(я) *йшов* (дорогою), (ти) *ніс*, (вони) *везли* (дрова)...

Усі ці дієслова:

іти, нести, везти

недоконані, а що дійство руху, несення, везення — триває, протягаєть ся, то так ці недоконані дієслова звуть ся протягові.

в) Але ж як покласти побіч себе такі дієслова:

(я) *йшов* і (я) *ходив*

(ти) *ніс* ,, (ти) *носив*

(вони) *везли* ,, (вони) *возили* . . . ,

в) **наворото-
тові**

то кожний зрозуміє, що одні й другі недоконані, тільки ж як у перших дійство триває, у других чуєть ся, що воно часто, наворотами повторяєть ся. Через те й такі недоконані дієслова, як:

ходити, носити, возити,

так і звуть ся наворотові.¹⁾

2. Як же скажемо:

(я) *зробив*, (ти) *скочив*, (він) *прочитав* . . . ,

Доконані

то кожний із нас чує, що дійство, на яке вказують дієслова:

зробити, скопити, прочитати,

до кінця доведене, що воно дійшло до кінця.

Це дієслова доконані.

¹⁾ Самих по собі дієслів, чи вони наворотові, чи протягові, тепер відрізнити важко, хиба що відповідні слівця (*часто, нераз, що-дня, кожного тижня* і т. д.) до них додати, що вказують на те, чи дійство повторюєть ся (навор.), чи триває (*вічно, беззастанно* . . .). Але ж у поодиноких письменників усе ще находять ся давні (тепер уже нарічені) форми дієслів, що в них іще пізнати в дієслові значіння наворотовости, н. пр.:

Наше село близьенько від міста, так що пани хожують туди (Федькович). *У нього муіло бути, як він сам назував, кожде діло чудате* (Федькович). *Самоцїти буду приношати* (Леся Українка). *У тятаря, коли знаєв* (Шевченко) . . .

Але такі форми не вживають ся в вже в письменстві, вони старі.

3. Щодо ваги дієслова.

Самостійні 226. Крім того, в реченнях буває так, що саме дієслово висказує щось про когось (самостійне дієслово), н. пр.:

(я) *роблю*, (ти) *шила*, (вони) *плакали* . . .

У кожній із тих форм міститься цілком зрозуміла думка, на це вказують дієслова:

робити, шити, плакати.

Та є й такі дієслова, що самі про себе мають своє значіння, н. пр.:

(він) *є* (н. пр., Українець), (вона) *була* (н. пр., слаба),

(вони) *будуть* (н. пр., дома), (він) *няв* (віру)...,

а то буває, що вони тільки другим дієсловам допомагають творити поодинокі форми, н. пр.:

Помічні (я) *робив був*, (вона) *плакати ме*...

Слівця: *був* (бути), *ме* (няти) при формах дієслів: *робити, плакати* допомагають нам докладно розібрати ся в тому, коли саме дійство відбувало ся, чи відбувати меть ся.

Такі дієслова називаються помічними.

Помічними дієсловами є дієслова: *бути, няти* (му).

Способові 2. Є ще й інші нібито несамостійні дієслова, які стоять на послугах у других дієслів, показуючи спосіб, як хтось робить, як щось робить ся (чи це примус, чи охота, чи початок роботи, чи сила, чи змога, чи обов'язок). Це такі дієслова:

могти (можу = в мене є змога н. пр. ходити)

хотіти (хочу = „ „ охота „ „ „

мусти (мушу = „ „ примус „ „ „¹⁾

сміти (смію = „ „ сміливість „ „ „

мати (маю = „ „ обов'язок „ „ „

почати (я починаю, н. пр., ходити) . . .

Ці дієслова називаються способові.

ЗАВВАГА. Поділ дієслів на перехідні й неперехідні, недоконані й доконані, самостійні й помічні, важний не тільки задля самого значіння дієслів у реченню, але ж бо й має він велику вагу для відміни дієслів, бо ж, н. пр.: неперехідні дієслова не можуть творити деяких форм

¹⁾ Не можна змішувати зі собою дієслів *мушу* й *маю* (я повинен); перше відповідає моск.: „я принуждень“, друге: „я должен“.

(дісприкм. страждальн. стану, гл. § 234), не можуть деяких форм творити й доконані дієслова (дісприсл. тепер., гл. § 251, будуч. час., гл. § 256), а і значіння деяких форм у доконаних дієслів иньче, ніж у недоконаних (тепер., час. гл. § 248). А що без помічних дієслів не можна творити деяких форм — то теж буде далі видно (будучн. § 256, давноминул. § 255).

XLІ. ЯК ТВОРЯТЬ СЯ ДІЄСЛОВА.

Дієслова творять ся в корінів (пнів) паростками, творять ся вони й при допомозі приростків (§ 95, 100).

а) Дієслівні паростки.

227. Дієслівних паростків небагацько, усього — п'ять.

1. Передусім є багато дієслів, що творять ся просто в коріня, без ніякого паростка, н. пр.:

нес-ти, вез-ти, пек-ти, стриг-ти . . .

Це все дієслова безпаросткові. У них просто до коріня додають ся закінчення (пор.: *нес-ти* — *нес-у*, *вез-ти* — *вез-у*) так, що корінь є рівночасно пнем дієслова (гл. стор. 108, обр. 3).

Щодо свого значіння, як показують ці приклади, то це дієслова недоконані, і то, по більшій часті — протягові.

2. Паростком „-ну-“ творять ся дієслова доконані, н. пр.:

ка(п)-ну-ти, ки-ну-ти, глип-ну-ти . . .

але ж тільки тоді, коли вони утворені від дієслівних пнів (пор.: *капати*, *кидати*, *глипати*).

Та є в цій громаді й недоконані дієслова, н. пр.:

глух-ну-ти (глухий), *сох-ну-ти* (сухий) . . .

Дуже радо вживаєть ся цього паростка до творення дієслів (раптових) із викликів, н. пр.:

ох-ну-ти, геп-ну-ти, шубовсь-ну-ти, чварсь-ну-ти (по-нім.) . . .

Попри „-ну-“ вживаєть ся для означення раптовости паростка „-ону-“, н. пр.:

гук-ону-ти, стус-ону-ти, крик-ону-ти . . .

пор.: *Гукнула гаківниця* (Мирний). *Як стусону в ворота раз, у друге, та так їх і випер* (Стороженко). *Як ухлоп дитину, як струсону нею* (Грінченко). *А п'яниця слухав-слухав, знов у браму ерюконув*

(Франко). Мені видало гордо шевронути ті гроші панові в сіці (Кримський). Левенський смуток ш пивонує його ва серце (Васильченко). Здавалось, ніби він от-от махоне лапою по спині (Нечуй-Левицький). Як на Вербу криконуть на два хори „Кто Бог еслія!“ (Нечуй-Левицький). Сайгак прудконогий шевоне десь далеко-далеко і зникне емить між травами (Коцюбинський) . . .

нарост. -ї- 3. Наростком „-ї(1)-“ творять ся недоконані дієслова, н. пр.:

лет-ї-ти, сид-ї-ти гор-ї-ти . . .

Коли ж цим наростком творити дієслова з прикметників, то вони всі будуть започинові, отже:

старий — *стар-ї-ти ся*; ржавий — *ржав-ї-ти*;

сивий — *сив-ї-ти*; білий — *біл-ї-ти . . .*

На основі дуже давніх законів при творенню дієслів кожне:

-кї- переходило в -чя- (*крик — крич-а-ти*)

-скї- „ „ -щя- (*тріск — тріщ-а-ти*)

-гї- „ „ -жя- (*дріг-ну-ти — дріж-а-ти*) . . .

отже до цієї громади належать такі дієслова, як:

кричїти, сичїти . . . блищїти, верещїти . . . лежїти, держїти . . .

нарост. -и- 4. Наростком „-и-“ творять ся недоконані дієслова, н. пр.:

роб-и-ти, плат-и-ти, хвал-и-ти . . .

Бувають між ними й наворотові, н. пр.:

воз-и-ти (пор. протяг.: *вез-ти*), *нос-и-ти* (пор. протяг.: *нес-ти*).

ход-и-ти (пор. протяг.: *ї-ти*) . . .

Але ж є в цій громаді й доконані дієслова, н. пр.:

стріл-и-ти, скоч-и-ти, куп-и-ти . . .¹⁾

Дуже цікаві в цій громаді дієслова з прикметникових пнів:

м'який — *м'ягч-и-ти*; широкий — *широч-и-ти*;

довгий — *довжч-и-ти . . .*

пор. *Не ти [берізонько] сев листя широчила, не ти сев гилля да височила* (пар. пісня). *Хазяйство в Кайдашенків не широчилось* (Нечуй-Левицький). *Ще йому Бог віку довжчить* [Словар Грінченка I, 463] . . .

нарост. -а- 5. Наростком „-а-“ творять ся дієслова недоконані, н. пр.:

дум-а-ти, літ-а-ти, мах-а-ти . . .

Ця громада дієслів, із наростком -а-, найбагачча.

¹⁾ При тій нагоді треба завважити, що дієслова:

кінчити, женити ся

в українській мові недоконані (в моск. мові доконані!), доконаний їх вид:

скінчити, оженити ся.

а) Ізпоміж великої їх сили звертають на себе в укр. мові увагу дієслова, утворені з другого ступня прикметників (гл. § 193), отже:

малий — <i>меньчий</i> ,	—	дієсл.: <i>меньчати</i>
великий — <i>більший</i>	„	<i>більшати</i>
білий — <i>біліщий</i>	„	<i>біліщати</i>
красний — <i>кращий</i>	„	<i>кращати</i>
гарний — <i>гарніщий</i>	„	<i>гарніщати</i>
розумний — <i>розумніщий</i>	„	<i>розумніщати</i>
дурний — <i>дурніщий</i>	„	<i>дурніщати . . .</i>

пор.: *Мені легшав в неволі, як я їх* (вірші в складю (Шевченко). *Виростають у тебе щодня краля, більшають, ширшають* (Куліш). *І круж мене все більше темнічала мла* (Олесь). *Жінка не спізнала його* (Дашковича), *так він повдорювався, загорів, повеселішав* (Нечуй-Левицький). *Стоволовий людський кат лютує, дужчає щоднини* (Старицький). *З кожною строфою, з кожною нотою слабшав* (піснє!) *відгомін твоїй* (Франко). *Ольга крашала, Катерина поганчала* (Нечуй-Левицький) . . .

б) Дуже цікаві в цій громаді дієслова, утворені з викликів та з таких слів, що їх переказуєть ся дослівно з чужих уст, н. пр.:

охкати, гавкати, цвірінькати . . .

сикати, тикати, тюкати . . .

здоровкати ся, чоломкати ся, кахикати . . .

Усе се дієслова, зложені з дієсловом казати (скороч.: кати, на Поділлі кажуть: *кау, кає* — зам. кажу, каже), пор.:

охкати = ох + казати, *тикати* = ти + казати,

здоровкати = здоров + казати, *кахикати* = кахи + казати . . .

тільки ж це „к-“ перед наростком -а- так уже зросло ся зі значінням дієслова, що воно не раз і не гине, як до коріння додати иньчий паросток, н. пр.: „ну-“ (§ 2272),

кахикнути, цвірінькнути, цьвенькнути, гавкнути . . ., хоч уживаєть ся й,

охнути, ляснути . . .

б. Таксамо недоконані дієслова, хоч наворотів, хоч протягові творять ся наростком „-ува-“, н. пр.:

гмуз-ува-ти, год-ува-ти, пан-ува-ти, куп-ува-ти . . .

а) Тим наростком творять ся в укр. мові всі чужі дієслова (головно ті, що в німецькій мові вживають ся в

нарост.
-ува-

наростком: -ієєп, який опісля живцем перебрали Москалі, перетворивши його у свов: -провать¹⁾, отже:

*телефон-ува-ти, ілюстр-ува-ти, ігнор-ува-ти,
опон-ува-ти, адрес-ува-ти, велет-ува-ти,
сімябіз-ува-ти, продук-ува-ти і т. д.*

б) Дуже цікаві для нашої мови в цій громаді дієслова, які показують, чим хто займається, чим хто є, н. пр.:

дяк дякує — дієслово: *дякувати*

піп попує — „ *попувати*

учитель учителює — „ *учителювати*, і далі:

*дієсувати, едокувати, парубкувати, козакувати, лікарювати,
гетьманувати, голокувати, старшинувати,
бабувати, старцювати і т. д.*

Всі ці дієслова протягові (моск. мова їх не знає).

пор.: *Уже Марко чумакує* (Шевченко). *Та не довго Виговський гетьманував: пітора года булаву держав* (нар. дума). *При тій церквці попує* (Куліш). *Ну, каже змій, тепер хто більше з нас їсти ме, так той над нами буде старшинувати* (Із казок Рудченка). *Не козакуватъ Миколі, бо не буде в його коня ніколи* (нар. припов.). *Ії чоловік сотникував під гетьманом Павлюком* (Воробкевич). *Потім її стала єчити і лікарювати* (Шевченко). *Я бабувала на хутораз у Байбакіє* (Кропивницький) . . .

б) Дієслівні приростки.

Приросток 228. 1. Дієслова — як і иньчі слова — творять ся ще й при помочі приростків, як це видно, н. пр., із таких прикладів:

дати (милостиню)

віддати (дочку заміж, довг)

додати (щось до чогось)

вдати (еквамен)

надати (слову значіння)

подати (недужому ліки)

продати (коня)

ровдати (гроші між бідних) і т. д.

змінє значіння дієслова

¹⁾ На жаль, і в нас почує в устах укр. інтелігента такі московські форми, як: *ілюстрірувати, ігнорірувати* й т. д.

Це явні москалізми, яких ніяк уживати не можна.

При тій нагоді треба завважити, що чуже слово *арештувати* в українській мові недоконане (у моск. доконане — недоконане: арестовувать).

2. Але ж найважливішу задачу, яку сповняють у мові деякі приростки, пізнаємо в таких прикладів:

(безприрост.)	<i>нести</i> (ніс)	— <i>занести</i> , (заніс)	<i>понести</i> (поніс)
(нар. -ну-)	<i>сохнути</i> (сох)	— <i>висохнути</i> (висох)	
(„ -і-)	<i>розуміти</i> (розумів)	— <i>зрозуміти</i> , (зрозумів)	<i>порозуміти</i> (порозумів)
(„ -и-)	<i>чинити</i> (чинив)	— <i>вчинити</i> (учинив)	
(„ -а-)	<i>читати</i> (читав)	— <i>прочитати</i> (прочитав)	
(„ -ува-)	<i>порядкувати</i> (порядкував)	— <i>упорядкувати</i> (упорядкував)	
	<i>малювати</i> (малював)	— <i>намалювати</i> (намалював) . . .	

зміняє вид дісл.

Кожне з цих дієслів, само зі себе недоконане, стало доконаним, як до нього ми додали приростки: *за-*, *по-*, *ви-*, *з-*, *у(в)-*, *про-*, *на-*.

То так деякі приростки, не змінюючи значіння дієслова, недоконане дієслово роблять доконаним.

3. У тій роботі приростки й наростки помагають одні другим. Візьмімо, н. пр., недоконані дієслова:

гребти (гріб), *мерти* (мер),
зичити (зичив), *гадати* (гадав) . . .

сприростк. недокон. дісл.

Як ісприросткувати їх, то вийдуть доконані дієслова:
загребти (загріб), *умерти* (вмер), *позичити* (позичив),
вгадати (вгадав) . . .

Але ж нераз чуття мови наказує нам ужити тих сприросткованих дієслів (пор. § 107) у недоконаному виді, н. пр.:

На селі мерли люде: сьогодні вмерло п'ятеро, вчора десятеро, кожний день умірало їх декілька.

Тоді, як видно з прикладу, не відкидаючи приростка (в), ми додаємо якийсь иньчий наросток (звичайно: *-а* або *-ува-*), і сприростковане доконане дієслово знов стає недоконаним. Ось порівняйте:

(недок.)	<i>гребти</i>	(сприростк. докон.)	— <i>загребти</i>	(сприростк. недокон.)	— <i>загрібати</i>
„	<i>мерти</i>	„	— <i>умерти</i>	„	— <i>умірати</i>
„	<i>зичити</i>	„	— <i>позичити</i>	„	— <i>позичати</i>
„	<i>гадати</i>	„	— <i>вгадати</i>	„	— <i>вгадувати...</i>

на не-
перехід-
а перехід-
ні

4. Крім того, присточки на-, об-, пере-, про- мають таку силу, що неперехідне дієслово (гл. § 225) робить перехідним, розуміється, зі зміною значіння, яке й містить ся у самому пристотку, н. пр.:

неперех.	н е р е х і д н і	
	<i>іти</i> —	<i>найти</i> (стежку), <i>об(л)іти</i> (худобу), <i>перейти</i> (межу),
	<i>іхати</i> —	<i>обіхати</i> (село), <i>переїхати</i> (дмитину),
	<i>скочити</i> —	<i>обскочити</i> (людей), <i>перескочити</i> (тин),
	<i>бігти</i> —	<i>оббігти</i> (клубу), <i>перемігти</i> (ковляку),
	<i>сидіти</i> —	<i>пересидіти</i> (піч),
	<i>лежати</i> —	<i>пролежати</i> (свято)...

Прпр. „по“ 5. Про пристоток *по* гл. § 111.

XLII. ЯК ВІДМІНЯЮТЬ СЯ ДІЄСЛОВА — ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ.

229. Дієслова теж відмінна частина мови, але ж між відмінною імен і дієслів велика різниця. При іменах важні тільки рід, відмінок та число, і відповідно до того складають ся форми — у дієслів, як побачимо, воно инакше. І далі, в імен рішають про відміну відмінки, в дієслів найважливіша річ — особи й часи (гл. § 122).

230. Осіб знає дієслово (як особовий заіменник) три:

Особн, числа

а) перша, що про своє дієство говорить, н. пр.:

я читаю, я хвалю . . .

б) друга, що до неї балакаємо про її роботу, н. пр.:

ти читаєш, ти хвалиш . . .

в) третя, що про її роботу балакаємо, н. пр.:

він (вона, воно) *читає, він* (вона, воно) *хвалить . . .*

Усе се форми однини. Те ж саме відноситься до множини:

1. особа: *ми читаємо, ми хвалимо*

2. „ *ви читаєте, ви хвалите*

3. „ *вони читають, вони хвалять.*

Докладніший розбір та розяснення гл. при заіменниках особових, § 204 1а, б, в.

231. Щодо того, коли дієство відбувається, відріжняємо в дієслова чотири часи:

1. теперішній час, як хтось щось тепер робить, саме тоді, Часи коли говоримо, н. пр.:

я читаю, ти хвалиш, він їсть і т. д.;

2. минулий час, як дійство відбувалося або відбулося в минулому, н. пр.:

я читав, ти хвалив, він їздив і т. д.;

3. давноминулий час, як дійство дуже давно відбувалося або відбулося, н. пр.:

я читав був, ти хвалив був, він їздив був і т. д.;

4. будучий час або прийдешній час, як дійство ще тільки буде відбуватися, ще тільки прийде, н. пр.:

*я буду читати (му), ти хвалити мені (будеш),
він їсти ме (буде) . . .*

232. Крім того, з форма дієслова можна пізнати, чи щось дійсно, напевно робить ся, чи хтось комусь наказує щось робити, чи щось іще не робить ся, але можливо, що зробить ся. Задля того служать способи висказу. Їх у нашій мові три.

Способи висказу

а) Як сказати:

я читаю, ти хвалиш, він (вона, воно) їсть, ми читаємо, ви хвалите, вони їдять,

то ми так розуміємо, що це так таки справді, дійсно діється.

Це дійсний спосіб висказу дієслова. Його звуть іще прямим, бо ж тут просто, без ніяких викрутів та закрутів, балакається ся, що робить ся.

б) Коли ж дійства, роботи немає, а ми хочемо, щоб хтось її зробив, і наказуємо, щоб її зробив, то вживаємо наказового способу висказу; н. пр.:

Читай! Хвали! Іди! — 2. ос. одн.

Читаймо! Хвалім! Ідимо! — 1. „ множ.

Читайте! Хваліть! Ідьте! — 2. „ „

Цей спосіб звуть іще й волевым або бажальним, бо ж у тих формах не все чується наказ, а часто чинсь бажання, воля (§ 325 4) чиясь, щоб щось було зроблене.

в) Як же

я (ти, він.

да би, їв би...

я (ти, ві

да би, їв би був...

то тими формами висказується, що дійство, робота не роблена, але могла б була зробити ся, коли б не зайшла була яка перешкода (пор. *я читав би був, як би в мене була книжка, він хвалив би, але нема за що*).

Такий спосіб висказу називається **можливий**. Його звуть іще й **умовним**, бо ж, як із прикладу виходить, дійство відбувається, чи відбуло ся з деякою умовою (*була б книжка, був би читав*; книжка тут — умова).

Не всі способи висказу знають усі часи. Кажемо:

я пишу, я писав, я писав був, я писати му . . .

спосіб висказу — дійсний, часів — чотири, отже дійсний спосіб висказу має всі чотири часи: теперішній, минулий, давноминулий, будучий.

У можливому способі є тільки два часи:

я писав би (тепер) і я писав би був (колись),

значить: теперішній і минулий.

Наказовий спосіб висказу знає тільки один час, а саме теперішній (будучий, гл. § 247), н. пр.:

Пиши! Пишім! Пишіть!

Дієменик 233. Усі ці форми дієслова, які ми досі назвали, відмінюють ся в особах. Та є ще така, що, як іменник, подає тільки назву, імя дійства, н. пр.:

нести, бити, різати, малювати і т. д.

Така форма дієслова зветь ся **дієіменником**.

Дієприкметник 234. Крім того, є ще така форма, що на око зовсім скидаєть ся на прикметник, виявляє прикмету, але ж дієслівного свого значіння таки не тратить, н. пр.:

нести — несений, бити — битий, різати — різаний, малювати — мальований . . .

Це **дієприкметник**.

Відразу можна пізнати, що се дієслівна форма, але ж має вигляд прикметника й відмінюєть ся як прикметник у відмінках (гл. § 199), н. пр.:

	чол. рід	жін. рід	сер. рід
Р. відм.	<i>несеного</i> (тягару)	<i>битої</i> (дороги)	<i>різаного</i> (дерева)
Д. „	<i>несеному</i> (тягарові)	<i>битій</i> (дорозі)	<i>різаному</i> (дереву)
О. „	<i>несеним</i> (тягаром)	<i>битою</i> (дорогою)	<i>різаним</i> (деревом)...

Такий дієприкметник можуть творити тільки дієслова перехідні (§ 224 і § 235), н. пр.:

нести (тягар) — *несений* (тягар)
бити (дорогу) — *бита* (дорога)
різати (дерево) — *різане* (дерево)
малювати (образ) — *мальований* (образ)...

Із того пізнати, що:

несений — се такий, що його несуть
битий — „ „ що його бють
різаний — „ „ що його ріжуть
мальований — „ „ що його малюють

235. Як порівняти зі собою отсі форми:

я несу — *я несений*, або: *мене несуть*
корова бє — *корова бита* „ *корову бють*
маляр малює — *маляр мальований* „ *маляра малюють*,
то в висказів:

Стан діяль-
ний і страж-
дальний

я несу, корова бє, маляр малює . . .

видно, що *я, брат, маляр* дійство виконують, щось діють сами, вони знаходять ся у становищі діячів, — тому такі форми творять діяльний стан дієслів.

Із висказів:

я несений, корова бита, маляр мальований,

пізнати, що *я, брат, маляр* роботи не виконують, а що тільки від чужої роботи щось із ними робить ся, від чиеїсь роботи вони терплять, страждають, знаходять ся у становищі страждальців, — через те такі форми творять страждальний стан дієслів¹⁾.

Із цього знов видно, що предметний стан можуть творити тільки дієслова перехідні, бо тільки тоді, коли дійство (робота) може переходити на якусь особу або річ, — та особа або річ може страждати від чийогось дійства.

¹⁾ Ї ще назви: підметний і предметний стан, виходячи зі значіння таких форм у реченні, що хтось сам роботу діє, підмет — підметний стан (*я несу, корова бє, маляр малює* — дійство спочиває на підметі), або хтось являється предметом чужого дійства — предметний стан (*я несений, корова бита, маляр мальований* — я є предметом чийогось несення, корова — чийогось биття і т. д.).

Дієприслівники 236. Окрім дієприкметника, кожне дієслово має ще форми, подібні на прислівник. Це такі форми, як:
несучи, бючи, різучи, малюючи . . .
нісши, бивши, різавши, малювавши . . .

Сі слова не відмінюють ся (як прислівники), але ж що утворені від дієслів, належать до його форм, то і звуть ся дієприслівниками.

Є їх у нашій мові два:

- а) дієприслівник теперішнього часу: *несучи, бючи . . .*
- б) дієприслівник минулого часу: *нісши, бивши . . .*

XLIII. ЯК ПОДІЛЯЮТЬ СЯ ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ.

237. Уже з тих кількох прикладів, що ми їх навели в попередніх уступах, можна було пізнати, що дієслова творять подвійні форми:

прості форми а) прості (незложені, суцільні) — з пня, додаючи до нього чи закінчення, чи наростки, н. пр.:

співа-ти, співа-ю, співа-й, співа-в, співа-в-ши,
співа-ний, -а, -е;

зложені форми б) зложені, як до готових уже (простих) форм додають ся иньчі слівця, н. пр.:

співати му, співав би, співав був, співав би був . . .

XLIV. ПРОСТІ (НЕЗЛОЖЕНІ) ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ.

238. Простих форм у нашій мові налічуєть ся усіх тільки сім. Ось вони:

1. дієменник,
2. минулий час,
3. дієприслівник минулого часу,
4. дієприкметник страждального стану,
5. теперішній час,
6. дієприслівник теперішнього часу,
7. наказовий спосіб.

Усі ці сім форм творять ся від двох пнів, які за найважливішими формами, що з них творять ся, так і звуть ся:

1. пень дієменника й
2. пень теперішнього часу.

Перші чотири форми творять ся віді пня дівіменика, другі три віді пня теперішнього часу. Пізнаємо це найкраще на прикладі, н. пр., на дієслові: *силувати*.

Пень дівіменика: силува-	Пень теперішн. часу: силу-
1. діієменик: <i>силува-ти</i>	1. теперішній час: <i>силу-ю, -ви, -в...</i>
2. минулий час: <i>силува-в, -ли, -ло</i>	2. діієприслівник теперішнього часу: <i>силу-ю-чи</i>
3. діієприслівник минулого часу: <i>силува-в-ши</i>	3. наказовий спосіб: <i>силу-й, -ймо, -йте</i>
4. діієприкметник страждальн. стану: <i>силува-ний, -а, -е</i>	

ЗАВВАГА. Творячи дієслівні форми, не сміємо спускати з ока ні старих, ні нових звукових законів, отже:

нести — <i>несла</i>	але: <i>ніс</i> (гл. §§ 52, 355)
ходити — <i>ходила</i>	„ <i>ходив</i> (§ 35а)
пекти — <i>пекла</i>	„ <i>печеш</i> (гл. § 48)
платити — <i>платиш</i>	„ <i>плачу</i> (гл. § 47)
давити — <i>давиш</i>	„ <i>давию, давлять</i> (гл. § 46)
плету — <i>плетеш</i>	„ <i>плетеш</i> (гл. § 661)
красти — <i>краду</i>	„ <i>крав</i> (гл. § 356) і т. д.

Останки давніх незложених форми у письменстві.

239. Колись у нашій мові було багато більше форм, але вони позагибали.

1. От, н. пр., і досі ми витаємо ся один із одним на Великдень словами „*Христос воскрес!*“ (побіч: воскрес). Так колись творив ся минулий час. І в *Шевченка* сям та там такі форми ще стрічають ся, там, де він наслідую святе письмо.

пор.: *Умре* (= умер) *муж селій у власниці* (На смерть Григорія, митроп. петерб.). *І пониче* (= поникла). *пнече стоптана трава, і думка ваша і слова* (Подражаніє XI. псл.). *Не позна* (= пізнав) *ю* (= її); *потя* (= потяв) *народ, князюню поля* (= пійняв); *отіде* (= відійшов) *є волости своя* (Царі, IV) . . .

Візьміть у руки „*Конотопську відьму*“ *Квітки*. Там писар дуже часто таких та подібних форм уживав.

пор.: *Горе мені, пане сотнику! Мимомедішю седмицю* (минулого тижня) *тлумлях ся* (я товк ся) *в молодичцям по шиночкам здешиної палестини і вечеру сищу минушого дне* (як прийшов вечір минулого

Давні
минулі
часи

дня) *бих* (я був, пор. § 239, 2) *неподвижен, аки клада* (як колода), і *нім, аки риба морська*. *І се везапанял* (нечаяна) *вість потрясе* (потрясла) *мою унутренню утробу, а паче і паче* (і більш і більше), *егда прочтох і уразумих* (як я прочитав і розібрав — порозумів) *повеліиш милостивого начальства, збирати ся в поход аж до Чернігова* . . .

І досі, як у нас хто хоче посміяти ся в дяка, то давай творити форми: рече, возстаху і т. д.

Тепер це смішно, але колись це були окремі форми минулих часів [було два], які в нас позагубили без сліду.

2. Або ось у можливому способі (гл. § 257) ми вживаємо (тепер уже) прислівника *би*, щоб утворити цю форму. А колись це була форма минулого часу дієслова „бути“ (гл. § 254), і то для кожної особи була иньча форма. Ще й досі останки цих форм позберігались у наших говірках. Через те ось у гуцульського поета *Федьковича* і в покутьського письменника *Стефаника* (в розмовах) знайдете ще форму: *бих* (на першу особу одн. і множ.) у сполучі з минулим часом дієслова,

пор.: *Відтогди «бих го* (щоб я його) *був і на свої очи не видів* (Федькович). *Так мені весело, що сто миль перелетів бих* [перелетів би я] (Стефаник). *Я сватьбу сю розбити мушу, точ бих запропастила* (хоч запропастила б я) *душу* (К. Устіянович). *Най би над нами і пес не гавкнув на чужі (ї) стороні, але най бих* (щоб ми) *укупі жили* (Стефаник) . . .

Такі форми в письменницькій мові невідомі.

Дієпри-
кметники

240. Та є ще такі дієслівні форми в мові, що не загинули цілком, а тільки в часом народ істратив для них чуття й відчував їх уже не як окремі форми дієслова, а як иньчу частину мови, як прикметники. От колись були в нас дієприкметники діяльного стану на *-чий, -ший* (гл. § 17), н. пр.:

читати — *читаючий*, нести — *несучий*, лежати — *лежачий*
„ — *читавий*, „ — *нісчий*, „ — *лежавий* . . .
отже читавмо ще й у Шевченка:

Не дай спати ходячому (Минають дні) . . .

Тепер ці форми в нашій народній мові зовсім невідомі, а коли їх уживають у науковій прозі, то тільки тоді, коли вже ніяк не можна инакше сказати. У нашій мові треба вступати ці форми цілими реченнями (§ 3881, 2), отже:

той, що читав . . ., що несе . . ., що лежить . . .

той, що читав . . ., що ніс . . ., що лежав . . .

Ці останні (на „-шій“), як де тільки можна, заступають ся прикметниками, що творять ся наростком: -лий, н. пр.: *погорілий, зімлілий...* (гл. § 184).

А так, коли такі форми ще лишили ся, то вони мають значіння прикметників, н. пр.: *робучий, сліпучий, летючий...* (гл. § 187).

Таксамо загинула форма дівприкметника теперішнього часу діяльного стану на -ий (яка є, н. пр., у московській мові), і коли в нас іще лишили ся такі слова, як:

відомий (вісти = знати), *знайомий* (знати),
видимий (видіти), *незримий* (зріти) . . .

то це вже прикметники, і творити від кожного дієслова таких форм на -ий не можна (гл. § 189).

241. Деякі форми знову втратили своє давнє значіння. От минулий час — це колишній дівприкметник минулого часу. Щоб утворити минулий час, треба було дівприкметник минулого часу, н. пр.: *ма-в, ма-ла, ма-ло*, сполучити з тепер. часом помічного дієслова *бути* (гл. § 254), себто:

Новий мн-
нул. час

	чол. рід	жін. рід	серед. рід
1. ос. одн.	<i>мав + єсьм, мала + єсьм, мало + єсьм</i>		
2. „ „	<i>мав + єси, мала + єси, мало + єси</i>		
1. „ мн.	<i>мали + єсьмо,</i>		
2. „ „	<i>мали + єсьте</i>		

Тепер уже ніхто не відчуває, що: *мав, мала, мало* — це дівприкметник, а кожний знає, що це час — минулий час.

І таких форм уже ніхто не вживає, хіба що який письменник стараєть ся наслідувати давню мову.

пор.: *А що напослі буде, не подумав вси* (М. Вовчок). *Прозрів вси в попілі глибоко вогонь добрий* (Шевченко). *Доспіла вси, наша ясочко* (Куліш). *А от тепер таке в нас завелось, якого зроду ви єсьте не чули* (Старшцький) . . .

Тільки і в письменників загибало вже чуття до таких форм, де й як їх уживати, й через те вони дочіпляли нераз форми „*бути*“ й до теперішнього часу, хоч це зовсім неправильно. Через те ось і в Шевченка можна вчитати такі форми:

вси робили, умреш вси . . .

пор.: *Добре вси, мій кобзарю, добре, батьку, робили* (Перебендя). *Умреш-вси на самоті, мов прокаженна* (Неофіт) . . .

У старих піснях [колядках] найдете сполучення дівприкм. минул. часу і з **3. ос.** помічного дієслова „*бути*“, н. пр.:

Радуй ся, земле, єсть ти (= тобі, гл. ст. 209) *Син божий днесь народивсь . . .*

Та такі форми вигинули тепер уже зовсім тільки над Дніпром (через те і в письменстві). Останки їх лишилися в наших західних говірках, н. пр., на Поділлі, в Галичині, на Холмщині, на Поліссі. Там говорять досі:

	чол. рід	жін. рід	серед. рід
1. ос. одн.	мав ^{сьм} ,	малам,	малом
2. „ „	мав ^{сь} ,	малась,	малось
1. „ мн.	мались ^{мо}		
2. „ „	мались ^{те}		

Всі ті форми, вже постягані (пор.: мав + сьм = мав^{сьм}, мала + сьм = малам, мали + сьмо = мались^{мо} і т. д.), вичитаєте в давніших західноукраїнських письменників (тепер їх уже не вживають).

пор.: *Пішов^{сьм}* (я пішов) *у замок* (Шашкевич). *Доле, пере^{сьм}сь* (ти переїла) *моє щастє, запустилась* (ти запустила) *в мою душу журбу і розпуку, учинилась* (ти вчинила) *моєму серцю з гараздом розлуку* (Шашкевич). *Ще не доста наів^{сь} ся* (ти наїв ся) *людської праці* (Федькович). *Проходжались^{мо} ся* (ми проходили ся) *по обістю* (Шашкевич) . . .

Цих форм уживають і тепер іще деякі й наддніпрянські письменники, як хочуть наслідувати давніщу українську мову (в розмовах історичних творів).

пор.: *Те чули й ми і навіть у літописній меморії читались^{мо}* (Старицька-Черняхівська — Останній сніп). *І по розах бувались^{те}* (ви бували), *панє* (Старицький — Богдан Хмельницький) . . .

Та то ще й так бував, що форми: -*сьм* (-ж), -*сь* (-сь), -*сьмо*, -*сьте* долучують ся й до иньчих слів, хоч і відносять ся до дієслова, н. пр.:

Тепер-сьм (= я) *виліз поволеньки з хати* (Могильницький — Скит Манявський). *Надармо-ж* (= я) *просила* (Устіянович). *Все-ж пройшов* (я все пройшов), *бо-ж* (= бо я) *ненависть до людей поборос* (Франко). *В зеленій ліщині схилену-ж* (я) *постать чоловіка вярїє* (Могильницький). *А що-ж* (= що я) *уврїє, то й скавав^{сьм}* (Стефаник). *Бог хотїє, щоби-сь* (=щоб ти) *світ видїє* (Шашкевич). *Та йди бо та гуляй, чого-сь* (= чого ти) *осторопіє?* (Федькович). *Кого-сьмо* (= ми) *лиш васягли . . .* (Могильницький). *Хлопці, чи спите, що-сьте* (= ви) *ся позабували?* (Шашкевич) . . . *Одного-сьте* (= ви одного) *слова не залишили* (Стефаник). *Чо-сьте хотїли* (= чого ви хотїли), *то й маєте* (Федькович) . . .

Та в ще иньчі, ще більше скорочені, форми,

пор.: *Чули-м* (ми), *що ти добрий майстер тай порадили-м си* (ми порадили ся), *аби ти нам клас церквою* (Стефаник) . . .

На Підгіррю, між Гуцулами, на Буковині живуть іще форми 1. ос. множ. на -*сьми* [сьмо], які одначе додають ся тільки до 1. ос. одн., чол. роду, і там так народ каже: *ходив-сьми, був-сьми, напив-сьми си*, себто: я ходив, я був, я напив ся.

Такі форми зустрінете в Стефаніка [в розмовах],
пор.: *Буєсми* [— я був] *наймитом, а потім вібуєсми* [— я вибув]
десять [десять] *років у осььку* [Камінний хрест]. *Буєсми межі*
людьми, або мені було (Палій) . . .

Та такі форми дуже вже нарічеві, їх уже ніхто із письменників-Галичан не вживав, й уживати їх не треба¹⁾.

LXV. ФОРМИ ДІБІМЕНИКА Й ЇХ УЖИВАННЯ.

1. ДІБІМЕНИК.

242. Дібіменик творить ся віді пня дібіменика закінченням **Дібіменик-ти**, н. пр.:

зна-ти, мер-ти, пек-ти, гляну-ти, горі-ти, бачи-ти . . . творення

На основі старих звукових законів т, д — перед закінченням **-ти** переходять у „с“ (гл. § 661):

плет-у але *плет-ти*

крад-у „ *крас-ти*

Закінчення дібіменика **-ти** може скорочувати ся на **-ть** (як на нього наголос не паде), і в такі околиці, що вже сливе скрізь уживають скороченого дібіменика. Що більш, в письменники (Херсонці), що майже виключно його вживають (*Тобілевич*, дуже часто *Винниченко*).

пор.: *Напоїв коней і хотів спатъ лягати* . . . *Тобі индики пасти, а не коней глядіть* — *будеш же ти одслужуватъ мені за коней шість літ* (Мартин Боруля). *Після Семена так почали годувати та моритъ роботою, що ми покидали заслужені гроші тай повтікали* (Хавяїн) . . .

Та форма на **-ть** уважається на річєвою, і краще вживати повної форми на **-ти**. Про вживання скороченого дібіменика гл. § 714.

243. Запітки до вживання дібіменника. 1. Дібіменика вживають часто в **наказах**, і тоді він заступає наказовий спосіб, н. пр.:

Стріляти (=стріляй)! *Мовчати* (=мовчи)!

дібім. = на-
снес.

пор.: *Зараз мені встати з коня та красно мене привітати! Чуши?* (Федькович) . . .

2. В оповіданнях дібіменик якогось дібслова, повторений при тому дібслові (у присудку), подає неначе запевнення, що те, що дібслово каже — правда, н. пр.

бачити — *не бачив, відати* — *не відаю* . . .

¹⁾ Із тих форм підсмішкують собі Наддніпрянці і склали на них ось яке двозначне речення: *Яким* (як-вм — як я) *ішов, Трохим* (трохи-м — трохи я) *не впас, мало-м Яся не забив* (мало я не забив ся).

Тут діємієник заступає ціле речення, яким немов від-
пирається якнайсь чужий німий закид: *Як би хто закинув,
що я не бачив, то я кажу, що бачив і т. д.*

пор.: *Сів снідати, але обіратись не обірав ся до гостя* (Нечуй-
Левицький). *За нього піти піду, та на те, щоб від мене другої
днини пішов* (Федькович). *В життя мене ти знаєш не знаєш*
[Франко]. *Бачити не бачить, чути не чує* [Глібів]. *Заплачу
оце, але підписати ся таки не підпишусь* (Лепкий) . . .

3. В безпідметових реченнях (неособових) діємієник
заступає форми якогось часу, звичайно теперішнього, §§ 4335,
4265, н. пр :

Як кліпнути оком, мов свічку вдмухнути . . .

2. МИНУЛИЙ ЧАС.

Минулий
час

244. Минулий час творить ся наростком: -л, -ла, -ло, -ли,
при чому визвучне „л“ (по голосівці) перейшло в „у (в)“,
або (після деяких шелестівок) відпало (гл. стор. 43, § 35):

творення

знати — *зна-в, зна-ла, зна-ло, зна-ли*
глянути — *гляну-в, гляну-ла, гляну-ло, гляну-ли*
бачити — *бачи-в, бачи-ла, бачи-ло, бачи-ли* (гл. § 35 а) . . .
нести — *ніс* (§ 52), *нес-ла, нес-ло, нес-ли*
мерти — *мер, мер-ла, мер-ло, мер-ли*
пекти — *пек* (§ 52), *пек-ла, пек-ло, пек-ли*
стригти — *стриг, стриг-ла, стриг-ло, стриг-ли* (гл. § 35 б) . . .

Якщо пень кінчить ся зубними шелестівками: т, д, — то
вони відпадають перед „л“ (гл. § 35 б):

класти — *клад-у — кла-в, кла-ли, кла-ло*
плести — *плет-у — плі-в, пле-ла, пле-ло*

У цій формі треба все ставити особові займенки, а що
ця форма повстала з дієприкметника (гл. § 241), то в ній
відрізняють ув однині й роди, н. пр.:

я пек, я пек-ла, я пек-ло
ти пек, ти пек-ла, ти пек-ло
він пек, вона пек-ла, воно пек-ло . . .

3. ДІЄПРИСЛІВНЕ МИНУЛОГО ЧАСУ.

Дієприслів-
ник мину-
лого часу

245. Дієприслівник минулого часу творить ся віді пня
діємієника наростком -ши, н. пр.:

стригти — *стриг-ши, мерти — мер-ши . . .*

Як пень кінчить ся голосівкою, то вставляється „в“, н. пр.:

читати — *чита-в-ши, носити — носи-в-ши,*
дарувати — *дарува-в-ши . . .*

творення

Через те, що в минулому часі в чолов. роді після голо-
сівок наросток -л перейшов ув -у (в), то вже не раз здасть ся,
що дісприслівник творить ся просто від чоловічого роду
минулого часу наростком: -ши. Се відносить ся до

дієслів, що їх пень кінчить ся на т, д, а й до иньчих, отже:
красти — **крав** — *крав-ши*, плести — **плів** — *плів-ши*
нести — **ніс** — *ніс-ши*, пекти — **пік** — *пік-ши*...

246. Залітки до вживання дісприсл. минул. часу. Цього **Вживання**
дісприслівника вживаєть ся в нашій мові на те, щоб скоро-
чувати речення (§§ 389—391).

пор.: *Відслуживши* (= коли відслужили) в церкві службу божу **нерівно-**
й похорони, понесли тим же чином і на кладбище (Квітка — Маруся). **часне**
Ставши (= коли стали) плечем поуз плече, уперлись о землю ногами
(Куліш — Чорна Рада). *Не стизавши* ні слова дочці, за кого й як хоче
віддати, думас, що наша сестра — коза (Шевченко — Назар Стодоля)...

Як дієслово доконане, то дійство, висказане діє-
прислівником, склало ся швидче, ніж друге (пор.
*насамперед відслужили, потім понесли, зпершу стали, по-
тім уперли ся о землю ногами*).

Але ж як дієслово недоконане, то дійство може не раз
відбувати ся й рівночасно,

пор.: *Хазяїн, знавши* мою нужду, сам хлопоче об мені (Квітка — Ма- **рівночасн**
руся). *Наум, бачивши*, що вже все готове, став відбирати людей
(Квітка — Маруся). *На мене щось двічі поглянув, тай то ніби так,
не хотівши*, навмисне (Марко Вовчок). *Там би я спочив хоч трохи,
молвившись* Богу (Шевченко). *Або, може, не плакати, жавши* одним-
одного щирого товариша тай того скласти на лаві? (Федькович)...

У таких випадках звичайно вживаєть ся дісприслів.
теперішнього часу, пор. § 251.

Відмінної форми (дісприкметника минул. часу) народня
укр. мова (пор. мос. хотѣвшій, учившій) не знає, гл. § 240.

4. ДІСПРИКМЕТНИК СТРАЖДАЛЬНОГО СТАНУ.

247. Дісприкметник страждального стану творить ся **Дісприк-**
двома наростками: **страждан-**
ного стан

1. -ний, -на, -не, -ні й

2. -тій, -та, -те, -ті, н. пр.:

читати — *чита-ний*, силувати — *силува-ний*,
знати — *зна-ний* . . .

бити — *би-тій*, подерти — *подер-тій*,
пакинути — *накину-тій* . . .

Щодо форми в наростком *-ий, -на, -не*, то, якщо пень кінчить ся шелестівкою, вставляється ся *-е*, н. п.:

вести (веду) — *вед-е-ний*,

плетти (плету) — *плет-е-ний*¹⁾,

везти (везу) — *вез-е-ний*, нести (несу) — *нес-е-ний*...

Наростком *-тий, -та, -те* творять цю форму ті дієслова, пень яких кінчить ся на: *І (і-), и-, у-, о-, я* (як у теперішнім часі виступає *и-*, гл. § 2655), *р-, н. пр.:*

гріти — *гритий*, бити — *битий*, дути — *дутий*.

поколоти — *поколотий*, почати — *початий* (пічну),

клясти — *клятий* (клену), подерти — *подертий*...

Дієслова в наростками: „*-ну-*“, „*-и-*“ (деколи *-і-*) творять цю форму віді пня теперішнього часу (§§ 2711, § 2771, стор. 310):

кинути (*кин-у*) — *кин-е-ний*

хвалити (*хвал-ю*) — *хвал-е-ний*¹⁾

варити (*вар-ю*) — *вар-е-ний*

платити (*плач-у*) — *плач-е-ний*...

XLVI. ФОРМИ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ Й ЇХ УЖИВАННЯ.

1. ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС.

248. Теперішній час творить ся віді пня теперішн. часу при допомогі ріжних закінчень у поодиноких особах. Ті закінчення троякі, як пізнаємо це з прикладів. Ось вони:

творення	I. громада		II. громада		III. грон.
	після шелестівок	після голосівок	після шелестівок	після голосівок	
1. ос. одн. нес-у	да-ю	хвал-ю	до-ю	І-м	
2. „ „ нес-еш	да-єш	хвал-иш	до-їш	І-си	
3. „ „ нес-е	да-є	хвал-ить	до-їть	Іс-ть	
1. „ мн. нес-емо	да-ємо	хвал-имо	до-їмо	І-мо	
2. „ „ нес-ете	да-єте	хвал-ите	до-їте	Ісь-те	
3. „ „ нес-уть	да-ють	хвал-ять	до-ять	Ід-ить	

¹⁾ У Київщині та на Волині вживають сям та там форм: *седяний, плетяний, зачинаний*, (по)білляний (білений) — так, наче звязковий звук був би не „*е*“, а — „*а*“; але ж це так на оно здасть ся, бо ці форми поутворювали ся на подобу иньчих дієслів (в наростком *-а-*). У письменницькій мові таких форм уживати не треба, хоч деякі київські

Як бачимо, у першій громаді між пнем і справжнім закінченням у майже всіх особах (крім 1. одн. і 3. мн.) є звязковий звук „в“ (с), у другій — „п“ (п), у третій — нема ніякого звуку.

1) Усі дієслова творять форму теперішнього часу: і не-^{докон.} доконані й доконані. Тільки ж у докопаних дієслів ця ^{дієслова} форма має значіння **будучого часу**, н. пр.:

недокон.		докон.	
кидати, тепер.:	кидаю	кинути, тепер.:	кину (будучи.)
стріляти „	стріляю	стрелити „	стрелю „
сідати „	сідаю	сісти „	сяду „
нести „	несу	ванести „	ванесу „
істи „	ім	зїсти „	зїм „

Та хоч ці доконані форми мають значіння будучого часу, то на них у відміні треба дивитися як на форми, й час, утворений ними, вважати за теперішній (але ж додавати треба: „у значінні будучого“).

2) У 3. ос. одн. зворотних і заіменикових дієслів у 1. громаді появляється закінчення -еть, -сть, отже:

3. ос. одн.

*несеть ся, дасть ся, здасть ся . . .*¹⁾

пор.: *Як не схажанеть ся* (людина), *та до Бога не вернеть ся, то так і вєтнеть ся* (сатана) *пазурами в саме серце* (Шевченко). *Нехай*

письменники їх уживають у своїх творах (Нечуй-Левицький, Кримськнй),

пор.: *Усі слова, виведені з польського коріння. Виникли українські спілки, закладені молодими Українцями. Усякі — стремленія, восторги — й досі не замінені великоруськими чародніми словами. Ці фрази . . . неначе б були вихоплені то в однім місці, то в другому й механічно стуляні до купи* (Нечуй-Левицький — приклади з: Кривого дзеркала укр. мови). *Коли б то я був золотая тарілка і був би піднесаний милій мойй! Хоч оддалені наші оселі, буде серце єдине в нас* (Кримський — Пальмове гилля, II).

Докладніше про це гл. § 276, стор. 308, примітка 1.

¹⁾ У західноукраїнських говірках такого -ть перед „ся“ немає, й там говорять:

несе ся, дає ся, здає ся . . .

Через те в західноукраїнських письменників попадають деколи такі форми без -ть, н. пр.:

Біла хмара з золотими берегами суне ся по небі та лишає за собою білі лелї (Стефаник). *При сїм огляді не обїйде ся без того, щоб не кинути оком на иньші язика славянські* (Огоновський). *Велике княжа*

сум наш по Україні як та мати по дитині плаче, стогне, обиваєть ся, в сонні душі ариваєть ся, нехай всяке тепле серце нашим болем іздріменєть ся! (Куліш). *Стогне Київ старий, аж вдріваєть ся, на Подолі луна ровлаваєть ся . . . Не вогонь по шалху розгаряєть ся, гей, то військо йде, наближаєть ся* (Чернявський) . . .

Те „ся“ в 3. ос. одн. і множ. зливаєть ся в вимові з попереднім „т“ у — щя, і ми чуємо:

несеця, несущя, хвалиця, хваляця,
але так уже тепер ніхто не пише (гл. § 66,8).

планяє ся і присилає сто коней (К. Устиякович). *Тяжко сиротині, як сподає, що прийде ся йому в чужині загубати* (Воробкевич) . . .

1. Через те, що в тих говорах ніколи не скорочуєть ся „ся“ в „сь“ (§ 712), то і для таких скорочених форм чуття там немає [через те виходили в декого такі чудернацькі, тяжкі форми, як ось: *Сумрак з долини горі-сь підносиє . . . Гомін по лісі сумно-сь розляєє* — підносив ся, розлягав ся (Могильницький). *І Сокильський ме гора ся від сегодня-сь в світі звати* — гора звати меть ся (Федькович)]. Задля того, та ще й тому, що перед „ся“ в 3. ос. там ніколи нема -ть, західноукраїнські письменники витворили собі штучні форми:

несєсь, давєсь, адаєсь . . .

хоч народ їх зовсім не знає, і так багато їх так і писало.

пор.: *Як гомін по лісі, зісітка несєсь* (несєть ся) *мила* (М. Шашкевич). *Сага ворочаєсь* (ворочаєть ся) *бувало, як апостол який* (Федькович). *Коней сто красувєсь* (красуєть ся) *на припоні* (К. Устиякович). *Хто не геляєть ся, дивувєсь, отішаєсь* (дивуєть ся, втішаєть ся) *її дівочою вродою* (Воробкевич). *З катедр, амгон ллєсь* (ллєть ся) *темнота* (Франко). *Хитавєсь* (хитаєть ся) *трон його твердий, і чувєсь* (чуєть ся) *чорному цареві, як Ормуад ясний вже виринає з хвилі розжєєєє* (Франко) . . .

В останніх своїх творах (Мойсей, *Semper tigo*) Франко таких форм уже сливе не вживав.

2. Таксамо не знають західноукраїнські говори м'якшого т-ть у 3. ос. одн. і множ. у двох перших громадах. Там (у Галичині, на Закарпатті, на Буковині, в Холмщині, на Поділлі) кажуть:

несут, дают,

хвалит, доіт, хвалят, долт, ідят . . .

а по декуди і в 3. громаді:

іст, даст, ест (Покуття).

Таких форм у письменницькій мові тепер ніхто не вживав, і вживати їх не можна. Одначе в старих західноукраїнських письменників часто їх подиблете,

пор.: *Отак, Николаю, українські вірлята і веселят душу й серце заєрївають* (М. Шашкевич). *Ходила і ходит* (рекрутка); *нім* (закн) *день ся розплодит* (розплодить ся, зродить ся), *біжит* (біжить) *в олоницу високо* (М. Устиякович). *Камінь не прожовит, ерузи* (розва-

3. В обох перших громадах — у першій (е) частіше, у дру- 1. ос. мн. гій (-ш) рідче, і то тільки в шелестівковій, у третій ніколи спороч. за — у 1. ос. мн. побіч закінчень -емо (-сло), -ио по- являють ся старші, коротчі закінчення: ел- (-ем), -ни, н. пр.:

несемо — несем, маємо — маєм, робимо — робим

пор.: *Ми на вистави йдем з культури тво своєю . . . Коли ж той буде час, що більше, ніж машини, ми виставим людей з високою душею (Самійленко). Діалект — а ми його надлишем міццю духа і волею любови, і нестертий слід його залишеш самостійно між культурні мови! (Франко). За цю, не знаю, називаєш гатину в гаї тихим раєм (Шевченко). Ожисмо, брати, ожисм! (Франко). Погос в душі ми всі голубим, всім серцем прагнемо його (Грінченко). Убем брата, спільим хату (Шевченко). Орлині крила чуж за плечима (Леся Українка). . .*

4. В теперішньому часі самі форми вказують на особу, Пропуск через те до них звичайно іменників не додасть ся, отже: особ. заім.

<i>читаю,</i>	розумієть ся:	я
<i>робим</i>	„ „	ти
<i>оповідаємо</i>	„ „	ми
<i>ідять</i>	„ „	вони . . .

Ставимо їх тоді, як хочемо висказати протиставність, н. пр.:

я	читаю,	а не —	ти
ти	ходиш,	а не —	він
вони	роблять,	а не —	ми

Тесаме відносить ся до наказового способу, гл. § 252.

пор.: *Ти не знаєш, що дієть ся в нас на Україні, а я знаю і розкажу тобі й спать не ляжу, а ти завтра тихесенько Богові розкажеш (Шевченко). Більше маєш ти заслуги між звірями, ніж хто другий (Франко). Ми розкажемо в пригоді (як москаль викопав криницю), а ви запишете (Шевченко) . . .*

249. Замітки до вживання тепер. часу. Теперішній час **Вживання** визначає не тільки те, що тепер дієть ся, а частенько наби- **тепер. час** рає значіння й иньчих часів.

лини не скажуть уплинувших літ (Могильницький). *Кажуть* люди, що є така слабість на світі, що чоловік зовсім сплящий устане з постелі, *ходить*, діло *робит*, все як звичайно, а претці (а отже) нічого не *тямит*, бо все в твердім сні (Федькович). *А заробити* треба, бо в зимі ніхто не *даєт* (Стефаник) . . .

Через те й перед „ся“ ті письменники писали тверде „т“, н. пр.:

Бувало весною, як ліс *розівст* ся . . . діброва, як дівка, в цвіте- *приберет* ся (М. Шашкевич) . . .

у знач.
минулого

1. У живому оповіданні, якщо хочемо змалювати, як швидко одна по другій одбували ся події, вживаємо теперішнього часу, але ж він має значіння минулого, н. пр.

*І тихнуть божії слова.
І в келії, неначе в Січі,
Братерство славне ожива,
А сивий гетьман, мов сова,
Ченцеві зазирає в вічі...
Музика... танці... і Бердичів...
Кайдани брязькають... Москва...
Бори, сніги і... Єнісей.
І покотились із очей
На рясу сльози (Шевченко — Чернець).*

пор. *Якось росаду садимо з нею [братовію] в городі. Я говорю до неї, вона мов не чує, відійшла собі геть. Важко мені на серці — заспівала собі. Співаю, а сльози так з очей і ллють ся. Коли чую: „Боже, помавай, день вам добрий!“ Дивлюсь: се наша сусіда перехлила ся через тин, витає нас [Марко Вовчок — Сестра].*

Тільки став під вербою, коли дивить ся, аж там стоїть якийсь іще другий парубок і поглядає на молоду дічину [Нечуй-Левицький — Хмари]...

Це так званий історичний теперішній час, бо оповідає про минуле, як історія оповідає про те, що було, минуло.

Таксамо теперішній час набірає значіння минулого, коли до дієслова додати прислівники: **було, бувало** (гл. § 299 7), н. пр.:

*Про зелені садки, про пахучі квітки
Ми бувало під кобзу співаєм (Куліш).*

пор. *Малим бувало я відаю
Під липою, та досягаю
Руками буцім ясних зір —
А зірки моргають на мене
Крізь липи листячко зелене,
Та й кануть нишком в темний бір (В. Шашкевич — Бувало)...*

А ще до того, як дієслово доконане, то в формі теперішнього часу чується минулість і дійство **наворотове**, н. пр.:

Ото було тими вечорами довгими осінніми, як уже стомить мене робота, заберу обойко (синів) до себе на коліна, та почну на добрий розум навчати — як умію так і навчаю (Марко Вовчок — Два сини).

пор. *Тому мій брат бувало, скоро прийде неділя перед красним храмом. скличе з церкви всіх леґініє (парубків) до себе, та дає їм порядок (Фелькович — Люба-згуба)...*

2. Часто вживається теперішнього часу у значінні **будучого**; у знач. **будуч.**
це тоді, коли знаємо, що діяство певне, безпечно відбудеться, н. пр.:

Післязавтра рушаємо в похід.

пор. *Завтра йде до пола* (Кобилляська— Природа) . . .

3. **Форми теперішнього часу доконаних дієслів (будуч. час)** уживається тоді, як хочемо висказати якусь життєву правду, до якої люде дійшли досвідом, н. пр.:

теперішн.
демон.
дієслів
(будуч.)

Судженого конем не обідеши. Плачем лиху не пособиши (народні припов.) *Журбою не накличу собі долі, коли й так не маю* (Шевченко) . . .

Але ж таких форм уживаємо ще й тоді, як хочемо висказати наворотове діяство, або таке, що проходить одне за другим за чергою, про це гл. ще § 256, н. пр.:

(Перебендя) сяде собі, заспіває,

Заспіває тай згадає,

Що він сиротина,

Пожурить ся, посумує,

Сидячи під тином . . .

Заспіває про „Чалого“,

На „Горлицю“ зверне . . . (Шевченко—Перебендя).

2. ДІЄПРИСЛІВНИК ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ.

250. Дієприслівник теперішнього часу найлегше творити з 3. ос. **множ. теперішн. часу**, відкидаючи „ть“, і ставлячи на його місце наросток: „чи“, н. пр.:

Дієприсл.
тепер.

3. ос. **множ. тепер. ч.** дієприсл. тепер.

читати	<i>читають</i>	—	<i>читаю-чи</i>
дуріти	<i>дуріють</i>	—	<i>дурію-чи</i>
шити	<i>шиють</i>	—	<i>шию-чи</i>
трясти	<i>трясуть</i>	—	<i>трясу-чи</i>
пекти	<i>печуть</i>	—	<i>печу-чи</i>
могти	<i>можуть</i>	—	<i>можу-чи</i>
хвалити	<i>хвалять</i>	—	<i>хваля-чи</i>
платити	<i>платять</i>	—	<i>платя-чи</i>
славити	<i>славлять</i>	—	<i>славля-чи</i>
бігти	<i>біжать</i>	—	<i>біжа-чи . . .</i>

Побіч сих форм подибують ся в віршах старі форми на -я (-а), н. пр.:

стоя, сідя, ходя, мбга

пор.: *Ярина дає зброю, на порозі стоя* (Шевченко — Невольник). *Так ворожка наробила, щоб, бач, ходя опієночі, спала* (Шевченко — Причинна). *Як мога швидче утікай* (Котляревський). *Випши, біжи яко мога* (Шевченко — Тополя)...

Але ж усі ті форми відчувають ся тепер уже як прислівники (стоя = *стоячки*, сидя = *сидьма, сидячки*, гл. § 299 7 і т. д.), і від кожного дієслова їх утворити не можна. Тай так загалом вони ніколи майже не вживають ся, й уживати їх не треба.

Вживання 251. **Замітки до вживання дієприсл. теп. час.** Дієприслівники теперішнього часу можуть творити тільки недоконані дієслова. Це ясно, бо це форма, яка вказує, що щось **рівночасно** дієть ся,

пор.: *Співають, ідучи, дієчата* [дівчата, як ідуть, рівночасно співають] (Шевченко—Вечір). *Ій закон велить, благословляючи діточок* (= тоді ж саме, як благословить), *тільки плакати* (Квітка — Маруся). *Дислячись* (тоді ж саме й поміркував) *оддаєки на запорозькій прочухан, Петро поміркував, що не багато Кирило Тур вдержить таких гостинців* (Куліш — Чорна Рада)...

А що доконані дієслова мають уже самі по собі значіння чогось, що або вже зроблене або що тільки зробить ся, то не може вже бути рівночасности, отже й дієприслівника з них не утвориш.

І сим дієприслівником, як ми бачимо, скорочують ся речення, гл. §§ 389—391.

Цієї форми в **відмінному** виді (пор. рос.: читающий, знающий) укр. мова не знає (гл. § 240).

3. НАКАЗОВИЙ СПОСІБ.

Наказовий спосіб 252. **Наказовий спосіб** має властиво тільки три форми:

2. ос. одн.	<i>нес-и</i>	<i>чита-й</i>
1. „ множ.	<i>нес-їм</i>	<i>чита-ймо</i>
2. „ „	<i>нес-їть</i>	<i>чита-йте</i>

творення Творить ся наказовий спосіб віді пня теперішнього часу, коли до нього (гляди вгорі) додати закінчення:

	після шелестівок	після голосівок
2. ос. одн.	— и	— й
1. „ множ.	— їм (ім)	— ймо
2. „ „	— їть (іть)	— йте

Але ж закінчення -и, -їи, -їть (після шелестівок) тоді лишають ся, коли „-и“, в 2. ос. одн. наголошене, н. пр.:

хвалити	— хвал-ї,	брати	— бер-ї
	хвал-їи		бер-їи
	хвал-їть		бер-їть . . .

Коли наголос паде на иньчий склад, то в 2. ос. одн. „-и“ відпадає, лишаючи по собі слід у змнягченій попередній шелестівці, якщо вона дає мнягчити ся, н. пр.:

	2. ос. тепер.	спосіб. наказ.
кинути	— кин-еш	— <i>кинъ</i>
радити	— рад-иш	<i>радъ</i>
лізти	— ліз-еш	<i>лізь</i>
стрелити	— стрел-иш	<i>стрель . . .</i>

Якщо шелестівка не дає мнягчити ся, то слід по „-и“ щезає, н. пр.:

	2. ос. тепер.	спосіб. наказ.
вірити	— вір-иш	— <i>вір</i>
сипати	— сип(л)-еш	<i>сип</i>
мучити	— муч-иш	(не) <i>муч . . .</i>

По 2. ос. одн. творять ся вже иньчі форми. Раз у 2. ос. одн. є скорочене закінчення, то й у других формах воно скорочене, отже:

	2. ос. одн.	1. ос. мн.	2. ос. мн.
кинути	— <i>кинъ</i>	<i>кинъ-мо</i>	<i>кинъ-те</i>
радити	— <i>радъ</i>	<i>радъ-мо</i>	<i>радъ-те</i>
лізти	— <i>лізь</i>	<i>лізь-мо</i>	<i>лізь-те</i>
стрелити	— <i>стрель</i>	<i>стрель-мо</i>	<i>стрель-те</i>
вірити	— <i>вір</i>	<i>вір-мо</i>	<i>вір-те</i>
сипати	— <i>сип</i>	<i>сип-мо</i>	<i>сип-те</i>
мучити	— (не) <i>муч</i>	(не) <i>муч-мо</i>	(не) <i>муч-те . . .</i>

Випітками від цього останнього закону являють ся дієслова, які перед закінченням 2. ос. одн. „-и“ — мають дві або більше шелестівок (передусім у дієслів із наростком „-ну-“, гл. § 271 2). Тоді закінчення -и лишаєть ся, хоч

воно й ненаголошене, і дві інших форми мають закінчення: -їм (-ім), -їть (-іть), н. пр.:

	2. ос. тепер.	спосіб наказ.
глипнути — глипн-еш		глипн-и глипн-їм глипн-їть
свиснути — свисн-еш		свисн-и свисн-їм свисн-їть
бубнити — бубн-иш		бубн-и бубн-їм бубн-їть . . .

3. ос. одн. і множ. 1. Третя особа одн. і множ. не має в наказовому способі своєї окремої форми. Вона заступається відповідними формами теперішнього часу, коли до них додати прислівники: *нехай, хай* (гл. § 253, 36, § 393 4в, 6):

3. ос. одн.: *нехай, хай несе, читає*

3. „ множ.: *нехай, хай несуть, читають*

Крім того, вживаємо для третьої особи й форми 2. ос. одн. і множ. наказового способу.

пор.: *Задній ряд нехай обернеться лицем до Монголії і стримує на хвилину їх нагін, а перший нехай монгольські трупи в сивіє і сначи на них!* (Франко). *Суди мене весь світ, коли неправда* (Куліш — Комедія помилок Шекспіра). *Пропадай душа без сповіди святої!* (Шевченко). *Будь проклята доля бідлашчя!* (Куліш). *Будь, що будь* (тепер уже одне слово: будь-що-будь — нехай буде, що буде), *а йому треба припізнити похід* (Франко). *Кождий думай, що на тобі мільонів стан стоїть . . . До великого моменту будь готовий кождий з нас!* (Франко — Великі роковини). *Спи біда, але буду бити* (Стефаник). *Шлюбуйте кождий сам собі не пити* (Франко). *Не у гніє будь тобі сказано!* (народня примівка). *Лихо його бери!* (народній прокляв). *Кому скоріш треба, той подайся назад* (нар. примівка) . . .

1. ос. одн. і множ. 2. Хоч собі самому ніхто не розказує, то все-таки стрічаються форми 1. ос. одн. (і множ.) наказового способу, заступлені формою 2. ос. одн., н. пр.:

Але говори я, та не ладуй (наряджай), *а тут староста, чути, вже і просить ізза стола* (Федькович). *Він, бач, добро пропив, а я мовчи!* (Черкасенко). *Забрали гроші, поклали в кишені, а ми мовчи!* (Тобілевич) . . .

У сих двох останніх прикладах форма наказу для 1. ос. означає стільки, що: *повинен, маю* (повинни, маємо).

3. У множині в шелестівкових громадах стрічають ся **Нові закінчення** (в поезії) побіч форм на **-иш, -іть**, повні форми на **-імо (-імо)**, **1. і 2. ос. множ.**
-іте (-іте)¹:

нести — *несімо, несіте*
робити — *робімо, робіте...*

пор.: *Живімо всі, поки життя дає нам світле почуття!* (Вороний).
Я не маю чого робити, то знесімо ту хату для челяді (Нечуй-Левицький)... *І вразюю, злюю кровю волю окропіте!* (Шевченко — Заповіт). *Поможіте, Запорозці, збити ворогі!* (Руданський)...

253. Замітки до вживання наказового способу. 1. До форм 2. ос. одн. і множ. додаєть ся часто в заду (задля того, щоб сильніше, виразніше висказати наказ) слівця: „**но**“, „**во**“, н. пр.:

Ходи-но! Слухайте-но! Поглянь-но!

пор.: *Чекай-но ти, не лай-но ти, бо хто ж то ти й т. д.* (нар. поділь. пісня). *Гей, Давиде, а поглянь-но, хто там є* (Франко). *А подивіть ся но, панство, що то за ніжєньки* (Федькович)...

Подивіть ся но ви їй у лице (Федькович). *Ну-но, синку, по дрова йди, та в печі но затопи* [затони-но] (Франко)...

Як із останнього прикладу видно, то для скріплення наказу вживаєть ся ще й виклику „**ну**“:

Та ну бо, кажіть (Слов. Грінченка).

2. Із другого ж боку до деяких невідмінних слівць, хоч до прислівників, хоч до викликів, додаєть ся закінчення 2. ос., множ. **-те**, і тоді ті слівця мають теж немов значіння дієслова в наказовому способі. Се відносить ся до слівць **ке**, **на** й **ну**, в яких містить ся значіння наказу [ке = давай!, на = бери!, ну = слухай!], отже:

ке-те!, на-те!, ну-те!

¹) У західноукраїнських говірках закінчення 2. ос. множ. не знає мнякого т, там кажуть:

беріт, носіт, любіт...

Такі форми зустрінете у давніших західноукраїнських письменників, із новіших (у розмовах) — у Стефаника,

пор.: *Скажіт, любєнький, з якої причини все ся то стало* (Могильницький). *Веселіт ся, чужі люде, ох, бо мені годі* (Головацький). *Робіт го мноє (зі мною), що ваша воля, а я білше вам і слова не скажу* (Федькович — Жовнярка). *Не йдіт, Максиме, не йдіт, вучку, бо я гараз умру* (Стефаник — Злодій)...

Таких форм уживати не можна.

²) пор. *Який у мене нежит!* **Ке** (дай) *лиш хустки!* (Куліш — Отелло). *Ластівко, ластівко, на тобі веснянку, дай мені білянку* (нар. приказка). *На, на, Ціган* (назва собаки), *на, кулеші, але не кусай* (Стефаник — Кленові листки). *А ну, потіш мене, мій друже!* (Глібів)...

пор.: *А тимчасом не-те лиш кресало та тютюну!* (Шевченко). *Не-те, озьміть ваши благородія, дома здасть ся* (Квітка). *На-те сам двох мотовил, та, про мене, очі повиколойте собі* (Нечуй-Левицький — Кайдашева сім'я). *А ну-те, панове, батовами!* (Шевченко — Гайдамаки). *А, ну-те, хто одгадає!* (Нечуй-Левицький) . . .

Це „те“ появляється ся деколи навіть і в формі 1. ос. множ.; то на те, щоб сповнення наказу приспішити, н. пр.:

Ходім-те! Берім-те!

пор. *Ну, та ходім-те нарешті! От, Господи!* (Винищченко — Панна Мара) . . .

Ну-мо Щодо „ну“, то в ньому появляється ся часто ще й закінчення 1. ос. множ., — -м, -мо:

ну-м-, ну-мо

пор.: *Ну-мо, Гонто, ну-м, брате Максиме, ушкваримо!* (Шевченко — Гайдамаки). *Ну-м, мірошнику, молоть без вітру!* (Глібів). „*Ну-мо зносити дині та вибрати огірки!*“ — „*Як ну-мо, то ну-мо!*“ (Нечуй-Левицький) . . .

Із останнього прикладу видно, що **ну-мо** має ще значіння: починати (гл. під 3) у сполучі з діємеником. У тому ж значінні вживається **ну-мо** деколи і в 2. ос. множ.

пор.: *Ну-мо, браття, ну-мо товариство, ну-мо, коні сидляйте!* (Словар Грінченка, II, 572).

Це так як: *ходім-те, берім-те.*

Про „ану“ гл. § 393 з

3. Форми наказового способу дієслів **давати (дати)**, нехати мають своє окреме значіння.

**Давай,
дай**

а) „**Давай**“ у сполучі з діємеником означає стільки, що „почати“, тільки що дійство скоріш одбувається, н. пр.:

Як ухоплю чорта за ноги і давай (= пічну) *ним неначе келепом троццати бісів* (Стороженко). *Жінка давай собі гуляти* (Франко) . . .

Те саме значіння має словечко „ну“ (гл. вище) у сполучі з діємеником.

пор.: *Жінки ну же седрити ся, ганьбити ся!* (Франко).

І загалом значіння тих слівець перехресчують ся, бо ось у сполучі з формами тепер. часу док. дієсл. (будуч.) **давай** набірає того ж значіння (зазиву), що „ну“, н. пр.:

Дай відсвяткуємо сей пам'ятний вечір! (Франко). *Дай зайду, подивлюсь* (Нечуй-Левицький). *Давайте на radoцях згадаємо давнину* (Нечуй-Левицький) . . .

Таксамо і у сполучі з діємеником, н. пр.:

Давайте йти (Слов. Грінч. I, 354).

б) „Нехай“, скороч. хай¹⁾, у сполучі з формою тепе-Нехай рішнього часу вживається задля того, щоб 3. ос. одн. і множ. допомогти хоч приблизно висказати наказ, а то бажання, пор. § 2521, н. пр.:

Ой, не спляйте у ставу води, нехай вона рине: ой, не піду я за пняченьку, нехай він ізгине (нар. пісня).
Хай же її Бог благословить, мою дитину (Марко Вовчок)...

Про иньчі знач. „нехай“ гл. § 3934.

в) Про бодай (Бог+дай), гл. 3935.

4. У живім оповіданні частенько вживається форм наказового способу замість дійсного, н. пр.:

І не треба вам казати, як я його [чоловіка] ховала: і до попа біжи, і горілки неси, і хліба печи, — і плач (Лепкий)...

Тут усюди висказується швидка робота, яку треба було зробити, наче хтось наказував би.

У таких випадках уживається наказ спос. головно, як іще в дієслово „взяти“ (§ 369), н. пр.:

Райко візьми та пішли ті гроші, маючи надію швидко одержати жалування й покласти означену суму (Васильченко). *Але ж бо мало того, що розсердився! Візьми дурний хлопчисько і вдар свого товариша, аж той на землю впав* (Маковей — Клопоти Савчихи). *Виконував сей наказ досі бездоганно, а тепер візьми та ткни всі письма пан-отцеві в руки* (Мартович — Забобон)...

Часто наказовий спосіб докочаних дієслів має в оповіданні те саме значіння, що теперішній (буд.) час та ще нераз уживається побіч нього, н. пр.:

Як є чим пропалити в зимі, то менше їсти хочеться. Рано собі встань, відмети сніг від порога, наברי з шипки (повітки) ковпачок, насип під піч, тай зараз на хаті веселіше (Стефаник — Вістун). *Вимети хату та на кришеш сала на вишварки* (Нечуй-Левицький)...

Крім того, чується в тих формах життєвий досвід (§ 249з):
пор. *Дівка як верба, де посади, там прийметься* (Нечуй-Левицький)...

¹⁾ Іще в західноукр. форми: пай, пай, які найдете в західноукраїнських письменників,

пор.: *Най птачки не тужать, зозулі не кують, най так солові не плачуть; нехай руська (= українська) земля Бояна почує, най руські 'го діти побачуть* (Федькович). *Най знають, як мене скривдив* (Лепкий)...

Там же вживається це слово саме про себе, в розумінні: *покинь, не руш!* Мати каже до дитини: *Най його, нехай спить!*

наказ. спо-
сіб записць
умери

5. Крім наказу (бажання, зазиву), форми наказового способу містять у собі ту саму думку, що умовний (можливий) спосіб (§ 360 7), н. пр.:

Ану, каже, підійди лишень яка (— якщо підійде яка), *так очі позатумлювою з мушкета* (Чернасенко). *Будь вона* (— коли б вона була) *порядна й чесна, швидко б хвіст з води піднесла, мала б рибу й хвіст увесь* (Франко—Лис Микита). *Не постій* — *не вродить ся* (народня приповідка)...

допуст 6. Таксамо чується нерів у тих формах допуст (гл. § 360 8):

Крути, верти (— хоч як крутити меш, вертати) — *мушии умерти* (нар. приповідка). *Ори і засівай лани, носи широкі перелого, і грошики за баитана лупи, — та все одкинеш ноги* (Артимовський-Гулак)...

нус 7. Часто знов визначають форми наказового способу примус, те, що ми віддаємо ще в мові словами: *повинен, мушу, треба щось робити* (гл. § 252 2), н. пр.:

Ти бовць — повинен битись, ти співець собі — співай! (Грабовський). *За нужденну плату 60—80 крейцарів денно сиди там* (на гостинці — на мощеному шляху) *цілий день на вітрі, слоті і возкості, двигай тяжке каміння і т. д.* (Франко). *Вчилась вісім років, а тепер сиди на селі та глечики мий* (Тобілевич)...

Про все це гл. ще § 393 6.

XLVII. ВІДМІНА ПОМІЧНИХ ДІЄСЛІВ:

„БУТИ, НЯТИ.“

Бути			Няти		
I. 1. Дієменик: бути			НЯТИ		
2. Минул. час:					
	чол. рід	жін. р.	сер. р.	чол. рід	жін. р.
1. ос. одн.:	я був,	була,	було,	я няв,	няла,
2. „ „	ти був,	була,	було,	ти няв,	няла,
3. „ „	він був,			він няв,	
	вона	була		вона	няла
	воно		було	воно	няло
1. „ множ.	ми	були	(на всі три роди)	ми	няли
2. „ „	ви	були		ви	няли
3. „ „	вони	були		вони	няли
3. Дієприсл.					
	минул. часу:	бувши		нявши	
4. Дієприсл. страждальн. стану:	(нема, гл. § 235).			(на)нятий,-а,-е ¹)	

¹) форма з приростком „на“ (наняти)

II, 1а. Теперішній час:

1. ос. одн.: я є
 2. „ „ ти є
 3. „ „ він є, вона є, воно є
 1. „ множ. ми є
 2. „ „ ви є
 3. „ „ вони є¹⁾

16. Будучий час (форми теперішнього):

1. ос. одн.: я буду
 2. „ „ ти будеш
 3. „ „ він }
 вона } буде
 воно }
 1. „ множ. ми будемо
 2. „ „ ви будете
 3. „ „ вони будуть

2. Дієприсл.

тепер. часу: будучи

3. Наказ. спосіб:

2. ос. одн.: будь
 3. „ „ нехай буде
 1. „ множ. будьмо
 2. „ „ будьте
 3. „ „ нехай будуть

- я йому скороч.: му (§ 701)
 ти ймеш „ меш
 він іме „ ме
 вона } йме „
 воно }
 ми ймемо „ мемо
 ви ймете „ мете
 вони ймуть „ муть

(дієслово докон., гл. § 251).

- йми (віру)
 нехай іме
 ймім
 йміть
 нехай імуть

¹⁾ Крім сих, чисто народніх форм, подибаєте в письменстві ще й старі (тепер тільки в поодиноких наріччях усе ще вживані, н. пр., у Галичині) форми, н. пр.:

1. ос. одн.: єсьм
 2. „ „ єси
 3. „ „ єсть
 1. „ мн.: єсьмо
 2. „ „ єсьте
 3. „ „ суть

Найбільш із тих форм уживаєть ся ще форма 3. ос. одн.: єсть (у західноукр. письменників: *єст*), н. пр.:

Єсть на світі доля, а хто її знає? Єсть на світі воля, а хто її має? Єсть люде на світі . . . (Шевченко — Катерина). *Великий єст Бог і велике імя его* (Шашкевич) . . .

XLVIII. ЗЛОЖЕНІ ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ ТА ІХ УЖИВАННЯ.

Зложених дієслівних форм ув українській мові — чотири.

І. ДАВНОМИНУЛИЙ ЧАС.

Давномину-
лий час

255. Давноминулий час творить ся а) з форм минулого часу дієслова, як додати до них відповідні форми минулого часу помічного дієслова: „бути“, отже:

	недок. дієслово:		докон. дієслово:					
	<i>нести</i>		<i>занести</i>					
1. ос. одн.	я ніс був, я несла була, я несло було		я заніс був, я занесла була, я занесло було					
2. „ „	ти ніс був, ти несла була, ти несло було		ти заніс був, ти занесла була, ти занесло було					
3. „ „	він ніс був, вона несла була, воно несло було		він заніс був, вона занесла була, воно занесло було					
1. ос. мн.	ми несли були	(на всі 3 роди)	ми занесли були				(на всі 3 роди)	
2. „ „	ви „ „		ви „ „					
3. „ „	вони „ „		вони „ „					

Крім того, часто зустрічається в письменстві форма 2. ос. одн.: *еси*, головню в наслідуваннях давньої мови, н. пр.:

Ні, не знаю, та так здасть ся, сам еси. . . (Шевченко). *Ти еси бо ласка й милость ізноконіку і до суду* (Старицький). *Чому не скажеш, хто еси, і чого в краях ти наших опинивсь* (Черкасенко). *Зрадник або трус еси* (Франко). *Земля еси й від земного це ти сягнути не змож* (Грінченко) . . .

Ціком уже рідко подибується форма 1. ос. одн.: *єсьм*, пор.: *Людина єсьм . . . Де взять такої вдачі, щоб примхи всі украй перемогти* (П. Грабовський) . . .

і форма 1. і 2. ос. мн.: *єсьмо, єсьте*:

пор.: *Одної єсьмо гадки* (Федькович). *Ви зрозумієте його, бо лицар єсьте* (Черкасенко) . . .

Форма 3. ос. мн. (*суть*) у теперішніх письменників сливе зовсім не стрічається, і в давніших вона рідка,

пор.: *Чи побачу я вас з гадками, що суть мов вірлине крило, що як буря жснуть?* (Лепкий). *Суть то здорові повносильні рісткы* (М. Шашкевич) . . .

Щодо того, де стояти формам помічного дієслова, то рішає саме вухо. Можуть вони стояти перед формами дієслова й після них, можна казати:

я ніс був і я був ніс . . .

б) Крім того, значіння давноминулого часу набирає кожна форма минулого часу, коли до неї додати прислівник **було, бувало** (§ 2997), н. пр.:

було, бувало

*Ми приходили **бувало** до них* (приходили були давно).
пор.: *Було колись на Україні **ревіли** гармати, було колись Запорожці **ажіли** ланувати* (Шевченко — Ів. Підкова). *Хвиля **минулась** було підризати спідні плити* (Франко) . . .

Треба завважити, що форми давноминулого часу в моск. мові немає.

2. БУДУЧИЙ ЧАС.

Будучий час

256. Будучий час складається з дієсменника й форм будуч. часу помічного дієслова „бути“ (§ 254 16), або з дієсменника й теперішн. часу доконаного дієслова „пяти“ (у значінню будуч., гл. стор. 275.), отже:

1. ос. одн. я	буду нести	або нести му
2. „ „ ти	будеш нести	„ нести меш
3. „ „ він (вона, воно)	буде нести	„ нести ме
1. „ множ. ми	будемо нести	„ нести мемо
2. „ „ ви	будете нести	„ нести мете
3. „ „ вони	будуть нести	„ нести муть ¹⁾

У західноукраїнських говорах стрічають ся ще скорочені форми: **єсь, сьмо, сьте,**

пор. *Та **єс** (= єсь, єси) **дурень** навіки* (Стефаник). *Ви **що-єсте** (= єсьте) **найсильніші,** ведіть [комісаря] у царню* (Франко — Панські жарти) *Скажіть, старенький, **може-сте** (може єсьте) **свідомі*** (Могильницький) . . .

Форми ці живуть на заході України, хоч самі про себе, хоч скорочені, самі і в минулому часі (гл. § 241), але ж уживати їх **не треба.**

¹⁾ В західній Україні (в Галичині, на Поділлі, — на Буковині й на Покутті **ні** —) відомі ще й інші форми будучого часу, і то сполучення форм: **буду, будеш . . . із минулим** часом дієслова, н. пр.:

*буду **ходив,** будеш **робила,** будемо **несли** . . .*

Такі форми будуч. часу найдете в деяких газницьких письменників, пор.: *Вже з Основяненком **довше будеш балакав*** (М. Шашкевич). *Хто сіяє, той **буде збирав.** Гнів **буде як грім гремів*** (Пепкий) . . .

А отже співаєть ся й у відомій скрізь (подільській) пісні:

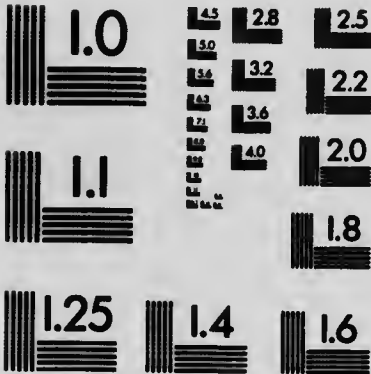
— Дівчинонько мила,	„Буду хуст. прала,
Що будеш робила	Зеленого жита жила
На Україні далекій?	На Україні далекій“.

Таких форм уживати не треба.

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482-0300 - Phone
(716) 288-5989 - Fax

Місце по-
мич. дієсл.

1. Форми „бути“ можуть уживати ся перед дівімеником і після нього; отже можна сказати:

я буду нести або нести буду . . . ;

форми помічн. дієслова „няти“ треба ставити виключно після дівіменика, отже можна казати тільки:

нести му¹⁾.

пор.: *Будеш, батьку, панувати, доки живуть люде . . . Моїсе мені на чужині лежать легше буде, як инді в Україні згадувати будуть* (Шевченко). *Не жалкувати му ні на кого; хоч рік стерігти мете, а на другий віддам ся таки не за кого, а за Йвана* (М. Вовчок). *Оксана здоймати ме кожний колосок і буде всі складати в ліву руку, а як жмут згрубів, то вона його буде складати понад ярк, аби потім легко найти; вишуквати буде долини, рови, бо там найбільше колосся* (Стефаник) . . .

У заіменикових і зворотних дієслів заіменик „ся“ ставить ся в літературній мові все після форм „няти“ отже²⁾:

дивити му ся, нести меть ся,

бояти мемо ся, мити мете ся . . .

¹⁾ В деяких західноукраїнських говірках (н. пр., у Гуцулів) вони ставлять ся й перед дівімеником, і деякі західноукр. письменники так давніше й писали,

пор.: *А Бога не меш бояти ся?* (Стефаник). *Гіри, ніж птахи ті блудні, мете за слова марні весь свій вік прутитись* (Франко). *І аж доки сю гору в'ни (соколи) семикрот муть облітати . . .* (Федькович). *Віці муть, кумочку, пастиря пасти, яйця муть, кумочку, курку учити; люде льгальні муть грабити й красти, чесних почнуть злодіяки тіснить* (Франко) . . .

Та в останніх своїх творах Франко так уже не писав, і Стефаник уживав таких форм тільки в розмовах своїх героїв (покутських селян) поміж собою.

Річ у тому, що в західноукраїнських говірках ще й досі жива свідомість, що це окремі форми, й ви зустрінете в буд. часі побіч скорочених форм: *му, меш, ме*, ще й повні:

йму, ймеш, йме . . .

пор. *Світ ми (= мені) спустів і йме ворогувати* (М. Шашкевич — Псалми Русланові). *А зірниці ймуть світити* (Федькович — Нічліг) . . . Так тих форм уживати не слід.

²⁾ Галичани часто пишуть:

дивити ся му, мити ся ме . . .

У галицькому виданню М. Вовчка прочитаєте: *Десь наймичкою маятись му* (Сестра) . . .

Звичайно, що це з погляду на письменницьку мову (наддніпрянську) — неправильно, й так писати й балакати не треба.

пор.: *Моли ти мусь до самого неба* (Шевченко). *Хоч клясти меш ся про кожне слово, не зрушиш страшного вироку* (Куліш). *Опісля злити меть ся смотритель* (Свидницький). *Подивилась, чи не знати меть ся за нею* (Грінченко). *Іх люде по дузу чують; хоч не показують, усе кланяти муть ся* (Шевченко). *І знов снитимуть ся янголи в пазуряи* (Нечуй-Левицький)...

Із того, що ми сказали, видно, що *буду* й *му* це складові частини будучого часу, але ж і самі про себе самостійні слова, через те їх і треба на письмі відокремлювати. Але ж що форми: *му, меш, не* . . . в мові ніколи не мають наголосу (так, як слівце „ся“), то звичайно їх пишуть до купи в дібімеником (§§ 922, 311), отже:

нестиму, нестимеш, нестиме, нестимуть,
молитимуся, молитиметься, молитимуться . . .

2. Форму будучого часу можуть творити **тільки недоконані** дієслова. У доконаних дієслів значіння будучого часу має форма теперішнього (§ 248), пор.:

буду кидати (недокон.) — *кину* (докон.)
буду писати (недокон.) — *напишу* (докон.) . . .

Замітки до вживання будучого часу. В оповідній **Вживання** прозі вживається будучого часу [як і теперішнього часу док. дієслів (гл. § 249 з)], як хочеться висказати щось певне, якусь правду з досвіду. Ось як чудово користується тим часом Стефаник, описуючи осінь, що кожного року таксамо виглядає:

То будуть старі, бідні вдови, або їх унуки, або старі діди, що коло своїх дітей тулять ся і чують що-дня, який вони тягар у хаті, або то будуть молоді жінки з малими дітьми, що їх чоловіки покинули й десь у великім місті за них забули. Вони будуть їти чередою в поле, минати муть хрести, що тепер їх ніяка зелень не закриває, лишати муть за собою блискучі, гладкі, сталеві дороги й будуть розходити ся по сивих монотонних стернях, діти будуть шукати колосся, а старі тамтогорічних ковіньок (Вістуні).

пор. „Як би кістка була проломана, то він би вже не жив“!

— Ні, прошу пані! *Буде живий* (= звичайно в таких випадках буває, що люде з проломаною кісткою живуть). *Се не конце, щоб відразу вмер“.* (Франко — Основи суспільности) . . .

3. МОЖЛИВИЙ СПОСІБ.

Можливий спосіб 257. 1. **Можливий спосіб** складається з **минулого часу** відповідного дієслова і прислівника **би** [б] (гл. § 71 5, § 239 2):

	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. ос. одн. я	ніс би,	я несла б,	я несло б
2. „ „ ти	„ „	ти „ „	ти „ „
3. „ „ він	„ „	вона „ „	воно „ „
1. „ множ. ми	несли б	} на всі три роди	
2. „ „ ви	„ „		
3. „ „ вони	„ „		

Це теперішній час можливого способу.

2. **Минулий час** можливого способу складається з форми **давноминулого часу** відповідного дієслова та прислівника **би** (б), н. пр.:

	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. ос. одн. я	ніс би був,	я несла б була,	я несло б було
2. „ „ ти	„ „ „	ти „ „ „	ти „ „ „
3. „ „ він	„ „ „	вона „ „ „	воно „ „ „
1. „ множ. ми	несли б були	} на всі три роди	
2. „ „ ви	несли б були		
3. „ „ вони	несли б були		

Таксамо й від докон. дієслів:

тепер.: я заніс би, я занесла б, я занесло б...
 минул.: я заніс би був, я занесла б була, я занесло б було...
 Порів. *я кидав би* (недокон.), *я кинув би* (докон.)
я кидав би був (недокон.), *я кинув би був* (докон.) і т. д.

Де стояти „би“

3. Щодо того, де стояти прислівникові „би“, то його місце довільне:

я кинув би і я б кинув . . .

Само по собі, що у зворотних і заіменикових дієслів воно **мусить стояти так**, щоб „ся“ від дієслова не відділювати, отже:

я кинув ся б, я кинувсь би¹⁾, я б кинув ся . . .

пор.: *Хотіла б я упусти за водою . . . За мною в слід плили б мої пісні . . . Вода помалу мене б у легкі хвилі загортала . . . Потім*

¹⁾ На заході України часто вставляють „би“ між дієслово й заіменик і кажуть (тай пишуть)

я кинув би ся, вони молили б ся, я би ся вдарив . . .

Таких конструкцій літературна мова не допускає.

би на землі зостав ся тільки одгук невиразний моїх пісень . . .
А потім зник *би* одгук, і на воді ще *б* колихались тільки мої
квітки . . . Схилили ся *б* над сонною водою берез плакучих нерухоми
віти, у тихий захист вітер *би* не віяв, спускав ся *б* тільки з неба
на лилі і на квітки, що я безумна рвала (Ліся Українка — Ритми) . . .

Та все-таки, здебільшого „*би*“ стоїть у формі тепе-
рішнього часу зараз після дієслова, н. пр.:

я ніс би, я занесла б . . .

у формі минулого часу між дієсловом і поміч. дієсловом,
н. пр.:

я ніс би був, я занесла б була . . .

4. СТРАЖДАЛЬНИЙ СТАН.

258. Страждальний стан творить ся з дієприкметника
страждального стану дієслова й відповідних форм помічного
дієслова *бути, бувати*¹⁾:

Страждаль-
ний стан

я бував битий, буду битий

пор.: *Мовчи! Почують, будеш битий* (Гребінка — Ячмінь). *Іще*
щодня бував і битий (Гребінка — Віл) . . .

Це буде видно найкраще зі зразка.

Дієслово: „*бити*“.

Діяльний стан:

Дієміник: *бити*

Минул. час: *я бив, -ла, -ло*

ти „ „ „

Давноминул.: *я бив був...*

Теперішн. час: *я бю*

ти беш

він бє і т. д.

Будучий час: *я бити му...*

ти бити меш...

Наказ. спосіб: *бий!*

биймо!

айте!

Страждальний стан:

бути битим

я був (була, було) битий, -а, -є

ти „ „ „ „ „ „
і т. д.

я був було битий...

я (є) битий, -а, -є

ти (є) „ „ „

він (є) „ „ „ і т. д.

я буду битий, -а, -є

ти будеш битий, -а, -є...

будь битий!

будьмо биті!

будьте биті! і т. д.

¹⁾ У Галичині під польським впливом інтелігенти вживають
іще дієслова: *зістати*, н. пр.:

зістав битий, зістану битий . . .

Це явні польонізми, й їх уживати ніяк не можна.

У теперішньому часі страждального стану форми помічн. дієсл. (є) звичайно пропускають ся, н. пр.:

Чорна рілля копитами поорана, побитая, кістями зетя засіяна і кровію политая (Шевченко) . . .

Ніде тут помічного дієслова немає.

Вживання
стражд. ста-
ну

Замітки до вживання стражд. стану. 1. Страждального стану українська мова не любить, радо його обминає, а коли вже годі його обминути, то заступає його на різний спосіб формами діяльного стану, але так, щоб видно було, що той, про кого мова, страждає, що він є предметом дійства, а не сам його виконує. То так чисто по народньому замість:

я (є) битий	—	куди краще сказати:	<i>мене бють</i>
я був „	„	„	<i>мене били</i>
я кликаний	„	„	<i>мене кличуть</i>
я був покараний	„	„	<i>мене покарали...</i>

Це тоді так кажесть ся, коли не названо, хто саме *бє, кличе, покарав*, коли не вжито особи (неособово).

неособова
форма
дієпримк.

2. Дуже часто в таких випадках, коли хто страждав, але в минулому, вживаєть ся неособової форми дієприметника страждального, н. пр.:

бито, кликано, покарано і т. д.

пор.: *За мов жито ще мене й бито* (нар. припов.). *Моя Україно, за що Тебе сплюндровано, за що, Мамо, винеш?* (Шевченко). *Отут крові пролито людської і без ножа!* (Шевченко). *Ніхто не подумав, що сього козака бито недавно киями* (Куліш). *Не смуткував би тепер і не стидно було б, що тебе пообито* (М. Вовчок) . . .

Тільки ж треба зятямити собі, що такі форми в українській мові мусять усе лишати ся неособовими. Ставити при них особи, як це дієть ся в московській мові, це великий гріх проти української мови. Через те в укр. мові ніяким робом не можна сказати н. пр.:

мною зловлено рибу (= я зловив рибу)
тобою вбито ворога (= ти вбив ворога)
братом одержано листа (= брат одержав листа)
нами забрано в полон (= ми забрали в полон)...

Це все варваризми, і давніщі письменники (до 70. років), що знали народню мову від самого народу, їх ніколи не

вживали. Ці форми повкрадалися до наших часописів із московської мови, і звідтіля вперто почали втискатися до творів новітніх письменників. Їх треба **викидати**.

Розуміть ся, що таких виразів не можна змішувати з ось якими:

*мною зловлена риба, тобою вбитий воріг,
братом одержаний лист, нами забрані в полон¹⁾ . . .*
бо це форми не неособові — предмет (особа) в них названий — і хоч рідко вживають ся, але ж вони ще можливі.

3. Таксамо треба мати на увазі, що такі форми, як:

зловлено, убито, одержано, забрано . . .

самі по собі відносять ся **тільки** до минулості.

пор.: *В чистім полі край дороги козаченька **вбито** (не — було вбито) (вар. пісня). Там то його **скалічено** (не — було скалічено), та на Україну **повернено** (не — було повернено) з одставкою; бачиш, праву ногу, чи то **ліву підстрелено** (Шевченко). Ніхто з вас не **знає**, щоб колинебудь **бито** (не — було бито) **винуватого по голові** (Куліш) . . .*

Через те ставити при дісприкм. стражд. стану слівця: **було, буде** (щоб висказати минулий і будучий час) не можна. Такі вискази, як:

*висловлено **було** погляд,
виставлено **було** кандидатуру,
буде зроблено заходи . . .*

чисті москалізми, й їх уживати не можна.

По-українськи треба балакати й писати:

*висловлено погляд, виставлено кандидатуру,
зробить ся заходи —*

і хіба тільки у крайньому випадкові кажець ся:

будуть зроблені заходи.

Розуміть ся, й тут не сміє бути особи (мною, тобою іт. д.). Та найкраще речення висказати формою діяльного стану.

¹⁾ Як із усіх прикладів видно, то при страждальному стані вживаєть ся все тільки орудника (гл. 430 б). Українська інтелігенція Галичини, йдучи за польським впливом, уживає часто приіменика „через“, і говорить:

*риба зловлена **через** мене, воріг убитий **через** тебе, повість написана **через** Франка і т. д.*

В народній мові таке „через“ означає стільки, що „**при допомозі**“ (риба зловлена **при** моїй допомозі, я спричинив ся до вбиття ворога, а не я вбив і т. д.)

Все це польонізмами, й їх треба стерегти ся.

минул. і
будуч.
стражд. стан

XLIX. ВІДМІНА ДІЄСЛІВ.

259. Поділ відмін дієслова склався на основі закінчень форм теперішнього часу. Звичайно беремо на увагу 3. ос. одн. і 3. ос. множ., хоч. різницю видно в усіх особах (гл. § 248).

ПЕРША ВІДМІНА

виявляє закінчення

після шелестівок:	після голосівок:
у 3. ос. одн.: -е,	у 3. ос. одн.: -є,
„ „ „ множ.: -уть, н. пр.:	„ „ „ множ.: -ють, н. пр.:
нести, несу — <i>несе, несуть...</i>	читати, читаю — <i>читає</i> <i>читають...</i>

Ми її звати мемо коротко „е“ -відміною, бо „е“ тут переважає.

ДРУГА ВІДМІНА

має закінчення

після шелестівок:	після голосівок:
у 3. ос. одн.: -ить,	у 3. ос. одн.: -іть,
„ „ „ множ.: -ять (-ать)	„ „ „ множ.: -ять, н. пр.:
хвалити, хвалю — <i>хвалять, хвалять</i>	
бачити, бачу — <i>бачить, бачать</i>	
доїти, дою — <i>доїть, доять...</i>	

Ся відміна буде в нас коротко звати ся „и“ -відміна, бо тут знов переважає „и“.

ТРЕТЯ ВІДМІНА

виявляє в 1. ос. одн. зак.: -и, у 3. ос. одн.: -ть, у 3. мн. -ять, -уть, н. пр.:

їсти — *їм, їсть, їдять*
дати — *дам, дасть, дадуть* (док.)...

Сю відміну, до якої належить тільки чотири дієслова (*бути, дати, їсти, оповісти*) можна назвати відміною без звязкового звука.

1. Але ж що дієслівні форми творять ся віді двох пнів (гл. § 238), то й на те в відміні дієслова треба звернути увагу. Бо ж буває так, що оба пні рівні, н. пр.:

чита-ти — *чита-ю, нес-ти* — *нес-у,*

але ж буває (й то частіше) так, що оба пні нерівні, н. пр.:
силуєа-ти — силу-ю, рва-ти — рв-у,
що пень дівіменика довший, ніж пень теперішнього часу,
— і все те має вплив на відміну.

2. Таксамо не можна спускати з уваги **наростків** (§ 227), якими дієслова творять ся. Вже не раз по наростку можна пізнати, чи в 3. ос. одн. виступає закінчення -е (-є) [у множ.: -уть (-ють)], чи -ить (-іть) [у множ.: -ять (-ать)]. Ось, н. пр., усі дієслова з наростком „-н-“ й багато з наростком „-ї-“ належать до другої відміни, н. пр.:

хвал-н-ти, хвалю — *хвалить, хвалять,*
гор-ї-ти, горю — *горить, горять . . .*

Усі кінці мають: -е (-є), -уть (-ють), н. пр.:

(безнар.): нес-ти, несу, — *несе, несуть*
-ну: сох-пу-ти, сохну — *сохне, сохнуть*
-а: гр-а-ти, граю, — *грає, грають*
ува: куп-ува-ти, купую — *купає, купують*
-ї: розум-ї-ти, розумію — *розуміє, розуміють . . .*

3. Тільки у практиці з наростками можна не раз заплутати ся. От у дієслів на -ити, -їти може повстати сумнів, до якої відміни вони належать, чи мають вони: -е, -уть, чи: -ить, -ять, бо ж одні з них безнаросткові (*мити, крити*), другі з наростком -н- (*хвалити*), -ї- (*летіти*). Але й тут можна собі дати раду. Якщо -н-, -ї- в 1. ос. тепер. **лишають** ся, н. пр.:

мити — то: *миє, миять,*
біліти — „ *біліє, білять . . .*

і дієслово, як видно з форм 3. ос. одн. і множ., належить до **першої відміни**. Якже ці голосівки в 1. ос. **щезають**, та ще й шелестівка там **мнягчить** ся (гл. § 46, 47, 48), н. пр.:

хвалити — *хвалю* („н“ — немає), *хвалить, хвалять*
веліти — *велю* („ї“ — немає), *велить, велять . . .*

то це **друга відміна**.

Таксамо, може, на око рибили б трохи труднощі такі дієслова на -ати, як ось:

крича́ти, держа́ти, сто́яти . . .

Але ж труднощі проходять, якщо вясувати собі, який наросток у цих дієслів (гл. § 227 з). Тоді до них треба прикласти ту ж замітку, що про дієслова на -їти.

L. ПЕРША ВІДМІНА ДІЄСЛІВ [„Е“-ВІДМІНА].

260. Перша відміна дієслів („е“-відміна) обіймає всі дієслова, які в 3. ос. одн. виявляють закінчення: „-є“ (після голосівок: „-є“), у 3. ос. множ. закінч.: „-уть“ (після голосівок: „-ють“).

Сюди належать усі безнаросткові дієслова (крім дієслова *бігти*), дієслова з наростками: -ну-, -а- (крім дієслова *спати*), -ува-, і з дієслів із наростком -ї- (-ї-) ті, що в них у 1. ос. одн. те -ї- не гине (гл. § 259 з). [Із тих, що в них „ї“ в 1. ос. одн. щезає, належать сюди дієслова: *хотіти*, *муркотіти*]

По тому, чи оба пні (двієменика й теперішнього часу) рівні, чи ні, ця відміна поділяється на дві громади:

I. громада *рівнопнева* (*нес-ти*, *нес-у*), і то

1. *голосівкова*, н. пр.:

чита-ти, *чита-ю* [оба пні рівні, оба кінчать ся голосівкою],

2. *шелестівкова*, н. пр.:

нес-ти, *нес-у* [оба пні рівні, оба кінчать ся шелестівкою], і

II. громада *нерівнопнева* (*силува-ти*, *силу-ю*) — пень двієменика довший, ніж пень теперішнього часу — і то

1. *голосівкова*, н. пр.:

силува-ти (3 склади) — *силу-ю* (2 склади) [оба пні кінчать ся голосівкою],

2. *мішана*, н. пр.:

рва-ти (1 склад) — *рв-у* (нема складу);

ріва-ти (2 склади) — *ріж-у* (один склад) [пень двієменика кінчить ся голосівкою, пень тепер. ч. шелестівкою: шелестівка може не м'ягчити ся (пор.: *рва-ти*, *рв-у*), або м'ягчити ся (н. пр.: *ріва-ти* — *ріж-у*)].

ГРОМАДА РІВНОПНЕВА ГОЛОСІВКОВА.

281. Рівнопнева голосівкова громада „б“-відміни обіймає дієслова, в яких пень дієменика рівний пєві теперішнього часу й оба кінчать ся голосівкою.

Пень дієменика:

чита-

1. Дієменик: чита-ти

2. Минулий час:

1. ос. од. я чита-в, -ла, -ло

2. „ „ ти чита-в, -ла, -ло

3. „ „ він чита-в

вона чита-ла

воно чита-ло

1. ос. мн. ми чита-ли

2. „ „ ви чита-ли

3. „ „ вони чита-ли

3. Дієприслівник минул. часу:

чита-в-ши

4. Дієприкметник страждальн.:

чита-ний, -на, -не

Зложені форми

1. Будучий час:

буду читати або читати му

будеш „ „ „ меш

і т. д.

2. Давноминулий час:

я читав був,

я читала була,

я читало було і т. д.

3. Спосіб можливий:

а) тепер.: я читав би,

я читала б,

я читало б і т. д.

б) минул.: я читав би був,

я читала б була,

я читало б було

і т. д.

Пень теперішн. часу:

чита-

1. Теперішній час:

1. ос. одн. чита-ю

2. „ „ чита-єш

3. „ „ чита-є

1. „ множ. чита-ємо

2. „ „ чита-єте

3. „ „ чита-ють

2. Дієприслівн.

теперішн.: чита-ю-чи

3. Спосіб наказовий:

2. ос. одн. чита-й

3. „ „ нехай читай

1. „ мн. чита-ймо

2. „ „ чита-йте

3. „ „ нехай читають

Приклади:

1. **-ати** — **-аю**, н. пр.: (безнароств.) *зна-ти* — *зна-ю* . . . ;
(нароств. „-а“) *віта-ти* — *віта-ю*, *пита-ти* — *пита-ю*,
гра-ти — *гра-ю*, *літа-ти* — *літа-ю*, *біга-ти* — *біга-ю* . . .

2. **-ити** — **-ію**, н. пр.: (безнароств.) *ши-ти* — *ши-ю*,
єни-ти — *єни-ю*, *єи-ти* — *єи-ю*, *ми-ти* — *ми-ю*, *кри-ти* — *кри-ю* . . .

3. **-ї(і)ти** — **-ї(і)ю**, н. пр.: (нароств. „-ї“) *єрі-ти* — *єрі-ю*,
білі-ти — *білі-ю*, *багаті-ти* — *багаті-ю*, *розумі-ти* — *розумі-ю*,
ржаві-ти — *ржаві-ю* . . .

4. **-ути** — **-ую**, н. пр.: (безнароств.) *чу-ти* — *чу-ю*,
обу-ти — *обу-ю* (докоп. — *будуч.*) . . .

Загальні замітки до рівноинневої голосівкової гронади.

Скороч **262.** 1. У дієслів на **-ати** може в 3. ос. одн. відпадати
3. ос. одн. закінчення **-є**, н. пр.:

ламати — *лама* (ламає),
бувати — *бува*, співати — *співа*,
знати — *зна* . . .

пор.: *Люблю тебе [народе!] за ті гордоці духа, що, зійшовши на
глухий свій шлях, навіть Бога не слуха* (Франко): *Нас з тобою те
лихо не зляна* (Глібів). *Народ сміявся, і всі були в турботах, що
раду перевіта цар* (Грібінка). *В тій країні люблять волю, всяк її
шука — в острозі* (Самійленко). *Нехай він **єн**г, чого **шука**, а ви **хиба**
знаєте?* (Тобілевич) . . .

Це форма більш поетична. Про вживання її гл. § 714.

Дієприкм. 2. Дієслова на **-ити**, **-іти**, **-ути** творять дієприкметник
стражд.-тій страждальний наростком **-тій**, **та**, **-те** (гл. § 247), н. пр.:

бити — *битий*, гріти — *грітий*, обути — *обутий* . . .

3. Про перехід **л** у чол. роді минул. часу на **у(в)** гл. § 34.

Подрібні явища.

Вити, вити, **263.** 1. Дієслова **БИТИ** **ВИТИ**, **ПИТИ**, **ЛИТИ** творять форми
пати, лити, теперішн. часу ось як:

Теперішн. час:	1. ос. одн.	б ^и	в ^ю	п ^ю	л ^ю
	2. „ „	б ^{еш}	в ^{еш}	п ^{еш}	л ^{еш}
	3. „ „	б ^є	в ^є	п ^є	л ^є
	1. „ множ.	б ^{ємо}	в ^{ємо}	п ^{ємо}	л ^{ємо}
	2. „ „	б ^{єте}	в ^{єте}	п ^{єте}	л ^{єте}
	3. „ „	б ^{ють}	в ^{ють}	п ^{ють}	л ^{ють}

Діприслівн. тепер. час.:	бючи	вючи	пючи	ллючи
Свос. наказ.: 2. ос. одн.	бий	вий	пий	лий
3. „ „	хай: бе	вє	пе	(і)лле
1. „ множ.	биймо	виймо	пиймо	лиймо
2. „ „	бийте	вийте	пийте	лийте
3. „ „	хай: бють	вють	пють	(і)ллють

2 Дієслова стати, стріти, діти, спочити (відпочити) творять форми теперішн. часу (у значінні будучности, бо доконані) ось як:

Теперішн. час: стану,	стріну,	діну,	спочину
станеш,	стрінеш,	дінеш,	спочинеш
стане,	стріне,	діне,	спочине і т. д.
Сп. наказ.: стань,	стрінь,	дінь,	спочинь
станьмо,	стріньмо,	діньмо,	спочиньмо
станьте,	стріньте,	діньте,	спочиньте ¹⁾

Стати, стріти, діти, спочити

3. Дієслово жити знає в формах теперішн. дві форми: **Жити**.

Тепер. час: (давнїца) живу	(новїца) живу [правобережна]
„ живеш	„ жиєш
„ живе...	„ жиє...
Свос. наказ.: „ живї	„ жий
„ живїм...	„ жиймо...
Діпр. тепер.: „ живучи	„ жиючи

пор.: *Оживуть степи, озера* (Шевченко). *Живімо всі, поки життя дає нам гарне почуття!* (Вороний). . . *Оживімо, брати, оживім!* (Франко). *Жиймо кожде своїм шляхом!* (Франко). . .

4. Таксамо подвійні форми теперішн. часу бачимс в **Дути** дієслові дуги, отже:

Тепер.: (давнїца) дму [гл. § 265 ь]	(новїца) дую [правобереж.]
„ дмеш	„ дуєш
„ дме...	„ дує...
Свос.наказ.: „ дми...	„ дуї...
Діпр.тепер.: „ дмучи	„ дуючи

¹⁾ У Галичині й на Поділлі живуть (й дехто з західноукр. письмен. Іх уживає) неправильні (польські — утворені на зразок *почати* — гл. § 265, 5) форми:

спочати, відпочати (sposzcąć),

пор. *Ми розійшли ся, щоб відпочати* (Лепкий) . . .

Вони ї так відміняють ся:

спічну, відпічну (sposzcnę), *спічни, відпічни* (sposzcniј),

пор. *І спіжак відпічне, заспіжє тобі* (Руданський). *Спічнете в тихомирі тому, де ані ночі, ані дня* (Лепкий) . . .

Тих форм уживати не можна.

пор.: *Безцтво дже, а нецастя мне* (нар. припов.). *Джись — не джись, олом не будеш* (нар. припов.)... *Хто покій ся, то й на холодну соду дує* (бук. нар. припов.). *На другий день вона дуєть ся, не говорить* (Фрашко — Перехресні стежки) . . .

дихати, крикати, прятати, клепати

5. Дієслова: дихати, крикати, прятати, сказати, клепати можуть творити форми теперішнього часу так:
дихаю і — *дишу*, *крикаю*, і — *кричу*, гл. § 2751, і т. д.

2. ГРОМАДА РІВНОПНЕВА ШЕЛЕСТІВКОВА.

204. Рівнопнева шелестівкоза громада „б“-відміни обіймає дієслова, що їх оба пні рівні, й оба кінчать ся шелестівкою.

Пень дієменика:

пас-

- 1. Дієменик: пас-ти
- 2. Минулий час:
 - 1. ос. одн. я пас, -ла, -ло
 - 2. „ „ ти пас, -ла, -ло
 - 3. „ „ він пас,
 - вона пас-ла
 - воно пас-ло
 - 1. ос. мн. ми пас-ли
 - 2. „ „ ви пас-ли
 - 3. „ „ вони пас-ли
- 3. Дієприкметн. минул.: пас-ши
- 4. Дієприкметн. страждальн.: пас-е-ний
- Зложені форми:*
- 1. Будучий час: буду пасти або пасти му, будеш пасти „, пасти меш...
- 2. Давноминулий час:
 - я пас був,
 - я пасла була,
 - я пасло було...
- 3. Спосіб можливий:
 - а) тепер.: я пас би,
 - я пасла б,
 - я пасло б і т. д.
 - б) минул.: я пас би був,
 - я пасла б була,
 - я пасло б було
 - і т. д.

Пень теперішн. часу:

пас-

- 1. Теперішній час:
 - 1. ос. одн. пас-у
 - 2. „ „ пас-еш
 - 3. „ „ пас-е
 - 1. ос. мн. пас-емо
 - 2. „ „ пас-ете
 - 3. „ „ пас-уть
- 2. Дієприкметн. теперішн.: пас-у-чи
- 3. Спосіб наказовий:
 - 2. ос. одн. пас-и
 - 3. „ „ хай пасе
 - 1. ос. множ. пас-їи
 - 2. „ „ пас-їть
 - 3. „ „ хай пасуть

Сюди належать тільки безнаросткові дієслова.

Приклади:

- пні губні: *греб-ти* — *греб-у*, *скуб-ти* — *скуб-у*,
човп-ти — *човп-у*¹⁾, *плив(с)-ти* — *плив-у* . . .
- пні зубні: *клас-ти* — *клад-у*, *крас-ти* — *крад-у*,
мес-ти — *мет-у*, *плес-ти* — *плет-у* (§ 265 2),
нес-ти — *нес-у*, *вез-ти* — *вез-у* . . .
- пні плавкі: *мер-ти* — *мр-у*, *дер-ти* — *др-у* (§ 265 3)
жс-ти — *жсн-у*, *тя-ти* — *тн-у* (§ 265 5)
- пні заднепіднебінні: *пек-ти* — *печ-у*,
стриг-ти — *стриж-у* (§ 265 4) . . .

Загальні замітки до рівнопневої шелестівкової громади.

265. 1. У сій громаді треба вважати на звукові закони **Звукові закони**
і то:

- а) на іжання, н. пр.:
нести — *ніс*, *могти* — *міг* (§ 52) . . .
- б) випад *л* після шелестівок у минулому часі:
пасти — *пасла*, але — *пас*, *нести* — *несла*, але — *ніс*
(§ 356) . . .
- в) випад *т, д* перед *л* у минулому часі й повстання дво-
звука, н. пр.:
плести — *плів*, *мести* — *мів*, *красти* — *крав* (§ 35в) . . .
- г) приподібнення *тт, дт* на — *ст* (§ 661), н. пр.:
краду, але — *красти*, *плету*, але — *плести* . . .
- г) закони м'ягчення (§ 48):
стригти, але — *стрижеш*, *пекти*, але — *печеш* . . .
- д) вставне „і“ у спросткованих дієслів (§ 57), н. пр.:
роздерти — *розідру*, *вжерти* — *зіжру*
підперти — *підіпру*, *надтерти* — *надітру* . . .

2. Дієслова з пнем на зубні (т, д, с, з), на заднепіднебінні (к) й на г творять дієприслівник минулого часу не з пня

¹⁾ У західноукраїнських говорах вставляється після губних, на подобу інших пнів — „с“ (гл. § 266 в); там кажуть:

гребсти, *скубсти*, *човпсти* і т. д.,

і такі форми зустрінете де в кого в західноукраїнських письменників. Таких форм уживати не треба.

Дієприсл.
минул. з
минул. часу.

дієменика, але з форми минулого часу (гл. § 245); отже:
мести, мів — *мівши*, плести, плів — *плівши*
красти, крав — *кравши*, пасти, пав — *павши*
нести, ніс — *нівши*, везти, віз — *вівши*
пекти, пік — *півши*, могли, міг — *мівши* . . .

3. Дієслова з пнем на „р“ викидають у формах теперішнього часу „е“, отже:

мерти — *мру, мреш, мре . . . мри . . . , мручи*
жертити — *жру, жреш, жре . . . , жри . . . , жручи*
дерти — *дру, дреш, дре . . . , дри . . . , дручи . . .*¹⁾

Ті самі дієслова творять дієприкметн. страждальний наростком -тий, -та, -те, отже:

терти — *тертий*, (роз)дерти — *роздертий* (гл. § 247).

4. Дієслова з задніспіднебінним визвуком пня (к) і гортанним (г) мають у всіх формах теперішн. часу м'ягчення, [форми: *печу, печуть; стрижу, стрижуть* — замість старих форм: *пеку, стригу*²⁾]; вони пішли вже за всіма иньчими формами, де було м'ягчення, за: *печеш, пече . . . стрижеш, стриже . . .*], отже:

Дієменник:		пекти	товкти	стригти	могти ³⁾
Теперішн.:	1. ос. одн.	печу	товчу	стрижу	можу
	2. „ „	печеш	товчеш	стрижеш	можеш
	3. „ „	пече	товче	стриже	може
	1. „ множ.	печемо	товчемо	стрижемо	можемо
	2. „ „	печете	товчете	стрижете	можете
	3. „ „	печуть	товчуть	стрижуть	можуть
Спос.наб.:	2. „ одн.	печи	товчи	стрижи	(по)можі
	1. „ множ.	печім	товчім	стрижім	(по)можім
	2. „ „	печіть	товчіть	стрижіть	(по)можіть
Дієприсл. теперішн.:		печучи	товчучи	стрижучи	можучи

нії на к, г

¹⁾ Треба відрізняти форми *дер-ти, др-у* від форм: *дра-ти, дер-у*. Це останнє дієслово відміняєть ся як: *брати — беру*, гл. § 272, 1.

²⁾ Такі форми (*пеку, могу*) живуть іще в Лемків, і їх уживають не раз українські інтелігенти Галичини,

пор. *А сила, жаль і лють — як ріки потечуть* (Лепкий) . . . Уживати їх ніяк не можна.

³⁾ Літературні форми:

пекти, товкти, стригти, могти

5. До цієї громади належать дієслова, які в формах дієменика мають пеня із визвуком -я, -а, н. пр.:

м(н)яти, тяти, жати, почати, няти (гл. § 254) . . . наї на „м(н)“ (т)

Ті дієслова так творять форми теперішнього часу:

Теперішн. час.:	1. ос. одн.	мну	жну	пічну(док.)	йму (док.)
	2. „ „	мнеш	жнеш	пічнеш	ймеш
	3. „ „	мне...	жне...	пічне.а.	йме...
Спос. наказ.:	2. „ „	мни	жни	пічни	йми
	1. „ множ.	мнім...	жнім...	пічнім...	йнім..
Діспр. тепер.:		мнучи	жнучи		

Ці ж дієслова творять дієприкм. страждальн. наростком -тий, -та, -те (гл. § 247), н. пр.:

мнятий, жатий, початий . . .

Сюди належить своїми формами (старшими) дієслово: *дуги*, гл. § 263 4.

— всі нові, колись усі ми казали й писали:

печі, товчі, стричи, мочі . . .

Тільки ж ці форми вже загинули і ще тільки живуть на заході України [а то ще почувте й: *стигчи* або *стрижчи, помогчи*, пор. *бережчи державно-правні інтереси східної Галичини*, Укр. Прапор, 1920, ч. 54] і стали вже наричевими. В давніших західноукраїнських письменників (у Стефаніка в розмовах) часто їх зустрінете,

пор.: *Чоловік не годен свої долі втечи* [= утекти] (Федькович). *Колачі спечемо, дамо таким людям, що не мають з чого спечі* [= спекти] (Стефанік). *Нема що взяти в руки, аби братам помочи* [= помогти] (Могильницький). *Чи веречи* [= вергти, себто, кинути] *вас (пісні) степами в німев безлюдь?* (Воробкевич). *Заяць не хоче бічи* [= бігти] *за псом* (Федькович) . . .

Таких форм не треба вживати.

З другого боку, в цій громаді зустрічають ся в устах нового українського інтелігента фальшиві форми минулого часу:

могти — *міг, мігла* (зам. могла), *мігли* (могли), гл. § 52, 7.

Що правда, подекуди (на заході) в жіночому і сер. роді та у множ. у таких випадках чуєть ся *ї*, н. пр.:

втекти — *втік, втікла, втікло, втікли*, навіть — *утікти*,

пор. *Вона втікла од його* . . ., *вона знов утіче* (Винниченко — Панна Мара). *Утічу туди, де людей нема* (Тобілевич — Бурлака) . . .

Але ж ці аналогічні форми наричеві, й їх уживати не слід. Треба балакати й писати:

втік — але: *втекла, втекло, втекли втекти, втечу*.

Подрібні явища.

266. 1. Дієслово плисти може творити форми теперішн. часу так:

Плисти	Теперішн. час.:	1. ос. одн.	пливу	і	плину	[немов би від: <i>плинути</i>] ¹⁾
		2. „ „	пливеш	„	плинеш	
		3. „ „	пливе	„	плине...	
Спосіб наказ.	2. „ одн.	пливи	„	плини	і	плинь
	1. „ множ.	пливім	„	плинім	„	плиньмо
	2. „ „	пливіть	„	плиніть	„	плиньте

Дієприсл. тепер.: пливучи, плинучи

Форми дієіменника цього дієслова такі:

Дієіменник: плисти і пливсти²⁾ [зі вставленим „с“ гл. § 266 8]

Минул. час. плив, плила і пливла, пило і пливло

множ.: пили і пивли...

Дієприсл. мин.: пливши

пор.: Я вже цих гусей разів десять на день відгоню, щоб вони до життя не *плили* (Словар Грінч. III, 195) ...

Ревти, сопти, хронти 2. Дієслова ревити, сопти, хронти можуть формувати дієіменника творити зовсім правильно:

рів, ревла, ревла, ревли . . . рівши

сіп, сопла, сопло, сопли . . . сіпши

хріп, хропла, хропло, хропли . . . хріпши

або від споріднених дієслів: **ревіти, сопити, хроніти**

пор.: *Петруша рів, Іван репетував* (Нечуй-Левицький). *Дидона кричала, плакала, ревла* (Котляревський). *Пара волів пасла ся та аж сопла* (Нечуй-Левицький). *Хріп на всю хату* (Нечуй-Левицький). *В хаті всі спали, аж хропли* (Нечуй-Левицький) ...

Сісти 3. Доконане дієслово сісти творить форми теперішн. часу віді пня сяд-³⁾, отже:

Теперішн. час (будучн.): 1. ос. одн. сяду

2. „ „ сядеш

3. „ „ сяде і т. д.

Спосіб наказовий: 2. ос. одн. сядь

1. „ множ. сядьмо

2. „ „ сядьте

¹⁾ пор. *А вода в Росі тихо плинула* (Нечуй-Левицький — Кайдашева сім'я)

²⁾ У Котляревського найдете стару (й московську) форму: *плити*, пор.: *Два човни пустились з відвагою по Тибру плить* (Енеїда). Цей форми вживати не можна.

³⁾ Із „сяду“ дістало ся *я* до волинського слова: *сядати*, замість — *сідати*, і по ньому зараз Волиняка пізнати. Така форма живе, зрештою, подекуди й на Поділлі. Але ж вона „неправильна“, і треба балакати й писати: *сідати, сїдаю, сїдайте*.

4. Дієслово **іти** відмінюється так:

Іти

Дієменник: іти

Минул. час:

1. ос. одн.	я йшов
	я йшла
	я йшло
2. „ „	ти йшов
	ти йшла
	ти йшло
3. „ „	він йшов
	вона йшла
	воно йшло
1. „ „	множ. ми йшли
2. „ „	ви йшли
3. „ „	вони йшли

Дієприсл. минул.: ішовши

Теперішн. час:

1. ос. одн.	йду
2. „ „	йдеш
3. „ „	іде
1. „ „	множ. йдемо
2. „ „	йдете
3. „ „	йдуть

Спос. нає.: йди, йдїм, ідїть

Дієприсл. теперішн.: ідучи

5. Дієслово **гнести** має тільки форми теперішн. часу: **Гнести**
гнету, гнетеш, гнете . . . , гнети . . . , гнетучи,
і дієприкметник страждальний: *гнетений.*

6. Дієслово **волокти** відмінюється так:

Волокти

Дієменник: волокти

Минул. час: я волік

1. ос. одн.	я волокла
	я волокло
2. „ „	ти волік
	ти волокла
	ти волокло
3. „ „	він волік
	вона волокла
	воно волокло
1. „ „	множ. ми волокли
2. „ „	ви волокли
3. „ „	вони волокли ¹⁾

Дієприсл. мнв.: волікши

Дієприм. стражд.: волочений

Теперішн. час:

1. ос. одн.	волочу
2. „ „	волочеш
3. „ „	волоче...

Спосіб. наказ.:

2. ос. одн.	волочи
1. „ „	множ. волочїм
2. „ „	волочїть...

Дієприсл. тепер.: волочучи

пор. *Чорти волокли довгі хвости по землі* (Нечуй-Левицький)

¹⁾ Стрічають ся нарічеві (західпоукр.) форми:

волїчеш [дієм.], *волїкла*, *волїкли*, гл. стор. 293, помітка надоліні,
пор. *Миши* (= миші) *ледви хвостиком волїкли за собою* (Лепкий)...

Лягти, запрягти 7. Доконані дієслова **лягти, (за)прягти** можуть мати в минулому часі форми:

ляг і ляг, (за)пряг і (за)пряг,

дієприслівник минулого часу:

лягши й лягши, запрягши й запрягши,

теперішн. час (будуч.): *ляжму, запряжму,*

спосіб наказ.: *ляж, ляжмо . . . , запряжи, запряжім . . .*

пор.: *З розбитим серцем я в мечилу ляг* (Франко). *Лягло сонце за зорю* (Шевченко). *Еней зарив ся в просо, там і ляг* (Котляр.). . .

Троє разом запряглись (Глібів). *Запряг коня вороного* (Словар Грінч. II, 86). *В сей день його отець спряг ся* (Котляревський). *Застогнав поганець і опряг ся* (Шевченко) . . .

Клясти, клясти 8. Дієслово **клясти** має в формах теперішнього часу

старшу форму: *клену* й молодчу: *клянну* (теперішн. час) . . .

„ „ *клену* „ „ *кляни* (спос. наказ.) . . .

„ „ *кленучи* „ „ *клянучи* (дієприсл. тепер.)

пор.: *Не співає чорнобрива, кляне свою долю* (Шевченко). *Чую, як мене кляте* (Нечуй-Левицький). *Благословляйте, хто кляне вас* (сванг. Морачевськ.). . .

„С“ у дієменику заблукало до цього дієслова від інших, що мають у ксріні „с“ (нести), або перемінили т, д перед т у с (клясти)¹⁾.

Таке саме с зустрічаєть ся у слові: *клясти, розклясти.*

пор.: *Хоч доведеть ся розклястись* (Шевч.) . . .

Відняти, відняти, здійснити 9. Сприростковані доконані дієслова **відняти, зняти** творять форми теперішн. часу:

відніму, зніму або *відійму, здійсню* (тепер. у знач. буд.)

відніми, зніми „ *відійми, здійсни* (спос. наказ.)

Побіч **зняти** вживаєть ся **здійняти**, утворене вже в форм теперішн. часу: *здійму, здійсни.*

Узяти 10. Дієслово **взяти** має форми теперішнього часу такі:

візьму, візьмеш, візьме . . . (тепер. у знач. будуч.)

візьмі, візьмі, візьміть . . . (спосіб наказ.)²⁾

¹⁾ Таке „с“ відблече в Нечуй-Левицького у слові „енити“, пор.: *Гичка іа буряках буде енити* (VIII, 126), а в західноукраїнських говірках після губних: *гребсти, човпсти*, гл. стор 291, пом. 1.

²⁾ Нарічєві (покутські) форми: *взю, озю* . . . пор.: *А до церкви озмете? Озю* (Стефаник — Мамин синок). Та в ще форми: *возьму, возьми*, навіть у Шевченка, пор. *Возьміть мої гетьманські мейноди, панове . . . а я, брати Запорожці, возьму собі рясю* (Заступила чорна хмара) . . .

3. ГРОМАДА НЕРІВНОПНЕВА ГОЛОСІВКОВА.

297. Нерівнопнева голосівкова громада „е“-відміни обіймає дієслова, які мають пень дієменника довший, ніж пень теперішнього часу, але ж оба пні кінчать ся голосівкою.

Пень дієменника:

силува- (3 склади)

1. Дієменн.: **силува-ти**
2. Минул. час:
 1. ос. одн. **я силува-в, -ла, -ло**
 2. „ „ **ти силува-в, -ла, -ло**
 3. „ „ **він силува-в**
вона силува-ла
воно силува-ло
1. ос. мн. **ми силува-ли**
2. „ „ **ви силува-ли**
3. „ „ **вони силува-ли**
3. Дієприсл. минул.:
силува-в-ши
4. Дієприсл. страждальн.:
силува-ний, -на, -не

Зложені форми:

1. Вудчий час:

буду	силувати	або
	силувати му	
будеш	силувати	або
	силувати меш	
буде	силувати	або
	силувати ме і т. д.	

2. Давноминулий час:

я	силував був,
я	силувала була,
я	силувало було і т. д.

3. Спосіб можливий:

- а) тепер.: **я силував би,**
я силувала б,
я силувало б і т. д.
- б) минул.: **я силував би був,**
я силувала б була,
я силувало б було
і т. д.

Пень теперішн. часу:

силу- (2 склади)

1. Теперішн. час:

1. ос. одн. **силу-ю**
2. „ „ **силу-єш**
3. „ „ **силу-є**
1. „ „ **множ. силу-ємо**
2. „ „ **силу-єте**
3. „ „ **силу-ють**

2. Дієприслівник

теперішн.: **силу-ю-чи**

3. Спосіб наказовий:

2. ос. одн. **силу-й**
3. „ „ **хай силус**
1. „ „ **множ. силу-ймо**
2. „ „ **силу-йте**
3. „ „ **хай силують**

Сюди належать усі дієслова з наростком „-ува-“, та де-
кілька з наростком „-а-“, н. пр.:

дарува-ти — *дару-ю*, *купува-ти* — *купу-ю*,
ка-ти ся — *ка-ю ся*, *га-ти* — *га-ю*, *ві-ти* — *ві-ю* . . .

Загальні замітки до нерівнощеної голосівкової гронади.

Дієприк.
страждальн.
„-ваний“

268. У старших письменників найдете форми на „-ова-“
(силовати, силовав . . . н. пр., *Квітка*), але ж таких форм
уживати не треба. Нарост. „-ува-“ появляється як „ова“
тільки в дієприкметнику страждальнім, коли на „б“
паде наголос, н. пр.:

купувати — *купбваний*, малювати — *мальбваний* . . . ;
як же наголос паде на иньчий склад, „ува“ лишається:
милувати — *мілуваний*, силувати — *сілуваний* . . .

Те ж саме відносить ся до імеників, утворених із цього
дієприкметника, н. пр.:

купувати — *купбвання*, глузувати — *глузбвання*, але
полювіння, *мілсування* і т. д.
пор.: *На мілсування нема сілсування* (народ. присв.) . . .

Подрібні явища.

Давати,
ставати,
вигравати

269. Наворотові дієслова (§ 225 в) *давати*, *пізнавати*, *ста-*
вати, *вигравати* творять наказовий спосіб віді пня діє-
іменика, отже:

давати — теп. час: *даю* — *давай*, *даваймо*, *давайте*
ставати — *стаю* — *ставай*, *ставаймо*, *ставайте*
вигравати — *виграю* — *вигравай*, *виграваймо*, *вигравайте*
пізнавати — *пізнаю*¹⁾ — *пізнавай*, *пізнаваймо*, *пізнавайте*

¹⁾ Ці недоконані дієслова різнять ся в тепер. часі від таких
самих доконаних тільки наголосом:

пізнаю́, *призна́ю*, (недок.) — *пізнаю́*, *признаю́* (док.) . . .

Щоб одрізнити одні від одних, у західно-українських говорах по-
творили ся [на польський лад] на зразок:

давати — *даю* [нед.], *дати* — *дам* [док.]

подібні форми [гл. стор. 312 і пом. 1]:

пізнам, *пізнаш*, *пізнасть* — навіть: *пізнадуть*,

і дехто так і пише,

пор. *не спізнаш* [= *спізна́ш*], *де соріє спає* (Лепкий). *Ніколи*
наш народ не признасть [= не призна́є] *за важне* . . . (Укр.
Прапор, 1920, ч. 54) *Раз програє*, *раз виграю* (Лепкий) . . .

Таких форм уживати не можна.

У народніх думах і так, у деяких письменників, зустрічають ся і в иньчих формах теперішнього часу форми з пня дієміеника, н. пр.: *висраває, даває, ставаючи* . . .

пор. *У намет уступає, пану Филоненку чолом дає* (нар. дума). *Ой, там козак погоджав, у бандурну висраває* (зі збірника Метлицького). *Синіє море, висраває* (Шевченко). *Снінула з віла, не ставаючи на вісь* (Нечуй-Левицький — Хмарі) . . .

Зву зайно таких форм у прозі не вживають ся.

4. ГРОМАДА НЕРІВНОПНЕВА МІШАНА.

Нерівнопнева мішана громада „е“-відміни обіймає дієслова, котрі мають пень дієміеника довший, ніж пень теперішнього часу; пень дієміеника кінчить ся голосівкою, пень теперішнього часу шелестівкою, яка або а) лишається незмягченою, або б) змягчить ся.

а) Громада мішана тверда.

270. Громада мішана тверда обіймає дієслова, в яких — *шелестівка перед закінченнями в усіх формах теперішнього часу не змягчить ся* (закінчення тверді).

Пень дієміеника:

рва- (1 склад)

1. Дієміеник: *рва-ти*

2. Инький час:

1. ос. одн. я *рва-в, -ла, -ло*

2. „ „ ти *рва-в, -ла, -ло*

3. „ „ він *рва-в*

вона *рва-ла*

воно *рва-ло*

1. ос. множ. ми *рва-ли*

2. „ „ ви *рва-ли*

3. „ „ вони *рва-ли*

3. Дієприслівник

иньк.: *рва-в-ши*

4. Дієприкмети.

страждаль.: *рва-ний, -на, -не*

Зложені форми:

1. Будучий час:

буду *рвати* або

рвати му

будеш (і) *рвати* або

рвати меш і т. д.

Пень теперішн. часу

рв- (нема складу)

1. Теперішній час:

1. ос. одн. *рв-у*

2. „ „ *рв-еш*

3. „ „ *рв-е*

1. „ множ. *рв-емо*

2. „ „ *рв-ете*

3. „ „ *рв-уть*

2. Дієприсл. тепер.: *рв-у-чи*

3. Спосіб наказовий:

2. ос. одн. *рв-и*

3. „ „ хай (і) *рве*

1. „ множ. *рв-ім*

2. „ „ *рв-іть*

3. „ „ хай (і) *рвуть*

2. Давноминутий час:
я рвав був,
я рвала була,
я рвало було і т. д.

3. Слосів можливий:

а) тепер.: я рвав би,
я рвала б,
я рвало б і т. д.

б) минул.: я рвав би був,
я рвала б була,
я рвало б було
і т. д.

До цієї громади належать:

а) усі дієслова в наростком „-ну-“, н. пр.:

гину-ти — гин-у, сохну-ти — сохн-у, вьну-ти — вьн-у...

б) деякі дієслова в наростком „-а-“, як ось:

жда-ти — жд-у, за-ти — за-у, сса-ти — сс-у...

Загальні замітки до нерівноопшевої мішаної твердої громади.

Дісприкм.
страждальн.
Дієслів в нар.
„-ну“

271.1. Дієслова в наростком „-ну-“ творять дісприкметник страждальний — якщо він має наросток -ний, -на, -не — віді пня теперішн. часу, н. пр.:

кину-ти, кин-у — кин-е-ний (або — кину-тий)

двигну-ти, двиг-ну — двигн-е-ний (або — двигну-тий)...

Пропуск
„ну“

2. Деякі з тих самих дієслів можуть минулий час творити й без наростка „-ну-“, н. пр.:

осліпнути — осліп, осліпла, осліпло, осліпли

погибнути — погиб, погибла, погибло, погибли

гаснути — гас, гасла, гасло, гасли

а) минул.
час

меранути — мерз, мерзла, мерзло, мерзли

вьнути — вьз, вьзла, вьзло, вьзли

бліднути — блід, блідла, блідло, блідли

мокнути — мок, мокла, мокло, мокли

тягнути — тяг, тягла, тягло, тягли

сохнути — сох, сохла, сохло, сохли

охлянути — охляв, охляла, охляло, охляли...

Деколи й дієприслівник минул. творить ся без „ну“:

згаснути, згас — *згасиш*,
блиснути, блис — *(за)блисиш*,
влянути, вляв — *(у)влясиш . . .*

б) дієприслівник.

а то й дієіменик, н. пр.:

зустрінути й — *зустріти*,
тягнути й — *тягти*,
досягнути й — *досягти*,
присягнути й — *присягти . . .*

в) дієі.

Про наказовий спосіб цих дієслів гл. § 252.

3. Про вставне „і“ у сприросткованих дієслів (*відізнати*, *відібрати . . .*) гл. § 57.

Подрібні явища.

272. 1. Дієслова брати, драти, прати, гнати творять форми теперішнього часу віді пнів: бер-, дер-, пер-, жен-, отже:

Брати,
драти,
прати,
гнати

брати — *беру, береш, бере, . . . бері . . . , беручи*
драти — *дери, дереш, дере . . . , дері . . . , деручи* (гл. § 165 з)
прати — *перу, переш, пере . . . , пері . . . , перучи*
гнати — *жену, женеш, жене . . . , жені . . . , женучи . . .*

пор. Карпо *видрав драбину в Лавріна* (Нечуй-Левицький). . .

2. Дієслово звати має форми теперішн. часу:

Звати

зову й *зову* (тепер.), *зви* й *зови* (спос. наказ.),
зовучи й *зовучи* (дієприсл. тепер.)

пор.: *Поки Рось зоветь ся Россю* (Куліш). *Я пляниця, зову ся Клим* (Франко). . .

3. Дієслово їхати творить форми теперішнього часу віді пня „ід-“, отже¹⁾:

Іхати

їхати — *іду, їдеш, їде . . .* (теперішн. час.)
їдь, їдьмо, їдьте . . . (спосіб наказ.)
їдучи (дієприслівник теперішн.)

4. Дієслово ймити творить форми теперішнього часу від дієслова „няти“, пор. § 254; дієприкм. страждальн. — *імлений* [пор. (на)ймлений].

Ймити

¹⁾ Є околиці (Покуття, Буковина), де живуть форми тепер. часу й віді пня їха-, головню у сприросткованих дієсловах:

приїхати — *приїхajú*
відіхати — *відіхajú* або й *відіхую* (*відіхувати*).

Всі ті форми виживають ся там у наворотовому значінню, замість літературного: *приїжджаю, відіжджаю*.

б) Грогада мішана м'яка.

273. Грогада мішана м'яка обіймає дієслова, в яких — шестівка перед закінченнями в усіх форматах теперішнього часу пишеться (закінчення м'які).

Пень дієменика:

писа- (2 склади)

1. Дієменик: писа-ти
2. Минулий час:
 1. ос. оди. я писа-в, -ла, -ло
 2. „ „ ти писа-в, -ла, -ло
 3. „ „ він писа-в
вона писа-ла
вово писа-ло
1. ос. множ. ми писа-ли
2. „ „ ви писа-ли
3. „ „ вони писа-ли

3. Дієприклич.

минул.: писа-в-ши

4. Дієприкмети.

страждальн.: писа-ний, -на, -не

Зложені форми:

1. Вудучий час:

буду писати або писати му
будеш писати „ писати меш
буде писати „ писати ме
і т. д.

2. Давноминулий час:

я писав був,
я писала була,
я писало було і т. д.

3. Спосіб можливий:

а) тепер.: я писав би,
я писала б,
я писало б і т. д.

б) минул.: я писав би був,
я писала б була,
я писало б було
і т. д.

Пень теперішн. часу:

пис- (1 склад)

1. Теперішній час:

1. ос. оди. пиш-у
2. „ „ пиш-еш
3. „ „ пиш-е
1. „ множ. пиш-емо
2. „ „ пиш-ете
3. „ „ пиш-уть

2. Дієприклич.

теперішн.: пиш-у-чи

3. Спосіб наказовий: -

2. ос. оди. пиш-и
3. „ „ хай пише
1. „ множ. пиш-іть
2. „ „ пиш-іть
3. „ „ хай пишуть

Сюди належать:

- а) дієслова в наростком „-а-“, отже:
*сила-ти — сила-ю, лопта-ти — топч-у,
 каза-ти — каж-у, скака-ти — скач-у
 колига-ти — колиги-у, (§§ 46, 47, 48) і т. д.;*
- б) дієслова на -оти, н. пр.:
боро-ти ся — бор-ю ся, коло-ти — кол-ю . . .
- в) із дієслів із наростком „-ї-“ два дієслова:
хотї-ти — хоч-у, муркотї-ти — муркоч-у.

Загальні замітки до нерівнощеної мішаної няякої громади.

274. 1. У цій громаді треба звертати увагу на старе гнягчення в усіх формах тепер. часу, гл. §§ 46, 47, 48, отже:

кленати — *кле лю*, здибати — *здиблю* М'ягчення
 глодати — *глодажу*¹⁾, метати — *мечу*, чесати — *чешу*, різати — *ріжу*, плавати — *плачу*, стругати — *стружу* . . .

2. Дієслова на -оти творять форму дієприкметника страждального на -ний і -тий, отже:

колоти — *колотий* і *колений* (із пня тепер.) Дієприк.
 молоти — *молотий* „ *мелений* „ „ „ стражд. слів
 (по)бороти — *(по)боротий* „ *(по)борений* „ „ „ на -оти

Подрібні явища.

275. 1. Деякі дієслова (кленати, скакати, крякати, дихати і т. д.) можуть відмінити ся й за рівнощеною голосівковою відміною. гл. § 263 5, отже:

*Кленати,
скакати,
крякати,
дихати . . .*

	теперішн.	спос. приказ.
копати	— <i>коплю</i> й <i>копаю</i> ,	— й <i>копай</i>
сипати	— <i>сиплю</i> й (<i>з</i>) <i>сипаю</i> , <i>сип</i> і (<i>з</i>) <i>сипай</i>	
кленати	— <i>клеплю</i> і <i>кленаю</i> ,	— <i>кленай</i>
здибати	— <i>здиблю</i> і <i>здибаю</i> ,	— <i>здибай</i>
плавати	— <i>плавлю</i> і <i>плаваю</i> ,	— <i>плавай</i>
крякати	— <i>крячу</i> і <i>крякаю</i> ,	<i>кряч</i> і <i>крякай</i>
скакати	— <i>скачу</i> і <i>скакаю</i> ,	<i>скач</i> і <i>скакай</i>
дихати	— <i>дишу</i> й <i>дихаю</i> ,	<i>диш</i> і <i>дихай</i> . . .

пор.: *Труп Пилата ще й досі плаває десь по океані (Франко). Удар його, то він зараз воєнем носиле (Федькович) . . .*

¹⁾ На Підгіррі, на Буковині та денуди над Дніпром „д“ у таких випадках м'ягчить ся на „ж“, й тому деякі письменники пишуть: *глозжу*.

Молоти 2. Дієслово **молоти** творить форми теперішн. часу відпня **мел-**, отже:

МОЛОТИ — *мелю, мелеш, меле... мелють* (теперішн.)
мели, мелім, меліть... (спос. наказов.)
мелючи (дієприсл. теперішн.)

3. Дієслово **слати** (= посилати) має форми теперішн. часу:

СЛАТИ — *шлю, шлеш, шле . . . , шли . . . , шлючи*
ШЛЮ,
СЛАТИ — пор. *Наймичка рада б і до царівни слать старости* (Шевченко).
ШЛЕЮ *Ото й шлють було за мною* (Шевченко) . . .

СЛАТИ (= стелити) — творить форми теперішнього часу ось як:

стелю, стелеши, стеле . . . , стели . . . , стелючи
пор.: *Буду я тобі постіль слати* (нар. пісня). *Хилилась і слалась, плачучи, трава* (Шевченко). *Оксамитом шляхи стеле і вдабом застилає* (Шевченко). *Ой, і не стели ся, хрецітий барвінку* (нар. пісня) . . .

Хотіти,
муркотіти

4. Дієслова **хотіти** й **муркотіти** творять форми теперішнього часу ось як:

Теперішній час:

1. ос. одн.:	хочу	муркочу
2. „ „	хочеш	муркочеш
3. „ „	хоче	муркоче
1. „ множ.	хочемо	муркочемо
2. „ „	хочете	муркочете
3. „ „	{	хочуть муркочуть
	{	хотять муркотять

Спосіб наказ.:

2. ос. одн.:	мурчок
3. „ „	нехай муркоче
1. „ множ.	муркочмо
2. „ „	муркочте
3. „ „	нехай муркочуть
	(муркотять)

Дієприсл. тепер. часу:

хочучи й хотячи
муркочучи „ муркотячи

У 2. ос. одн. і множ. побіч: *хочеш, хочете* в ще скорочені форми: *хоч, хоче* (§ 70 2),

пор.: *Оставай ся, Степаночку, коли не хоч* (хочеш) *братись, то так будем* (Шевченко — Невольник). *Що хочте, робіть з Петром* (Котляревський — Наталка Полтавка) . . .

Спосіб наказовий від *хотіти* стрічається рідко; відома тільки форма: *хоти, хотіть*, н. пр.:

Та хоти, щоб у нас правда була, коли пани та як пси еризуть ся! (Грінч. — Слов. IV, 411). *Схотіть, панове, зрозуміти, що я не можу кинути справи* (Франко) . . .

II. ДРУГА ВІДМІНА ДІЄСЛІВ [„И“-ВІДМІНА].

276. Друга відміна дієслів („и“-відміна) обіймає всі дієслова, які в 3. ос. одн. мають закінчення **-ТЬ** (після голосівок **-ІТЬ**), у 3. ос. множ. **-ЯТЬ** (**-АТЬ**). У 1 ос. одн. шелестівка перед закінченням **МНЯГЧИТЬ СЯ**.

До цієї відміни належать усі дієслова з наростком „и“-, і з дієслів із наростком „ї“- ті, що в них у 1. ос. одн. „ї“- гине, і шелестівка **МНЯГЧИТЬ СЯ**.

Із інших дієслів належать сюди: безнаросткове *бігти* й дієслово *спати* (з наростком „а“-).

1. ДІЄМЕНИКОВІ ФОРМИ.

Пень: *хвали-* [шелест.]

Пень: *таї-* [голосів.]

1. Дієменик: **хвали-ти**

таї-ти

2. Минулий час:

1. ос. одн. **я хвали-в, -ла, -ло**

я таї-в, -ла, -ло

2. „ „ **ти хвали-в, -ла, -ло**

ти таї-в, -ла, -ло

3. „ „ **він хвали-в**

він таї-в,

вона хвали-ла

вона таї-ла

воно хвали-ло

воно таї-ло

1. „множ. **ми хвали-ли**

ми таї-ли

2. „ „ **ви хвали-ли**

ви таї-ли

3. „ „ **вони хвали-ли**

вони таї-ли

3. Дієприсл. минул. часу:

хвали-в-ши

таї-в-ши

4. Дієприкмет. стражд.:

хвал-е-ний, -на, -не

та-є-ний, -на, -не

Зложені форми:

1. Будучий час:

буду хвалити або

буду таїти або таїти му

хвалити му

будеш хвалити або

будеш таїти або таїти меш

хвалити меш і т. д.

і т. д.

2. Давноминулий час:

я хвалив був,

я таїв був,

я хвалила була,

я таїла була,

я хвалило було і т. д.

я таїло було і т. д.

3. Спосіб можливий:

а) тепер.: **я хвалив би,**

я таїв би,

я хвалила б,

я таїла б,

я хвалило б і т. д.

я таїло б і т. д.

б) минул.: **я хвалив би був,**

я таїв би був,

я хвалила б була,

я таїла б була,

я хвалило б було

я таїло б було і т. д.

і т. д.

2. ФОРМИ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ.

1. Теперішній час:

1. ос. одн. хвал-ю	та-ю
2. „ „ хвал-иш	та-іш
3. „ „ хвал-ить	та-іть
1. „ множ. хвал-имо	та-імо
2. „ „ хвал-ите	та-іте
3. „ „ хвал-ять	та-ять

2. Дієприсл. тепер.: хвал-я-чи

та-я-чи

3. Спосіб наказовий:

2. ос. одн. хвал-й	та-й
3. „ „ нехай хвалить	хай таіть
1. „ множ. хвал-ім	та-імо
2. „ „ хвал-іть	та-іте
3. „ „ нехай хвалять	хай таять ¹⁾

¹⁾ У сій відміні загалом багацько парічевих форм, яких треба в письмі (й балакаючи) вистерігати ся.

а) У 3. ос. одн. в цілій південній полосі України (від Буковини, через південне Поділля, Херсонщину по Катеринославщину), як на закінчення **-ить** не паде наголос, то кінцеве **ть** відпадає, й дієслово дістає закінчення **-е** (як у 1. відм.) або **-я** (на Буковині):

носе, робе, возе . . .

Так і пишуть деякі письменники,

пор.: *Хто більш усього вас любе, того ви эсепете від себе* (Тобілевич). *День заходе, сонце сяде, кашовоґ таган наладе над вогнем* (Щоголів). *Довга косонька їй путом проли мене служе* (Кримський). *Усю культуру він зведе на сьогочасну галицьку літературу* (Нечуй-Левицький)...

На Буковині й на Покутті кажуть:

нбси, рбби, вбзи . . .

б) У 3. ос. множ. у тій самій полосі дуже часто появляється закінчення 1. відміни **-ють**, н. пр.:

носють, рблють, возють . . .

пор.: *Люде ходють понад берегами, дослухують ся пісень* (Грінченко). *Сил, що даремно дримають у душі, не розбудють* (Щоголів). *Сльози ранють матері та сестри* (Старицький). *Чи вже жують люде нею (кровю) скоро випитись?* (Чернявський). *Не пособляю таким, що мене дурють* (Грінченко) . . .

в) Таксамо закінчення 1. відміни появляється в письменників у дієприслівнику теперішн. часу:

носючи, рблючи, возючи . . .

пор.: *Не заходючи в хату, перейшов двір і вийшов на вулицю* (Грінченко). *Глядючи на неї, і иньчим не співалося* (Г. Барвінок). *Веселю*

Приклади:

а) в наростком „-н-“, перед наростком
губні (п, б, в, м):

купи-ти (куплений) — купл-ю, куп-ить, купл-ять
люби-ти (люблений) — любл-ю, люб-ить, любл-ять
лови-ти (ловлений) — ловл-ю, лов-ить, ловл-ять
ломи-ти (ломлений) — ломл-ю, лом-ить, ломл-ять¹⁾...

зубні (т, д, с, з):

плати-ти (плачений) — плач-у, плат-ить, плат-ять
суди-ти (суджений) — судж-у, суд-ить, суд-ять
носи-ти (ношений) — нос-у, нос-ить, нос-ять
вози-ти (вожений) — воз-у, воз-ить, воз-ять
мости-ти (мощений) — мост-у, мост-ить, мост-ять
їзди-ти [(ви)їжджений] — їждж-у, їзд-ить, їзд-ять²⁾...

чись укуні з ним (Шевченком) ясними перспективами українського
духа, почав я жалкувати . . . (Куліш). Ой, заспівав жайворонок угору
летючи (Шевченко). Підем простючи межі люди (Стефаник) . . .

г) На Підгіррі (на Буковині) дуже часто в цій відміні відпадає
кінцеве ть і в 3. ос. множ., і там кажуть:

нося, ходя, возя . . .

Так писав Федькович, і Стефаник так пише у розмовах,
пор.: *І дванацять білих комонь (= копей) сводя лєґіні (= парубки)
в чертоги (Федькович). Вони тими стежками ходє (= ходя, себто:
ходять) собі на сацірок [= на прохід] (Стефаник). Тобі брат і
неня в-одно на гадиці муся бути (Федькович) . . .*

¹⁾ На Підгіррі, в горах (Гуцули), на Буковині м'ягчення губних
у таких випадках уже не знають. Через те там говорять ось як:

купю, люблю, лозю . . .

Так і писав подекуди Федькович і Стефаник (у розмовах),
пор.: *Я їм рога виправю . . . Я єго ще живого захопю (Федькович
— Ангел Хранитель). Я в Богом за барки не ловю си (ловлюсь) . . .
Я на діти дивю си (дивлюсь), але я не гадаю, аби воно було чємне (Сте-
фаник — Кленові листки). Спю, як камінь спю (Стефаник) . . .*

Таких форм теж уживати не можна.

²⁾ У цілій південній полові України — від Буковини, Бессарабії,
півд. частини Подділья, Київщини, Херсонщини до півд. Полтавщини
та Харківщини — широко знані в народі нові форми 1. ос. одн.:

платю, судю, носю, возю; мастю, їздю . . .

і далі також: *мусю, слизю* і т. д., і так і пишуть деякі письменники,

пор.: *Я тиняюсь, бродю — до сусідів заходю (Кримський). Я сердю
ся, а він смієть ся (Грінченко). Шудю ся світом (Тобілевич). Я вам
(дам) удвоє тільки, як утратю (Федькович). Одкусю я медяника,
одкусю я бублика, та вейду в церквоцю (Нечуй-Левицький). Я не
віри простю, я не рая простю (Кримський). Василину я не пустю від*

плавні (л, н, р):

біли-ти (білений) — біл-ю, біл-ить, біл-ять
 чини-ти (чинений) — чин-ю, чин-ить, чин-ять
 міри-ти (мірений)¹⁾ — мір-ю, мір-ить, мір-ять...

зм'ягчені (ч із к, ж із г, ш із х):

мучи-ти (мучений) — муч-у, муч-ить, муч-ать
 смажи-ти (смажений) — смаж-у, смаж-ить, смаж-ать
 души-ти (душений) — душ-у, душ-ить, душ-ать²⁾
 нищи-ти (нищений) — нищ-у, нищ-ить, нищ-ать...

голосівка (визвук гня: задньспіднебінде й + и = ї):

дої-ти (добний) — до-ю, до-їть, до-ять...
 дій, дійте...

б) в наростком „-і-“, перед наростком

губні: терпі-ти — терп-лю, терп-ить, терп-лять
 свербі-ти — сверб-лю, сверб-ить, сверб-лять
 гремі-ти — грем-лю, грем-ить, грем-лять...

себе (Тобілевич). Я тобі і так прост о (Стефаник). Як спізню ся та пропустю, то хай йому цур (Свидницький). Сидю коло ліжка, не хочеть ся знати сон солодкий твій, але мусю (Кримський). Наймати ся мусю (Стефаник) . . .

На Буковині (на Підгіррі, і т. д.) м'ягчення д на дж не знають. Там кажуть:

видіти — вижу, глядіти — гляжу . . .

пор.: Хоч очи плачут, я ще добре вижу (Федькович). Пригожу я додому, тай ані жінка, ані діти милі не милі (Стефаник) . . .

Таке м'ягчення з 1. ос. одн. перейшло в тих говорах і до 3. ос. множ., і там кажуть нераз: мушут, вишут . . .

Всі ці форми нарічеві, й їх уживати не треба.

¹⁾ На Волині та на Київщині відомі в цій громаді (та ще після „д“ у губних) форми дієприкметн. страждальн. на -яний (на зразок дієслів із наростком -а), н. пр.:

біляний, одчиняний, міряний . . .

пор.: Школа стоїть облупляна (Нечуй-Левицький). Вдрів я колану крізь склепляні вікна (Кримський). Між горами лисіла річка, подекуди обставляна вербами та осоками (Нечуй-Левицький). Двері зачиняні (Кримський). Вони (зчені слова) її досі не заміняні народніми словами (Нечуй-Левицький!) . . .

Пор. іще § 247, стор. 262, пом. 1.

²⁾ У Галичині під польським впливом уживають дієслова: дусити (dusić) замість душити, і таке слово знайдете нераз навіть у такого письменника, як Франко, пор. Ся думка дусила його, мов западта тісний комірик (Перехресні стінки). Хороба їх видусила до лаби (Лепкий). Сеї форми уживати не слід!

зубні: верті-ти — *верч-у, верт-ить, верт-ять*
 гляді-ти — *глядж-у, гляд-ить, гляд-ять*
 мусі-ти — *муш-у, мус-ить, мус-ять*
 слизі-ти — *слиж-у, слиз-ить, слиз-ять*
 шелесті-ти — *шелец-у, шелест-ить, шелест-ять¹⁾*...

плавні: велі-ти — *вел-ю, вел-ить, вел-ять*
 дзвені-ти — *дзвеч-ю, дзвен-ить, дзвен-ять*
 горі-ти — *гор-ю, гор-ить, гор-ять*...

в) дієслова на -чати, -щати, -жати, -яти (гл. § 227 з)

кричати — *крич-у, крич-ить, крич-ать*
 блищати — *блищ-у, блищ-ить, блищ-ать*
 дріжати — *дріж-у, дріж-ить, дріж-ать²⁾*
 стоїти — *сто-ю, сто-їть, сто-ять*
 боїти ся — *бо-ю ся, бо-їть ся, бо-ять ся* ...

Загальні замітки до другої відміни.

277. 1. У сій відміні треба звертати увагу на закон мняг-чєння у 1. ос. одн. (після губн. шелест. і в 3. ос. множ.) тепер. час. і в формі дієприкм. стракдального, отже:

купити — *куплю, куплять, куплений*
 платити — *плачу, плачений*
 водити — *воджу, воджений*
 носити — *ношу, ношений*
 возити — *вожу, вожений і т. д.*

¹⁾ Гл. стор. 307, пом. 2.

²⁾ У цих дієслів і в дієслів на -чити, -жити (стор. 308), у 3. ос. множ. виступає часто закінчення першої відміни — *ачу, ачи, ачи*. н. пр.:

бачити — *бачуть, учити — учуть*
 кричати — *кричуть, дріжати — дріжучи* ...

І таксамо у дієприслівнику тепер. часу:

бачучи, кричучи, дріжучи ...

Такі форми часто стрічають ся у письменників, пор.: *Пани музиками тільки й держуть ся* (нар. припов.). *Ні на що не зважуть ся* (Франко). *Люде не побачуть, то й не засміють ся* (Шевченко) ...

Ці форми чим раз більш і більше загниджують ся і вживають ся нарівні з формами на -ать, -ачи.

Івання 2. Таксамо треба вважати на закон івання у способі наказовому дієслів, що перед наростком мають „о“, [оа + и], н. пр.:

(на)поіти	—	(на)пій,	(на)піймо,	(на)пійте
доіти	—	дій,	діймо,	дійте
стояти	—	стій,	стіймо,	стійте
бояти ся	—	бій ся,	біймось,	бійтесь

Дієприкмети стражд. 3. Що дієприкметник стражд. творить ся віді пня теперішнього часу, гл. стор. 262, § 247.

Подрібні явища.

Бігти, спати 278. Дієслова бігти, спати, які належать сюди форми теперішн. часу, творять ці форми ось як:

		<i>бігти</i>	<i>спати</i>
Теперішній час:	1. ос. одн.	біжу	сплю
	2. „ „	біжиш	спиш
	3. „ „	біжить	спить
	1. „ множ.	біжимо	спимо
	2. „ „	біжете	спите
	3. „ „	біжать ¹⁾	сплять
Спосіб наказовий:	2. „ одн.	біжи	спи
	1. „ множ.	біжім	спім
	2. „ „	біжіть	спіть
Дієприсл. теперішн.:		біжачи	сплячи . . .

ЛП. ТРЕТЯ ВІДМІНА ДІЄСЛІВ [БЕЗ ЗВ'ЯЗКОВОГО ЗВУКА].

279. Третя відміна (без зв'язкового звука) виявляє в 1. ос. одн. закінчення: -м, у 3. ос. одн.: -ть, у 3. ос. множ.: -ять або -уть.

До цієї відміни належать тільки чотири дієслова: **бути, Істи** (пень: Ід-), **дати** (пень: дад-), **оповісти** (оповід-).

Відміна дієслова **бути** гл. § 254.

¹⁾ У Галичині вперто держать ся між інтелігентами польські форми спросткованого дієслова «бігти»:

побігну, побігне . . . (pobiegne, pobiegnie), — замість: побіжу, побіжить . . .

1. ДІЄМЕНИКОВІ ФОРМИ.

1. Дієменик.: Іс-ти да-ти оповіс-ти
2. Минулий час:
1. ос. одн. я І-в, -ла, -ло я да-в, -ла, -ло я опові-в, -ла, -ло
2. „ „ ти І-в, -ла, -ло ти да-в, -ла, -ло ти опові-в, -ла, -ло
3. „ „ він І-в він да-в він опові-в
- вона І-ла вона да-ла вона опові-ла
- воно І-ло воно да-ло воно опові-ло
1. ос. множ. ми І-ли ми да-ли ми опові-ли
2. „ „ ви І-ли ви да-ли ви опові-ли
3. „ „ вони І-ли вони да-ли вони опові-ли
3. Дієприсл. минул.:
 І-в-ши да-в-ши опові-в-ши
4. Дієприсл. страждальн.:
 Ідз-е-ний, -на, да-ний, -на, оповідж-е-ний, -на,
 -не -не -не

Зложені форми:

1. Будучий час:

буду Істи або Істи му
будеш Істи „, Істи меш
буде Істи „, Істи ме і т. д.

2. Давноминул. час:

я Ів був, я дав був, я оповів був,
я Іла була, я дала була, я оповіла була,
я Іло було... я дало було... я оповіло було...

3. Спосіб можливий:

а) тепер.: я Ів би, я дав би, я оповів би,
 я Іла б, я дала б, я оповіла б,
 я Іло б... я дало б... я оповіло б...

б) минул.: я Ів би був, я дав би був, я оповів би був,
 я Іла б була, я дала б була, я оповіла б була,
 я Іло б було... я дало б було... я оповіло б було...

так як:

утікну, утікне . . . (усіекне, усіекніє . . .) — і місце: утечу, втече (гл. § 265 4) . . .

Таких форм треба вистерігати ся, бо це явні польонізми.

Ще й скрізь у 3. ос. множ. тепер. і дієприсл. тепер. подібують ся форми на -уть, -учи, пор. *Очі трівожно біжуть по стежці* (Франко) . . .

2. ФОРМИ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ.

1. Теперішній час: 1. ос. одн. І-м да-м(буд.) опові-м(буд.)
 2. „ „ І-си да-си опові-си¹⁾
 3. „ „ Іс-ть дас-ть оповіс-ть
 1. „ множ. І-мо да-мо опові-мо
 2. „ „ Ісь-те дась-те оповісь-те
 3. „ „ Ід-ять дад-уть оповід-ять

2. Дієприксл. теперішн.: ід-я-чи

3. Спосіб наказ.: 2. ос. одн. Ідж²⁾ да-й оповідж
 3. „ „ нехай Ісь хай дасть хай оповість
 1. „ множ. Ідж-мо да-ймо оповідж-мо
 2. „ „ Ідж-те да-йте оповідж-те
 3. „ „ хай Ідять хай дадуть хай оповідять

Таксамо відмінюють ся сприростковані дієслова, н. пр.:

1. *бути* (забути, відбути, пробутити, прибути... гл. § 254, стор. 274)

забу-ти (забутий) — *забуд-у* (буд.), *забудь...*

відбу-ти (відбутий) — *відбуд-у* (буд.), *відбудь...*

пробу-ти (пробутий) — *пробуд-у* (буд.), *пробудь...*

прибу-ти — *прибуд-у* (буд.), *прибудь...*

¹⁾ В західноукраїнських говорах знаходять ся нарічеві форми на -ш, [на подоби 1.(е) відміни], н. пр.:

і-ш, да-ш, опові-ш

пор.: *Але що даш?* *Може мені в лице даш!* (Федькович — Люба-згуба). *Хиба даш отих кільканацять бульбів* (Франко). *Мене доїш* (= доїси), *а не дібси* (Стефаник) . . .

На Волині й де-де на Київщині почуєте оба закінчення сполучені; там подскуди кажуть:

дасиш, ісиш . . .

пор. *Чорними бровами не напси ся, не найсиш ся* (Нечуй-Левицький — Кайдашева сім'я, київське видання з 1906 р., стор. 101)

Про форми Іст, даст, гл. § 248 1, пом. 1.

пор.: *Бог талану не даст . . . Ноги одна рана, роса їст, стерня коле* (Стефаник — Кленові листки) . . .

Про форми: *їдя*, пор § 276, пом. 1г, стор. 307.

пор.: *Ніхто не знає, що вони мене цілий день їдє* [= їдя, себто: їдять] (Стефаник — Кленові листки) . . .

У 2. ос. множ. стрічають ся форми з твердим с, н. пр.:

їсте, дасте, оповісте . . .

(Мняке „с“ дістало ся до цих форм із 3. ос. одн. дасть, оповість [вимова: дасьть, оповісьть — гл. § 39.]

Все це нарічеві твори, й їх уживати не слід.

2. *їсти* (звїсти, вїсти ся, обїсти ся і т. д.)
звїс-ти (звїдженій) — *звї-м* (буд.) *звї-си...*, *звїджс¹⁾...*
вїс-ти ся — *вї-м ся* (буд.) *вї-си ся...*, *вїджс ся*
обїс-ти ся — *обї-м ся* (буд.) *обї-си ся...*, *обїджс ся*
3. *дати* (віддати, продати і т. д.)
відда-ти (відданий) — *відда-м* (буд.) *відда-си...*, *відда-й...*
прода-ти (проданий) — *прода-м* (буд.) *прода-си...*, *прода-й...*
4. як *оповїсти* відміняєть ся: відповісти, виповїсти і т. д.

ЛІЦ. ВІДДІЄСЛІВНІ СЛОВОТВОРН.

230. Від ріжних форм дієслова повитворювали ся ріжні невідмінні вислови, то прислівники, то сполучники, та нераз так, що доволї тяжко дошукати ся в них дієслівної форми. Ось кілька таких форм:

Діємієник.: *знати, знать, мабуть* [має бути — у Федьковича: *маєт* (масть) *бути²⁾*]

пор.: *Знать* (= видно), *не дуже добачали старі очі* (Нечуй-Левицький) . . .

Минулий час: *було, бувало* (гл. §§ 2491, 255, 2997, § 3931,);

Тепер. час: *дастьбі, сливє* (З. ос. від: *сливу* — *слинути*),
бува, бачу, бачиш, бачить ся (§ 347), *може, досхочу,*
донехочу . . .;

Наказовий спосіб: *нехай* (§ 2534, § 3934), *як стій, хоч*
(§§ 2754, 3028), *бодай* (§ 3935), *спасибі, простибі* . . .

Ті слова стали то прислівниками (§ 2297), то сполучниками (§ 3024), то просто вставними слівцями-реченнями (§ 347).

Та є ще, крім того, такі дієслівні форми, що вживають ся тільки в одній якійсь формі, а решта форм позагибала, н. пр.:

бігай (спос. приказ.) — иньчих форм нема

пор. *Зараз бігай до Мотя Парнаса* (Франко) . . .

¹⁾ Рівнобіжні форми:

їж, їжмо, їжете; оповїж, оповїжмо, оповїжете

пор.: *Наш несолений куліш, — як знаєш, так його і їж!* (Шевченко — Петрусь). *Уперед звїж яблуко, та потім підеш* (Стефаник). *Їжете, люде добрі, ви думаєте, що я шкодую для вас* (Нечуй-Левицький). *То їжете мене, а що я вам дам їсти* (Стефаник) . . .

²⁾ *Матбути, не те пиво, що собі наварила* (Як козам роги вправляють).

Б. НЕВІДМІННІ ЧАСТИНИ МОВИ.

ЛІV. ПОДІЛ НЕВІДМІННИХ ЧАСТИН МОВИ.

281. Невідмінні частини мови самі для себе нічого не визначають, а тільки при иньчих словах набувають значіння. Чи як сказати слова: *на, у, при . . .*, чи: *тут, сьогодні, дуже . . .*, чи: *і, а, хоч . . .*, то вони тільки тоді будуть зрозумілі, як додамо їх до иньчих слів, н. пр.:

на столі, в хаті, при мені . . .

тут сиджу, сьогодні іду, дуже бою ся . . .

Іван і Петро; він, а не я; хоч грай, хоч ні . . .

Вже в тих прикладів видно, що одні з тих слів указують на відносини між предметами й лучать ся з іменами — це **приіменники**.¹⁾

Другі вказують на місце, де щось діється, на час, коли щось діється, на спосіб, як що діється, а що стоять звичайно при дієсловах — то вони **прислівники**.

Треті сполучують то слова зі собою, то речення; це **сполучники**.

Окремо стоять **виклики**, н. пр.:

Лишенько! Шубовсть! Ген! . . .

Усі ці слова набувають значіння що-тільки в реченню, і через те належать, власне, до третьої частини цієї книжки, до речення.

Та коли ми тут уже про них балакаємо, то тому, що ця частина граматики обіймає поодинокі слова. Про значіння їх у реченню ми вже тепер указувати мемо, а в поодиноких випадках будемо відсилати до третьої частини.

¹⁾ Буває, що деколи приіменники лучать ся й із невідмінними частинами мови (прислівниками), та ті прислівники мають тоді значіння якогось іменника, звичайно іменника, що подає час або місце, н. пр.:

від сьогодні (від сьогоднішнього дня), *до тепер* (до теперішнього часу), *по нині* (по сьогоднішній день), *д гори* і т. д.

пор. *Од споконвіку аж до нині ховалась од людей пустиня* (Шевченко). *Таке життя не вдовольить мене на довго* (Нечуй-Левицький — Хмари). *Садить ся ладан туманами д' гори* (Федькович) . . .

1. Приіменники.

LV. ЗНАЧІННЯ ПРИІМЕННИКІВ ТА ЯК ВОНИ ТВОРЯТЬ СЯ.

1. Значіння приіменників.

282. Приіменниками зазначаємо відносини одного предмета до другого (осіб, речей, звірят), через те вони мають більш-менш таке ж значіння, як відмінки в відмінних частин мови. Що це так, можна пізнати з прикладів:

багатий латами й багатий на лати
вищий головою „ *вищий на голову*
любов матері „ *любов до матері*
зберігаю собі „ *зберігаю для себе . . .*

Відносини в тих прикладах зазначені то різними відмінками, то іменами в приіменниках, а значіння лишається однакове. Що більш, є в мові одна форма відмінка, яка набирає значіння тільки тоді, коли при ній поставити приіменник. Це місцевий відмінок (§ 432), н. пр.:

у лісі, на полі, при хаті . . .

Се ще краще виходить назверх у реченню.

Поодинокі відмінки відмінних частин мови мають свої окремішні функції, н. пр.: називник — підмет (§§ 339, 421) і прьсудок (§ 335), орудник — присудок (§ 336) та ще иньчі додаткові частини речення (§ 430), родовик — присудок (§ 335) і теж иньчі додаткові частини речення (§§ 423—424), таксамо знахідник (§§ 427—428) і давальник (§ 426).

На такі ж функції вказують і приіменники з відмінними частинами мови (до яких належать), і тоді вони мають собі навіть окрему назву — приіменникового вислову, гл. § 335 (функція як називн. або орудн.), § 342 (давальн. або знахідн.), §§ 344, 346 (місцевика).

І коли відносини межі предметами зазначають ся різними відмінками (пор. § 120), то й приіменники, які мають те ж саме завдання, лучать ся з різними відмінками, н. пр.:

коло стола (родов.),

на село (знахід.) *йду* й *на селі* (місцев.) *живу*,

ві сестрою (орудн.) *ходжу* . . .

Значіння
приіменників

Буває так, що один якийсь приіменник лучить ся тільки з одним відмінком, н. пр.:

коло стола, до брата (иду) — родов.

Але є й такі, що лучать ся з двома а то й більше відмінками, відповідно до того, які відносини хочемо означити ними, н. пр.:

у ліс (иду) — знахід., *у лісі* (полюю) — місцев.

2. Повстання приіменників.

Повстання
приімен.

283. Щодо того, з чого приіменники склали ся, то одні з них уже з-давен-давна вживали ся в нашій мові в тому самому розумінні, що й тепер (*до, під, при*), другі повстали з іменників, н. пр.:

верх, коло, кінець, край, кругом . . .,

то знов зі зложення приіменника з якимось іменям (§ 177), н. пр.:

замість (за + місце), *поверх* (по + верх), *підчас* (під + час),

узбіч (уз + бік), *позад* (по + зад) . . .

а то й із прислівників (§ 2995, § 300), н. пр.:

просто, недалеко, низче . . .

Крім того, бувають іще й зложені приіменники (§ 295), н. пр.:

попід, зпонад, зпоперед . . .

LVI. ПРИІМЕНИКИ, ЩО ЛУЧАТЬ СЯ З ОДНИМ ВІДМІНКОМ.

284. З родовиком лучать ся отсі приіменники:

родовик *без* (*милого сонце світить, мов воріг смієть ся* — Шевч.)¹⁾

біля (*моря ліг вітер одпочить* — Шевч.)

близько (*озера росла калина* — нар. пісня)

верх (*калюжі мов сонце* — Франко), *поверх* (*води поплили*

— Шевч.; *поверх дерева милий летить* — нар. пісня)

¹⁾ В західноукр. говірках (на Волині, на Поділлі) „без“ лучить ся ще й зі знахідн. відмінком у значінні: *через, зза*, н. пр.:

Ой, тікала Бондарієна без (= через) *вишневі сади* (нар. пісня). *Ой, вронила я віночок без* (зза) *свій дурний розум* (нар. пісня) . . .

У такому значінні цього приіменника в письм. мові не вживають.

від, од (села до села танці та музика, од батька й од матері
зоставсь я хлопцем одинаццати год — Ганна Барвінок;
ти ляжеш од комори, а я ляжу від обори — Слов. Грінч.
1, 203; ссть же невідніці від мене — Котляревський і т. д.)
до (річеньки піду, водиці набрати — нар. пісня; піти до
голови по розум — нар. припов.; до Спага не їм яблук
— Нечуй-Левицький; не вчиш ся розуму до старости, але
до смерти — нар. припов.; до меду ласий; верболіз бс
до сліз — нар. припов.; до хреста дитину понести; до
когось говорити; не до тебе пють, не кажи: дай, Боже
здоровля — нар. поговор.; чоловік їхав і поздоровкавсь до
мене — Нечуй-Левицький; своїй матері рідненькій, удові
старенькій до ніг упадімо — нар. дума; слова до ради,
руки до звади — нар. припов.; любий до розмови; тим
на світі хліб не родить, що брат до сестриці не
говорить — нар. погов.; брати ся до роботи, до науки;
запрягти коні до воза; оддати щось до рук; важкий
до ходу; тут їх до стобіса — Шевченко; до напасти,
до хрину, до ката, до лихої години . . .; хтось мені до
душі; до часу жбанок воду носить — нар. приповідка; до
загину битись — Куліш; до загину любити; до міри по-
роблено вікна; до ладу, до пуття, до прикладу, до біла;
до любови одгуляли весілля — Ганна Барвінок; до сподоби,
до чмиги, до пари; до любови поцілувались — Ганна Бар-
вінок; до ґрунту, до крихти, до ноги [вирізували — Куліш],
до решти, до цяти, до центу, до цури, до послідку, до
віку [не розв'язу голівоньки — нар. пісня], до суду-віку. . .)
для, ради (любисточок — для дівочок, василечки для пахоців,
а мяточка для обоців — нар. пісня; говорили з нею для
звичаю — Нечуй-Левицький; це, бач, ради страху — Шевч.)...¹⁾

¹⁾ У Галичині вживають часто приіменника для, задля на означення
причини [не — наміру] й кажуть: для чого ти це робиш, у зна-
чінню: чому це робиш, а не — з яким наміром, через що це робиш,
кажуть: задля недостачі грошей — замість: через недостачу грошей,
за недостачі грошей,

пор. у Франка: Бог не судить, тільки любить і для того (= через
те, тому) він Бог (Перехресні стежки). Канцелярія задля свята
(через свято, за свята) була замкнена (Перехресні стежки) . . .

Це все польоніэми (dlaczego, dla braku pieniędzy), і їх треба уникати.

- замісць, замісь** (молодого казала шанувати старого — нар. пісня)
здовж, уздовж (байдака похожав атаман — Шевченко)
кінець, кінці (сидить батько кінець стола — Шевченко;
кінці стола сидів собі Василь сумний — Федькович)
коло (млина, коло броду два голуби пили воду — нар. пісня)
край (дороги в чистім полі козаченька вбито — нар. пісня)
круг, кругом (круг Вавилона під вербами сиділи — Шевченко;
кругом його степ, як море широке, синіє — Шевченко)
крім, окрім, окроме, опріч, опріче (кохав він іще, крім мене,
другі — нар. пісня; иньчого, окрім тебе, любити буду
— нар. пісня; ти, батьку, і ніхто окрім тебе — Франко;
і ніхто не знає, опріч Марка маленького — Шевченко; су-
сід близьких нема опріче вас — Г. Барвінок)
назад, позад (себе оглянув ся)
недалеко (села пасеть ся свиня — з казок Рудченка)
низче, понизче (Катеринослава пороги)
обіє (мене брязнуло як на струні: „Здорова була, дівчинонько“
— М. Вовчок)
після (Пречистої в неділю сидів Трохим в сорочці білій на
призьбі — Шевченко; не знаю, що і після чого старі
сумують — Шевч.)¹⁾
побіч, поруч (побіч мене — Нечуй-Левіцький; поруч себе саджав
— нар. пісня)
потім (того прийшли сусіди)
просто (неба на землі — нар. поговорка)
проти, напроти (проти рожна перти, проти хвиль плисти,
. . . аж до смерти хрест важкий нести — Франко; не
стояти нечистивим проти благих²⁾ — Куліш; столла вона
проти місяця-молодика — М. Вовчок; повиставляли на-

¹⁾ У Галичині, перекладаючи дослівно польське „według“ українським «після», кажуть:

після мене [по мойому], після мові думки [на мою думку], після мого погляду [на мій погляд], після вашого бажання (według pańskiego życzenia) — по вашому бажанню, після умови, після закону [podług umowy, wedle zakonu] за умовою, по закону і т. д.

Це все польонізм, й їх треба теж позбувати ся. Після вживаєть ся в літературній мові більш у часовому значінні.

²⁾ У Галичині українська інтелігенція з-польська вживає пріім. «проти» з давальником (проти Полякам, проти ньому), а то ще й вживає форми «против» (przeciw).

Само по собі, що такі фрази треба геть викоріювати.

проти сонця свої боки — Нечуй-Левицький; проти дня брезня, проти ночі правда — нар. припов.; проти п'ятниці мені приснилася скриня — Слов. Грнч. III, 484; розкажу проти ночі, а то ще присниться — Шевченко)

серед, посеред (серед степу широкого, на Вкраїні мій — Шевч.; дівчино моя, ти ж моя мати, дай мені вечеряти хоч посеред хати — нар. пісця)

узбіч (гори . . .)

285. З давальником лучаться дуже рідко вживані приіменники:

давальн.

д, ід (була могутча сила, що перли їй ід собі — Франко; всі глядять ід могилі — Стефаник)

к, ік (ік лісу йде, к лихий годині, сподівайся мене к Первій Пречистій — нар. пісня)

286. Зі знахідником лучаться приіменники:

знахідн.

крізь (сон подивлюся на ту Україну — Шевченко; сміх крізь сльози)

повз (мій двір голубка летіла — Метл.)

про (хто про що, а він про Наливайка — нар. припов.; десь у садочку шиє сорочку своєму милому про неділочку — нар. пісня; про неділю одежа, про свято; я спалила Польщу, а про тебе, щebetуха, і досі б стояла — Шевченко; дїду, дай мені пугу; а тебе, про мене, нехай собаки зїдять — нар. припов.); казати, питати, оповідати, згадувати, знати про кого [гл. стор. 321, пом. 2.]

проз (його йти меш; проз їх двір йшла Мотря — Нечуй-Левицький; проїдити проз сито)

через (темний ліс ясним соколом лети — пар. дума; через слуг до пана, а через святих до Бога — нар. припов.;¹⁾)

¹⁾ У Галичині почуєте під польським впливом „через“ на означення: на протязу якогось часу, н. пр.:

через рік, через день, через ніч (= на протязу року, дня, ночі).

В таких випадках приіменника зовсім не треба, а вживається тільки самого знахідника [§ 428 а], н. пр.:

сумував цілий рік, плакав цілий день, сидів цілу ніч,

бо ж «через» що ниніше означає (через рік = рік минув, через день = що другий день, через ніч = що другу ніч), гл. стор. 320.

Про неправильне вживання «через» у страждальному стані гл. § 258, стор. 283, помітка, § 430 б, стор. 478.

через неї мій вік молодий пропадає — Марко Вовчок; *через тиждень молодиці коровай місили* — Шевченко)

місцев. 287. З місцевиком лучить ся приіменик:
при (*березі, в лузі червона калина* — нар. пісня; *був чоловік середніх літ, при здоровлю* — Гаппа Барвінок; *при розумі...*)

LVII. ПРИІМЕНИКИ, ЩО ЛУЧАТЬ СЯ З ДВОМА ВІДМІНКАМИ.

родов. і знахід. 288. З родовим і зі знахідним лучить ся приіменик:
мимо (*церкви святої народжжали* — нар. дума) — родов.¹⁾; *мимо церкви їдьте*) — знахідн.

знахідн. і місцев. 289. Зі знахідним і місцевим лучать ся приіменики:
на (*гору йду* — *не бичую* — чум. пісня; *на все село слава стала* — нар. пісня; *на дівчину важу* — нар. пісня; *на ногу налягаю*; *на Турка йду*; *на лови поїхати*; *на признаку давайте* — нар. дума; *на імня Василь*; *на вчителя вчить ся*; *нудьга на ніч засяде* — Шевченко; *промівляв шило на швайку* — нар. припов.; *присягати на євангелю*; *на сире коріння свої ніжски молодецькі побиває* — нар. дума; *бачив чорта на власні очі* — Марко Вовчок; *на око сліпий, на ногу кривий, на масть рудий, на вроду гарний, на лист широкий, на слово вірний; щоби зухвальця на хамуз розпасти* — Федькович; *на тиче серце рушила на пошту* — Г. Барвінок; *на Великдень, на соломі діти гралась собі крашанками* — Шевченко; *на чотирі милі мене славні Запорозіці своїм трупом крили* — Шевченко; *на карбованця купити . . .* — знахідн.;

на горі жєнці жнуть — нар. пісня; *на полі й на морі* — нар. фраза з нар. думи; *скажи мені, моя мила, що маєш на мислі* — нар. пісня; *а в мене не те на думці* — Г. Барвінок; *придавлено його і примучено на тілі, ослаблено його і скалічено на душі* — Куліш; *на цьому тижені²⁾*; *йому вже мухи на заваді* — нар. припов.; *на скрипці граю та співаю*

¹⁾ У Галичині часто (з-польська) кажуть *мимо того* (на Наддніприпщині знов із-московська: *не дивлячись на те*), замість народнього: *проти*, або літературного: *без огляду на те*.

²⁾ Краще в таких випадках уживати родового відмінка: *цього тиженя*, гл. § 423 і.

(Тобілевич); *на бандурі пригравас* — нар. пісня; *на письмі дав¹* — місцев.
о, об (*о мур головою ударилась* — Шевченко) — **знах.**;
о Петрі, як будуть бистрії ріки замерзати — нар. дума — місцев²).

290. Зі знахідним і орудним відмінком лучать ся:

над (річеньку вийду та стану думати — нар. пісня; *над вечір* — знахідн.;

знахідн.
і
орудн.

над водою стоїть язир — нар. пісня³); *простяг, грів руки над полум'ям* — М. Вовчок; *над ранком; над і мною глумить ся*) — **орудн.**

перед (якуюсь гору прийшли — Котл. Енеїда) — **знахідн.**;

перед Богом присягаюсь, що иньчих не знаю — нар. пісня; *перед часом; перед хатою*) — **орудн.**

під (грїх не личком завязати та під лавку сховати — нар. припов.; *під Київ Татарин підступав* — Куліш; *яка з нас під той час мигнеть ся* — М. Вовчок; *мої ви дочки й зятї кохані, що з вами дієть ся під сю годину, під сю страшну козацьку хуртовину* — Куліш; *під ногу грали музики; під холєру полягли* — Мирний) — **знахідн.**;

¹) Часто почуєте в устах укр. інтелігента такі московські фрази: *розмовляю на німецькій мові, твір написаний на московській мові, перекладений на українську мову й т. д.*

(В Галичині знов кажуть із-польська: *в німецькій мові, в польській*) Такі фрази — це варваризми; треба говорити й писати: *розмовляю німецькою мовою, твір написаний московською мовою, перекладений українською мовою* і т. д. (гл. § 430 1а), пор. *Шекспірові твори, із латинської танської мовою українською перекладав П. Куліш, Львів. 18...*

Крім того, Галичани вживають приіменника «па» в польській фразі: *па разі* (навіть у Франка) у значінню: *поки-що, поки* (па газіє).

Таких фраз уживати не слід.

²) У Галичині українські інтелігенти [дуже часто стрінете й по газетах] уживають приіменника „о“ в таких фразах:

бити ся о що [за що], боятися о кого, о що [за кого, за що], о рік старший [роком старший, гл. § 430 6], о два роки швидче [двома роками швидче], віддалений о два кроки [на два кроки, два кроки]... говорити о кімось [за когось, про когось], знати о чімось [про щось, за щось], просити, благати о щось [чогось у когось, гл. § 422 2], людина о великім розумі [великого розуму, гл. § 424 2], кінь о великій силі [з великою силою] і т. д.

Все це польонізм іх треба геть викидати.

³) Дуже часто роблять інтелігенти помилку, кажучи з-московська: *Київ лежить на Дніпрі, Чернигів на Десні*. Треба казати:

над Дніпром, над Десною.

під вишнею, під черешнею стояв старий з молодою — Котляревськ.; Палій під Полтавою зі Шведом побив ся — нар. дума¹⁾; під Турком буде добре жити . . . — нар. пісня) — орудн.

родов.

орудн.

291. З родовим і орудним відмінком лучить ся:

з²⁾, зі, із (води вийшов — перекл. еванг.; з ременю чоботи; не роби з губи халяви — нар. погов.; не дай, Боже, з Івана пана, з кози кожуха, зі свині чобіт — нар. припов.; ото був бідний вовк, трохи не вмер із голоду — в назок Рудченка; дякуємо тобі з душі — Ганна Барвінок; з Гетьманщини дуби стоять — Шевченко; з роду чумакую — чум. пісня; з переляку вмерла Катерина — Шевченко; з Зевеса глузувала — Котляревськ.; з лиця хороша була — Марко Вовчок) — родов.;
зі мною ходи; як із лихим квасом, так ліпше з водою, аби не з бідюю — нар. припов.; зі сходом сонця; потім будеш нарікати, що з біднок оженивсь³⁾ — нар. припов.)
— орудн.

LVIII. ПРИМЕНИКИ, ЩО ЛУЧАТЬ СЯ З ТРОМА ВІДМІНКАМИ.

родов.,
знахідн.

і
місцев.

292. З родовим, знахідним і місцевим відм. лучить ся:

у (в), ві, ув (імо хліб та свій, а ти в порога постій — нар. припов.; у сусіда хата біла, у сусіда жінка мила — нар. пісня)
— родов.;

1) Отже так і кажемо:

Під Тернопіллями, під Тебамми, під Плятеями — а не: при Тернопіллях, при Плятеях і. т. д.

2) Применика „з“ нераз уживають у Галичині українські інтелігенти з-польська там, де його не повинно бути, н. пр.:

зі собою знати ся у значінню: між собою знати ся, один із одним знати ся [взаїмно — як кажуть Галичани].

Цю фразу теж треба оминати й казати: знати ся між собою.

3) Дуже часто, навіть у таких письменників, як Шевченко, найдете в нас москалізм: женитись на кімось

(пор.: Не жени ся на багатій, бо вижене з хати),

фраза, яка відповідає наскрізь розумінню подружжя в московського народу (віно, фізичне задоволення любови); тимчасом ув українській фразі „женити ся з кімось“ чується спільне пожиття, рівноправність обох частин подружжя — і це теж відповідає розумінню подружжя в Україні.

Гадимо оминати цей москалізм.

увались у халу — Куліш; *ой, ходить ніп по церквоці та в книжку читає* — нар. пісня; *тече річка в синє море та не витікає* — Шевченко; *в черці постригти ся; вдавати ся в тугу; козаки не дуже вдавались у любові* — Куліш; *в книжку читати; у дзвони бити; в карти гуляти; у неділю пила, в понеділок спала, а в вівторок снопів сорок пшениці нажала* — нар. пісня) — **знахідн.**;

у хаті, як у віночку — нар. погов.; *у доброму здоровлі; зоставсь ув убозстві* — Куліш; *ми з чоловіком у правді жили* — Г. Барвінок; *в вечорі, в ночі; в п'ятій годині* — **місцев.**

293. З давальним, знахідним і місцевим лучить ся приіменик:
по (одному йдїм, по мойому, це так, по тверезому, по п'яному...)

— **давальн.**;

по пояс ячмінь; по кінець греблі стоять верби — нар. пісня; *по цей бік гора, по той бік гора, а між тими крутими горами сходила зоря; я собі гадав, що зоря зійшла, а то моя дівчинонька по воду пішла* — нар. пісня; *йде до комірки по коновки або по мітлу* — Франко¹⁾ — **знахідн.**;

по горах сніги лежать — нар. пісня; *по дорозі зайшов до мене; служила вона по своїх, служила по Жидах, служила й по купцях* — Мирний; *чувати по людях, що всни собі живуть, як риба з водою* — Г. Барвінок; *їздили по знахурах та по знахурках округи верстов за сто* — Г. Барвінок; *по шкоді й Лях мудрий* — нар. припов.; *по смерти каяття немає* — нар. припов.; *задзвонили по душі; пізнати пана по халлявах* — нар. припов.) — **місцев.**²⁾

¹⁾ Часто почуєте ще фразу „за водою йти“ (в Шевченка в „Тополі“), та краще все вживати таки „по собі“, бо „за водою“ має иньче значіння, гл. стор. 324.

²⁾ У нас дуже тепер поширений і чим раз більше ширить ся такий варваризм (із-московська):

учитель по українському, по арифметиці (= українського, арифметики), *був питаний по Географії* (= з географії), *бал по фізиці* (= з фізики), *фаховець по бухгалтерії* (= у бухгалтерії), *їду по фінансовим справам* (= у фінансових справах), *місія по справам полонених* (= для справ полонених), *говорити по телефону* (телефоном) гл. § 430, *лист післано по пошті* (поштою), *побіг по змісту* (за змістом) . . .

Взагалі такого вживання *по* українська мова не знає, й його треба обминати.

родов.,
знахідн.

місцев.

294. З родовим, знахідним і орудним відмінком лучать ся приіменники:

за (гетьманщини старої біялось — Шевченко; за години покосили сіно; за с'їни; ми старі, та ще помremo, тебе треба за доброго ума оженити — Г. Барвінок; за Хмельницького Юр'яся пуста Україна звела ся, а за Павла Тетеренка не поправить ся й теперенька — нар. приказка) — родов.;

їхав кзак за Дунай — пісня Климівського; ой, паничу, я вас за чуба посмичу — нар. приказка; хвалю за обичай — Котляревськ.; за вовка помвка, а вовк у хату — нар. припов.; продав сестрицю за тарель, русу косу за шостак — Метл.; в дівчат ума й за шеляга нема — нар. припов.; старий оселедьку, не стіб'иш за редьку — нар. приказка; за шмат гнилої ковбаси, у вас хоч матір попроси, то оддастьте — Шевченко; за короля обібрати; хочу тебе за дружину взяти — Мирний; чужої дитини не май за свою — нар. припов.; перебрати ся за пана, за старця; твоя Наталка краща за всіх — Метл.) — знахідн.;

пливе човен води повен, а за ним весельце — нар. пісня; за сльозами світа не бачу; за обідом, за вечерю; іди, доле, за водою, а я піду за тобою, дівчиною молодю — нар. пісня; ой, плинъ, селезеню, ой, плинъ за водою¹⁾ — нар. пісня; дурна дівчина нерозумна за козаком плаче — нар. пісня; за хорощим чоловіком жінка молодіє — нар. припов.; їхав у Круті сина відвідати, бо на Різдво його за холодом не привозили — Свидницький; мені жаль за сином — Свидницький) — орудн.

межи, між, міждо, поміж (поміж високих берегів повзе річка — Франко; негарний я, старіюсь між книжок — Кримський; поміж двох сил — Винниченко) — родов.;

межи очі — нар. говірка; іде чернець між стїни німії — Шевченко; от і пішов поміж чужі люде — Федькович; віночки поміж твої ворітоньки нести муть — нар. пісня) — знахідн.;

між вовками по-вовчому вий — нар. припов.; отаке то завелось міждо старими головами — Куліш; поміж тими туманами сиз голуб літає — нар. пісня... — орудн.

¹⁾ себто, туди, як пливе вода, в напрямі течії, пор. замітку 1., стор. 323.

ЛІХ. ЗЛОЖЕНІ ПРИМЕНИКИ.

295. Як приглянути ся таким прикладам:

Ой, ізза гори вітер повіває (нар. пісня) — за горою вітер, і звідтіля повіває

Зпід землі доходить голос — хтось під землею балакає, і звідтіля чути голос

Летів орел понад морем (нар. пісня) — над морем і по цілому його просторі

Попід горою козакі йдуть (нар. пісня) — під горою й по цілому просторі, де гора здіймаєть ся . . . , та як удумати ся в їх зміст, то вийде, що скрізь у них — применики

ізза, зпід, понад, попід унагляднюють образи, роблять їх повніщими, припадніщими.

Це вже така прикмета української мови, що, щоб ліпше внагляднити відносини одного предмету до другого, мова складає два-три применики до купи і творить із них одним-одну тямку. Це так звані зложені применики.

Найбільш відомі зложення з примениками: *з* (*іза, зпід, знад, зперед . . .*), *по* (*поза, повз, понад, попід . . .*), а то й обох їх до купи (*зпоза, зпід, зперед*). Але вживають ся й иньчі зложені применики (н. пр., *задля*).

Це таке саме явище, як ось ізложені приростки (гл. § 111). Одне і друге — дуже цікава прикмета української мови.

Пор.: *Даруй, Боже, мирові тай нам попри мир* (нар. говір.). *Невісточка попряде полотно поперед мене* (Нечуй-Левицький). *Замкнув поперед носом церкву божу* (Франко). *Це не поза очі люде кажуть, а в вічі* (Ганна Барвінок). *Зпоперед очей утік. Зпоміж садів видко церкву* (Федькович). *Це вона мене задля того привела, щоб ізісти у своїй норі* (Грінч. Слов. II, 35). *Шоконець стола сидить його небіжка* (Стефаник) . . .

ЛІХ. ПРИМЕНИКИ-ПРИРОСТКИ.

296. Применики відіграють важну роль як приростки (гл. § 110). Значіння приростка звичайно таке ж, як і применика. Але ж що значіння примеників дуже широке (гл. §§ 284—294), то не диво, що і приростки надають словам дуже багато різних значінь (зокрема щодо дієслова

гл. § 228). Та це найліпше пізнати на прикладах, які я подаємо на цьому місці:

- в-** (у-, ув-, уві-): *схід, увійти* (в середину) . . .
убогий, увіраати (відлучити щось від чогось) . . .
вбити, вмерти (до кінця доведене діяство) . . .
- від-** (од-, віді-, оді-): *відлюдок, відвічний, відбігати* (віддалення) . . .
відбути, відспівати (перестати робити) . . .
відгук, віддячити (відповідь) . . .
відволбдати, відмолодіти (назад до чогось повернути) . . .
- до-** (ді-): *діждати, доробити ся* (до кінця довести) . . .
додаток, добір, докинути (до чогось іще додавати) . . .
доречний, доладній (відносини до чогось: до речі, до ладу) . . .
- з-** (зі-, із-, су-, с-, су-): *зріст, сходити* (догори) . . .
зійти, злізти (згори в долину) . . .
суміш, сусід, сумирний (разом із чимось, до купи) . . .
зрости ся, звязати (з чимось) . . .
ззісти, зустрінути, зулинити (до кінця довести) . . .
- за-**: *заспівати, заснути* (почати робити) . . .
захопити, забрати, зацілувати, замучити (геть усе чисто) . . .
замкнути, зачинити, засипати (щоб не можна вибрати ся) . . .
закуток, захисток, Задніпровя (щось в за чимось) . . .
заховатись, зайти, заходити (кудись), *заїздити* . . .
- на-**: *наріжний, насильство* (на розі, на сил) . . .
наперсток (на персті — на пальці) . . .
наскочити (на щось) . . .
нагнівати ся, намалювати (доконане діяство) . . .
набрати, наносити (трохи чогось) . . .
накричати ся, наїсти ся, находити ся (багато) . . .
- над-, (наді)-**: *надморський, надмір, надписати* (над чимось) . . .
наддирти, надрізати, надпороти (трохи, немов ізверха) . . .
надлюдський, надробляти, надуживати (через край) . . .
надбігти, надїхати (швидко, немов несподівано) . . .

об-: *обличчя, обіхати, обійти* (довкола) . . .
обіргати, оплакати (геть чисто, цілком) . . .
обісти ся, обвантажити ся (дуже) . . .
оженити, озолотити (докон. дійство) . . .

перед- (пред-, переді-): *переддень, предвічний, передбачити*
(час) . . .
передмістя (місце) . . .

під-, піді-: *підземний, підборіддя* (місце під чимось) . . .
піднести, підняти (зі споду на верх) . . .
підпиток, підбрéхач, піддобрювати ся, під-
екувати (під когось, під щось підходити) . . .
підпарубочий, підсвинок (під парубка, під свиню
підходить) . . .
підглядати, підкрадати ся (немов ізпід споду,
щоб не побачили) . . .
підіхати, підкопати (немов ізпід низчого місця) . . .

по-, пі-: *подвірря* (по дворі) . . .
поруччя (по руці) . . .
понеділок (день по неділі) . . .
попросити, полетіти (докон. дійство) . . .
постояти, побалакати, помазати (потрохи) . . .
поболювати, повівати (час-до-часу) . . .
полягати, повязати, половити (при множині, одну
роботу по другій робити, зробити, гл. § 111) . . .
побратим, посе́стра, полегкий (близькість, подіб-
ність) . . .

при-: *прилісок, прибічник* (при чому) . . .
прибігти, пригорнути (наблизити щось) . . .
придуркуватий, пригора, припекти, причинити двері
(потрохи) . . .

про-: *прозорий, пробити, продерти* (крізь щось) . . .
проживати, пробувати (якийся час) . . .
прочитати (докон. дійство) . . .
пропити, проїсти (все чисто) . . .
продати, пробачити (пустити попри себе, мимо себе) . . .

2. Прислівник.

LXI. ПОДІЛ ПРИСЛІВНИКІВ.

Прислівник — невідмінна частина мови, що стоїть найбільш при дієслові, а то й при прикметнику — подає: коли, де, як, чому щось діється, себто, подає обставини дієства.

Всі ті обставини мають свої назви, й відповідно до того й поділяють ся прислівники.

1. Щодо обставини дієства.

297. Щодо обставини дієства прислівники поділяють ся на п'ять громад.

Місцеві 1. Як запитасмо: де?, куди?, кудюю?, відкіля? — і в відповідь на це дістанемо:

*тут, там, близько, далеко, всюди, ніде, скрізь . . .
сюди, туди, наперед, назад, нікуди, кудись . . .
сюдою, тудюю,
відсіль, відтіль, нізвідкіль . . .*

то всі ті прислівники визначають місце, й тому то вони й звуть ся прислівниками місця.

Часові 2. Щоб знати: коли, відколи, як довго . . . щось діялось, діється, або буде діяти ся, себто, в котрий час, уживасмо прислівників часу, н. пр.:

*тоді, колись, деколи, ніколи . . .
сьогодні, завтра, рано, вранці, вчора . . .
вечора, досвіта, пізно, тепер, зараз, завжди (завжди,
завше), часом, влітку, торік . . .
усе, потім, опісля, давно, ще, бувало, часто . . .*

Спосібні 3. Прислівники способу подають спосіб, як щось діється, н. пр.:

*так, ось-як, инакше, ніяк, добре, зле, гарно, погано,
тайком, нарочито, ненароком, знечевля, випадково,
мимохить, навпаки, притьмом, гужда . . .*

4. На питання: *як дуже?, наскільки?* відповідають при- Міри
слівники міри (ступня), н. пр.:

*дуже, вельми, багато, чимало, надто, досить, мало,
трохи*¹⁾ . . .

5. Та є ще й прислівники причини на питання: *чому?*, Причинні
н. пр.:

тому, того, тим . . .

Се один поділ прислівників, за тим, що вони подають,
себто, щодо обстанова дійства.

Сей поділ дуже важний для речення, бо дає назву
окремій частині речення, додатковій (прислівниковий до-
дток), яка й поділяється так, як прислівник (гл. §§ 344,
345). Крім того, бувають окремі прислівникові речення, що
таксамо поділяються, як прислівники (§§ 368—374).

2. Поділ за змістом.

298. Та у прислівників цікава не тільки сама обстанова
дійства, те, чим прислівник являється для других слів —
а важне й те, який зміст у ньому самому. Через те й іще,
з огляду на той зміст, прислівники ділять ся на чотири
відділи.

1. Коли прислівником притакується, що щось правда, Притакливі
н. пр.:

*еге, так, таки-так, дійсно, справді, авжеж, оче-
видячки* . . . ,

то він так і зветь ся притакливий.

Щодо обстанова дійства, то ці прислівники бувають
найбільше прислівниками способу.

2. Як же прислівником щось заперечується, н. пр.: Заперечні

*ні, не, ніяк, нізащо, ніколи, ніде, ніраз, нітрохи,
навпаки* . . . ,

то він так і зветь ся заперечний.

Це прислівники способу, часу, місця, міри й т. д.

¹⁾ Деякі з них мають значіння й невизначених числівників,
коли (гл. § 213 7) мати на думці янесь число, хоч і невизначене, н. пр.:

багато (людей), *чимало* (грошей), *мало* (довгів) . . .

Але як роздивити ся, де вони стоять і яку службу сновняють,
то вони вживаються як прислівники, н. пр.:

багато (дорожчий), *чимало* (надивив ся), *мало* (пізнати кого) . . .

Це вже прислівники міри, що відповідають на питання: *як дуже?
наскільки?*

Бажальні 3. Якщо прислівниками вводять ся бажання, прокляти, н. пр.:

нехай (іде), бодай (пропав), коби (жив), (побив) би (тебе Бог),

то вони звуть ся бажальні.

Питайні 4. Питайні прислівники вводять питання, н. пр.:

хита?, невже?, куди?, чому?, як?

Їх звичайно звуть частицями.

І сей поділ важний для речень, головню ж важні бажальні й питайні прислівники, бо по них уже можна пізнати пераг речення, який у них зміст (пор. § 325 2, 4).

ЗАВВАГА. Сих останніх прислівників не можна змішувати з такими ж самими сполучниками. Їх легко відрізнити одні від одних, як мати перед очима значіння одних і других: що прислівники відносять ся до присудка (дієслова), а сполучники сполучують слова й речення. Через те в реченні:

Коли в нас Великдень? — слово „коли“ прислівник (§ 325 2), в реченні: *Не знаю, коли в нас Великдень* — „коли“ сполучник (§ 380) [перше речення — запитове головне, друге — питайне — побічне].

Загалом вагу прислівників та їх значіння можна пізнати докладніше аж у реченнях (§§ 344, 345, 368—374).

ЛХІІ. ТВОРЕННЯ ПРИСЛІВНИКІВ.

299. Прислівники повитворювали ся різними способами та з різних частин мови (та все ще творять ся).

Наростки прислівн.

1. Передусім витворили ся прислівники з прислівникових наростків.

Їх небагато. Ось вони:

-де, н. пр.: *де, осьде, ніде, деінде . . .*

-уди, н. пр.: *куди, туди, нікуди, сюди, всюди¹⁾ . . .*

(ними творять ся прислівники місця)

¹⁾ На заході України (в Галичині, на Буковині, на Закарпатті, на Поділлі) живе ще наросток -уда, н. пр.:

куда, туда, сюда, всюда,

й його вживають західноукр. письменники,

пор.: *Книжечка від цїсаря, усюди маю двері втворені, усюда* (Стефаник). *Олено, а де ти? Ходи сюда* (Федькович). *Питаю в Бога, куда мій шлях, куда дорога* (Лепкий) . . .

Таких форм за москалізмами вважати не можна — а в се просто паричеві твори, яких уживати не треба.

-ді, н. пр.: *тоді, иноді* . . .

-де, н. пр.: *тоди, завсіди¹⁾, завжди* . . . (наростки прислівників часу)

-ма, н. пр.: *дарма, лежма, сидьма, крадькома* . . .

-ми, н. пр.: *вельми* . . . (наростки прислівників способу)

Це так зв. **чисті** прислівники — супроти всіх інших, що повитворювалися в інших частин мови та так і звуться **витвірні** (гл. 2—7).

Але вже в цих прикладах можна було добачити пні різних відмінних частин мови: то іменників (*дар* — дарма), то прикметників (*великий* — вельми), то заіменників (*той* — тоді, *тоди, який* — *иноді, звесь* — *усюди*), то дієслів (*сидіти* — *сидьма*).

2. Багато прислівників повстало з якоїсь однієї форми (відмінка) іменника, н. пр.:

<i>дома</i> (род. — дім)	<i>верхом</i> (орудн. — верх)
<i>вчора</i> „ — вечір)	<i>миттю</i> („ — мить)
<i>долів</i> (дав. — діл)	<i>слідком</i> („ — слідок)
<i>рано</i> (знах. — рано)	<i>горі</i> (місцев. — гора)
<i>дрібку</i> („ — дрібка)	<i>долі</i> („ — діл)
<i>сьогодня</i> (род. — сей + день)	

Прислівники в іменників

3. Крім того, з кожного прикметника можна утворити прислівник способу (зі середн. роду) закінченням **-о** або **-е**, § 202а, 4, отже:

<i>гарний</i> — <i>гарно</i>	<i>добрий</i> — <i>добре</i>
<i>поганий</i> — <i>погано</i>	<i>злий</i> — <i>зле</i> і т. д.

Прислівники з прикметників

4. Заіменникові пні видно в таких прислівниках:

Заіменникові пні

тут, тутечки, там, тамечки, доти, дотіль, потіль, відти, відтам, так (тут усюди пізнати пень заіменника: **той**) . . .

он, ондечки (він) . . .

куди, поки, подекуди, відки, кудись, колись, відколи (пор.: **кого, кому**) . . .

¹⁾ На заході скрізь кажуть:

тогди, завсігди, оногди,

і так пише дехто з західноукраїнських письменників, пор.: *А як доведу, то що тогди буде?* (Федькович) . . .

Таких форм уживати не треба.

деінде, инакше, неначе (— *неиначе*) [пор.: *иначе*]...
все, завжди (*увесь*) . . .

Такі ж заіменикові пні містять ся в заперечних присудкових прислівників:

нікуди (— *нема куди*), *ніде* (— *нема де*),
ніколи (— *нема коли*),

зі зміненним наголосом [пор. *нікуди*, *ніде*, *ніколи*, гл. стор. 224. і 225, § 212, Заввага 2.],

пор. *Тепер, голубе, тобі нікуди тікати* (Тобілевич — Бурлака).
Поміж вогами ніде стаять (Шевченко). *Підуть екзамени, мені буде ніколи* (Нечуй-Левицький) . . .

Цікаві такі прислівники в заіменикових пнів, як:
кудою, тудю, сюдою . . . ,

які повстали так, що до прислівникового наростка (-уди) додано закінчення орудн. одн. жіп. роду — *-ою*,

пор.: *Кудюю йти?* (Зіньківський). *І вам треба було йти сюдою* (Нечуй-Левицький). *Ото якось там знову купці їхали тудюю тая до їх зайхали* (Із казок Рудченка). *Хиба я один возити му тудюю снопи* (Нечуй-Левицький) . . .

Між *кудою, тудюю, сюдою*¹⁾ й *куди, туди, сюди* — відчувають ся тонка ріжниця: перші означають шлях, напрямок, другі — мету.

Прислівн. з
та при-
імен.

5. Буває й таке, що імя з приіменником (гл. § 177, § 202а, 5) утворило прислівник, н. пр.:

ззадю (з + зад), *напоперек* (на + поперек),
здада (з + давний), *врядигоди* (в + ряд + год),
наборзі (на + борзий), *навхрест* (на + в + хрест),
насилу (на + сила), *досвіта* (до + світ),
вранці (в + ранок), *знову* (з + новий) . . .

Присл.
з останк.
відм.

6. Часом саме імя вже загинуло, але ж останки його відміни лишили ся саме в прислівнику (§ 177), н. пр.:

драла — родов. одн.; *охляп* — знах. одн.
душком, бігцем, хильцем, живцем, поквапом, нишком, крадьком, прожогом, робом — орудн. одн.;
мовчки, пішки — орудн. мн.;

— з приіменниками: *натце, навгад, напростець* — знах.

пор.: *І дали драла до нори* (Котляревськ.). *А на коні сидить охляп і без шапки* (Шевченко). *Живцем у яму лягай* (нар. погов.). *А я нишком Богу помало ся* (Шевченко). *Вийшла мовчки з хати* (Шевченко). *Було в мене трое коней, тепер ходжу пішки* (нар. пісня) . . .

¹⁾ Із таких прислівників підсмішковують ся Москалі та ще кажуть їх відміняти (Ану, скажіть, як родов. одн. від. «сюдою!»).

7. В прислівники і в дієслівних форм (§ 280), н. пр.: **Присл. з дієслів**
бачу (1. ос. теп.), *може, бува* (3. ос. теп.), *бувало, було* (3. ос. мн.)

<i>нехай</i> (нехати)	}	сп. наказ.
<i>бодай</i> (= Боже, дай!)		
<i>як стій</i>		
<i>спасибі</i> (= Боже, спаси!)		
<i>стрімголов</i> (устроми голову!)		

сидячки, стоячки (дієприсл. тепер. здрібн. форма § 116).
 Про здрібнілі прислівники гл. § 116.

· LXIII. СТУПІНЬОВАННЯ ПРИСЛІВНИКІВ.

300. Прислівники, утворені з прикметників (§ 202а, б, § 299 з), ступінують ся, отже:

прикм.	прислівн.	2. ступ.	3. ступ.
стар-ий	— стар-о	стар-ше	най-старше
гарн-ий	— гарн-о	гарн-іше	най-гарніше
висок-ий	— висок-о	ви-ще	най-вище
дуж-ий	— дуж-е	дуж-че	най-дужче
мал-ий	— мал-о	мень-че	най-меньче...

Закони ступіньовання прислівників такі ж самі, як закони ступіньовання прикметн., гл. §§ 193—196.

1. Зокрема ж треба піднести, що в вищому ступні подібують ся ще і скорочені форми на -ій- (ій), н. пр.:

хутко — хутчій, борво — боржій, швидко — швидчій...
 Сюди належить і — мерціій.

Другий ступ. -ій

Та число таких творів дуже обмежене.

пор.: *А йди хутчій* (Леся Українка). *Боржій вставайте та дзвоніте в дзвони* (Куліш). *Думає, коли б швидчій за гору заховалось сонце* (Гребінка). *Діли мерціій!* (Квітка)...

2. Кінцеве -е у вищому й найвищому ступні може відпадати:

Відпад -е

меньше — менш, більше — більш, гірше — гірш,
 дужче — дуж...

пор.: *Більш копи лиха не буде* (нар. припов.). *Пекарні в пан-отціє тісні, то на кожну більш-менш велику оказію вже страву готувлять на дворі* (Свидницький). *Як трісне, то чим дуж (= дужч — ч злило ся в ж) тікай* (Зі збірника Чубинського). *Любш мені просити його, щоб гордував мною, ніж обманювати* (Куліш). *Я люблю тебе дужче,*

посніти, ніж сам Бог наш Бєова (Франко). *Так було перш — тепер дивись* (Шевченко). *Щоб були мої ослїпли очі, було б у душі яснїм і спокїйнїм* (Франко) . . .

Про те, коли скорочувати кінцеве „б“ гл. § 71 5.

3. Сполучник.

ЛXIV. ЯК ДІЛЯТЬ СЯ СПОЛУЧНИКИ.

Сполучники — слова, що сполучують частини мови зі собою й цілі речення — за своїм значінням ділять ся на кілька відділів.

Рівнопорядкові:

301. 1. У реченні:

Був собі дїд і баба — (Шевченко)

сполучник „і“ просто вєдинює два одновартні слова зі собою. Таксамо в реченнях:

єднальні

І небо невмите, і заспані хвилі, і понад берегом геть-геть, неначе пляний, очерет додому гнеть ся — (Шевченко), той самий сполучник єднає одновартні речення зі собою. Через те й цей злучник так і зветь ся єднальний.

Такі єднальні сполучники оці: **та, тай, теж, та** — **та, також**. пор.: *За степи та за могили серце мліло* (Шевченко). *Щирий пан тай христїянин це до того* (Шевченко). *Я чув, і ти теж не глухий був* (Слов. Грінч. IV, 252). *Мабуть, також не знав* (Федькович). *Та піди в волость, та попроси, щоб її погнали в Київ, т'ї піди, та побий їй морду, та натовчи добре потилицю* (Нечуй-Левицький — Кайдашева сім'я) . . .

Щоб іще виразніше зазначити єднання, вживаємо в одному реченні „не тільки, не лише“, у другому — „але також, але й, а й“, н. пр.:

Не лише співаю, а й на скрипці граю (Тобілевич) . . .

У заперечному розумінні вживається **ні—ні, анї—анї**, н. пр.:

Нї пєс, нї баран (нар. присл.) . . .

протиставні

2. Як хочемо дві думки протипоставити одну одній, то вживаємо сполучників: а, але, та, так, таки, н. пр.:

Били, а не вчили (Шевченко). *Живуть люде, але яка жизнь їх* (Котляревськ.—Нат. Полт.). *Полетїла б я до тебе, та крилець не маю* (Котляр.). *Нахай же буде, як і буде: чи то плисти, чи то брести, а я таки мерезжать буду тихенько білії листи* (Шевченко) . . .

Такі сполучники від того, що сполучують протиставні думки зі собою, так і звуться протиставні¹⁾.

пор. *Дочка ввечерять подає, а мати хоче научати, так соловейко не дає* (Шевченко) . . .

3. Протиставність виходить іще ясніше, як ті думки розставимо одну від одної однаковими сполучниками, н. пр.:
Або грай, або гроші віддай (нар. присл.). *Вам однаково, що тут, що там* (Глібів). *Чи пан, чи пропав* (нар. пісня). *Ярина . . . то піде, то стане* (Шевченко — Невольн.). *Хоч роби, хоч ходи, а мені догоди!* (нар. прип.)²⁾. *Раз сляк, раз так!*
Такі сполучники звуться розставні.

4. Сполучники *коби, аби* вводять речення, ще вискажують бажання, н. пр.:

Коби зуби, то хліб буде (нар. присл.). *Аби³⁾ люде, то піп буде* (нар. присл.) . . .

Ці сполучники називаються бажальні.

5. Якщо хочемо одну думку другою докладніше вясувати, то вживаємо сполучників: *же (ж), адже, чей, чей же, та же, а то, коли*, н. пр.:

Слухай мене, я ж тобі не ворогі! *Адже ж у тебе була мати, не вовчиця тебе на світ породила* (Куліш). *Струни*

¹⁾ Українські інтелігенти в Галичині під польським впливом уживають часто сполучника „а“ не у протиставному аначінню, а в еднальному, і деякі письменники так і пишуть, н. пр.:

Поляки а Українці, дім а школа, школа а релігія, між городом а лісом — замість:

Поляки й Українці, дім і школа, школа й релігія, між городом і лісом...

пор. *Між церквою а цвинтарем невеличкий погіський ланок* (Б. Лепкий — Пачкар) . . .

Цей польонізм так заврався до мови Галичан, що, н. пр., у школах сирізь, при додаванню, вживають на *плюс (+)* сполучника *а*, а не *і*, і вчать там, н. пр., так:

два а два с чотири, замість — два і два с чотири.

Цього польонізма треба Галичанам уникати й викинути його зі школи геть чисто!

²⁾ Це хоч треба відрізнити від допустового „хоч“, гл. § 302 в.

³⁾ В укр. мові сей сполучник додається до заміників та до частиць, і тоді має значіння немов цілого речення, н. пр.: *аби-хто* (хто б не був), *аби-що* (у хазяїстві не *аби-що* він — Глібів), *аби-чий* (люби дочку *аби-чию* — чия б вона не була), *аби-який*, *аби-де*, *аби-коли*, *аби-куди* і т. д., пор. *Пройшла не аби-яку школу* (Франко) . . .

мої золоті, заграйте нам зтиха, чей же козак-нетляжище
позабуде лихо (нар. пісня). „Погано, коли вам їсти нічого!“
— «Коли бо я недавно снідала» [непогано, адже ж...] (Нечуй-Левицький) . . .

Такі сполучники звемо **зясувальними**.

пор. „Не потурай свекрусі, адже ж Мотря не мовчить!“ — «Коли, мамо, кругом мене чужі люди» (Нечуй-Левицький — Кайдашева сім'я) . . .

висновні 6. Як же в якій думки виводимо який висновок, то вживаємо сполучників: **то, то так, отже, н. пр.:**

Люде не побачуть, то й не засміють ся (Шевченко) . . .

Це сполучники **висновні**.

Усі ці сполучники сполучують зі собою рівновартні слова, рівновартні речення, такі, що їх можна поставити побіч себе в одному, рівному рядку, по ряд себе, пор.:

Небо неमितе, заспані хвилі

Били, а не очили

Люде не побачуть, то й не засміють ся

Через те й усі ці сполучники звуть ся **рівнопорядкові**.

Від них і назва таким сполученням зі собою реченням, що супроти себе рівновартні — речення **рівнорядно-зложені**, гл. §§ 358, 359.

Підпорядкові:

302. Та є сполучники, що злучують речення **неоднакової** вартости, що одне речення важніше, а друге не таке важне, подає, н. пр., причину того, що стало ся в важнішому реченню, наслідок, умову, час, коли стало ся щось — словом такі речення, що їх у один рядок побіч себе поставити не можна, а можна тільки ті, що мають меншу вагу, покласти низче рядком, під рядок, н. пр.:

Люде (сову) лаяли, (чому? — причина)

бо спать їм не давала (Шевченко).

Спи, гетьмане, (як довго? — час)

поки встане правда на сім світі (Шевченко).

Через те й такі сполучники (**бо, поки і т. д.**) звуть ся **підпорядкові** або **нерівнопорядкові**; через те й такі речення між собою звуть ся **нерівнорядно-зложені**, гл. §§ 358, 361.

Ось **нерівнопорядкові** сполучники:

порівняльні

1. При порівнанні двох думок зі собою або двох предметів уживаємо сполучників: **як, мов, немов, наче, неначе, ніж . . .**, н. пр.:

Немає гірше, як у неволі про волю згадувать (Шевченко).

Тай замовкла, мов загнула (Шевченко). *Неначе на...* Дніпро широкий, слова його лились (Шевченко). *Засів, буцім у болоті чорт* (Котляревськ.). *Лучче було дівчиною, ніж тепера молодичею* (Метл.) . . .

Ці сполучники звуться порівняльні (гл. § 372).

2. Після висказових слів, таких, як: *говорити, опові- висказові дати, казати, думати* (§ 383) зв'язуємо два речення сполучником „що“, отже:

А Процеві казав, що повинен іти додому (Стефаник) . . .

Це сполучник — висказовий (гл. § 383).

Висказові сполучники ще такі: *щоб, як, немов би, наче б* (після тих же висказових слів),

пор.: *Згадав, як був господар він, як шанували всі люде* (Франко) . . .

3. На час, коли щось діється, вказують часові сполучники: *часові коли, як, поки, доки, заки, аж, відколи, що-тільки* й т. д. (§ 369), н. пр.:

Доки сонце зійде, роса очі виїсть (нар. прип.). *Порадимось, посумуєм, поки сонце встане* (Шевченко). *Як сховавсь, тоді то вже розгулялись наші дівчата* (Куліш) . . .

4. Сполучники: *бо, (тому) що, (через те) що* злучують такі **причинні** два речення, в яких іде мова про причину, чому щось склалося, й тому вони так і звуться **причинні** (§ 374), н. пр.:

Годі вам, холодні роси, випадати, бо ми голі, бо ми босі, холод у хаті (Грабовський) . . .

5. Сполучники: *щоби, аби* — звуться **намірові** через те, **намірові** що ними вказується на намір, на те, задля чого щось робить ся (гл. § 375), н. пр.:

Загнали (шлях) нові кати, щоб до тебе люде не ходили на пораду (Шевченко) . . .

6. Як хочемо сполучити зі собою такі два речення, в яких **наслідкові** у одному являла ся б причина, чому щось робить ся, а у другому наслідок роботи, то вживаємо **наслідкових** сполучників: (так, такий, так дуже) *що, що аж* (§ 373), н. пр.:

Поле праці так широке, що й твій зір не осягне (Грабовський) . . .

умовні 7. Як у двох реченнях є якась умова, в якій щось діється, то ми їх звичайно умовними сполучниками: **як, якщо, коли** (§ 376), н. пр.:

Якщо будемо всі труситись, хто заступить рідний край? (Грабовський). *Коли ж буде незгода у вас, то загинете всі, мої діти* (Кононенко) . . .

допустові 8. Допустові сполучники: **хоч** (хоча, хоть), дарма, що сполучують такі речення зі собою, що висказують цілком противні думки, але ж усе-таки одним реченням допускається можливість, ті думки погодити зі собою (§ 377), н. пр.:

Сова, хоч би літала попід небеса, то соколом не буде (нар. прислів.) . . .¹⁾

питайні 9. Питайні сполучники: **коли, чи й т. д.** вводять питання (гл. § 380), н. пр.:

Скажи, віще серце, чи скоро світ буде (Куліш) . . .

ЗАВВАГА. Багацько сполучників (**аж, хоч, наче**) уживаються й як прислівники, тому треба дивитися, щоб не переплутувати тих частин мови зі собою, н. пр.:

<i>Жду, аж</i> (сполучник) <i>він прийде</i>	<i>Босфор аж</i> (присл.) <i>затрясся.</i>
<i>Я візьму її, хоч</i> (сполуч.) <i>вона нічого не пам'ять в хазяйстві</i>	<i>Чи пам'ять вона хоч</i> (присл.) <i>трохи в хазяйстві?</i> (Нечуй-Левицький)

Із усього того, що ми сказали про сполучники, видно, що вони відіграють велику роль в реченнях і по більшій частині аж із речень пізнати, який їх зміст; через те, властиво, вони й належать до третьої частини цієї граматики (§§ 369—377, 382—386).

Тут про них сказано тільки загально, як про окрему частину мови.

¹⁾ Зокрема заслуговує на увагу сполучення „хоч“ із заміниками: *хоч що, хоч хто*, або з частинами: *хоч де*, у значінню: що б то не було, хто б не був і т. д., н. пр.:

Хоч що буде, не оглядайсь, хоч хто казати мені, не слухайсь, хоч де будеш, то я тебе застану (Слов. Грінч. IV., стор. 412). *В Києві помандрую, хоч що хочеш* (Шевченко) . . .

LXV. ЯК ПОТВОРИЛИ СЯ СПОЛУЧНИКИ.

303. Сполучників, як ми бачили, в укр. мові багато. Та не всі вони склали ся однаково.

1. Бувають такі сполучники, що самі вже здавна сполучували слова та речення зі собою, н. пр.:

і, а, та, бо . . .

Це **чисті** сполучники, або як їх іще звуть: **первісні**.

2. Та більш таких, що повитворювались із иньчих частин мови, н. пр.:

чи, коли, як, однак, скоро (присл.), хоч, мов (дісл.), чим, тим, то (заімен.) . . .

Це **витвірні** сполучники або похідні, що то вони походять від иньчих слів.

3. Иньчі сполучники знову зложені з двох або й більше слів, н. пр.:

*отже (от + же), адже (а + от + же),
неначе (не + иначе), немов (не + мов), щоби (що + би),
теж (те + ж), тай (та + і) . . .*

4. Виклик.

LXVI. ЗНАЧІННЯ ВИКЛИКІВ.

304. Виклик теж не відміняєть ся. Але ж як три перші невідмінні частини мови набірають значіння тільки при других словах, то виклики самі про себе зрозумілі й, висказані самі, можуть творити речення.

Зовсім не важко розібрати, що як я крикну

з радости: *ех!, ей!, гей!, еге! . . .*

з болю: *ох!, ай!, ах!, горе!, лишенько! . . .*

відгрожуючись: *але!, ов!, овва! . . .*

дивуючись: *нуну!*

або подаючи другому щось: *па! (§ 2532), і т. д.,*
що в тих словах містить ся думка, яку висказуємо одним словом — викликом. А раз є думка, висказана хоч би й одним словом — то це вже речення.

Те саме відносять ся до таких викликів, як: *те!* (тихо)¹⁾, *птру!* (на коней), *собі!*, *цабо!* (на волів, к собі, од себе), *а гилля!* (на гусей), *тась!* (на качок) і т. д.

Все це виклики й заразом речення, бо вони заступають такі думки:

Тихо будь! Стій! Ік собі (= до себе, до мене) *йди! Од себе* (= від мене) *йди! Геть!*²⁾, *забірайтесь! Ходіть сюди...*

ЗАВВАГА. Через те, що виклики самостійні слова, не зв'язані з иньчими, й речення для себе, то в мові відзначаємо це голосом, а на письмі осібним знаком: **ВИКЛИЧНИКОМ (!)** [§ 323 2, § 410 2] на кінці слова, **ЗАПИНКОЮ (,)** — в середині (§ 323 1г, § 406 1б).

ЛХVII. ЗГУКОПІДРОБЛЕНІ ВИКЛИКИ.

305. Ї ще такі виклики, що ними наслідуюмо звуки у природі, та що ними підроблюємо ся під голос звірят і речей. Ось такі виклики:

гав (собака), *мяв* (кіт), *му* (корова), *куку* (зозуля),
кукуруіку (півень) . . .

бевть, шубовсть (вода), *грим* (грим), *шелесть* (шелест),
дзінь, брень (скло), а далі:

гуп, трах, тарак, ляп, хлюсть . . .

Ці виклики звуть ся згукопідробленими. Вони дуже часто вживають ся в реченнях як присудки (гл. § 335):

Грим щастя в двері! (нар. поговірк.). *Ось-ось догнав і бебех у могилу!* (Шевченко). *Пливе човен . . . та все хлюп-хлюп-хлюп!* (нар. пісня). *Розігнав ся і в вікно сусілы!* (Глібів) . . .

ЗАВВАГА. Від таких викликів повитворювало ся багацько дібслів наростками: „-ну-“, „-а-“ (у сполученню з „казати“), гл. § 227 2, 5.

¹⁾ Із цього виклика витворили ся вже форми 2. ос. одн. і множ. наказового способу [на зразок *на-те, ке-те*, гл. § 253], отже:

чить (= тснить!), *читьте!*

пор. *Хто? Я? Чи ти? Читть лишень, читть!* (Шевченко — Відьма). „*Та читьте, чортові сороки!*“, *Юлітер грізно закричав* (Котляревський — Енеїда) . . .

²⁾ І від „*геть*“ витворила ся форма наказ. спос. множ. (*гетьте!*), н. пр.: *Гетьте, думи, ви хмари осінні* (Леся Українка) . . .

ДОДАТОК ДО НАУКИ ПРО СЛОВА.

306. У додаток до правопису, що його докладно розглянуто в першій частині цієї книжки, подаємо на цьому місці ще декілька правописних законів, що лучать ся вже не зі звуками, а зі словами. Вони теж повитворювали ся згодом, а декотрі з них іще й не устаткували ся (гл. §§ 309—317). У практиці вони мають дуже велике значіння, нарівні з иньчими правописними законами.

Цей додаток обіймає такі уступи:

1. як ділити слова на письмі,
2. скорочення слів на письмі,
3. великі початкові букви,
4. які слова писати докупи й які нарівно,
5. правописні замітки до писання деяких форм і
6. як відділюємо від себе слова на письмі.

ЛХVІІІ. ЯК ДІЛИТИ СЛОВА НА ПИСЬМІ.

307. Списуючи слово за словом, ми не завсіди можемо всі слова помістити в одній стрічці (рядку). Часто доводить ся яке слово переділити на середині, частину лишити в одній стрічці, а другу перенести у другий рядок. Що можна лишати, а що переносити, то на те виробили ся окремі закони, які подаємо на цьому місці.

1. Передусім треба дивити ся, чи слово бува не **зложено** (гл. § 117), і якщо так, то тоді треба розділяти його **за слова** частинами, які на слово склали ся, отже:

слово	в одній стрічці лишасмо:	переносимо до другої:
<i>чорнобривий</i>	чорно-	-бривий
<i>сновида</i>	сно-	-вида
<i>пройдисвіт</i>	пройди-	-світ
<i>скорохід</i>	скоро-	-хід . . .

Що слово ділить ся, те зазначаємо окремим знаком на письмі, т. зв. розділкою [-] (гл. § 415).

2. Невложені слова, суцільні, такі, що в них не **суцільні** відчуває вухо, де в них корінь, де наросток, де пень, а де

закінчення, такі слова ділять ся за складами (гл. §§ 7, 9),

н. пр.:

слово	в одній стрічці пишемо:	переносимо до другої:
<i>мати</i>	ма-	-ти
<i>брати</i>	бра-	-ти
<i>хоронити</i> }	хо-	-ронити або
	хоро-	-нити або
	хорони-	-ти . . .

Із того виходить, що односкладових слів розділяти не можна.

**Наростки
приростки**

3. Як же в мові дуже виразно відчуваєть ся наросток (§§ 113—115, 130—143, 179—191 і т. д.) та приросток (§§ 108, 110, 296) — то так слово й ділить ся, що наросток переносить ся до другої стрічки, а приросток лишаєть ся в першій, н. пр.:

слово	в одній стрічці лишаєть ся:	переносимо до другої:
<i>квітка</i>	квіт-	-ка
<i>батько</i>	бать-	-ко
<i>лікарство</i>	лікар-	-ство
<i>боязький</i>	боязь-	-кий
<i>сварливий</i>	свар-	-ливий
<i>страшний</i>	страш-	-ний
<i>німецький</i>	німець-	-кий
<i>український</i>	у- країн-	-ський
<i>пройти</i>	про-	-йти
<i>дістати</i>	ді-	-стати
<i>вирвати</i>	ви-	-рвати і т. д.

**Багато
шелестівок**

4. Коли ж у слові накопичить ся шелестівок, що важко розібрати ся, котра в них куди належить: чи до попереднього складу, чи до наступного, чи н. пр.:

у слові: <i>вістря</i> ,	казати: віс-тря,	чи: ві-стря
„ „ <i>жертва</i>	„ жер-тва	„ же-ртва
„ „ <i>муштра</i>	„ муш-тра	„ му-штра
„ „ <i>добрий</i>	„ доб-рий	„ до-брий . . .

то так собі радимо, що до другого рядка переносимо тільки стільки буквів і тільки такі букви, що ними може в нашій мові починати ся яке слово, отже:

ві-стря (пор. — стругати), жер-тва (пор. — творити)
муш-тра (пор. — трава), до-брий (пор. — бритва) і т. д.

Таксамо:

ле-двн (пор. — двигнути), кро-хмаль (пор. — хмара),
ко-ждий (пор. — ждати) і т. д.

Із того закона виглядаючи, до другої стрічки все пере-
носять ся букви: сп, ст, св, н. пр.:

ві-спа, ко-сти, ви-ски . . .

Але рв, рж (хоч такими звуками починають ся в нас
слова, пор. — рвати, ржати) розділяють ся, н. пр.:

пер-вина, дер-жати . . .

Що не можна розділювати букв дж, дз — це ясно, бо
вони в вимові зливають ся зі собою. Тому длімо так:

са-джа, ро-дзин-ки . . .

LXIX. СКОРОЧЕННЯ СЛІВ НА ПИСЬМІ.

308. Такі слова, що дуже часто вживають ся в мові, можна
скорочувати, не виписуючи їх цілими, а тільки деякі
букви з них, та ставлячи після тих буквів точку (.) [§ 405]
на знак, що слово не ціле, а скорочене. Ось такі слова:

сп. = високоповажа-	кл. = копійка	св. = святий
сл. = гляди [ний]	л. = лев (ром.)	стр. = сторона
гр. = гривня	н. пр. = наприклад	т. = товариш
д. = добродій	п. = пан	тт. = товариші
дд. = добродії	пл. = панове	т. є = то є
др. = доктор	пов. = поважаний	т. зв. = так званий
заг. = загалом	пор. = порівняй	т. зн. = то значить
і т. д. = і так далі	р. = рік	укр. = український
і т. у. = і таке инь че	с. = сотик	ф. = феник
і т. л. = і тому подібне	с. є = се є	шг. = шаг
карб. = карбованець	с. т. = себто	чит. = читай

Крім того, є деякі скорочення, що вживають ся без то-
чок, н. пр.:

дка = добродійка	K = корона
пні = пані	M = марка
пна = панна	

І так загалом кожне слово, що частіше повторяється
(в листах, у ділових книжках, тай так), можна скорочу-

вати, але скорочення може тільки кінчитися буквою, що визначає шестістьку, отже:

моск.	—	московський	англ.	—	англійський
австр.	—	австрійський	франц.	—	французський
нім.	—	німецький	білорусь.	—	білоруський
німецьк.	—		болг.	—	болгарський
поль.	—	польський	чесь.	—	чеський
					румунський

LXX. ВІСНОВІ ПОЧАТКОВІ БУКВИ.

Наша азбука (§ 28), як і, зрештою, азбука всіх європейських народів, має великі й малі букви.

309. Коли вживати великі букви, то на це кожний народ витворив собі окремі закони. От, н. пр., Німці кожний іменик пишуть великою буквою¹⁾, Англіїці своє слово на заіменик „я“ вазначують великою буквою й т. д. Окремі закони, де писати великі букви, маємо й ми в нашому правописі.

початку
речень

1. Великі початкові букви пишемо все в першому слові речення, н. пр.:

І він почав змивати пилю. Змив, у горщик усипав. — Е, дурний! На що ж я усипав? Треба зпершу окріп нагріти (Грінченко — Сестриця Галя) . . .

Із того прикладу видно, що велика буква стоїть усе після точки (§ 405), після викличника (§ 410), та після питайника (§ 409).

власн.

2. У всіх власних іменах (гл. § 129а) — себто, в назвах держав, країв, міст, сіл, гір, установ, у прізвищах, у хресних іменах і т. д., н. пр.:

Україна, Гетьманщина, Поділля, Винниця, Городище, Карпати, Коцюбинський, Іван Франко, Модест Левицький, Ольга Кобилянська . . .

¹⁾ У нас часто в-московська кажуть: писати з великої букви, з малої букви. Цей москалізм треба оминати і вживати в таких випадках усе орудного відмінка.

І назви народів¹⁾ у українській мові пишуться великою початковою буквою, бо це власні імена, отже:

Українець, Москаль, Поляк, Німець, Мадяр, Чех, Жид...

Якщо на назву складається два або й більше слів, то всі вони пишуться великою буквою, н. пр.:

Українська Республіка, Національний Музей, Народний Дім, Українська Громада, Чорне Море, Лісний Бескид, Лиса Гора, Чортівська Скеля...

За те назви чисел усе пишуться малою буквою, н. пр.: *січень, лютий, березень...* (усі вони вичислені в помітці до § 144, стор. 138), а таксамо назви постів: *пимпівка, спасівка, петрівка, багата кутя* і т. д.

3. У всіх заголовках книжок, назвах творів письменства й мистецтва, н. пр.:

Енеїда (Котляревського), *Перекотиполе* (Квітки), *Мірошник* (Гребінки), *Побратимові* (Шашкевича), *Неофіти* (Шевченка), *Степ* (Куліша), *Виклик* (Старицького), *Дорога* (Стефаніка)...

Гагілки (Труша), *Катерина* (Холодного), *Гуцулка* (Северина)...

Якщо назва твору обіймає два, три, а то й більше слів, то звичайно ставимо велику букву тільки в першому слові, н. пр.:

Камянний хрест (Стефаніка), *У грішний світ* (Коцюбинського), *Соняшний промінь* (Грінченка), *До світла* (Франка), *Три як рідні брати* (Федьковича), *Старосвітські батьки й матушки* (Нечуя-Левицького), *Як би ви знали, паничі* (Шевченка)...

Острів смерти (Бекліна), *Гість із Запорожжя* (Красицького)...

4. У прикметниках присвійних (гл. § 1791), введених від імен осіб, н. пр.:

Василева (шапка), *Шевченкові* (твори), *Яринин* (бріль) і т. д.

Таксамо й від назв річок введені присвійні прикметники пишемо великою буквою, н. пр.:

Дніпрові (пороги), *Дністровий* (лиман)...

¹⁾ У московській мові чомусь назви народів вважаються татунковими іменами (§ 1292) — й через те Москалі пишуть:

русский, немец, украинец, чех...

— усе малою буквою.

Йдучи на сліпо за московською граматику, і в нас багато так і пишуть. Це треба закинути. В усіх європейських мовах назви народів вважаються власними іменами, і в нас вони є власними іменами, і в нас їх треба писати великою початковою буквою.

прикм.
присв. з осіб

Усі иньчі прикметники, наскільки вони не визначають назв, пишуться **малою** буквою, отже:

український народ (але — Українська Республіка), *північно-американські міста* (але — Північно-Американські Сполучені Держави) і т. д.

листи 5. У листах і в усяких урядових та офіціальних письмах (проханнях, заявах, протестах і т. д.) особи, до яких пишемо, назви урядів і титули, якими їх величаємо (прикметники), а далі заіменики особові та присвійні, що відносять ся до них — усе це пишемо великими початковими буквами, н. пр.:

Високоповажаний Добродію! На Ваше письмо з дня... хочу Вам заявити, що Ви, Вельмишановний Пане, помиляєтесь, думаючи, що я мав намір Вас понизити й т. д.

До Хвального Виділу Наукового Товариства ім. Шевченка!

вірші 6. Звичайно й на початку віршових рядків (гл. § 438, Заввага) пишуть великі букви, н. пр.:

*Яка краса — відродження країни!
Ще рік, ще день назад тут чув ся плач рабів,
Мовчали десь святі під попелом руїни
І дружно дзвін старий по-мертвому гудів . . .
Коли відкільсь взяла ся міць шалена,
Як буря все живе схопила, пройшла,
І ось — дивись: в руках замаяли знамена,
І гимн побід співа невільна сторона! (Олесь)*

Але ж є вже в нас багато поетів, що не пишуть великих буквів на початку рядків, а тільки там, де починається нове речення й загалом, де пишеться велику букву у прозі, н. пр.:

*Ось я вже і в Києві! Слава тобі,
український Єрусалиме!
Дивлю ся на тебе у лютій журбі,
бо горе пече нестерпиме.
Блукаю по тобі і згадую все,
що в пам'яті маю зі школи;
не знав я багато, а й те призабув,
та вже й не навчу ся ніколи (Маковей — Подорож до Києва)*

ЛХХІ. ЯКІ СЛОВА ПИСАТИ ДОКУПИ Й ЯКІ НАРІЗНО.

Кожне слово, якщо воно для себе окреме, коли воно окрема частина мови, треба писати нарізно від другого слова, навіть тоді, коли в вимові воно тісно з другим вяжеть ся.

Це ми підносимо тому, що є такі самостійні слова, які деякі письменники дочіплюють до попереднього слова і в двох слів роблять на письмі одне. Це торкаєть ся передусім таких слів: заіменника „ся“ (гл. § 207 8), форм дієслова: „няти“, себто, форм: му, меш, ме й т. д. (§§ 254, 256), прислівника: би (б) [§ 257 3] та сполучника: же (ж).

1. Ся; му, меш, ме . . . ; би; же.

310. Зворотний заіменник „ся“ цілком самостійне слово. Тільки ж, вимовляючи його після дієслів, чуємо, що воно немов із ними зливаєть ся, бо на нього не паде ніколи наголос, отже:

мию ся, боїть ся, хвалитє ся . . .

Через те в московській мові воно й пишеть ся з дієсловом докупи.

Але ж що це окрема частина мови, що всі європейські мови пишуть цей заіменник нарізно, хоч він і там ніколи не наголошений, та що колись могло „ся“ вживати ся й перед дієсловом (порів. загально на цілій Україні знане привітання: „Як ся маши? Як ся маєте!“) та ще й тепер уживаєть ся так на цілій західній Україні¹⁾ — то його треба б писати окреме від дієслова, отже:

молю ся, боїш ся, здаєть ся і т. д.

¹⁾ пор.: *Здоров, Енею, пане-свату! А як ся маши, як живеш?* (Котляревський). *Ой, здоров, здоров, козаченьку, як ся маши, де живеш?* (Старицький — Утоплена). *А, здорова, гола душко! Як ся має твої племенник* (Кримський) . . .

А що давніше „ся“ могло вживати ся й перед дієсловом, то на це вказують народні думи та канти,

пор.: *Що на Чорному Морю недобре ся починає* (Дума про бурю на Чорному Морі). *Час-година приходить . . . страшний суд ся приближав, готуймо ся всі!* (Про страшний суд) . . .

Скорочене „ся“, себто — „сь“, пишеть ся в дієсловом докупш:
молюсь, мизьмоць, годитесь . . .

Про те, що в нас пишуть „ся“ докупш, гл. § 921.

Му, меш 311. Те ж саме відносить ся до: **му, меш, ме . . .**, якого в
ме . . . нас уживають задля творення будуч. часу (§ 256). Правда,
що слова: *му, меш, ме . . .* в літературній мові самі про
себе не вживають ся, правда, що ніколи на них не паде
наголос, що кажемо:

робіти му, бріти меш, ходіти ме . . .,
правда, що ці форми зливають ся в дієсловом докупш, — але
ж це самостійні слова і в деяких говірках можуть стояти й
перед дієсловом¹⁾, і коли: *буду, будеш, буде . . .* (§ 256)

Так і писали донедавна західноукр. письменники, ставлячи „ся“
й перед дієсловом,

пор.: *Славне Підгірє, що ся маєм прило,
В шоксєві трави спати ся клонило;
Бо світле сонце в гори ся сховало. . .
І знов ся щастю нашому дивило,
І знов в вечірних зіроньках помалу*

Підгірє красне спати колисало (Федькович — Вечір на Підгірю)

Тепер уже ніхто так не пише, хиба що у Стефаника в роз-
мовах найдете такі форми,

пор.: *Як віростеш, (= виростеш) аби-сте си (= ся) межси собов*
[= себсю] *дуже любили* (Кленові листки). *Аж нам си (= ся) душа*
радугала (Катруся), . . .

Наддніпрянці на сміхають ся в Галичан, що вони ніби то кажуть
не — *порося, колбєся, золбєся*, а — *сяпоро, сяколо, сяоло . . .*, через
те, що „ся“ ставлять перед дієсловом. А письменник Васильченко
написав навіть ціле оповідання про „ся“, писане окроме від дієслова.

¹⁾ У гуцульській говірці відчувають ся сі форми цілком як са-
мостійні слова й уживають ся цілком у тому самому значінні що
форми: *буду, будеш, буде . . .* Порівняти б тільки фразу:

А май (= більш) з-еш?

себто: А ще будеш! — коли мати вибе або вилає дитину ва провинну яку,
пор. іще в Федьковича: *Ми бити вас не мемо* [Люба-згуба]

Що **му, меш, ме . . .** вживаєть ся в підгірських (і гуцульській) говірці
перед дієсловом, гл. про це § 256 помітка; там же подані і приклади.
Тепер у письменстві вже ніхто так не вживає тих форм, а ще тільки
у Стефаника в розмовах вони всюди стрічають ся,

пор.: *Тепер дьидя (= батько) ме в рантухових сорочках ходити*
та по Жидях води доносювати (Синя книжечка). *Ану-мо покажи,*
як ти меш іхати в осььку на нони (Мамин синок) . . .

у тому ж значінні пишуться нарівно, то треба б і їх писати теж окремо, отже:

*читати му, робити мені, брати же
сидіти мемо, хвалити мете, ізати муть*

312. Слова **би** (б), **же** (ж), н. пр.:

Ви, же

хотів би, дай же!

теж усе треба писати окремо.

Таксамо нарівно треба писати ті ж слова, як вони скорочені, отже:

*хотіла б, робили б,
ну й що ж, але ж, ходи ж! і т. д.¹⁾*

2. Слова, що пишуться докупі й нарівно.

Крім того, є ще такі слова, що рав пишуться докупі з другими словами, то знов нарівно від других слів. Сюди належить слівце „не“ і приіменики.

313. Щодо „не“, то коли воно зі словом злилося в одну **Не** тямку (зімеником, прикметником, прислівником), н. пр.:

ненависть, неволя, нещирий, недобрий, небезпечно . . .
і при відміні ці слова не вміняються (якщо це слово відмінне), „не“ вістається,

(пор. *ненависту, ненавистю . . . неволі, неволе!,
неволею . . . нещирого, нещирої, нещирому . . .*),

то тоді „не“ належить до слова, й його треба писати зі словом докупі.

Пор.: *Хата вдарила Чіпку в вічі своєю неохайністю* (Мирний). *Хоче мене мати за нелюба дати* (нар. пісня). *Прощай, світе, прощай,*

¹⁾ Деколи слова ці пишуться із розділкою (§ 317):

хотіла-би, як-бч, але-ж . . .

А так, то ще їх і докупі пишуть; так пишуть часто Галичани, хоч уперто відстоюють, щоб, н. пр., писати „ся“ окремо,

пор.: *Погодимомо, моя зоре . . . підождімомо, моя сестро . . . по-киб зимериє мудрий дід, творилиб, лежа, епопею* (О. Барвінський — Віймки в українській народній літературі, 1916, стор. 209, 210).

землі, неприязний краю! (Шевченко). *Цілосінький день пролежить нерухомо* (Марко Вовчок) . . .

При дієсловах, коли заперечується, кажесть ся, що хтось чогось не робить, „не“ пишеть ся окремо, н. пр.:

Гість лави не засидить, ліжка не залежить (нар. припов.).
При гатовій колоді не лінууй ся вогонь класти (нар. припов.) . . .

Але ж і при імениках і прикметниках треба вважати, чи вони бува в реченні не присудки (§ 335), чи не кажуть, хто чимось не є, або який хто не є, бо тоді „не“ пишеть ся від іменика і прикметника нарівно, н. пр.:

Чи я в лузі не калина була (не була), *чи я в лузі не червона була* (не була)? [нар. пісня]. *Не природний* (не є природний) *він до цього* (М. Вовчок). *А в тім, як знаєш, пане-брате: не дурень* (ти не є дурень) — *сам собі мірхуй!* (Шевченко). *Та все ж у світі жити йому весело. Та як же й не весело* (не є весело жити), *коли є поблизу сад* (Васильченко) . . .

Порівняйте:

Мені доля незчлива (= є незчлива). *Мені доля не зчлива* (не є зчлива) . . .

І при иньчих словах, якщо вони присудки, „не“ пишеть ся окремо, н. пр.:

От там стоїть той нескреба, що мені не треба (нар. погов.). *Не можна всім рота заткати* (нар. погов.) . . .

Таксамо нарівно пишеть ся „не“, якщо одну річ другій протиставимо, як протиставимо одну гадку другій, н. пр.:

Не з кого, як із нас вони оружний люд набірали (Куліш). *Ляхам своїм коханим розказуйте, а не мені!* (Сторож.). *Хоч по шапці, не по шапці, то по козибочку* (нар. пригов.). *Ой, пізенько, не раненько із вулиці ходиш* (нар. пісня) . . .

Приіменик
приросток

314. Те саме відносить ся до приімеників. Якщо вони зросли ся з другими словами в одне слово, в одну тямку, якщо приіменик — приросток, то його треба писати докупн зі словом, н. пр.:

назва, додаток, відписати, приставити, занести . . .

Тут легко контролювати відміною, якщо слово відмінне,
н. пр.:

- назва* — назві, назву, назвою . . .
додаток — додатку, додаткові, додатком . . .
відписати — відписав, відписавши, відпишу . . .
приставити — приставив, приставлений, приставлю . . .
занести — заніс, занесла, занесу . . .

— усюди: на-, до-, від-, при-, за- лишають ся при слові,
вони до слова належать і тому пишуть ся зі словом до купи.

Як же ті слова стоять при іменах, н. пр.:

на дворі, до стола, від тебе, при хаті, за клунею . . .,
то їх пишемо окремо. (Тут треба контролювати, питаючись:
що є?, отже, чи кажемо:

- двір, чи надвір?, стіл, чи достіл?
я „ віля хата „ прихата?
клуня „ заклуня)

За те, як приіменник зріс ся з давньою якою формою при-
кметника (гл. § 202а, 5), або мав би стояти перед невідмін-
ною частиною мови (прислівником, якого не заміниш по-
дібним імям, гл. стор. 314, помітка), то його треба вважати
за приросток і писати до купи, н. пр.:

вдівна, вмалку, замолоду, відколи, відтоді, позазтра
передучора і т. д.

3. Як перевірювати, чи слова писати до купи, чи нарізно.

315. Таксамо можна контролювати кожне відмінне зло-
жене слово відміною, чи воно одна тямка, чи більше, чи
писати його до купи, чи нарізно. Через те й ми пишемо:

Зложені
відм. слова

хтобудь, котрийнебудь, дехто, якийся, будьхто . . .
(бо кажемо Р. вдм.: когобудь, котрогонебудь, декого, якогось
Д. „ комубудь, котромунебудь, декому, яко-
мусь¹⁾, будькому . . .)

але ж: *будь хто з вас, не будь котрого тут* і т. д.

316. Щодо невідмінних зложених слів — головню при-
слівників, сполучників і т. д., що склали ся, н. пр.,
в приіменників та імен § 177, § 202а5 — чи писати їх до-

Прислів-
ники

¹⁾ Буває й так, що ці слова пишуть із розділкою (§ 317):

хто-будь, котрий-небудь, де-хто, який-сь.

купи, чи окремо, то треба радити собі так, щоб старати ся замінити вложеное слово иньчим, незложеном, що більш-менш має таке саме значіння. Як можна замінити його таким одним словом, то тоді це вложеное слово треба все писати до купи, н. пр.:

докупи (разом), *звечеря* (несподівано), *адже* (бо), *себто* (значить), *нараз* (нечаяно), *вранці* (рано), *влітку* (літом), *взимку* (зимою), *наборзї* (швидко), *навманя* (сліпо), *натще* (порожно), *завидна* (днем), *поночі* (темно), *зночі* (вечером), *досвіта* (раненько), *безліч* (багато), *надаремно* (дарма), *по-часті* (трохи), *поблизу* (близько), *насилу* (ледви), *навіки*, *повік*, *зроду* (усе), *щодо* (відносно), *всмак* (смачно) [§ 314]..

Сюди ж належать такі слова:

згори, *догори*, *нагору*, *нагорі*, *вниз*, *внизу*, *вдолину*, *надолу*. . ., коли маєть ся на думці не справжню гору та долину, а тільки рух угору або вдолину.

4. Розділка.

Розділка

317. Якщо сполучуємо зі собою такі два слова, що творять одну тямку, але кожне з них усе-таки виявляє щось для себе самостійне, то пишемо їх окремо, але звязуємо розділкою, отже:

сумний-невселий, *хліб-сіль*, *столиця-тата* (Шевч.), *батькомати*, *сам-саміський* (гл. § 1175), *Чехо-Словакія*, *кінець-кінцем*, *церковно-славянська* (мова), *сяк-так*, *раз-у-раз* і т. д.

Крім того, сполучуєть ся розділкою такі слова, що, що правда, зросли ся вже в одну тямку, але ж усе-таки складові їх частини живо відчувають ся, н. пр.:

з-грецька, *з-польська*, *з-німецька*, *з-міщанська* . . .

що-найкращий, *що-найбільш* . . .

що-дня, *що-року*, *що-година* . . .

здавен-давна, *вряди-годи*, *врешті-решт* . . .

отоді-то, *отам-то*, *колу-то* . . .

будь-що-будь, *усе-таки* і т. д.

Сюди належать такі слівця, що служать для скріплення тямки (гл. § 253 2):

дай-ко, *посидьте-но¹⁾*, *ну-мо*, *ке-те*

¹⁾ Часто найдете по книжках понаписувані з розділкою ось які слова: *по-вік*, *на-віку*, *на-тще*, *на-силу*, *в-купі*, *з-роду*, *з-давна*, *від-коли*, а навіть *з-перед*, *по-під* і т. д.; тут, очевидячки, розділка ні при чому.

ЛХХІІ. ПРАВОПИСНІ ЗАМІТКИ ЩОДО ПИСАННЯ ДЕЯКИХ ФОРМ У ВІДМІНІ.

Як уважно пройти цілу науку про слова, то цей цілий уступ являєть ся зайвим. Але ж задля кращого перегляду ми все-таки його додаємо, хоч рівночасно завначуємо, що обговорювати окремо нічого не будемо, а тільки будемо покликувати ся на відповідні місця у книжці.

1. І — Ī

318. У доповненню про „і“ — „ī“ (§§ 51—53) скажемо, що
1. в відміні імеників „мняке“ „і“ (ī) являєть ся **Іменики**

а) в чоловічій відміні в місцев. одн. (§ 150),
пор. *сусід* — *у сусіді*,

б) в жіночій відміні в давальн. і місцев. одн. (§§ 156, 164),
пор. *троянда* — *троянді*, *у троянді*
тінь — *тіні*, *в тіні*

в) в середній відміні в місцев. у твердій (§167), у давальн. і місцев. у шелестівковій (§ 173) відміні,

пор. *тіло* — *в тілі*
теля — *теляті*, *в теляті*

Все це відносить ся до твердих (та шелестівкових) відмін, бо ж у м'яких усюди, де стрічаєть ся „і“, воно всюди мняке (на основі укр. законів мнягчення),

пор. *король* — *в королі*, *королі*, *королів* . . .

диня — *дині*, *в дині* . . .

поле — *на полі* . . .

Щодо родов. множ., то у твердих відмінах являєть ся тверде „і“ (гл. § 150), у м'яких — мняке (гл. § 153),

пор. *пан* — *панів*, *король* — *королів* . . .

2. У прикметників (гл. § 54) „і“ являєть ся в чол. і **Прикмет.**
сер. роді в місцев., у жіноч. у давальн. і місцев. — у множ.

всюди в назви. Тверда відміна прикм. (§ 199) має в тих відмінках „тверде“ і (і), м'яка (§ 201) — м'яке (ї):

Тверда відм.		М'яка відм.	
ч. і сер. р.	жін. р.	ч. і сер. рід.	жін. р.
давальн. одн.:	<i>білії</i>		<i>песїї</i>
місцев. „	<i>у білім, у білії</i>	<i>у песїм</i>	<i>у песїї</i>
називн. мн.:	<i>білі</i>		<i>песї</i>

У другому ступні прикметників появляється си в наростку: іщпїї (§ 1932) після шелестівок, що м'ягчать ся, все м'яке „і“ (ї), отже,

гарний — *гарніщій*, білий — *біліщій* . . .

Заімен. 3. Заіменник „той“ має всюди, де чується „і“ — тверде „і“ (гл. § 209а), заіменики: *сей, увесь* (§§ 209б, 212а) м'яке „і“ (ї).

А, зрештою, всюди, де чується перед „і“ шелестівка м'якою, то наскільки це „і“ не склало ся в „о“, треба вимовляти її м'якою й писати „ї“ (гл. § 92).

2. Е — И, Є — Ї

319. Як відомо, в вимові безнаголосне „е“ зближається ся до „и“ (§ 69), через те може нераз виринути непевність, як писати: е, чи и. Загальні правила тут ось які:

Корінн. 1. треба підшукувати подібні слова, в таким самим корінем, де на „е“, чи на „и“ падав би наголос. Ось тому треба писати:

вертіти, бо кажемо — *верть*, *сидіти*, бо — *сіджу*
несеш, бо — *нести* і т. д.

Кажемо й пишемо: *цибуля, пиріг* .

Але ж наворотів дієслова перед „р“ мають „и“ або „і“, а ніколи „е“, хоч у корні в „е“, н. пр.:

роздерти, але — *роздирати*,
розтерти, але — *розтирати*

вмерти, але — *вмірати* або *вмирати* (не — *вмерати*)
зберу, „ *збіраю* „ *збираю* (не — *збераю*) [§ 98]

Відміна 2. А так, то в відміні треба мати все перед очима закінчення. Це відносить ся головню до відміни іменник. Знаючи закінчення, все говорити мемо й писати:

Іменник *полем*, не — *полим*, *панею*, не — *панцю*,
учителеві, не — *учителіві* (§ 1514)

бо закінчення відповідних відмінків є: -ем, -єю, -еві.

З другого ж боку кажемо й пишемо:

Кияни, Галичани, міщани (гл. § 1521) і т. д.
бо називн. вдм. множ. чолов. імен. кінчить ся на -н.

Чи писати:

люде — *людей*, *коні* — *коней*, *кости* — *костей*, чи:
люди — *людей*, *коні* — *коний*, *кости* — *костий* — то
про це гл. §§ 155 8, § 165 3, помітка.

3. А ось у заіменниках особових можна прикласти до б) ~~заіменник~~
форми заіменника приіменик, а тоді наголос переско-
чить, і виразно чути буде, чи це „о“, чи „н“, н. пр.:

мене — *до мене*, *тебе* — *до тебе* . . . (гл. § 207 2).

4. У дієсловах, чи в 2. ос. (і в иньчих) появляеть ся „о“, в) ~~дієслово~~
чи „н“, це можна контролювати наростками й тим, що
сказане в §§ 259 2, 3, 260, 276:

писати — *пишеш*, *пише*
носити — *носиш*, *носить* . . .

5. Те ж саме відносить ся до вживання „є“ та „ї“ в формах
теперішн. часу, н. пр.:

купати — *купаю*, *купаєш*
стояти — *стою*, *стоїш*

3. О — У.

320. Те, що ми сказали про е — и, відносить ся до без-
нагалосного „о“, що в вимові зближаеть ся до „у“ (гл. § 69).
І тут треба звертати увагу на закінчення в відміні;
тому, н. пр., що орудн. одн. жін. роду має „-ою“, не
„-ую“, кажесть ся й пишеть ся:

доброю дієчиною, не — *доброю дівчиною* і т. д.

Щодо дієслів на -увати й дієприкметника -ований, чи —
-уваний — і таксамо щодо імеників, утворених із тих
дієприкметників, гл. § 268.

4. Числівники.

321. Числівники від „десять“ до „трицять“ пишуть
ся без „д“ (моск. вплив) і без „н“ (гал. нар.), гл. § 214г,
примітка 1.

Якщо числівники пишуть ся числами, то звичайно між **Числівн.**
головними й порядковими робить ся таку різницю, **числами**

що при порядкових кладеть ся точку, при головних точки не ставиться, отже:

1 — один	1. — перший
2 — два	2. — другий
4 — чотири	4. — четвертий
11 — одина́цять	11. — одина́цятий
12 — двана́цять	12. — двана́цятий
14 — чотирна́цять	14. — чотирна́цятий
20 — два́цять	20. — два́цятий
90 — дев'я́тьдесять	90. — дев'я́тьдесятий . . .

Б. Дісприкметник страждальний.

322. Дісприкметники страждального стану (§ 247) в укр. мові пишуть ся все в одним „Н“, отже:

нести	— несений
рвати	— рваний
обіцяти	— обіцаний
дати	— даний . . .

Зрештою, все иньче дає вже сама практика.

ЛХХІІІ. ЯК ВІДДІЛЮЄМО ВІД СЕБЕ СЛОВА НА ПИСЬМІ (РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ).

323. Балакаючи, ми, що правда, лучимо одне слово з другим, але ж часто доводить ся одне від другого відділяти, одне від другого відзначати, щоб нас краще зрозуміли. Через те ми змінємо голос, то підносимо його, то спускаємо, то знов потрохи спиняємо ся при якомусь слові. На письмі знов відзначаємо все те окремими знаками, які розділюють ті слова — й через те так і звуть ся розділовими знаками (про них докладно §§ 404—415).

Замітка 1. Як ізбереть ся в мові кілька однакових частин мови, що належать до себе, н. пр.:

Чого серце плаче, ридає, кричить? (Шевченко). *Соловейко защебетав, заляцав, зачиркав, засвистав, затрещав* (Квітка) . . . — дієслова

Запретіло щось людське, м'яке в старім серці пророка (Франко). *Дітчина велична, хороша, до всякого привітна* (Вовчок) . . . — прикм.

— то ті слова відділюємо від себе запинкою (,), що наче запинаємо ся, вдержуємо себе по кожному такому слові.

б) Тільки ж цей знак кладеть ся тоді, коли слова не-влучені між собою сполучниками єднальними: „і“ та і т. д. (§ 3011), бо тоді запинки не ставить ся, н. пр.:

Стане мені весело й хороше. Заграють і заспівають мої думки (Нечуй-Левицький). *Зійшов місяць і вдарив ясним промінням по білих хатах* (Вовчок) . . .

Тому то й пишемо:

Віа їв сіно, сіль і всякі сласти (Гребінка). [Сонце] *запекло, почервоніло і рай запалило* (Шевченко) . . .

в) Але ж коли коло кожного слова поставити такі сполучники, то тоді можна відділяти їх запинкою, хоч можна й так лишати, без-запинки, н. пр.:

У садку вишні (,) й черешні (,) й яблука (,) й волоські горіхи (,) і грушки (,) й калина (Вовчок) . . .

Про це гл. ще § 3531, Заввага, стор. 390.

г) Запинкою відділяють ся, крім того, все **кличник** і **ви-клик**, якщо вони стоять не самі, а між иньчими словами, н. пр.:

Доле, де ти? (Шевченко). *Гей, розшаліла ся буря люта!* (Франко). *Встань же, Боже, суди землю і суддів лукавих!* (Шевченко). *Скажи, Мотре, наша сестронько, валонь-ко!* (Вовчок). *Що тут на світі, ах, тутки ся діє?* (Федькович) . . .

Як гидко в цих останніх прикладів, запинку ставить ся й перед кличником (і викликом), і після нього.

Де ще кладемо запинку, гл. § 406.

2. Ті самі слова, якщо вони стоять самі або на кінці, **Викличник** вазначають ся на письмі **викличником** (!), н. пр.:

Боже! Лищенько! Ох! . . . *Пане гетьмане, і ви, батьки, і ви, панове отаманне, і ви, братчики, хоробрі товариші, і ви, православні християни!* (Куліш) . . .

Де ще вживасмо викличника, гл. § 410.

Точка 3. Точною (.) скорочуєть ся слова [гл. § 308] й зазначають ся порядкові числівники, якщо їх пишемо числами [гл. § 321].

Що де кладеть ся точку, гл. § 405.

Дужки 4. Як пояснюємо якесь слово другим, кладемо те друге слово в дужки (), що ніби те слово до речі не належить, що ми його поза дужки висуваємо, н. пр.:

термометер (тепломір), анархія (безладдя) . . .

Про дужки гл. ще § 413.

Двоточка 5. Як збіраємо ся вичисляти слова, ставимо двоточку (:), н. пр.:

А в хаті мило та любо глянути: лавки й столи липові, образи киянські, хороше малювані (Вовчок) . . .

Про двоточку гл. ще § 408.

III. РЕЧЕННЯ.

I. СКЛАДНЯ.

324. Не завжди слово, висказане саме про себе, зрозуміле, не все можна розібрати, що хто під ним думає. От як скажемо такі слова:

мила, їм, бік, ріг,

то ніхто ще не знає, що ми маємо на думці: чи *милу* дівчину, чи кусок *мила*, чи що жінка *мила* посуд; а далі, чи я *їм* хліб, чи *їм* (н. пр., дітям) даю їсти, чи річ їде про *бік* гори, річки, чи про людський *бік*, чи для нас важний *ріг* корови, чи *ріг* вулиці — цього ві самих слів не розбереш.

Що-тільки в реченні набірав кожне слово значіння, тільки в речення можна виміркувати, що в кого на думці.

Воно то й не диво, бо ніхто поодинокими словами не балакає, а тільки реченнями, дарма що на речення складають ся слова. Правда, що нероз одне слово висказує думку, отже є вже реченням, н. пр.:

Горить. Світає . . . ,

але це вже як до слова, як до частини мови, бо ж не кожна частина мови сама про себе дає зрозумілу думку.

Як іскладати слова, щоб із них виходили зрозумілі речення, то того вчить окрема наука, що так і зветь ся складнею, з-грецька: синтаксою.

У цій частині книжки подані що-найважливіші синтактичні явища нашої мови; багато в них уже обговорено принагідно у другій частині, при науці про слова.

II. ПОДІЛ РЕЧЕНЬ ЗА ЗМІСТОМ.

325. У кожному реченні є свій зміст.

Оповідні

1. Не важко розібрати ся в тому, що, н. пр., реченнями:
Вітер в гаї нагинає лозу і тополю (Шевченко). *Зійшли ся колись дерева на широких роздоллі* (Франко). *Надворі стогне завірюха, мов звір неситий, завива* (Старицький) . . .

— що ними щось оповідаєть ся, через те й такі речення так і звуть ся оповідні.

Після таких речень та після всіх иньчих, що вискакують якусь правду, ставить ся завжди точка (.)

Запитові

2. Таксамо легко пізнати, що в реченнях:

Чи все буть йому кар вістуном і погрозою в людях? (Франко).
На що стали (думи) *на папері сумними рядами? Чом вас вітер не розвіяв в степу, як пилину? Чом вас лихо не при- спало, як свою дитину?* (Шевченко) . . .

— що в них містить ся запит, тому то й ці речення звуть ся запитові, або просто питання.

Після таких речень усе кладемо **питайник** (?).

Наказові

3. Такими реченнями, як ось:

Ти, дубе, кріпись! Ти рости та рости, не хились, не кривись, ти глибоко у глиб теердий корінь пусти, гилля взору розкинь, ти рости та рости! І до пекла достань, і у пекло заглянь; і до хмарі достань, і на небо поглянь, і весь світ обдивись, і усе розпізнай, і, що доброго є, ти у себе впи- вай! (Руданський) . . .

— висказуємо наче наказ, через те такі речення звуть ся **наказові**.

Після наказових речень ставить ся **викличник** (!).

Але ж усі ті речення, коли їх беремо за рядом, відді- люють ся й **запинками**, а то й **середником** (;) — сим останнім тоді, коли думка ще не зовсім докінчена, і ми бажаємо трохи відпочити (гл. §§ 406, 407).

Вислові

4. Такі знов речення, як:

Бодай би я не дождала такого слова почути! (Марко Вовчок).
О, бодай же сад той зисох, хатка щоб запалась, а ту кладку зворову щоб вода забрала! (Воробкевич). *Боже, щоб у сю хвилю роз- за- ла* (Франко). *Нехай же його Мати Божа*

поблагословить! (Марко Вовчок). *Най тебе, чоловіче, Бог тебе, де ти нам вік пустив марне й діти осиротив!* (Стефаник)... — такі речення виявляють чи добре, чи погане бажання (проклін), отже і звуться **бажальні**.

5. Із бажальними реченнями вяжуться такі, як ось:

Гори мої високії, не так і високі, як хороші, хорошії! (Шевченко). *Ніч яка, Господи, місячна, зоряна, ясно, хоч волки збирай!* (Старицький). *О, то плаче і ридав уся Україна!* (Шевченко). *Горе моїй недолі! Одурих нас Єгова!* (Франко)...

Викликові

Усе це виклики цілими реченнями, то так ті речення так і звуться **викликові**. Зі змісту не важко здогадатися, що в них міститься затане бажання.

Бажальні й викликові речення зазначаються на письмі теж **викличниками (!)** на кінці.

326. Усі ці речення можуть бути **притакливі** або **заперечні**, відповідно до того, чи те, що в них балакається, правда, чи ні, чи те, що ними висказується, справді так діється, чи ні, отже речення:

**Притакливі
і
заперечні**

„*Не їсть ся, не п'єть ся, і серце не б'єть ся, і очі не бачать, не чуть голови*“ — всі оповідні заперечні (Шевченко — Невольник), а далі, що балакається в поемі: „*Замісць шматка хліба за кухоль береть ся*“ — то це вже речення оповідне притакливе.

Таксамо речення: „*Ти, дуде, рости!*“ — наказове притакливе, речення: „*Не хились!*“ — наказове заперечне і т. д.

III. ПОДІЛ РЕЧЕНЬ ЗА ФОРМОЮ.

327. Кожне речення саме для себе висказує одну, суцільну, звичайну думку, як ось видно з прикладів:

За думою дума роєм вилітає (Шевченко). *Плив гордо ястріб в лазуровім морі* (Франко).¹⁾ *Далекая доріженька гадюкою*

Просто

¹⁾ **ЗАВВАГА.** Майже всі ті приклади, як шановні читачі, може, й самі помітили, взяті, з відомих причин, із віршів. А що поети в віршах задля музики (для ритму) гербують (це їх право!, гл. § 436.) нераз звуковими законами, то й не все зазначають їх на папері. За поетами не зазначували й ми їх, а списували їх іздебільшого так, як у автора записано. Та читачі повинні знати, що у звичайній мові [у прозі] треба писати:

Вітер у гаї нагинає лозу й тополю (гл. § 325¹⁾). *Чом вас вітер не розвіє у степу* (325²). *І в пекло достань* (325³). *Плив ястріб у лазуровому морі* (202¹) й т. д.

ость ся (Вербицький). *Нагуляло ся по небу весняному сонце* (Куліш). *З мого серця млеть ся струмок у море людського гора* (Коцюбинський) . . .

328. Але ж, як часом декілька суцільних речень змістом лучать ся зі собою, то ми можемо їх усе скласти до купи. Ось, н. пр., три такі речення:

„Не зозуля в лісі затужила. Не пташина в лузі голосила. Сестричка лист писала“ —

— ті речення змістом лучать ся зі собою, у них порівнюють ся сестру-сиротину з пташками-сиротятами — то ми їх можемо зложити і створити таке одне речення:

Зложено *Не зозуля в лісі затужила, не пташина в лузі голосила, то сестричка лист писала* (Федькович).

Таке речення зветь ся **зложене**, бо па нього склало ся кілька думок; за те таке речення, що має одну думку — зветь ся звичайним або простим.

Прості речення, якщо вони стоять про себе самостійно, ми відділяли від себе **точками**, але ж як ті самі прості речення ми зложили в одне — то відділили їх **запинками**.

Інші приклади:

„Я пролежав цілий свій вік на печі. Я завше був патріотом. За Україну мою, чи то вдень, чи вночі, моє серце сповняло ся клопотом.“

Із сих трох самостійних простих речень, якщо ми тісніше зв'яжемо їх змістом зі собою, то вийде таке одне зложене речення:

„Хоч пролежав я цілий свій вік на печі, але завше я був патріотом, за Україну мою, чи то вдень, чи вночі моє серце сповнялось клопотом“ (Самійленко).

Ці прості речення злучено сполучниками: хоч, але, і замість точок появили ся **запинки**.

Або:

„Повій, вітре, на Україну. Там покинув я дівчину“ — це два прості речення. Їх можна так ізложити в одне зложене речення:

Повій, вітре, на Україну, де покинув я дівчину (Руданський).

І знов замість точок — **запинки**, замість прислівника „там“, являється слівце „де“.

Отже як до того, скільки думок містять у собі речення, вони ділять ся на

а) прості речення — як у реченні одна думка і

б) złożені, коли кілька думок складається на речення.

У złożеному реченні поодинокі думки відділюють ся від себе запинками (гл. § 406 5). Але якщо думки не дуже вяжуть ся, то можна ставити між реченнями й середшиє (;) (гл. § 407 1а, 3), н. пр.:

Тут можна було побачити типи півночі, з жовтим волоссям на голові, з фінськими лицями; можна було побачити широкі шиї й сірі очі Великорусів; чорняві й рум'яні лица Українців (Нечуй-Левицький — Хмари). . .

IV. ЧАСТИНИ РЕЧЕННЯ.

329. У кожному реченні мусить бути присудок (гл. § 2), а й без підмету¹⁾ рідко речення обходять ся (§§ 3, 4). Це головні частини речення. Присудок і підмет

За присудком питаємо все: *що робить ся?*, *що висказано в реченні?* (який присуд іде?), за підметом: *хто робить?*, *хто той*, що про нього йде висказ у реченні, пор.:

Катруся (хто?) плакала (що сказано про Катрусю?). Старий замок (Стефаник — Катруся). . .

330. Але ж тільки цих двох частин речення не досить, щоб ми могли вже докладно висловити, що думаємо. Ось як сказати: Предмет

Ратай оре. Я перебіраю. Наробили Шведи — то все це, що правда, речення, в кожному з них в свій присудок, усюди в підмети, ми думку в них розібрали, але ж ми відчуваємо, що скрізь вона ще не повна. Нам хочеть ся знати — що таке оре ратай, що перебірає той, що про це розповідає, чого саме наробили Шведи, нам хочеть ся знати

¹⁾ Інші назви на присудок і підмет — *вислів* та *діяльник*. Назва „вислів“ од того, що про когось щось висловлюється, „діяльник“ — хто той, що діє; тільки, на жаль, цієї останньої назви до всіх підметів прикласти не можна — не можна її прикласти, б. пр., до речей, та до інших частин мови, неімеників, які бувають підметами, гл. § 339.

предмети, на які спадає діяство ратая (орання), того, що перебірає, та Шведів. І ось ми називасмо ці предмети, додаючи до речень слова:

*Ратай оре ниву. Я перебіраю струни.
Наробили Шведи слави.*

У сих, поширених уже, реченнях слова: *нива, струна, слава*, — являють ся предметами чийсь роботи: нива — орання ратая, струна — того, що перебірає, слава — Шведів, що її наробили — тому вони так і ввуть ся предметами.

Із усіх речень видно, що предмети пояснюють ближче присудок¹⁾.

прислівник.
додаток

331. Тай і тим новим додатком не всяк удоволить ся. Може кому буде цікаво знати, н. пр., **де** саме ратай оре, **як** саме перебірає струни той, що про це балакає, **себто**, спосіб перебірання струн, **кожньому** схочеть ся знати, **коли** саме наробили Шведи слави, схочеть ся знати час, коли це діяло ся — то й ці речення можна ще так доповнити:

*На горі ниву ратай оре. Мовчки струни я перебіраю.
Наробили колись Шведи слави.*

Усі ці нові слова теж пояснюють присудки, вони подають обставини, **де**, **як** і **коли** діяство робить ся, чи робило ся, відповідають на ті ж самі питання, на які відповідають прислівники (гл. § 297). Через те вони в реченнях і ввуть ся **прислівниковими додатками** або обставніми словами, — подають обставини, серед яких діяство відбувається.

прикметник.
додаток

332. Тепер кожному вже ввсім ясно, як і що. Але ж іще може декому забажасть ся знати, н. пр., **яка** саме та нива, що її оре ратай, **які** струни перебірає той, що грає, **якої** саме слави наробили Шведи, й тоді ще доповнить ся речення **словами**, що власне пояснюють ті ймена, які ми наввали, отже:

На горі вбогу ниву ратай оре (Чернявський). Мовчки струни бандури (= бандурині) я перебіраю (Куліш). Наробили колись Шведи великої слави (Шевченко).

¹⁾ Інші назви, які пайдете по граматиках — невдатні, н. пр.: **додаток**, так наче б додатками не були інші додаткові частини речення (прислівн. додаток, чи прикметн.).

За всіма цими словами ми питаємо ся слівцями: **який?**, **яка?**, **якої?**, **які?**, себто, такими самими, як за прикметниками (гл. § 62) — і через те така частина речення, що поясняє одне якесь імня в реченні, так і зветь ся **прикметниковим додатком**¹⁾.

І коли без присудка, а то деколи й без підмета, речення не може бути — то без тих трох частин воно може обійти ся; ці три частини тільки додають ся на те, щоб повніща була думка. Через те й усі три вони докучи звуть ся **додатковими частинами** речення або **побічними**, що то вони не мають уже такого великого значіння, як головні (присудок і підмет).

V. РЕЧЕННЯ ГОЛЕ Й ПОШИРЕНЕ.

333. У граматиці мають окрему назву такі речення, що в них є тільки головні частини, й такі, що поширені додатковими частинами. Ці останні так і звуть ся **поширені**. Ось, н. пр., таке просте поширене речення:

Туга сіє думи свої по широкій країні (Франко) . . . **Поширене**

пор.: *Розганяє чорні змари промінь сонечка ясний* (Грабовський). *До утрєні завив з дзвіниці великий дзвін* (Шевченко). *На річечці якийсь маленькій стояє колісь млинок* (Гребінка). *Вітер вив під вікном сумний псалом* (Лепкий). *Чоловік із нудьги зовсім запевз здоровлєм* (Вовчок). *На ріках вавилонських і я там сидіє* (Франко) . . .

Такі речення можна порівняти з хатою, прикрашеною в середині образами, рушниками, малюнками і т. д.

334. Такі ж речення, що додаткових частин не мають, можна порівняти з голою хатою, в якій є тільки те, що на хату складаєть ся: стеля, стіни, долірка. То й речення, що має тільки головні частини, так і зветь ся **голе** або **непоширене**, н. пр.:

Сонце гріє. Вітер вив (Шевченко) . . . **Голе**

пор.: *Сонце заходить. Гори чорніють. Пташечка тихне. Поле німіє. Радіють люде* (Шевченко). *Стемніло. Втихло. Кроє джурчить. Холонуть трупи. Легає тїнь* (О. Козловський). *Поблідло личко. Згасли очі. Надія вмерла. Стан зігнув ся. І я заплакав* (Грабовський). *Минають дні. Минають ночі. Минає літо. Шелестить листя. Гаснуть очі. Заснули думи. Серце спить. І все заснуло* (Шевченко) . . .

¹⁾ Инакше звуть його ще коротко: означення, але це теж назва невдатна, бо ж, власне, всі додаткові частини речення — означення.

Таких речень уживається ся звичайно в описах природи та малюванню почувань, якщо хочеть ся викликати велике вражіння.

VI. ПРИСУДОК.

Що буває присудком

335. Як роздивити ся в таких прикладах:

Ніч темна людей всіх потомлених скрила під чорні, широкі крила (Леся Українка). У Луцьку, славімі місті, вбрав ся люд увесь (Грінченко). І небо невміте, і заспані землі (Шевченко) . . .

Брегун собі воріг (Квітка) . . .

Рожка всьому світові гожа (Франко) . . .

Ой, одна я, одна, як билинонька в полі (Шевченко). Сонця мало, рясту мало і багато хмари (Шевченко) . . .

Тут нам любо, тут нам мило разом заспівати (нар. пісня). Чи дома, дома наш пан господар? (нар. колядка). В моїй хатині тепло, сухо (Стагницький) . . .

Коню мій крилатий, гайда в гарную країну! (Кримський). Сірома до вдовици навпрстець шелестъ за рушниками (Шевченко). Жінка чап-чап-чап на своє ліжко (Франко) . . .

Янятко в плач (Глібів). Садох вишневий коло хати (Шевченко). Голодній курці просо на думці (нар. припов.). Еней був не по серцю Юноні (Котляревський) . . .

(Я рад, що) ви такої думки (Кониський). Ії терпіння другого рода (Франко). Я й ні гадки собі . . .

— як роздивити ся в них, то буде ясно, що присудком може бути кожна частина мови, яка тільки подає присуд про щось, отже: дієслово, ім'я (іменник, прикметник, заіменик, числівник), прислівник, виклик, приіменниковий вислів (іменик із приіменником, § 282), різні фрази і т. д.

Сполучка 336. Як присудком буває ім'я, то звичайно в підметом

єднає його т. зв. сполучка, н. пр.:

Суддею був ведмідь, вовки були під судки (Гребінка). Він наш (є) сусіда і з покійним батьком був приятель (Тобілевич) . . .

Властиві присуди є слова: *суддею, підсудки, приятель* — а слова *був, були* тільки сполучують підмети з присудками. Се пізнати в реченні: *він наш сусіда*, де слово *сусіда*

вразно являється присудком, а слівце „є“ (сполучка) пропущене, гл. § 337.

1. Із першого прикладу виходить, що присудкове імя ^{Присудк-} може вживати ся в оруднику або в називнику. В оруднику стоїть воно тоді, як про когось балакається, що він тільки виступає в якійся ролі, під якимось видом [пор. *суддею був ведмідь*] (гл. § 431), в називнику тоді, як балакається про когось, що він справді в тим, чим його малює присуд (*з батьком був приятель*);

пор. *Як вам мамо, не наймична, я і в свої матері не була наймичкою* (Нечуй-Левицький — Кайдашева сім'я) . . .

2. Через те, як присудком в самий прикметник, то він ^{Присудок} ніколи не може вживати ся в оруднику. Бо ж як ми про когось балакаємо, що він, н. пр., *гарний, добрий, поганий* — то це вже ми висловлюємо на основі якогось досвіду, подаємо чинсь постійну прикмету. То так мусимо балакати тільки:

Дівчина (є, була) гарна. Він (є, був, буде) великий і т. д. (ніколи: гарною, великим),

пр.: *Дурна всі та нерозумна* (Шевченко). *Непевний був Максим отой, брате* (Шевченко). [*Дочечка*] *страх хоршаш була, а генерал був страх богатий* (Шевченко) . . .

3. Крім слова „бути“ бувають сполучками такі дієслова: робити ся, стати, показувати ся, видавати ся, називати, іменувати ся . . .

пр.: *Зробився несамопитий* (Котляревський). *Зробився паном. Я чую од людей, що ви стали великий пан* (Тобілегич). *Ти другом, братом і сестрою сіромі стала* (Шевченко). *Як народивсь Христос, то которі хрестились, так святими стали, котрі ж плювали, то камінем стали* (Куліш — Записки о Юж. Русі). *Котора гуска потрапила ся красна, ту й лови* (Слов. Грінч. III, 269). *Одалеки все видивить ся меншим* (нар. погов.). *Не називаю її раєм ті хатиночки у гаї* (Шевченко). *Хутори йменували ся Михайлівкою* (Стороженко) . . .

І після таких сполучок, як бачимо, вживається, називається орудника в такому самому розумінні, як під 2.

337. Коли сполучкою в теперішній час дієслова „бути“, *Бути* то вона в укр. мові майже все пропускається, н. пр.:

Оті прямиї колоски зовсім (= є) пустісінькі (Гребінка). *Перідний син Ярема, та щира дитина* (Шевченко). *У хаті*

вишно, темно (Старицький). *Невбачне оружжя жіноча краса* (Франко) . . .

Часто знов ваступаєть ся вона в тепер. часі заїмениками: *то, це*, при чому підмет від присудка відділяеть ся пружкою [—] (гл. § 411), н. пр.:

Сміле слово — то наші гармати, світлі ечинки — то наші мечі (Грабовський). *Гнів — це вогонь* (Франко) . . .

Зрештою, пружкою й так часто відділяеть ся підмет (гл. § 411) від присудка, коли на присудок хочеть ся звернути особливу увагу н. пр.:

Книги — морська глибина (Франко). *Усюди сироти — ледащо* (Шевченко) . . .

Розумієть ся, що коли присудком є тільки тепер. час дієслова „бути“ у значінні: *існувати*, то його у звичайній мові опустити не можна, отже:

Всюди є передслово, а в мене нема (Шевченко). *Бать на світі доля, бать на світі воля, бать люде на світі* (Шевченко) . .

Але й тут, коли маєть ся на думці, що щось є в когось (хтось щось має), то „є“ може пропускати ся — головно в віршах, н. пр.:

У цариці мові (є) високий дворець (Франко). *У сусіда (є) хата біла, у сусіда (є) жінка мила* (нар. пісня) . . .

338. Буває і зложений присудок, н. пр.:

Годі тобі сидіти та байдики бити! (нар. погов.). *Довго я не хотіла користись весні* (Л. Українка) . . .

Це після присудкових прислівників: *годі, треба...*, після присудкових прикметників (§ 202а, 111): *рад, варт, повинен...*, після способових дієслів (§ 226 2), та ще й інших дієслів, що висказуєть рух, настрої, страх (*любити, бояти ся, соромити ся...*),

пор.: *Годі вглиблюнись у рану затрутую* (Франко). *Треба, доно, лічнись, плату, зароблену плату* (Шевченко) . . .

Браття, я для вас рід життя, серця свого кровю рід наше горе життя (Франко). *Чом ми вам платимь за сонце не повинні* (Шевченко). *Ой, дьндю (= тату), не гнів я в війську вибути* (Франко). *Весь світ не гіден винуватимь мені мої страти* (Франко). *Небо й земля людні були винуватимь смертні рани* (Нечуй-Левицький). *А я вам співати готов* (М. Устиянович) . . .

Думали (вдона) їти в черницю або втонитись (Шевченко). *Не хочю я женити ся, не хочю я братись* (Шевченко). *Ніхто не може світа*

перекити (нар. припов.). *Діти стали хвалитись обновами* (Шевченко) . . .

І задую Україну, і вгадять бою ся (Шевченко). *Люблю дивитись,*
(як пшениця на ниві золотом блищить) (Кониський) . . .

Пусти мене, маю мати, на вулицю погуляти! (нар. пісня). *І за*
Україну молитись чернець Палії пошкандибав (Шевченко) . . .

Як добре вдумати ся, то всі ці дієменики — друга частина
зложеного присудка — являють ся додатковою частиною
присудка, то предметами (§ 342), то прислівниковими
додатками (§ 344).

У народній прозі і в деяких письменників часто додаєть
ся до дієслівного присудка форми дієслова: „*взяти*“, щоб
зробити присудок нагляднішим, н. пр.:

*взяв і пішов, узяв тай умер*¹⁾ . . .

пор. *Узяли йому руки ізглаали* (нар. дума). *Вітер позитне, пляшка*
сієме та й кивне (Щоголів). *Оце! Узяла б отут та співала* (Не-
чуй-Левицький — Хмари) . . .

Пор. іще стор. 273.

VII. ПІДМЕТ.

339. Як розібрати всі ці речення:

Хрущі над вишнями гудуть (Шевченко). *Виглянуло над*
Чигрином сонце ізза хмари (Шевченко) . . .

Ми вкупочці колись росли (Шевченко). *Сама заснула коло*
їх . . . затихло все (Шевченко). *У лісі хтось розклав вогонь*
(Гребінка) . . .

Ситий голодного не розуміє (нар. прип.) *Старий заховався*
у степу на могилі (Шевченко) . . .

Один у другого питаєм (Шевченко) . . .

Тяжко дітей годувати у безверхій хаті (Шевченко).
Божитись гріх! (нар. погов.). *Не вернуть ся сподівані*
(Шевченко) . . .

— то стане ясно, що підметом може бути кожна відмінна
частина мови.

Але ж і невідмінні частини мови (а то й цілі фрази)
можуть бути в реченні підметами, н. пр.:

Коло (є) *приіменик*. *Тяжко* *прислівник*. *І* — *сполучник*.
Ох — *виклик*.

Важно тільки, щоб підмет відповідав на питання: *хто?, що*
(є)?, *хто, що* (щось робить)?, значить, щоб стояв у називнику:

Обридло мені твоє зароз (нар. погов.). „*Хуба ревуть*
воли, як ясла повні“ — *відомий роман Мирного* . . .

¹⁾ Такі форми нагадують потрохи зложену форму минулого часу
в романських, германських і в деяких славянських мовах, при чому
„*взяв*“ грає тут роль наче помічного дієслова.

ЗАВВАГА. Цей підмет зветь ся **граматичний**, і в граматиці може бути мова тільки про такий підмет, такий, що стоїть у називнику. Від нього треба відрізняти т. зв. **льоґічний підмет**¹⁾, який може стояти собі в якомунебудь відмінку, а щоб тільки подавав особу або річ, про яку балакаєть ся, н. пр.:

Мете сілгом [льоґ. підм. (оруд.) — грам. немає]. *Не стало дров* [льоґ. підм. (родов.) — грам. немає]...

VIII. БЕЗПІДМЕТОВІ РЕЧЕННЯ.

340. Уже в останніх двох речень пізнати, що в українській мові можуть бути речення, в яких підмета не буває²⁾. Ці речення так і зветь ся **безпідметові** (§ 4).

Безпідметових речень уживаєть ся в укр. мові часто, і то 1. деколи при явищах природи, н. пр.:

На світ благословить ся. Вечорів. Блискає...
пор.: *Запалало... і стемніло... Востояло в небесах...*
Загомніло на горах, полях, в борах (Метлинський). *І світає, і смертає* (Шевченко). *Над водою піддувало холодком. За скелями починало ляснати: світало вже* (Васильченко)...

2. після деяких присудків та присудкових висловів, н. пр.:

Щебетання, реготання оддалеки чути (Куліш). *Отак мені доведеть ся свято зустрічати* (Шевченко). *Треба крови, брата крови* (Шевченко). *Ні, не того мені шкода, а*

¹⁾ Льоґіка — наука про думання. І та наука розрізняє присудок і підмет, але ж вона не дивить ся, з кількох слів складаєть ся одне й друге, там важні тільки сам присуд і сам підмет. От, у реченні:
„Кожна пригода до мудрости дорога“ (нар. прип.)
— льоґічний присуд: „до мудрости дорога“, — льоґічний підмет: „кожна пригода“.

Більше складових частин льоґічне речення не знає.

У граматиці присудок — „дорога“, підмет — „пригода“, решта — це додаткові частини, яких льоґіка не знає.

²⁾ Дехто зве ще ті речення **вдовими** (Залозний), але ж нам видаєть ся, що немає потреби до граматики заводити цього порівняння з родинного життя (зсі граматики иньчих мов, де в такі речення, не знають иньчої назви, а тільки — безпідметові речення) тим більш, що сиротами лишать ся слова більш без присудка в реченні, ніж без підмета, і тоді б тільки речення було вдовим, як би присудка не було.

дари́ть моя врода (Шевченко). *Щоб лани широкополі, і Дніпро, і кручі було видно* (Шевченко). *Церкву-домовину полагоди́ть нема кому* (Шевченко) . . . ;

3. у неособових висловах (гл. § 433), і то:

а) коли не хочеть ся назвати того, хто робить, або й із якихось причин не можна його назвати, н. пр.:

У нашім селі чинять два храми (Федькович). *За мого жито ще й мене бито* (нар. прип.). *Череду й отару розпродано* (Мирний). *Казано в середу взяти новобранців по обіді* (Вовчок). *Нас, пане, навчили* (Шевченко). *А, тимчасом, світитъ з усіх вікон у титаря* (Шевченко) . . .

б) коли говорить ся загально, або щось таке, що всім відоме, н. пр.:

Так було у Трої, так і буде (Шевченко). *А вже ж мені старенькому без коня пропадати* (нар. дума). *Де гарно їсть ся, там і п'ють ся* (Котляревський). *Перепадало мені нераз за Сашка* (Васильченко) . . .

в) коли діячем являється якась немов таємна сила, н. пр.:

І слід за нею замело (Франко). *Попіл вітром розмахало і сліду не стало* (Шевченко). *Мене по волі й неволі носило всюди* (Шевченко). *Руки відніме тому, хто доторкнеть ся мене* (Франко). *Ії очі знов потягло в степ* (Нечуй-Левицький) . . .

г) у неособових мовних зворотах, н. пр.:

Ой, не спить ся, не лежить ся, і сон мене не бере (нар. пісня). *Мені боляче. Мені сеї ночі таких ягід снило ся* (Федькович). *Захотіло ся на старість гетьманувати* (Куліш). *Заболіло коло серця* (Шевченко). *Мені полегчало, а з чого, з чого полегчало мені?* (Шевченко). *Хоч погано, а все таки якось жилось* (Шевченко) . . .

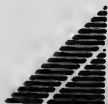
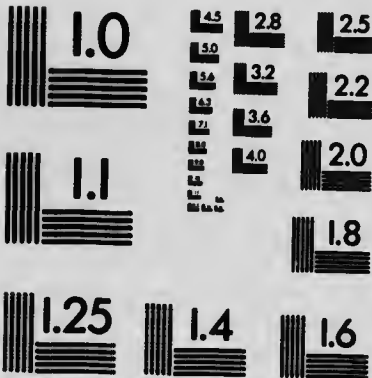
г) в таких реченнях, де висказана якась пайка, де балакається про якусь частину (гл. § 4225), що її взято з цілого, н. пр.:

На панськім дворі такого столів понакривано (Із Рудченка). *Понашевкувало ся у хату такого народу — і родичі, і свати, і чужі* (Слов. Грінч. III, 310). *А дяків і не рахуй, такого понаходило ся* (Федькович). *На другий день після боярських ловів густо тухольського народу роїло ся по майдані* (Франко) *Людей росте, а землі ні* (Лепкий) . . .

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

Як добре роздивити ся в усіх тих прикладах, то видно буде, що в безпідметових реченнях присудок по найбільшій частині стоїть у **середньому роді** (§ 417); це найкраще пізнати по формах дієслова в минулому часі (*замело, блискало, полегчало . . .*).

ІХ. ПРЕДМЕТ.

Предмет 341. Присудок доповняється предметом, себто, такою частиною речення, на яку звертаєть ся дійство підмета (§ 330). Ось кілька предметів:

знах. *Вітер гне тополю до самого долу* (Шевченко). *Я так люблю її, мою Україну убогу* (Шевченко). *Народ порве шкарлуці пересуду* (Франко). *Великою водою ворочують великі млини* (Гребінка) . . .

Запорожці приймали всіх у своє військово братство (Куліш) . . .
Чоловік умер, двоє діток мені покинув (Вовчок) . . .

Із сих прикладів виходить, що предмет стоїть у **знахіднику**. Але ж бо бувають предмети і в иньчих відмінках, н. пр.:

даваль. *Молітьсь Богові святому, молітьсь правді на землі, а більше на землі нікому не поклонітьсь!* (Шевченко). *Не за сидуй багатому* (Шевченко) . . .

родов. *Я щастя ждав, на злигодні здобув ся; я світу ждав, у темряві зостав ся* (Куліш). *Одного в Бога я благаю* (Шевченко) . . .

Із прикладів виходить, що предмети бувають іще в **давальному** (§ 426) та **родовику** (гл. § 422).

Буває й так, що в одному реченні є два предмети (гл. § 426 4), н. пр.:

Подай душі убогій силу . . ., щоб (слово) людям серце розтопило! (Шевченко). *І знов мені не привезла нічого пошта з України* (Шевченко) . . .

Що буває предм. **342.** Коли зібрати всі ці приклади, то буде видно, що предметом у реченні бувають іменники (*тополю, Україну, шкарлуці . . .*), заіменники (*її, нікому, мені*), прикметники (*багатому*) та числівники (*двоє, одного*). Крім того, може бути предметом і дієприкметник, н. пр.:

Береженого Бог береже (нар. припов.) . . .

Через те, що відносини в мові зазначають ся не тільки відмінками, а й приіменниками (§ 282), а предмети вказу-

ють саме на відносини, то вони можуть бути виражені іменами з приіменниками (приімениковий вислів, гл. § 282), н. пр.:

Ми в осени таки похожі хоч капельку на образ божий (Шевченко). *Повіруєм ще трохи в волю* (Шевченко). *Воздвиженський не вважав на вагу, чи невагу своїх слухачів* (Нечуй-Левницький). *Так марили айстри про трави шовкові, про соняшні дні* (Олесь) . . .

прім.
вислів

Розуміється, що предметом буває її дієслово в дієіменику, н. пр.:

Дочка вечерять [= вечерю — знахідн.] *подає* (Шевченко). *Дай жити, серцем жити* (= життя), *і людей любити* [= любови людей — родов.] (Шевченко) . . .

дієіменик

пор. *Ходім шукати вечерять* [= вечері — родов.] (Шевченко). *І загаду Україну і загадуть* [= загадки — родов.] *бою ся* (Шевченко) . . .

Такими ж предметами являються, властиво, й дієіменики у зложених присудках після способових дієслів (гл. § 338):

Думала ніти в черниці = про вступ до монастиря. Не хочу я женити ся = не хочу жінки і т. д.

343. Із усіх предметів найважливіший предмет у знахіднику. Він стоїть усе після перехідних дієслів (§ 224), і на ньому найкраще пізнати, як то на предмет звертається дійство підмета. Через те цей предмет так і зветься справжнім або властивим предметом (гл. ще § 4271).

Справжній
предмет

Якщо перехідне дієслово заперечене, н. пр.:

Не любиш правди (Тобілевич). *Не кидай матері!* (Шевченко). *Чом не тямии посольства свого і його заповіта?* (Франко). *Не призывайте всьє Бога* (Копицький). *Обіцянки не забувай ся* (Котляревський) . . .

то, як із тих прикладів виходить, справжній предмет кладеться в родовику (гл. § 4223, 4).

Тільки ж ув укр. мові не так уже докладно переведений цей закон. Часто і в заперечних реченнях бачимо предмет у знахіднику, н. пр.:

Заперечне
речення

Не покриють Україну червоні жупани (Шевченко) . . . і то головню тоді, коли лад слів у реченні такий, що предмет стоїть перед дієсловом, н. пр.:

Я рідну Україну не проміняю на чужину (Глібів) . . .

пор.: *Не вимили біле личко* слізюньки дівочі . . . , *не розплете білу косу, хустку не зав'яже* (Шевченко). *Чому мені Бог не дав сестру* (Федькович). *Твій син не подав їм своє в неславу* (Франко). *Ярема не клеє долю* (Шевченко) . . .

Ту перлину не дістати ні з печер землі, ні з моря (Самійленко).
Не молила ся за мене, погломил не біла моя мати (Шевченка). *Одна,
тай ту не буду бачить* (Тобілевич). *У нас великі приправи не
найдете* (Федькович). *А її саму не обмовляють, не прозивають*
(Маковей). *Жаданий спокій мій ти не трівож, дикий серця пал
не воруши* (Черкасенко) . . .

Справжній предмет стає завсіди підметом, якщо речення
з діяльного стану перевернемо у страждальний — від
того і зветь ся цей стан ще й предметним (гл. § 235), —
н. пр.:

Діяльний стан:	Страждальний стан:
<i>Шевченко написав „Княжну“.</i>	<i>„Княжна“ написана Шевченком.</i>
<i>Мати пестить дитину.</i>	<i>Дитина пещена матіррю.</i>

Докладніше про предмети в родовому відм. гл. § 422,
у давальн. гл. § 426.

Х. ПРИСЛІВНИКОВИЙ ДОДАТОК.

Що буває
прислів.
додат.:

344. І прислівниковий додаток доповнює та пояснює
присудок (§ 331), н. пр.:

Кругом столітній ліс росте, там озеро видати (Воробкевич) . . .
Ой, високо сонце сходить, низенько заходить (Шевченко) . . .
Опівночі айстри в саду розцвіли (Олесь) . . .
І росли води, і прибували дуже на землі (Куліш) . . .
Ти знов чогось сумуєш, Наталко? (Котляревський) . . .

прислівн.

Усі ці прислівникові додатки, що подають: *місце* (*кругом,
там*), *спосіб* (*високо, низенько*), *час* (*опівночі*), *ступінь* (*дуже*),
причину (*чогось*), — виражені в сих прикладах прислів-
никами.

А, тимчасом, в таких речення, як ось:

Високими та широкими Дністровими берегами (де?)
постелились шовкові трави молоденькі (Федькович). *Іду я
тихою ходою* [як?] (Шевченко). *Ото було тими вечорами
довгими осінніми* (коли?) . . . *заберу обойко до себе на коліна
та почну на добрий розум навчати* (Вовчок) . . .

— у тих реченнях прислівниковими додатками являють ся
скрізь імена.

Та на ті ж самі питання, як прислівники, можуть одповідати і приіменикові вислови, імена з приімениками, н. пр.:

Ів хмари (звідкіля?) *тихо виступають обрив високий, гай, байрак* (Шевченко). *Вони без огляду й тривоги* (як?) *ідуть на стрічу* (чого, на що? § 3457) *сонцю золотому* (Франко). *По весні 1663. року* (коли?) *двоє подорожних верхи зближались до Києва* (Куліш). *Чоловік із нудьги* (чому, з якої причини?) *зовсім занепає здоров'ям* (Вовчок) . . .

пріім.
вислів

Отже прислівникові додатки можуть бути виражені: прислівниками, іменами і приімениковими висловами. Буває, що й дієіменник у зложеному присудку (після дієслів руху) можна вважати за прислівниковий додаток на міру [гл. § 3457, § 392], н. пр.:

І за Україну молитись [на що?] *чернець Палій пошкандибав* (Шевченко) . . .

345. Прислівникові додатки поділяють ся — як видно з усіх цих прикладів — на додатки:

Подія при-
слівн. додат-
ків:

1) місця, на питання: де?, куди?, звідкіля? . . .

місце

пор.: *Не на Ураїні, а далече, аж за Уралом, за Бленом старий вапняк мечі розказував про криницю* (Шевченко). *Виряджала в світ мене матілка* (Руданський). *Ой, за гори та буйний вітер єв* (нар. пісня) . . .

гл. ще § 4282, § 4303, § 4321

2) способу, на питання: як?

спосіб

пор.: *Трома струмками ніт із його дзюрчав* (Грабовський). *І добрі й заможні всі нас на повазі мають* (М. Вовчок). *Іде на вулицю гулять гордіце гордої царичі* (Шевченко) . . .

гл. ще § 4232, § 4305, § 4323

3) часу, на питання: коли?, відколи?, доки?, як довго?

час

пор.: *Ще за Гетьманцями старої діялось* (Шевченко). *Не було щастя зранку, не буде й до останну* (чуж. приказка). *Я каралась весь він у чужій хаті* (Шевченко). *Сорочечку до зносу носить* (Шевченко) . . .

гл. ще § 4231, § 4281, § 4304, § 4322

4) ступня, на питання: як дуже?

ступня

пор.: *Радуй ся, Хвесе, кіт сало несе; радуй ся вельми, бо вже перед дверми* (Номис — приказка). *Матуся дуже побивались . . . Журиє ся наш Грицько, страшенно журиє ся* (Ганна Барвінок) . . .

причина 5) **причини**, на питання: **чому?**, **через що?**
пор.: *Осика все мене чогось лякає* (Лєся Українка). *З великого розуму є дур заходить* (Номис). *З переляку ємерла Катерина* (Шевченко). *Від тої грижі й самоти ти зігнала* (Франко) . . .
пор. іще § 423з, § 430 2

засіб 6) Крім того, розрізняємо ще прислівниковий додаток **засобу**, на питання: **чим?** (гл. § 430 1):

Пишу пером. Орю кіньми. Чи городом, чи то селом мете собі, мов помелом (Шевченко). *Часами вітер набіжить і сїрим туманом повіє* (Лєпкий) . . .

Тут треба дивити ся, щоб не заплутати ся, щоб засобу (знаряду, пит.: *чим?*) на прийняти за спосіб (на питання: *як?*).

Засіб (§ 430 1):

Помітують циганом [ким?]

Спосіб (§ 430 5):

Густиня циганом [як?] *чорніла* (Шевченко) . . .

намір 7) Прислівникові додатки можуть подавати ще й **намір**, на питання: **на що?** (§ 375), н. пр.:

Купив оце я собі на пок'рїб дерева (Слов. Грінч., III, 382). *Не для людей, тієї слави мережані та кучеряві оці вірші віршую я* (Шевченко). *Слова до ради, руки до звади* (нар. припов.). *Іванець для своєї користи роздуває старе огнище* (Куліш). *Мати сина на глум оженила* (нар. пісня) . . .

допуст 8) А такі приклади як:

Верба росте без коріння (хоч не має коріння), *камінь росте без насіння* (нар. пісня). *Без надії буду сподіватись!* (Лєся Українка). *Хлібороб працює без огляду на спеку* (хоч є спека) . . .

— вказують, що щось робить ся без огляду на щось.

Це прислівникові додатки допусту. Вони стоять на питання: **без огляду на що?**¹⁾. Тут присудком допускаєть ся такі речі, що їх або не буває у світі, або бувають дуже рідко (гл. § 377).

умова 9) Та є ще прислівникові додатки **умови** на питання: **на який випадок?**, **з якою умовою?** (гл. § 376), н. пр.:

Свічки є мене про всяк час (Слов. Грінч., III, 456). *Одежа пригожа на зиму* . . .

¹⁾ Звичайно питають ся в нас: „не дивлячись на що?“ — та це явний москалізм, переклад московського: „не смотря на что?“ Ту фразу треба омшати!

10) І міру може подавати прислівниковий додаток, на **міру** питання: **як далеко, як багато?** (гл. § 4283), н. пр.:

На чотирі милі мене славні Запорожці своїм трупом крили (Шевченко). *На новий рік прибавило ся дня на заячий скік* (нар. погов.) . . .

Розуміть ся, що в одному реченні може бути кілька прислівникових додатків, і що ті додатки можуть бути ріжні щодо змісту, н. пр.:

Так (як? — *спосіб*) *марили айстри в саду* (де? — *місце*) *в осени* (коли? — *час*) [Олесь] . . .

ЗАВВАГА. Тут усе треба дуже дивити ся, щоб приіменикового вислова не приймати за прислівниковий додаток, коли він є предметом. Слід тямити, що за предметом треба питати ся все як за відмінками (*від кого?, до чого?, у кого?, на що?, у чім?* і т. д.), за прислівниковими додатками як за прислівниками (*де?, куди?, відкіля?, коли?, відколи?, як?, чому?* і т. д.), н. пр.:

Предмети:	Прислівн. додатки:
<i>Візьми це від мене</i> (від кого?)	<i>Зачинились од зима</i> (з якої причини?) <i>двері</i> (Лепкий).
<i>До нього</i> (до кого?) <i>лист писаний.</i>	<i>Чи впускати гостя до господи</i> , (куди?), <i>чи ні?</i> (Куліш).
<i>Повірюсь ще трохи в волю</i> [в що?] (Шевченко)	<i>В той день</i> (коли?) <i>мене не було дома</i> , і т. д.

ХІ. ПРИКМЕТНИКОВИЙ ДОДАТОК.

346. 1. У реченні зустрічаєть ся часто, що якесь імня — чи підмет, чи предмет, чи присудкове імня, чи прислівниковий додаток, коли він висказаний імням — має при собі додаток, який близьче пояснює це імня, каже, яке саме воно, подає його прикмету, отже — має свій прикметниковий додаток (§ 332), н. пр.:

Безкраї, чорні і сумні за ночами минають **ночі** (Франко). *Годі скіти рабами, час кормигу нечесну знести!* (Грабовський). *Праця тяжка стан недужий мій гне* (Грінченко). *Вони браті і христіяни, а ти — деспот скажений!* (Шевченко). *Ще за гетьманщини святої, давно це діялось колись* (Шевченко). *Очі сушить туга вогнем запальним* (Леся Українка) . . .

Що буває прикмет. додат.:

прикм.

Із цих прикладів видно, що прикметниковим додатком у реченні буває найчастіше такий самий прикметник, од того й назва цієї частини речення.

Як приглянути ся до тих усіх додатків, то пізнати, що вони годять ся в імям, до якого належать, у роді [кормигу (ж. р.) — нечесну (ж. р.)], числі [ночі (мн.) — безкраї (мн.), кормигу (од.) — нечесну (од.)] і відмінку [кормигу (знах.) — нечесну (знах.)].

2. Та як роздивити ся по цих реченнях:

І не в однім отім (яким?) селі людей у ярма запрягли пани лукаві (Шевченко). По своїй (по якій, по чий?) по землі своєю (яку?, чию?) кров пролили, і зарізали брата (Шевченко)...

Нема на світі України, не має другого (якого?) Дніпра (Шевченко). Ой, три (скільки?) шляхи широкії докупи зійшли ся (Шевченко) . . .

Натягнуті струни тремтять і бrenzть од горя, од щастя й муки (Одарка Романова). А сум усе душу огортає, і серце втомлене болить (Старицький) . . .

як розглянути ся по них, то й заіменики, й числівники, й дієприкметники виявляють таку саму згоду й відповідають більш-менш на таке ж питання, як прикметник — то й вони теж являють ся скрізь у тих реченнях прикметниковими додатками.

Розуміть ся, що це відносить ся тільки до таких заімеників і числівників (§ 216), що скидають ся на прикметник, себто, годять ся в імям, до якого належать, у роді, числі та відмінку.

3. У таких прикладах, як:

Смерть матері (= материна) була першим великим Марковим горем (Грінченко). І оживе добра слава, слава України [= українська] (Шевченко). Не в лоні рідного народу (= народнім), а в стані зрадників (= зрадницькім) зростає (Чернявський) . . .

— скрізь іменики в родовику: *матері, України, народу, зрадників* — можна вступити прикметниками:

материна (смерть), українська (слава), народнім (лоні), зрадницькім (стані) . . .

— отже всі ті родовики теж являють ся прикметниковими додатками.

Виходить, що кожний іменик у родовику, що пояснює якесь ім'я в реченні, теж може бути прикметним. Цим додатком (гл. § 424).

4. Із таких прикладів, як ось:

Хай царює над нами отой кедр на Ливані [= ливанський] (Франко). *То були фараони, погань лютая, без Бога* [= безбожні] (Шевченко). *Нау́м Дрот був парень на все село* [який?] (Квітка). *Козацька церква невеличка стоїть в похиленім хрестом* [яка?] (Шевченко) . . .

приімен.
вислів

— із них видно, що прикметниковим додатком може бути й ім'я з приімеником, коли воно тільки пояснює близьке якесь ім'я, подає його прикмету.

Сюди ж належать усі приіменикові вислови, що заступають заіменики з прикметниковими формами (гл. під 2), н. пр.:

У мене (= моє) серце болить (Тобілевич). *Чи в тебе (= твоя) голова не крутить ся од цієї філософії?* (Нечуй-Левицький) . . .

Такі вислови йдуть у мові рівнобіжно з давальн. відмінком; адже ж кажуть іще:

мені серце болить, чи тобі голова не крутить ся . . .

так, що давальн. відмінок теж наче грає тут ролю прикметн. додатка (гл. § 426 7).

5. Із таких знов прикладів, як:

Приклада

Князь Ярослав (який?) *заповіт своїм дітям покинув* (Ковченок). *У славному, преславному місті Чигирині* (в якому?) . . . *звони в усі дзвони* (Шевченко). *Аристотель* (котрий?) . . . *Александра навчав* (Франко) . . .

— пізнають, що прикметниковим додатком може бути й іменик у тому ж самому відмінку, що й ім'я, яке той іменик пояснює (пор. князь — називн., Ярослав — теж; в місті — місцев., у Чигирині — теж) . . .

Такий прикметниковий додаток зветь ся прикладкою.

Коли до нього належить більше слів, то його відділяють ся від ім'я, до якого він сам належить, запинками (гл. § 4063).

пор. *Цвітка дрібная молила неньку* (яку саме?), *весну раненьку* (М. Шашкевич). *Оце ледаці* (йдуть прикмети:), *цирий пан, потомок гетьмана дурного, і презавзятий патріот, і християнин* це до

того — у Киє іздить еский год (Шевченко). Гей, у Луцьку, славіні містї, зібрав ся люд увесь (Грінченко) . . .

То через те, що ця прикладка являєть ся немов окремим реченням, у якому вона повинна б бути присудком супроти імя, яке пояснює (*ленька — це весна, ледащо — це пан, потомок етьмана дурного, патріот і т. д.*).

ЗАВВАГА. І тут треба дивити ся, щоб не переплутувати прикметникових додатків, виражених приімениковими висловами з предметами та прислівниковими додатками. Треба все мати на увазі, що ці останні пояснюють присудок (гл. § 330, 331), а прикметниковий додаток пояснює тільки якесь імя в реченні.

Ось для порівняння такі речення:

Предмет: <i>Покладаю надію на весну</i> (на що?). <i>Кохаю ся в долині</i> (в чім?). <i>Він дбає про себе</i> (про кого?).	Прислівник. додаток: <i>На весну</i> (коли?) <i>квіти зацвітуть.</i> <i>В долині</i> (де?) <i>єсть ся річенька.</i> <i>Він сказав це про себе</i> (як?).

Прикметник. додаток:

Надія на весну (яка?) *проминула.*

Люблю те село в долині (котре?).

Думка про себе (яка?) *не давала йому спокою.*

То так прикметниковий додаток відповідає на питання: який?, котрий?, чий?, скільки?

Ним може бути: прикметник, заіменик і числівник у прикметниковій формі, іменик у родов. відм., іменик у тім самім відмінку, приімениковий вислів, а то й цілі фрази, н. пр.:

Еней був... хлопець (який?) *хоч куди козак* (Котляревськ)
Він чоловік (який?) *нічого собі* (Тобілевич). *Зять собі й нічого чоловіга* (Нечуй-Левицький) . . .

XII. ВСТАВНІ СЛОВА (РЕЧЕННЯ).

347. Часто в реченні висловлюємо чужі думки, чужі, а то й загальні погляди, і зазначаємо це якимись словами, н. пр.:

Злість, кажуть, сатані сестриця (Котл.). *Мала, каже, нехай дожду ся . . . Шкода, ка е, і не проси! Пятьсот, каже, коли даси, бери хоч зараз* (Шевченко — Не спало ся, а ніч, як море). *Прийшлось сусїдові, мовляв, хоч сядь тай плач* (Гребінка) . . .

Тому, що ті слова (речення) з чужих уст уставлені в речення, то ми так їх і звемо **вставними**. А через те, що слова ті неначе за другими кажеться як свої власні (*каже, кажуть*), то вони звуться ще власні.

пор. *Се стид, мовляв, і сором, і гидота* (Куліш). *В недолі, нажуть*, *мільна час минає* (Франко). *Появилась якась прова, нажуть, дуже сена* (Нечуй-Левицький) . . .

Загалом вставних слів ув українській мові більше:

1. Нераз людина хоче себ відокремити від других людей і зазначає це в мові, кажучи:

це, на мій погляд, на мою думку так; це, по мойому, так; щодо мене, то це так; я, своїм звичаєм, зробив так...

пор.: *Нові Жиди, асимілятори, ни мою думку, розірвали стару жидівську душу на дві часті* (Франко). *Але, по мойому, важко допомогти їм [селянам] тепер* (Франко). *По нашому хазяцькому строю, будеш ні цапом, ні козою, а . . . волом* (Котляревський). *Перший стіл, по старому звичаю, має дванацять страв* (Франко). *Всі ті, по батьнівському, добрі прикмети, були для неї доброго слова негарті* (Нечуй-Левицький) . . .

2. Таким же робом зазначається вставними словами сумнів, ненецність, н. пр.:

Ой, здасться, моя мила, иньчого кохаєш (нар. пісня). *Читав би був, бачу, день і ніч, тільки ми вночі світла не мали* (Франко). *От мерцій і одвернуть ся одно од другого і, бачить ся, й не дивлять ся* (Квітка). *А під лісом, край дороги, либонь, курінь мріє* (Шевченко). *Е-е, дядечку, вона, мабуть, чи не кі . . . м їх (гроші) міряє* (Вовчок). *Та, може, ти соромиш ся, а сину, що твій отець такий собі нетяга* (Куліш). *Знать, не дуже добачили старі очі* (Нечуй-Левицький). *Ти, певно, не з добра свою (жінку) на продаж визів* (Франко) . . .

3. Також задля ствердження, запевнення чогось, надії на щось вкладаються слова (божба), н. пр.:

Бо то тепер, на правду сказати, рідко де доброго чувати (Слов. Грінч. III, 398). *Трохи сердив ся покійник, сказати правду* (Нечуй-Левицький). *Обідали, по правді, ви не дома* (Куліш). *Безумна ти, прав^а, та щирая в дружбі* (Ніщинський). *Правди ніде дівати — змагатись нема чого* (Васильченко). *Я, признатись вам, по розм^і з Маланкою, не дуже був спокійний* (Франко — Основи суспільности). *Добродійко, на жизнь мою, це правда* (Куліш). *Опозиція слаба, а по іменинах*

пані, надіяти ся, й перестане існувати (Франко). *Караюсь, а за що, Уй-Богу, не знаю* (Шевченко). *Такого їх (дітей), такого їх, що, далєбі, не знаю, що й діяти!* (Нечуй-Левицький). *Вігне, на щотих не училась* (Котляревський) . . .

4. І як хочеть ся звернути увагу на щось, або як щось саме по собі яснє, то вкладаєть ся слова, н. пр.:

Кажуть, бачиш, що „все то те таки було й наше, а що ми тільки наймали Татарам на пашу та Полякам“ (Шевченко — Суботів). *Такі, бачте, люде: все письменні, друковані, сонце навіть гудять* (Шевченко — Гайдамани). *За пусту роботу, бач, очепив ся* (Франко). *На що, бач ся, те згадувать, що давно минуло!* (Шевченко — Холодний Яр). *Там, знаєте, така вже установа, що два або три роки передом собі слово дають* (Федькович). *Панни, очевидячки, якось змішались* (Нечуй-Левицький). *В них, видно, жуки в голові* (Глбів) . . .

5. Сюди належать усі слова, що подають пояснення, висітки, н. пр.:

То, виходить, і тебе вчено (Тобілевич). *Значить, пан у себе з причотом гуляє* (Шевченко). *Було шляхта, знай, чванить ся* (Шевченко) . . .

6. Як хтось просить вибачення, звертаєть ся з просьбою, то це теж відповідними словами вазначує, н. пр.:

Та тут, не вам (не при вас) кажучи, хвороба кинулась (нар. поговор.). *Геплий кожух, тільки, шкода, не на мене шитий* (Шевченко). *Будь ласка, сватоньку-старіку, ізбий Енея заптеліку* (Котляревський). *Скажи мені, будь ласкав, тату, чого ячмінь наш так поріс* (Гребінка). *У мене, хвалити Бога, вродило* (Кропивницький). *Я, хвалити Бога, панцини не робила і в панів не вчилась* (Нечуй-Левицький) . . .

7. Та ще ось які слова в українській мові вставні:

на жаль, на мою радість, на щастя, на біду. . .

нарешті, остаточно, зрештою, про мене. . .

сказати б, можна сказати, наприклад, то так, слово по слові. . .

принаймні, бодай. . .

само по собі, розумієть ся, певна річ, безперечно, звичайно, справді, що й казати. . .

між иньчим, тимчасом. . .

пор.: *На біду, борці виїшов недобрий (Нечуй-Левицький). Дністро
виїси на волю або столи, принажель, коли така доля! (Шевченко).
Приниймїтї, скулі сумували, задавши той веселий рай (Шевченко).
Хотї скупити кілька сеселї, бодай, тї, задоволення яких грозило
прикростями (Франко). Покладїть, про мене, собі під голову (Нечуй-
Левицький) . . .*

Усі ці слова до самого речення не належать, вони немов самі для себе творять речення — як ось кличний, виклик (§ 3231г) та прикладка (§ 3465) — і тому їх відділюємо від інших слів у реченні запинками [гл. § 406], а деколи то і пружками [гл. § 411а].

Про вставні слова гл. ще § 3939.

ХІІІ. ЗГОДА В РЕЧЕННІ.

348. Кожне речення творить для себе немов окрему будівлю. Ми так звичайно й кажемо: це речення так і так збудоване.

Та коли будівля має бути трівка та доладна, то треба, щоб складові частини тої будівлі підходили до себе. То так воно і в реченні. І в реченні треба, щоб складові його частини підходили до себе, щоб вони зі собою годили ся. На цій згоді основуєть ся те, що ми кажемо, н. пр.:

Стїл (є) великий, а не — велика або велике

Я читаю „ „ я читаєш

Він має гарну книжку „ „ він має гарна книжкою . . .

Із тих прикладів виходить, що в реченні згода доторкаєть ся підмета і присудка, а далі якогось імня в реченні і прикметникового додатка, який до нього належить.

1. Згода між підметом і присудком.

349. Щодо відносин між підметом і присудком, то згода може бути різна. Се залежить од того, чим виражений один і другий.

1. Візьмїм на увагу приклади:

Я пишу

Ти пишеш

Він пише

Ми пишемо

Ви пишете

Вони пишуть

Займ. особ.
— дієсл.
ген. і буд.

В усіх цих реченнях підметами являються особові заіменики, присудками — дієслова в теперішньому часі. Згода доторкається всюди **особи й числа, бо, н. пр.:**

я —1. ос. одн. *й пишу* —1. ос. одн.
ти —2. „ „ „ *пишеш* —2. „ „
вони —3. „ множ. „ *пишуть* —3. „ множ. . . .

Така сама згода є між підметом і присудком, якщо присудок стоїть у **будучому часі, н. пр.:**

Я писати му

Ти будеш писати і т. д.

Та як [замість заіменика у 3. ос.] підметом є якийсь іменник, н. пр.:

Брат (сестра) пише. Ученики пишуть . . .

— то згода є тільки в числі.

Займ. особ.
— **дієсл. мнн.**

2. Із таких прикладів, як ось:

Я писав (чоловік каже про себе). *Я писала* (жінка)
Ти писав (до чоловіка кажемо). *Ти писала* (до жінки)
Брат писав. *Сестра писала*

— із них пізнати, що якщо присудком є дієслово в минулому часі, то підмет годиться з присудком у числі й роді, бо ж

я — одн. (як чоловік говорить), чол. рід. і *писав* — одн., ч. рід.
я — „ (як жінка „) жін. „ і *писала* — „ ж. „
брат — „ чол. „ і *писав* — „ ч. „
сестра — „ жін. „ і *писала* — „ ж. рід.

Та це доторкає тільки однини, бо у **множині** згоди в роді немає, а тільки є вона в числі, отже:

ми писали (жінк. і чол.) — 1. ос. мн.
ви писали „ — 2. „ „
брати, сестри писали — 3. „ „

Присуд.
— **прикм.**

3. У реченнях:

Дуб сильний
Сосна зелена
Дерево високе
Ковбаса була моя (Франко)
Вікно подвійне . . . — у тих реченнях

присудками являються скрізь то прикметники, то заіменик, то знов числівник, підмети — виражені іменами.

Скрізь між підметом і присудком згода є в числі, роді та відмінку, бо ж, н. пр.:

дуб — називн., одн., чол. рід і *сильний* — називн., одн., чол. рід
сосна — називн., одн., жін. рід і *зелена* — називн., одн., жін. рід
дерево — називн., одн., сер. рід і *високе* — називн., одн., сер. рід.

Але ж у множині згода в роді відпадає, бо прикметники (деякі заім. і числ.) родів у множині не відрізняють (гл. § 198).

4. Коли ж присудком у реченні є іменник, н. пр.:

Петро людина. Кінь звіря. Черкаси місто . . .

Присуд.-
іменник

— то, як видно з прикладів, між підметом і присудком згода є тільки в відмінку, бо

Петро — називн. (чол. рід) і *людина* — називн. (жін. рід)
кінь — називн. (чол. рід) і *звіря* — називн. (серед. рід)
Черкаси — називн. (множ.) і *місто* — називн. (одн.)

Розуміть ся, що як присудкове імня в орудн. (гл. §§ 336, 431), то ніякої згоди між підметом і присудком бути не може, бо ж підмет мусить бути все в називнику, отже:

Я — сестрою, а ти будеш братом! (Шевченко) . . .

2. Згода за думкою.

350. Загалом буває в мові так, що коли підмет у однині, то і присудок стоїть у однині.

Але ж у нашій мові часто задля поважання, задля чемности та ввічливости кладеть ся присудок у множині, хоч підмет у однині.

1. Це відносить ся передівсім до батьків, та до дуже близьких свояків, а то й до ниньчих близьких людей, що їх поважають ся; про них навіть і поза очі балакають ся у множині¹⁾, н. пр.:

Батьки,
свояки,
близькі люди

*мама йдуть, батько нездужають, баба лають,
пан-отець прийшли* і т. д.

¹⁾ Під впливом московської, а то й німецької (на Буковині) звички наша інтелігенція теж переняла спосіб на батьків „тикати“. Розуміть ся, що ту звичку треба викидати з ужитку, треба завертати назад до нашого рідного „викання“ батькам! Дехто каже, що тиканням навязуєть ся дуже близькі, щирі та сердешні відносини між батьками й дітьми, але це, очевидячки, неправда!

пор.: *Мати сердять ся, що-дня силують, щоб ішла за осоружного старшину (Тобілевич). Приглухаюсь, чи не заговорять десь у другій кімнаті мама, чи не прикинуть десь тато (Нечуй-Левицький). Пам'ятаю, як мама ввели мене в хату, (як) поблагословили (Марко Вовчок). Доживайте вже, мамо, зіми в баби; я заплачу, що там баба скажуть (Мирний). Дядько Лев назвали, що тут мені дадуть Грунтець і хату, бо в осени хотять мене женити (Леся Українка). Вже мої бабуня не такі, щоби брехали (Франко). Баба одв'язали коня тай пустили по дворі (Нечуй-Левицький)...*

Старенька пані-матка гомонить то те, то иньче; я коло них тулю ся та слухаю (М. Вовчок). Прийшли пан-отець сиві, сиві як молоко... Такі се в нас панотчик негорделиві були (Федькович)...

Із цих двох останніх прикладів виходить, що цей закон відносить ся в нашій мові й до прикметникових додатків, що згоди в числі в таких випадках не буває (гл. § 351).

А то ще в нас таке буває, ще одинна в множиною пере-серговують ся, кажуть ся:

моя (одн.) тітка пішли, твоя (одн.) бабуня сплять...

пор.: *Бідна мама! Вони так хотіли догодити Михайлові, на велику силу достали печериць і на-тобі, згоріли (Тобілевич — Суста). Бідний дядько Панас! Вони за всіма оступають ся, а всі проти них! (Тобілевич—Бурлака)...*

„З кимось“

2. Та ще й так буває, що як підметом буває імня, а коло нього в додаток: „із кимось“, то присудок теж може тоді чтотяти у множині, н. пр.:

Павло з Оленкою підняли в хаті сутанію та аж діжку з розчиною перекинули (Кониський — Непримирена)...

Тільки це не завше так буває, бо може бути й одинна:

Увечір того дня сидів у мене лікар із жінкою (Кониський — Непримирена)...

Це може залежати часто від того, чи присудок стоїть перед підметом, чи після нього, хоч і так уживаєть ся одинна:

По вечері Євген із о. Зваричем сидів іще якийсь час (Франко). Лаврін з матіррю кинув ся обороняти старого батька (Нечуй-Левицький — Кайдашева сім'я)...

Кожний

3. Таксамо, як підметом в заім. „кожний“, то теж присудок можна ставити і у множині, н. пр.:

Викопують кожен собі ямку, приляже туди, та трохи йому й легче (Квітка)...

Така згода, це все згода **за думкою** бо ж, граматично беручи, ніде тут у присудку множини не повинно бути, коли підмет — у однині. Але то в народі вже собі в думці так покладають, що батьки, чч родичі, яких вони поважають, — щось більше за звичайних людей, щось наче силу якусь більшу мають для них, що тієї сили в них більше за інших людей, а далі, що як хтось є з кимось — то він уже не один, а у слові кожний і так містить ся тямка множини. Через те тут думка перемагає граматику; і замість однини кладемо присудок у множині (гл. ще § 4181 г, г).

3. Згода між прикметниковим додатком і імям.

351. Прикметниковий додаток, якщо він виражений прикметником або іньчою частиною мови, що скидаєть ся на прикметник, годить ся з імям, до якого належить, у числі, роді й відмінку (гл. § 3461, там же і приклади).

Виймки щодо згоди в числі подибують ся в нашій мові тоді, як прикмети відносять ся до батьків, та взагалі до людей, яких ми поважаємо, пор. § 3501.

Коли ж прикметниковим додатком є імня в тому самому відмінку (гл. § 3465), то згода доторкає тільки відмінка, рід може бути іньчий і число іньче, п. пр.:

А в неї дочка (ж. р.) недоліток (ч. р.). Черкаси (множ.) місто (одн.) . . .

Про згоду числівників гл. §§ 216, 217.

XIV. СТЯГНЕНЕ РЕЧЕННЯ.

1. Як стягають ся речення.

352. Буває так, що декілька речень, одне за другим, мають якусь одну частину речення однакову, для всіх них спільну. От як узяти такі речення:

Сонце золотило все промінням.

Сонце сміяло ся радісно.

Сонце гляділо в темну нашу хатину в низеньке віконце.

Усі ці три речення мають однаковий підмет „сонце“. Їх усі можна висказати коротче, стягти до однакового

спільного підмета всі присудки враз зі словами, що до присудків належать, і створити таке одне речення:

Промінням усе золотило, сміяло ся радісно сонце і в темную нашу хатину гляділо в низеньке віконце (Грінченко).

Те ж саме дість ся зі спільними присудками та иньчими спільними словами, н. пр.:

3 речення

*Маги годувались у храмах,
пагодах.*

*Бонзи годувались у храмах,
пагодах.*

*Жерці годувались у храмах,
пагодах.*

1 речення

*Маги, бонзи і жерці
в храмах, пагодах
годувались* (Шевч.).

А то ще й так могло бути:

2 речення

*Маги, бонзи й жерці
годувались у храмах.*

*Маги, бонзи й жерці
годувались у пагодах.*

1 речення

*Маги, бонзи і жерці
в храмах, пагодах году-
вались.*

У попередньому випадку до одного, спільного присудка стягнули ся три підмети, у цьому — до того ж спільного присудка стягли ся два одновартні прислівникові додатки (місця).

Таке речення, в якому кілька якихось частин речення стягаєть ся до одної частини, зветь ся стягненим реченням, а то ще звуть його і злитим, що ніби то ті спільні частини зливають ся до купи.

Стягнені речення мають один підмет і кілька присудків, один присудок і кілька підметів, один присудок і кілька прислівникових додатків; вони можуть мати один присудок і кілька предметів, н. пр.:

Серце, і душу, і силу невтомную клав ти на рідную справу (Старицький) —

та ще й якесь одне імя в реченні може мати кілька прикметникових додатків, н. пр.:

Простіть, високії (гори), *мені, високії і голубії, найкращі в світі, найсвятії!* (Шевченко)...

пор.: *Чернець мій встав, надів клобук, взяв патерицю, перекрестив ся, чотки взяв* (Шевченко). *О, там уже на все село була (Маруся) і красива, і розумна, і багата, і звичайна, та ще ж до того і смирна, і всякому покірна* (Квітка) . . .

І дід і баба у неділю удвох собі сиділи (Шевченко). *Задармо в слові твому (народе!) іскрять ся і сила, й млість, дошеи і потуга, і все, чим може вгору дух піднять ся?* (Франко) . . .

І шепоче він (вітер) про волю, про могутню боротьбу, про грядущу иньчу долю, про свободу ту святу (Винниченко) . . .

Злітали ся сичі на полі, на роздолі, пошаршувать, поміркуювать (Шевченко). *І барвінком, і рушою, і рясном квітчасесна земля* (Шевченко). *Звідтіля, в ясних, незміряних глибин на землю ми зоріни меж цо-гвилі, боліши меж за наших друзів милих, благиши меж і щастя, й долі їи* (Старицький — Остання ніч) . . .

А в серці моім мій світ шовком тканий, сріблом білим мережаний і перлами обшуканий (Стефаник — Моє слово) . . .

Розуміть ся, що як коли де які слова задля чогось повторяють ся, н. пр.:

Плив, плыв, плыв він, що аж обридло (Котляревський). *Сипле, сипле, сипле сніг* (Франко). *Сунуть ся, сунуть ся хмари* (Вороний) *Потече багато, багато, багато шляхецької крови* (Шевченко) . . .

— то це зовсім не стягнені речення, а сказано це задля того, щоб виявити довготу часу, що чогось багато. Таксамо, н. пр.:

І насилу то, насилу мене одірвали од матері неживої (Шевченко — Великий Лях)

— повторення слова „насилу“ треба розуміти „з великою натугою, з великим зусиллям“ — але се не є стягнене речення.

2. Як відділюють ся частини стягнення.

353. Ті однакові частини речення, що стягають ся до якоїсь одної частини, відзначаємо в мові ріжними способами: то спускаємо, то підносимо голос, то вкладаємо якісь слівця, чи прислівники, чи сполучники, а на письмі відділюють ся їх записками (гл. § 323).

А найважливіці слівця, якими відділюють ся ті спільні частини, такі:

1) і, і — і, та, таї, та — і, н. пр.:

Воздвиженський і Дашкович склали собі професорську репутацію (Нечуй-Левицький). *Його власна туга, і скорбота, й жалоба по ній став муром між ним і між нею* (Франко) . . .

*Утні мені пісню одну й широку, й веселу, як воля (Старпцький)...
Не люде наші вороги, хоч люде гонять нас і судять, і за-
пирають до тюрми, і висмівають нас, і гудять (Франко)...*

*За степи та за могили, що на Україні, серце мліло (Шев-
ченко) . . .*

*Обнімемось, поцілуємось, поберемо ся за рученьки твій
підемо удвох собі аж у Київ (Шевченко — Сотник). Військо, як
море, з луку виступало, та на трубах виграло, і на горі
разом стало (Шевченко) . . .*

ЗАВВАГА. На письмі, якщо спол.: і, та . . . повторяють ся,
то або всюди ставить ся запинку, або ніде. Як речення
стягнене так, що ті сполучники появляють ся тільки перед
останнім словом стягнення, то перед ними запинки не ста-
вить ся (§ 323 16), н. пр.:

*Перехрестив ся неборак, коня найкращого сідлає і скаче
в Київ (Шевченко) . . .*

Розумієть ся, що коли спол.: і, та . . . появляють ся між
двома реченнями нестягненими — коли в реченнях, з'єдпа-
них сполучниками, різні підмети, присудки і т. д. — то
запинка все мусить бути перед сполучниками, н. пр.:

*Брови на очі йому понасовувались, і борода сива до по-
яса (Куліш). А там унизу вогонь тріщав, і полум'я криваві
язики вили ся вгору (Франко). Люде слухали пан-отця, і в
селі був спокій (Лепкий) . . .*

Роздивившись у цих останніх реченнях, співнаємо, що вони
не стягнені, а зложені (пор. § 360 1), а в них иньчі собі закони.

2) **шї — шї** (§ 301 1), н. пр.:

*Нї попівській тортури, нї тюремні царські мури, анї
війська муштровані, нї гармати лаитовані, нї шпїонське
ремесло в грїб його (= духа-революціонера, що тіло рве
до бою за поступ, щастя й волю) ще не звело (Франко). Кращої
немає нї на небі, нї за небом, нї за синім морем (Шевченко) . . .*

3) **не лише — а й, не тільки — але також** (§ 301 1), н. пр.:

*Бо люблю я тебе (народе!) не лише за твою добру вдачу,
а й за хиби та злоби твої (Франко) . . .*

4) **або, або — або, що — що, чи — чи, хоч — хоч**, н. пр.:

*Добути, або дома не бути! (нар. погов.). Або тобі, або
мені та на світі не жити! (Грінч. Слов. I, 2) . . .*

А вам однаково що тут, що там (Глібів) . . .

Чорні брови все мигали перед очима, чи дивив ся він на широке поле. чи на синє небо, чи на великий шлях (Нечуй-Левицький) . . .

Тепер кажи мені, царю, хоч залізо терти, хоч у тюрмі у холодній із голоду мерти (Руданський) . . .

4) **то** — **то**, н. пр.:

(Стара) то розкаже яку пригоду людську, то на своє безчастя плачеть ся (Вовчок). Повна та хороша на виду (Орися), маяла то сям, то там по господі в старого сотника (Куліш) . . .

5) **хто** — **хто**, **котрий** — **котрий** (вилічуючи щонебудь), н. пр.:

Посідали хто на килимі, хто просто на траві (Нечуй-Левицький). А далі пішли — хто на обід, хто в карти грали, а хто судить запертих у криміналі (Франко). Хто йде — не минає: хто бублик (дав), хто гроші, хто старому (дав бублик, гроші), а дівчата шажок міхоноші (Шевченко) . . .

Пітьма придавила всі серця, що били ся під її тиском: котре спокійно (било ся), котре трівожно, котре болізно, а котре щасливо (Франко — На дні) . . .

6) зпочатку — опісля, зпершу — потім, далі — нарешті, н. пр.:

Зпочатку прийшов один, опісля другий. Я йому з-голови прочитала зпершу „І золотої й дологої“, потім „Долю“, далі „Доле, де ти?“ (Кониський — Непримирена) . . .

Усе це (4—6) розставні слівця (§ 301 з) й розділяють ся одні від одних запинками.

3. Згода у стягненому реченні.

354. У стягненому реченні цікаві відносини між підметами і присудком (стягненим).

Кілька від
метів
— один при
судок

1. Уже сам зміст вимагає, що коли йде мова про дві або більше осіб, щоб присудок стояв у множині. І воно так звичайно в українській мові буває, н. пр.:

Семен та Семениха прийшли з церкви тай обідали, мачали студену кулеци у сметану (Стефаник). Воздвиженський і Ляляничень не любили поважати права власности (Нечуй-Левицький). Дід і баба у неділю на призьбі вдвох собі сиділи гарненько в білих сорочках (Шевченко) . . .

Але ж дуже часто присудок кладеть ся в однині, неначе б він відносив ся тільки до одного підмета, а не до двох, чи більше, н. пр.:

Ой, умер старий батько і старенькая мати (Шевченко).
Ще не вмерла Україна, і сила, і воля (нар. гимн). *Може, найдесть ся дівоче серце, карі очі* [що заплачуть не ті думи . . .] (Шевченко). [Я чув, як] *вертала ся його давня сміливість і надія* (Франко) . . .

Це діеть ся головно тоді, коли спільний присудок стоїть перед підметами. Ось іще приклад:

Неначе в ирїй налетїло з Смілянщини, з Чигирина просте козацтво, старшина: на певне діло налетїли (Шевченко) . . .

Але ж і як підмети попереджують присудок, то викидаеть ся присудок і в однині, н. пр.:

І дурень і мудрий нічого не знає (Шевченко). *При тобі моя сила і віра зросте* (Франко). *А біля його молоденький козак та дївчина лежить* (Шевч.). *І гнїв і жаль його душив* (Франко). *Його душа, його вдача його погляд востав ся той самий*, [що він винїс із Тули] (Нечуй-Левицький) . . .

Як із останнього прикладу видко, в минулому часі присудок має той рід, що найблизчий до нього підмет. Це відносить ся й до таких речень, у яких присудок стоїть перед підметами (пор. *Ой, умер старий батько та старенькая мати*).

Підм. особ. заім.

2. Коли підметами бувають особові заїменики різних осіб, то присудок стоїть теж у множині, і як ось виходить із прикладів:

Я й ти (= ми) підемо | Ти й вона (= ви) підете

Я й він (= ми) підемо | Ти й вони (= ви) підете і т. д.

— усе 1. ос. має перевагу над 2. і 3. ос., 2. ос. має перевагу над 3. особою,

пор.: *Ти сам і всі ми поживемо з упокоєм* [Куліш] . . .

Кілька заім. дод. одне імя

3. Щодо кількох прикметникових додатків, які відносять ся до одного іменн, н. пр.:

в німецькій і турецькій землі, на першому і другому засїданні . . .

то в українській мові імя у множині не ставить ся. пор.: *Саратовський і астраханський селянин дуже відрізняють ся од угорського* (Нечуй-Левицький). *Гуляючи по царському й ботанічному саду, Ольга не минала очима жадного чорнявого лиця* (Нечуй-Левицький) . . .

ХУ. ПРИМОВЧАНЕ РЕЧЕННЯ.

355. Звичайно кожне таке речення, що в ньому є присудок (§ 340) або присудок і підмет (§ 334), уважаємо повним.

Але ж у нашій мові бувають речення неповні, такі, що в них бракує головних частин речення, хоч вони наче тільки примовчані, й їх здогадати ся легко, н. пр.:

Що громаді [буде], те й бабі (нар. приказка). *Піп [бє] у дзвін, дідько [бє] в калатало* (нар. припов.). *Я сестрою [буду], а ти будеш братом, і дітьми [будемо] йому обоє, батькові старому* (Шевченко — Невольник). *Гей, ти, ниво, твого гону [є] від Карпатів аж до Дону!* (Старицький). *Природо люта, мачухо ласкава, . . . за що тобі [належать ся] пісні від нас і слава?* (Маковей). *По мові [йде] передмова, — можна [обійти ся] й без неї* (Шевченко). *Скоро побачу, що дівтора притомила ся, я зараз казку [кажу] їм* (Кониський). *Що це мені за гуляння: на вулицю [пішла] тай — вертання!* (нар. пісня). *Я зараз підписав і гроші [взяв] в руку* (Фрапко). *З Калиною сам поговорю, скоро [буде] по храму* (Федькович). *Я миттю [скочив] з паркана — і хода!* (Васильченко). *За панами панства панства [стоїть] у сріблї та в златї* (Шевченко). *Кучер тільки-що до неї [підскочив], а яблунька згору пішла* (Зі збірника Рудченка) . . .

Такі речення так і звуть ся примовчані, із-грецька — еліптичні (що щось ніби пропущене).

Найбільше примовчуєть ся звичайно присудок, як його легко доміркувати ся. Це буває

а) у привітаннях, н. пр.:

Добрий день [бажаю]! Добраніч! Гарзд! Здоров [будь], Боле, пане-свату! (Котляревський) . . .

б) у народніх поговірках та прислів'ях, н. пр.:

Чим далі [підеш] в лїс, тим [буде, побачиш] більше дров! *Громада [дасть] по нитці, сироті [буде] сорочка. По нитці [дійдеш] до клубка. Ладом [зе можна] [зробити]. З чужого воза [згонять], хоч серед калюжі [лишиш ся]. . .*

в) у живій розмові, в питаннях і відповідях, н. пр.:

— *Уставайте, братця [ходїть], грошей лічити!*

— *Яких грошей [лічити]?*

— Чіпка продав хліб.

— Кому продав [хліб]?

— Чупрунєнкові Грицькові [Чіпка продав хліб].

— А дорого [продав Чіпка хліб]?

— Не знаю, [як дорого продав] (Мирний — Хиба ревуть воли).

Ів передостаннього прикладу виходить, що, крім присудка, пропускаєть ся і підмет, і предмет, і кілька частин речення відразу.

Гляди ще уривчасту мову, § 401.

XVI. ЛАД СЛІВ У РЕЧЕННІ.

Ми бачили, що не всі слова в реченні однаково важкі, що одні дуже важкі, другі менше важкі, а є й такі, що без них можна й обійти ся. Виходило б, що й як ставити їх побіч себе, то треба ставити за тим, яке значіння вони мають. То так цілком, як у житті звичайно буває, що людина з більшим значінням, з більшим розумом виринає наверх, стає напереді, а вже за нею стають до роботи ті, що їй помагають, що з нею спільну роботу роблять. З того тільки виходить справжня робота, якщо кожний знає, де йому місце, як знає лад у роботі.

1. ЗВИЧАЙНИЙ ЛАД СЛІВ.

356. Так воно буває з роботою мови при будуванні речень, що й там є свій лад. І там, у реченню, так воно повинно б бути, щоб там за значінням ішли по собі: присудок, підмет (чи підмет, присудок), а далі — предмет, прислівниковий додаток — а прикметниковий додаток там, де йому місце, коло того імя, до якого він належить.

Підм.,
присуд., до-
ст. частини

Так воно в мові й буває, н. пр.:

Гектор пішов собі з дому по старій дорозі, по вулицях битих (Руданський). Рябина жбурнув бучок геть у кропиву (Франко) . . .

Розумієть ся, що як нема предмета, то зараз після присудка повинен іти прислівниковий додаток, н. пр.:

Основа лежить під Харковом (Куліш). Максим Одинець походив зі стародавнього шляхецького роду (Кониський) . . .

Як є два предмети в реченні, то вже сама думка каже, котрий коли важніший; але ж звичайно предмет у давальн. вдм. (§ 426) стоїть перед справжнім предметом (§ 343), н. пр.:

Я витяг йому хустку за реміня (Федькович). *Бог послав тобі сей дім* (Квітка). *Мірошник, приятель мій давній, придбає собі хороший млин* (Глівів). *Стародавній запорозький лад дав тим давнім пісням дивний склад* (Шурат) . . .

Як ідуть у реченні одні слова за другими, то це зветь ся ладом слів, і такий лад, як ось ми його подали, зветь ся звичайний лад.

1. У деяких мовах можна подати дуже докладно закони, як саме мають іти слова по собі (н. пр., у німецькій мові).

Українська мова тих законів так докладно не придержуєть ся. Через те, н. пр., предмети та прислівникові додатки, якщо для письменника важно звернути на них ізокрема увагу, якщо вони важніші для змісту за присудок, можуть стояти й перед присудками, н. пр.:

Пані Гординська очам своїм не йняла віри (Грінченко) [Звич. лад був би: „Пані Гординська не йняла своїм очам віри“ — але ж тут слово „очам“ важніше, через те воно стоїть перед присудком].

Додати частини перед присуд.

Ромевий на заході край неба м'яким блиском осяяв морозне повітря (Коцюбинський) [Звич. лад: . . . „край неба осяяв морозне повітря м'яким блиском“, та прислівниковий додаток способу тут для письменника важніший, і він поклав його перед присудком].

пор. іще: *Ясне сонце, тепле і приязне, ще не встигло наложити палючих слідів на землю* (Мирний). *Вітер у гаю нагинає лозу та тополю* (Шевченко). *Я все за Мотрю ховаюсь* (Вовчок) . . .

Та все-таки й такий лад слів може ще вважатися звичайним.

2. Усе це відносить ся не тільки до оповідних речень, а й до бажальних, наказових та запитових (§ 325), тільки що бажальні та питайні слівця стоять усе на початку речення, ще перед підметом, н. пр.:

Речення запитові, наказ., бажальні

Як він не попав у лабеті? (Кониський). *Чи то недоля та неволя, чи то літа ті розбили душу?* (Шевченко). *Нехай ні-один злий чоловік не поворушить твоїх кісточок ні руками,*

ні язиком! (Квітка). *Бодай би я не діждала твого слова почувти!* (Вовчок) . . .

— це звичайний лад слів, а далі трохи змінений, та все ще, сказати б, звичайний:

Хиба я сам коли правду не сказала? (Федькович). *Чи то нудьга невсипуща його з ніг звалила?* (Шевченко). *Що се за всіля в нас скоїлось?* (Вовчок). *Бодай кати їх постинали, отих царів, катів людських!* (Шевченко) . . .

2. ДОВІЛЬНИЙ ЛАД СЛІВ.

357. Тільки ж т. зв. звичайний лад — це для укр. мови не виключний закон. Де стояти якому слову: на початку речення, чи в середині, чи на кінці, про те рішає вага того слова в тому саме реченні, те, на що чи письменник у творі, чи ми, балакаючи, хочемо звернути більшу увагу. Це теж таксамо, як у житті, що в поодиноких випадках висуваєть ся наверх той, що саме ту справу краще знає, — він краще її поведе, і спільна робота краще виходить.

1. Ось у реченнях:

Прис., підм. *І давай Максим свою нудьгу розгонити* (Мирний). *Привели мене дити за місто* (Вовчок). *Перепродав раз кацан усе серед Бару* (Руданський) . . .

— присудки стоять перед підметами, а в останніх двох їх розділюють то предмет, то прислівниковий додаток. А ось у прикладах:

Бать під самим Харковом село Основа (Куліш). *Жив у нас у селі козак Хмара* (Вовчок). *Розпочав суд над Кирилом Туром батько Пугач* (Куліш). *Чи не була мати?* (Шевченко) — усюди присудок стоїть на початку, підмет на кінці.

А й щодо предмета та прислівникового додатку, то вони теж можуть стояти напереді речення, а далі йдуть слова, які щодо змісту вважають ся за важніші, н. пр.:

Предмет *Себе й наше життя я виразно зазнаю ледви з десятого року мого віку* (Кониський). *Нехай вам Бог помагає, пане Опанасе!* (Вовчок). *Свою Україну любіть!* (Шевченко) . . .

Присл. дод. *Знов ходить по казні Андрій, блідий і ослаблений недостатчею свіжого повітря* (Франко). *Двацять три роки ловив дід Панас рибу* (Нечуй-Левіцький). *У цьому то селі* (в Основі) *родивсь нсн Григорій Хведорович Квітка* (Куліш). *Тим-*

часом високо на небі підняв ся місяць (Нечуй-Левицький).
Дім за двацять до реніаційної волі, з Ромоданового
шляху . . . в село Піс и вступає якийсь невідомий загожий
(Мирний). У таку нічтину добу звідтіля, знід тісі смелі
вступили дві постати людські, білі як мерці, в білих покри-
салах (Нечуй-Левицький) . . .

У цих трох останніх реченнях прислівні. додатки часу
стоять перед прислівні. додатками місця, але ж може
бути й навпаки.

Із попередніх прикладів та з цих останніх виходить, що
лад слів у українській мові — довільний. Тільки ж,
укладаючи слово за словом у речення, треба дивити ся,
щоб не дуже багачке накопичувати слів, щоб речення не
заплутати та змісту його не затемнити.

2. Щодо прикметникових додатків (§ 3461, 2), то
вони стоять зараз же коло іменя, до якого належать, і то
звичайно перед ним, н. пр.:

Жива народня мова вносить у книжки иньчий
граматичний склад (Нечуй-Левицький). *Два кобзарі . . .*
іграли усяких лицарських пісень (Куліш). *З половини*
двацятих по шестидесяті роки був у нас золотий
вік панського панування (Мирний). *Білолиций місяць*
тихо плив високим небом, розливаючи своє срібне про-
міння (Грінченко). *В кутному вуглі стояв кіот із обра-*
зами в срібних позолочених шатах (Стороженко). *На*
Чорному Морі, на білому камені, ясненький согіл
жалібно квилить-проквіляє (нар. дума) . . .

Прикм.
додаток

Але ж прикметниковий додаток може стояти зараз же
після іменя, н. пр.:

Прийшла молодиця на той хутір благодатний у най-
ми просить ся (Шевченко). *Гріх смертельний накликають*
на себе не тільки смерть, і саму болюсть (Квітка) . . .

А то буває й так, що в одному й тому ж реченні вживають
ся оба способи, н. пр.:

Робить і діло, щирим серцем робить, а годинку урве
себбі на гуляння парубоцьке (Вовчок). *Дашкович заговорив*
про свою Черкащину, про Дніпро широкий, про сади
зелені і про пишні свої Сегединці (Нечуй-Левицький).
Тільки обізвав ся писар військовий, козак лейстровий,

пирятинський попович Олексій (нар. дума). *І вощичку натопила, і золоту кисточку купила, і покладків (красанок) свіженьких, біленьких узяла* (Федькович). *Вже зібрався Олег віщий на свою недолю, іде конем білоривим по чистому полю* (Руданський). *Химерний той Іванець морочив голови людські мов не своєю силою* (Куліш). *Чи не покинуть нам, небого, моя сусідонько убога, вірші нікчемні віршувать, та заходить ся рештувать вози в далекую дорогу?* (Шевченко) . . .

XVII. ЗЛОЖЕНЕ РЕЧЕННЯ.

358. Дуже часто буває, що прості речення тісніще в'яжуться зі собою змістом.

Якщо вони мають якісь спільні частини між собою, то їх можна висказувати коротче, стягати (§ 352). Але як і немає в них спільних частин, то можна їх зі собою пов'язати, скласти докупі в одне **зложене речення** (гл. § 328).

Ось як ізв'язати зі собою такі чотирі речення, якими описується осінь:

Глухе, бездушне отупіння напало землю. Квіти мруть. Поля байдужно снігу ждуть. Хмари висять, як каміння — то вийде таке одне зложене речення:

Глухе, бездушне отупіння напало землю, квіти мруть, поля байдужно снігу ждуть, а хмари висять, як каміння (Лепкий).

Або знов ці два речення, які подають наслідки скасування козацького ладу на Слобідській Україні:

Козацтво зі своїми виборами на Україні зникло. Пани поробились домонтарями й бенкетарями — із них вийде таке одне зложене речення:

Як зникло козацтво зі своїми виборами на Україні, пани поробились домонтарями й бенкетарями (Куліш).

Тільки ж як приглянути ся до обидвох тих зложених речень, то між ними побачимо велику різницю.

Як у першому реченні взяти кожну думку зокрема:

Глухе, бездушне отупіння напало землю —
квіти мруть —

*поля байдужно снігу ждуть, —
а хмари висять як каміння*

— то кожна з них сама про себе нам зовсім ясна, зовсім зрозуміла, всі ті речення зокрема можуть для себе творити цілість, їх вартість між собою така, що їх усі можна покласти побіч себе в один рядок.

За те у другому реченні, коли сказати тільки:

Як зникло козацтво . . . на Україні —

— то це речення само для себе незрозуміле, кожний спитас: *то що, як зникло?, що стало ся, як зникло козацтво?*

Воно стане аж тоді зрозуміле, коли скажемо друге речення:
пани поробили ся домонтарями . . .

За те ж це друге речення, коли сказати його самим про себе, то воно цілком зрозуміле й без першого обходить ся. Те перше подає тільки обстанову, каже докладніше, золи це стало ся, отже грає в цілому зложеному реченні тільки побічну роллю. Через те воно так і називаєть ся *побічне*, за те ж те, яке саме по собі зрозуміле, зветь ся *головне*. Отже перше речення на стор. 398. (*Глухе, бездушне . . .*) зложене зі самих головних речень, друге (*Як зникло . . .*) — з головного й побічного.

У першому зложеному реченні коли всі речення, що на нього склали ся, означити лінійками, то всі вони прийдуть ся в один рядок, отже:

(...отупіння... (квіти (поля . . . (хмари . . .
. . . напало), мруть), . . . ждуть), „ . . . висять)

Усі ці речення щодо свого значіння між собою рівні.

У другому зложеному реченні обидвох речень поставити на рівні не можна. Як означити їх лінійками, то головному прийдеь ся вищій рядок, побічному — низчий, отже:

(пани . . . поробились), як (зникло . . . козацтво)

То так ці речення не в одному ряді, і значінням між собою — *перівні*.

Від того пішла назва одним і другим.

Перше речення, зложене зі самих зрозумілих, отже головних речень, зветь ся *рівнорядно-зложене*, друге, зложене з головного й побічного (побічних може бути й більше), називаєть ся *перівнорядно-зложене*.

Перівно-
рядно-зло-
жене
(співня)

Як порівняти це з життям узагалі, то воно буває так. Може бути собі щось наче товариство, чи спілка, куди входять самі свідомі люде, які супроти себе всі рівноовартні, кожний робить свою роботу самостійно — вони добровільно сполучили ся в товариство.

Та може бути так, що ось один знає докладно, як і що робити, на що товариство (головне речення), а другі не гаразд свідомі цієї мети (побічні речення); хоча знають, що як держати муть ся купи, то їм добре буде, але кожний ізокрема не повів би справи, як слід, бо несвідомий. Це теж товариство, але наче зліплене в ціле, спосне до купи, не сполучене.

Через те й рівнорядно-зложені речення можна ще коротко звати **сполукою** речень, нерівнорядно-зложені — **спійнено** речень.

Порівнань на це насуваєть ся в житті дуже багато.

У нерівнорядно-зложенім реченні головне речення являєть ся супроти побічного — **надрядним**, стоїть рядком вище, побічне супроти головного — **підрядним**, бо ж воно стоїть нижче рядком. То так у зложеному реченні:

„Як зникло козацтво зі своїми виборами на Україні, пани поробились домонтарями й бенкетарями“ —

перше речення — підрядне, друге — надрядне, а обидва вони між собою зложені нерівнорядно.

XVIII. РІВНОРЯДНО-ЗЛОЖЕНІ РЕЧЕННЯ (СПОЛУКА РЕЧЕНЬ).

359. Найбільш так буває, що сполука речень стрічаєть ся між самими головними реченнями. Ось декілька прикладів:

Стоїть гора високая, зелений гай шумить, пташки співають голосно, і річенька блищить (Глібів). *Ніщо мене не займає, ніщо не тішить; тручаю свої дні, як вилами* (Федькович). *Садок вишневий коло хати; хруці над вишнями гудуть, плугатарі з плугами йдуть, співають дівчата, а матері вечерять ждуть* (Шевченко). *Вітерець легенький дихнув, поблизу у траві засюрчав коник, десь далеко ударив перепел, а там над шляхом понеслась-полила ся жайворонкова пісня* (Мирний). *Пропала правда, згубла доля, закована громадська воля, не правда всюди верх держить* (Франко — Панські жарти) . . .

1. Та не все так буває, що тільки головні речення між собою рівнорядно-зложені. Ось придивімо ся зложеному реченню:

Іздалека Запорожці чули, як дзвонили у Глухові, (як) з гармати ревнули, як погнали на болото зброд будувати, як плакала за дітками старенькая мати, як діточки на Орелі лінію копали і як у тій Фінляндії в снігу пропадали (Шевченко — Иржавець).

У цілому — це речення зложене нерівнорядно, це — спійня речень, бо воно спосне з одного головного речення й шістьох побічних.

Перше речення головне, бо як узяти його для себе окремо, то воно дав зрозумілу гадку; всі иньчі шість речень — це речення побічні, бо підне з них, сказане саме про себе, не дав зрозумілої думки, а кожне з них просто доповняє в головному реченні, що саме чули Запорожці (*дзвони у Глухові, рев гармати, про гонення на болото, плач матері, про копання лінії . . .*).

Головне речення являєть ся для всіх тих речень надрядним, але ж усі вони між собою, дарма що підрядні головному реченню — рівнорядні, бо ж супроти свого надрядного речення всі вони мають рівну вартість. Лінійками можна це так зазначити:

Запорожці	як	(як)	як	як	як	як
... (що?)	дзвонили . . .	ревнули . . .	погнали . . .	плакала . . .	копали . . .	пропадали . . .
	1.	2.	3.	4.	5.	6.

пор.: [Судді!], *не надійтесь (чого?), що голову перед вами смирно схилю я, що в добрість вашу вірити буду одну хоч хвилию я!* (Франко). *Повій, вітре, на Україну (котру?), де покинув я дівчину, де покинув чорні очі . . . Вертай, вітре, к полуночі (коли?), як забеть ся їй серденько, як дівча зітхне тляженько, як заплачуть чорні очі* (Руданський). *Порадимось, посумуєм (як довго?), поки сонце встане, поки твої малі діти на ворога стануть!* (Шевченко) . . .

2. Та бо й надрядним реченням не все мусить бути головне речення; видно це з такого прикладу:

Та ще (судді!) скажіть (що?), що ви й сами не відмовляйте нам то (чого?), що правду ми говоримо, що прямо й чесно ми йдемо за правдою! (Франко).

Це речення теж нерівнорядно-зложене, теж — спійня речень. Головне речення (*Та ще скажіть*) являється надрядним супроти першого побічного речення (*Що скажіть? — Що ви й сами не відмовляйте нам то . . .*). Це ж підрядне побічне речення являється надрядним для двох останніх речень (*Чого не відмовляете? Того, що правду ми говоримо, що . . . йдемо за правдою*), які знов між собою рівнорядні, це сполука речень, бо ці речення на-рівні доповняють своє надрядне речення. Унагляднимо собі це лінійками:

Та скажіть . . . (що?)

що не відмовляете . . . (чого?)

що говоримо . . ., що йдемо . . .

пор.: *О, де найти слів, де виразів найти* (сполука, гол., запит.) *для мук* (яких?), *що душу всю шматують* (коли?), *кляти я подивлюсь* (на що?), *як люті кати у нашій хаті бенкетують?* (Грабовський). *На світі вже давно ведеться* (що саме?), *що низчий перед вищим гнеться, а більший меньшого кусає та ще й бє* (чому?), *затим, що сила є . . .* (Глібів). *Послав дяк до Івана лист, та невідомо* (що?), *чи бідолаха його бачив* (чому?), *бо хутко прийшла звістка од пана* (яка?), *що Іван умер* (Вовчок) . . .

XIX. ПОДІЛ РІВНОРЯДНО-ЗЛОЖЕНИХ РЕЧЕНЬ ЗА ЗМІСТОМ.

360. Хоч головні речення у сполучі речень кожне для себе самостійне, але ж думками, змістом вони лучать ся зі собою. Ось як сказати:

„*Ой, негаразд, Запорожці, негаразд вчинили, степ широкий, край веселий тай занастили*“ (нар. пісня),
— то це два головні речення, і кожне зокрема в них — самостійне.

Але ж як добре роздумаємо над змістом обох цих речень, та над тим, як вони змістом лучать ся зі собою, то побачимо, що у другому реченні містить ся причина того, чому саме „*Запорожці вчинили негаразд*“. Таким чином, це сполука — причинова. Така ж сама сполука чується, в пр., у реченні:

Не всі (до бою) *вирушали* (чому?), *ще багато їх спить, ми не бачимо їх на цім святі* (Вороний).

В таких реченнях поодинокі думки повідділювані від себе **зайинками**.

Але ж речення сполучують ся зі собою ще й сполучни- **Сполука**
ками (§ 301), і нерав уже зі **сполучника** пізнати, **яка** це
сполука щодо змісту.

1. От коли сказати речення:

Христос учив народ любити, і за народ Христос страждає,
а ви (кати!) грабуєте освіту [і те, що Бог народові дав] (Коби-
ський) — ціле речення зложено рівнорядно; але ж коли два
перші речення змістом тільки єднають ся зі собою, бо одна
думка другу доповняє, то третє речення своїм змістом
цілком суперечне до двох попередніх, думка у третьому
реченню протиставлена думкам попередніх речень. На
це вказує в перших двох реченнях сполучник „і“, у третьому
— сполучник „а“.

Через те, як де в між реченнями сполучник „і“, то така
сполука речень зветь ся просто єднальна, де ж в сполучник
„а“, то це сполука **протиставна**.

Ось іще кілька прикладів єднальної сполуки:

(без сполучників): *Тихесенько вітер віє, степи, лани мріють,*
між ярами над ставами верби зелніють (Шевченко). *Гріє*
сонечко, усміхаєть ся небо яснє, дзвонить пісню жайворо-
ночок (Франко) . . .

**єднальна і
протиставна**

(зі сполучниками): *Весна зиму проганяє, і зелений по землі*
весна килим розстилає (Шевченко). *Скрізь гармідер і реготня,*
в хаті і на дворі, і жолоби викотили з нової комори (Шев-
ченко). *По беззмарому небі плила мелянхолія тьмяна, і трем-*
тіло шакалів виття, мов болючая рана (Франко). *І світає, і*
смеркає, день божий минає, і знову люд потомлений, і все
спочиває (Шевченко) . . .

А ось приклади на протиставну сполуку:

(без сполучників): *Догоряють поліна в печі, попеліє чер-*
воная грань, (а) у задумі сиджу я в ночі і думок сную чор-
ную ткань (Франко) . . .

(зі сполучниками): *У полі на могилі вовкулак ночує, а*
сич у лісі та на стрісі недолю віщує (Шевченко). *На хресті*
повісили апостола Петра, а неофітів в Сиракузи одвезли
(Шевченко). *Умер співець, але живуть у серцях слова без-*
смертні (Комарівна). *Не рад козак журити ся, так сердень-*

ко нив (нар. пісня). Підросли діти, збулась клопоту, так друге лихо наспіло (Вовчок). Посіяли Гайдамаки житю в Україні, та не вони його жали (Шевченко). Рідна мати бє, та не болить, а свекруха бє гірше, ніж кулаками (Нечуй-Левицький). Затихло все, тільки дічата та соловейко не затих (Шевченко) . . .

Про єднальні і протиставні сполучники гл. § 3011, 2.

часова 2. Нераз у рівнорядно-зложених реченнях змальовані події, що йдуть одна за одною, н. пр.:

Пронесуть ся бурні ночі, (зпочатку) прийдуть тихі, ясні дні, (потім) усміхнуть ся смутні ночі, (нарешті) з уст посиплють ся пісні (Грабовський) . . .

Тут важний час, і така сполука речень звегь ся часова.
пор.: *Похилились квітки, посумніли, замклись; шуря-буря пройшла — вони знов піднялись (Франко). Була я в батька — було мое личко біленьке і брови чорненькі, а у свекра личко мое змарніло і брови полиняли (Нечуй-Левицький). Кайдаш прийшов до церкви, церква була ще заперта (Нечуй-Левицький). У нас була — як розжа ціла, а тепер така стала, як квітка вяла (Нечуй-Левицький) . . .*

причинова 3. Буває й так, що одне з речень подає причину того, про що каже друге речення, н. пр.:

Не хили ся, явороньку, (чому?) — ти ще зелененький, не жури ся, козаченьку, (чому?) — ти ще молоденький.

Така сполука речень — причинова.

пор.: *Вийшла мати погуляти — не спить ся в палатах . . . не дійшла (у палати): довело ся в Дніпрі ночувати (Шевченко — Русалка) . . .*

Такі речення відділені від себе звичайно пружкою (§ 411 7в) або двоточкою (§ 408 з).

Між такими реченнями можна подибати й зясувальні (§ 3015) сполучники: адже, чей же (гл. 36011), н. пр.:

Не годить ся журитись у пригоді такий (чому?), адже иньчим ще гірше буває (Леся Українка) . . .

наслідкова 4. Та буває й так, що межі двома рівнорядними реченнями може заходити така сполука, що перше речення являєть ся причиною, друге наслідком, н. пр.:

Ти босць (через те, що ти босць) — повинен битись, ти співець собі — співай! (Грабовський). Люде слухали пан-отця, і в селі був спокій (Лешкий) . . .

І такі речення відділюють іще пружками (гл. § 411 7г) або дзоточками (§ 408з), н. пр.:

Колись добре я (= народня нива) родила (через те, що добре родила): виростала з мене сила ворогам на страх і горе! (Старицький) . . .

Крім того, таку сполуку легко співзнати по сполучнику „аж“, який укажує на те, що сильніша, більша причина, н. пр.:

Старий ударив в закаблуки, аж встала курява (Шевченко).
Віють вітри, віють буйні, аж дерева знуть ся (Котляревський) . . .

Це все сполука — наслідкова.

пор. *Брови чорні, очі карі — любо подивитись* (Нечуй-Левицький).
Залягала голівоньку — не розляжу довіку (нар. пісня). *По всіх церквах дзвони грають, аж повітря гуде і тремтить* (Франко) . . .

Розуміть ся, що перед „аж“ кладемо запинку.

5. І порівняння нерав вчитаєш ві сполуки речень, н. пр.: **порівняльн**

Старому байдуже, ніби то не чує (Шевченко — Невольник).

Така сполука так і зветь ся **порівняльна**, бо ж дієства (стан) в обох рівнорядних реченнях порівнюють ся зі собою.
пор. *Лєжав на спині каліка, ніби лєжала жива колода в головою* (Нечуй-Левицький) . . .

6. Із речення:

намірова

Утни, батьку, орле сизий (на що?, з яким наміром), нехай я заплачу, нехай свою Україну я ще раз побачу (Шевченко) . . .
— із цього цілого речення видно, що друге речення подає мету, намір, із якими щось сказано в першому реченні, і через те ця сполука зветь ся — **намірова**.

Таку сполуку легко пізнати по прислівниках: **нехай, хай, най**, та сполучнику: **ачей**,

пор.: *Вийди, вийди, дівчинонько, вранці по водицю, ачей же я надивлю ся на плахту-дрібницю* (нар. пісня) . . .

Такі речення легко замінити побічними наміровими реченнями (пор. § 375), і вони являють ся наче скороченням таких речень (гл. § 393 4б).

7. Та буває й так, що в одному з рівнорядних речень **умовна** містить ся умова, в якою щось дієть ся в другому реченні, н. пр.:

Не посій (= якщо не посієш) — не вродить ся (нар. погов.).
Найду долю — одружуся ся, не найду — втоплю ся (Шевченко) . . .

Така сполука речень зветь ся **умовта**.

І такі речення відділюють ся, як ми бачили — **прукками** (гл. § 4117а).

Те речення, яке подає умову, має часто форму наче наказу (гл. § 2535), й легко дасть ся замінити умовним реченням (гл. § 376). І загалом така сполука виглядає наче скорочення умовного речення (гл. § 3936).

допустова 8. Таким самим скороченням видають ся ось які речення:
Крути, верти — мусиш умерти (нар. припов.). *Тебе й жалують, а ти не шануєш ся . . .*

Це така сполука речень, у якій думки суперечні, та одним із них допускаєть ся можливість погодити їх зі собою, цілком так, у допустових реченнях (гл. § 377). Така сполука так і зветь ся **допустова**, й її можна вважати скороченням допустового речення (гл. § 3936).

пор.: *Ори і засвітай* (= хоч орати меш і засвітати) *лани, коси* (= хоча косити меш) *широкі перелови, і грошики за баштани лупи* (= хоч лупити меш) — *а все одкинеш ноги* (Гулак-Артимовський) . . .

У такій сполуці теж речення відділюють ся часто **прукками** (гл. § 4117б).

висказова 9. Із такого речення, як ось:

Чіпка чує: недалеко за жита хтось співає (Мирний) — у другому реченні являєть ся немов висказ того, що чує, через те така сполука так і зветь ся **висказова**.

Ці речення нагадують побічні висказові речення (гл. § 383),

пор.: *Кінець села, чути, (що) стріляють* (Федькович). *Дивлю ся я (й бачу, що), аж світає, край неба палає* (Шевченко). *Казає пан [що?], кожух дам, тепле його слово* (нар. приповідка). *Думала [= українська ворона — що?], з Богданом от-от я їх* (= козаків) *пого-вала* (Шевченко — Великий Льох) . . .

Така сполука являєть ся завсіди тоді, коли ми наводимо чужі слова цілком так, як хтось їх висказав (пряма мова, гл. § 394), н. пр.:

От Наум йому й каже: „Спочинь, сину, хоч трохи“ (Квітка). *„Ну, панове“*, каже, *„тепер я вже зовсім налагодивсь у дорогу“* (Куліш). *„А я в попа обідала“*, сирітка *сказала* (Шевченко). *„Я вже й перстеник той закинула“*, *одказала Зінька крізь сльози, „а вони все згадують про того Москаля* (Стороженко) . . .

10. Розуміть ся, що коли чужа мова містить у собі питання питання, н. пр.:

Питаєть ся Сон Дрімоти: „Де будемо ночувати?“ (нар. опов.). „*За що це, діду“*, каже, „*ти мене цураєш ся?*“ (Стороженко). „*А ти ще таки не перестав думати про ту прокляту Січ?*“ сказала мати (Куліш) . . .

— то така сполука речень зветь ся — **пнтайна**.

11. Та ще буває така сполука, що одне з речень докладніше, **вняснлнлн** подрібніше вняснює те, про що говорить ся у другому реченню, н. пр.:

Зрадїла земля: усміхнулись високі могили срібною росою, закурились долини пахучим туманом (Мирний) . . .

Така сполука зветь ся **вняснлнлн**, а то ще її звать: **зясувальна**.

Де починаєть ся вняснювання, там ставить ся між реченням двочотку (гл. § 408 2, 4).

Часто таке речення сполучують слівця: **то, чей, адже** (гл. § 301 5),

пор.: *Не зозуля в лісі затужила, не пташка в лузі голосила: то сестричка лист писала* (Федькович). *Не даром искри грають у очах тих молодих: чей нові мечі засяють у правицях тих твердих* (Франко). *Періть собі сами: адже ж маєте руки* (Нечуй-Левицкий) . . .

А так загалом щодо змісту, то рівнорядно-зложені речення можна розбірати ріжно, відповідно до того, як хто зрозуміє думку.

XX. НЕРІВНОРЯДНО-ЗЛОЖЕНІ РЕЧЕННЯ (СПІЙНІЯ РЕЧЕНЬ).

361. Пригляньмо ся до отсих речень:

1. *Який пан, такий крам* (нар. припов.).
2. *Хто ненавидить кайдани, той війни не боїть ся* (за Франком)¹⁾.
3. *Крізь шиби невизразно чути (що?), як краплї дощевї падуть* (Лепкий).
4. *Засївала (ковацька воля) трупом поле (як довго?), поки не остило* (Шевченко).
5. *Родив ся я на золотім Поділїю (якім?), котре не всім однако золоте* (Франко).

¹⁾ Висказ Франка такий: *Хто ненавидить кайдани, тому війна не страшна.*

Усі ці речення зложені, кожне з них іскладаєть ся з головного та побічного речення, отже це речення нерівнорядно-зложені, це — спійня речень.

Як приглянути ся до побічних речень, то всі вони, крім того, що самі для себе незрозумілі, підрядні кожне своїйому головному реченню, але ж до того сповняють іще окрему службу супроти своїх головних речень.

У першому реченні побічне речення (*який пан*) являєть ся присудком головного речення, бо подає присуд про крам, який він саме.

У другому реченні побічне речення (*що ненавидить кайдани*) сповняє службу підмета для головного речення, відповідає на питання: *хто?* (*Хто війни не боїть ся? — Той, що ненавидить кайдани, — иньчими словами: ненавидник кайданів*).

У третьому реченні побічне речення (*як краплі дошесі падуть*) є для головного — предметом (питаємо: *що чути?* — *Як краплі падуть*, — инакше можна сказати: *падання крапель*).

У четвертому реченні побічне речення (*поки не остило*) доповняє головне речення тим, що подає час (*як довго засівала поле?*), то так це прислівниковий додаток для головного речення.

В останньому реченні побічне речення (*котре не всім однако золоте*) поясняє одне імня головного речення (*Поділля*), являєть ся для нього прикметниковим додатком.

Із того ясно виходить різниця між головними й побічними реченнями. Головні речення творять для себе цілість, побічні ж речення являють ся тільки частинами головних речень. Вони бувають для головних речень присудками, підметами, предметами, прислівниковими та прикметниковими додатками, вони головні речення тільки доповняють.

Головні речення для себе самостійні, незалежні, побічні речення всі залежні від своїх головних речень, для яких вони бувають присудками, підметами, предметами і т. д.

XXI. ПОДІЛ ПОВІЧНИХ РЕЧЕНЬ ЗА ЗМІСТОМ.

Відповідно до того, чим побічне речення являєть ся супроти головного, побічні речення поділяють ся на п'ять родів.

362. Якщо побічне речення в присудком для головного, то воно так і зветь ся **присудкове**. Ось кілька таких зложених речень, у яких побічне речення являєть ся присудком головного:

Яке коріння, таке насіння (нар. погов.). *Яка пані, такі сані* (нар. погов.). *Який пастух, така й череда* (нар. припов.). *Дурня вчити, що в дїр'явий міх воду лити* (нар. припов.). *А дієка, як сам знаєш* (Федькович). *А кождий, аби лише з хлопа здерти* (Франко). *Дієка, як верба* [де посади, там прийметь ся] (Нечуй-Левицький) . . .

Буває так, що до одного головного речення належить кілька присудкових побічних речень,

пор. *Ми ті, що гнули ся як лози, були покїрні моє віця, котрим неволя, кров і сльози ще не доїхали кінця. Ми ті, котрим заперті двері, запертий до свободи шлях . . .* (Франко). *Ти (той), котрого діди наші вважали своїм опікуном, котрого й ми шанували щорічними празниками* (Франко) . . .

363. Та побічне речення може бути й підметом для головного, н. пр.:

Часто мені приходить на думку (що приходить на думку?), *чого б то чоловікові так дуже пристрацатись на сьому світі до чогонебудь* (Квітка). *Уперед* (хто вперед?), *хто не хоче конати, статись трупом гнилим, живучи!* (Грабовський). *У Києві, на Подолі було колись і ніколи не вернеть ся* (що?), *що діялось* (Шевченко). *На світі вже давно ведеть ся* (що ведеть ся?), *що низчий перед вищим знеть ся* (Глібів). *Заздро* (що заздро?), *що в брата є в коморі і на дворі* (Шевченко) . . .

Такі побічні речення називають ся підметові.

Буває, що до одного головного речення належить кілька підметових речень,

пор. *Лиш хто любить, терпить, в кім кров живо кипить, в кім надія ще лік, кого бій ще манить, людське горе смутить, а добро веселить* — *той цілий чоловік* (Франко). *Блажен, хто гордоців не має, в кого дух пихи не сидить, хто в скринях золота не дбає, хто на громаду звик робить, хто брата темного навчас, у хату вбогу єносить світ* (Кониський) . . .

Предметові 364. Побічні речення бувають і предметами головних речень, н. пр.:

Хтось мухам раз казав (що?), що на чужині краще жити (Галбів). Чи знала (що?), що тая цариця (Катерина І.) лютий соріз України, голодна вовчиця? (Шевченко). Згадав (що?), як був господар він, як шанували (його) всі сусіди (Франко). Скажи, віще серце (що?), чи скоро світ буде (Куліш)? Я не знала (чого?), що я тяжко-тяжко соєрішила (Шевченко). Догадались тоді всі (чого?), кого Олесь дожидала (Вовчок) . . .

Такі речення звуться предметові.

Бував й кілька предметових речень у вложеному реченні, пор. *Як ми привели до Ілаша, як він нас там красно приймає, як ми рушали в Яблоницю на старощинне, не буду сповідати [чого?] (Федькович). Розкажи [зоре вечірня! (що?), як за горою сонечко сідає, як у Дніпра веселочка воду позичає, як широка сокорина віти розпустила . . . як у полі на мовилі возжулає ночує, як сон-трава при долині вночі розцвітає (Шевченко) . . .*

Прислівникові

365. Якщо побічне речення являєть ся прислівниковим додатком для головного речення, подає обстанову, серед яких відбуваєть ся дійство в головному реченні, себто: час, місце, спосіб і т. д., то таке речення зветь ся прислівникове, н. пр.:

Отак я міркував собі (як довго?), поки доплентавсь до хатини (Шевченко). Куди не глянеш, скрізь самі ходячі трупи (Вороний). Там добре, де нас нема (нар. припов.) Чорніє гай над водою (де?), де Ляхи ходили (Шевченко). Дивлять ся (зорі) згори на землю (як?), наче очей тих невсипущих міріяди (Самійленко) . . .

В одному вложеному реченні бував й кілька прислівникових речень,

пор. *Кобзо, ти одрадо єдина, поки прокинеть ся сонна країна, поки діждеть ся живої весни, ти нам по хатах убогих дзвони! (Куліш). Куди не глянь, де не кинь, усюди криєда тай криєда (Мирний) . . .*

Прикметникові

366. Побічне речення може пояснити й якесь імня в реченні, тоді вона є для нього прикметниковим додатком, н. пр.:

То люде [конфедерати] (які?), що зібрались волю боронити! (Шевченко). Не в людях зло, а в пугах тих (яких?), котрі незримиими вузлами скрутили сильних і слабих з їх муюкою і їх ділами (Франко). Мені пісні співала мати про не

забутний час святий (котрий час?), коли неволею закутий ще не ходив козак у пугах (Старицька-Черняхівська). У кожного люду, у кожній країні живе такий словад (який?), що в його в давнині були золоті віки (Лєся Українка) . . .

Такі речення називають ся прикметникові.

Буває, що до одного імя належить теж кілька прикметникових речень,

пор. Голодний люд без хліба-соли [живе] в своїх нетоплених хатах (яких?), де не прогляне світ ніколи, де глуха ніч, де рабський страх (Старицький). І досі наш веселий край шанує щиро той звичай (котрий?), з котрим ще праїди жили й нащадкам в рід передали (котрий саме звичай?): щоб у суботи (перед Дмитром) поминати, кого нам прилепо звадати (Щоголів) . . .

XXII. ПРИСЛІВНИКОВІ РЕЧЕННЯ.

367. Через те, що бувають різні роди прислівникових додатків, то і прислівникові речення бувають різні. Їх пізнати нераз хоч по сполучнику, хоч по частиці, якими вони починають ся, а на зміст їх указують усе питання: *де?*, *куди?* . . . (місце), *коли?* . . . (час), *чому?* (причина) і т. д.

Побачимо це найкраще, як розберемо ся в поодиноких прислівникових реченнях.

1. МІСЦЕВІ РЕЧЕННЯ.

368. Місцеві речення являють ся для головних речень прислівниковими додатками місця (§ 3451), й від того й їх назва. Вони відповідають на питання: *де?*, *куди?*, *відкіля?* — і з головними реченнями вяжуть ся тими ж самими слівцями, н. пр.:

Де згода в семействі, де мир і тишина, щасливі там люде, блаженна сторона (Котляревський). *Куди не глянь, де не кинь, — усюди кривда та й кривда* (Мирний). *Куди вони [козаки] йдуть, там бори гудуть* [нар. пісня]. *Ой, не відтіль вітер віс, відкіль мені треба* (нар. пісня) . . .

Як добре приглянути ся всім тим місцевим реченням, то їм сливе все в головних реченнях відповідають прислівники: там, усюди, відтіль, і т. д.

2. ЧАСОВІ РЕЧЕННЯ.

Часові 369. Часові речення — це такі побічні речення, що для головних речень є прислівниковими додатками часу (§ 345з). Вони відповідають на питання: **коли?**, **відколи?**, **як довго?** . . . , і з головними реченнями злучують їх сполучники: **коли**, **як**, **доки**, **поки**, **тільки-що**, **аж**, **аж поки** . . . , н. пр.:

Коли Болгарові було холодно, то ді Воздвиженському було гаряче (Нечуй-Левицький). Чому мовчати він не вмів (тоді), коли казали бути тихо, коли громаду кривдив пан, чому (тоді) він мусів побиватись? (Франко). Як понесе з України у синєе море кров ворожу, о тоді я і лани і гори, — все покину. . . (Шевченко). І в час, як нудьга обгортала його, як гидко ставало на землю дивитись, літав він (= орел) за хмари до сонця свого (Самійленко). Як підняли платок, (то) Максима вже не було (Мирний). Отак я міркував собі (йдучи), поки доплентавсь до хатини (Шевченко). Сонце ще не вирізалось ізза левад, як переїхав він (= Шрам) Ніжень (Куліш). Доки сонце зійде, роса очі виїсть (нар. припов.). Тільки-що діти стали літ доходити, позабірали їх до покоїв (Вовчок). Що гойднеть ся павук, то нитка порветь ся, й додолу павук упаде (Леся Українка). Доїжджають до табору, аж у таборі ще одалеки чути гомін (Куліш). Повис над гирлом темним, аж поки на щось тверде крихту не опер ся (Франко). . .

Із прикладів видно, що в головних реченнях часовим сполучникам відповідають прислівники: тоді, отоді, ще. . . слівця: в той час, то. . .

3. СПОСОБОВІ РЕЧЕННЯ.

370. Якщо побічне речення відповідає на питання: **як?**, **яким чином?**, **як дуже?**, **наскільки?**, себто, подає спосіб, як саме відбувається дія в головному реченні (§ 345з), то воно зветь ся **способове**.

Щодо змісту способові речення поділяють ся на три громади, на: чисто-способові речення, порівняльні й наслідкові.

Способові 371. Чисто-способові речення, які відповідають на питання: **як?**, рідко стрічають ся так, щоб починали ся якими слівцями, а звичайно вони являють ся скороченими (гл. § 389з).

Ось приклади чисто-способових речень:

Вигострю, виточу зброю іскристу (як?), скільки достане сили мені й хисту [= по своїй снаві й хистові] (Леся Українка). Не так то швидко дієть ся (як?), як казка кажесть ся (нар. погов.). Калина так хизуєть ся красою (як?), що байдуже їй до всього на світі (Леся Українка). Любили ся, кохалися (як?), що й мати не знала (Шевченко) . . .

372. Порівняльні речення лучать ся в головними реченнями сполучниками: **як, мов, немов, наче, неначе, що, ніж, аніж, як коли б, н. пр.:**

Золото не ссяє так на золотих зерстнях, як ссяють дівчата на воді й над водою (Куліш). В Мелашки так закидало ся серце, як птиця тріпаєть ся крилами в пущому гиллі (Нечуй-Левицький). Тугар Вовк окружив молодців цілою громадою Монголів, мов стрільці цілою ватагою окружають розжертого дика (Франко). Мокро й темно, немов у домовині [= мокро й темно] (Черкасенко). Скелі стояли ненарушима, наче думу тяжку думали (Нечуй-Левицький). По довгим важким отупінню знов прискає хвиля пісень, неначе зпід попелу разом язиками блиска вогень [= вогонь] (Франко). Простий люд-селюки гули по всьому полю, що тії трутні (Куліш). Коні були, що тії галки (Франко). Поле, що безкрає море, розіслало зелений килим, аж смієть ся в очах (Мирний). Лучче одурить себе таки, себе самого, ніж з ворогом по правді жить і всує нарікать на Бога (Шевченко). Хиба ж менше, аніж треба, плачуть очі, [що сиплетесь, роси, сріблом серед ночі?] (Грабовський). Як нараз десь загремить, як коли б гора завалила ся! (Стефаник) . . .

У головному реченні стоїть часто: „так“, яке сям та там іще раз повторяєть ся і в побічному реченні, н. пр.:

Так як молодий цуцик ховаєть ся від ворога [побачивши старого сусідського бровка], так бідний Чорногорець оступивсь геть, дяючи дорогу жорстокому дідові (Куліш) . . .

Порівняльними [а що починають ся відносними частицями — то вони й відносні, гл. § 379] являють ся й такі речення:

Скільки вгорі синього неба, стільки внизу зеленого луку (Куліш). Чим хто менше знає, тим більш собі рота роздирав (нар. погов.). Він не так дурний, як придуркуватий (нар. погов.).

Ці речення вказують на скількість, і їх можна пізнати по слівцях: **скільки—стільки, чим—тим, не так—як...**

Наслідкові 373. Наслідкові речення подають наслідок того, що спричинило дійство головного речення. Вони починають ся сполучниками: **що, що аж, щоб**, а в головному реченні все містять ся слова: **так, такий, так дуже, стільки, так багато...**, н. пр.:

Поле праці так(е) широке, що й твій зір не досягне (Грабовський). *Я прост. . . руку, а вона так тремтіла, що я ледві змогла вхопити його [руку]* (Кониський). *Пугач Турові так одважив ким по плечах, що аж кістки захрумтіли* (Куліш). *Панну в жупані, та ку кралою висватали, що хоч за гетьмана, то не сором* (Шевченко). *Наустив вражий дід ніхому да хотів так придавити в Батурині старшину, щоб* (що . . . б) *і не писнула* (Куліш). *Із голодних оченят виглянуло стільки горя, і страху, і просьб німих, що я сам себе не стямив* (Франко) . . .

Як розібрати ся в усіх тих реченнях, то стане видко, що головне речення все являється причиною того, що стало ся в побічному.

[п.р.: *Через те, що поле праці широке, то зір не може його досягнути; через те, що рука тремтіла, то не змогла вхопити його руки і т.д.*]

4. ПРИЧИНОВІ РЕЧЕННЯ.

Причинові 374. Якщо побічне речення є для головного речення прислівниковим додатком причини (§ 345 5), то воно так і зветь ся **причинове**. Воно відповідає на питання: **чому?** та починається сполучниками: **бо**, (тому, зва того, через те) **що**¹⁾, н. пр.:

Судить (судді!) без стиду, бо ви стид на привязі тримаєте! Судить гостріще, тяжче це, бо ви і право — то одно в одній машині колісцє! (Франко — На суді). *Змерезжаю кровю та сльозами моє горе на чужині, бо горе словами не розкажеть ся нікому ніколи, ніколи ніде на світі* (Шевченко).

¹⁾ В устах укр. інтелігента почуєте нераз у таких випадках „так як“ але ж це явний москалізм (такъ какъ), і його треба вистерігати ся. Таксамо вживають інтелігенти частенько книжного слова „помак“ у розумінні: „тому що“. Та слово „помак“ зовсім не те значить у тих околицях України, де його знають і вживають, н. пр., на Підгіррі (значить стільки, що: „наскільки“), і його вживати теж не слід!

Болить серце та журисть ся, що вернеть ся весна, а молодість не вернеть ся (Глібів). *Смуток груди розриває, тужить серденько давно, що на світі одиноке* (Грабовський). *Тепер моя голівонька в тузі, що поламались усі снозоньки у плузі* (нар. пісня) . . .

У головному реченні стоїть часто: тому, за того, через те — а коли й нема тих слівець, то їх легко доміркувати ся, пор.: *Більший меньчого кусає та ще й бє затим, що сила є* (Глібів) . . .

5. НАМІРОВІ РЕЧЕННЯ.

375. **Намірове** речення відповідає на питання: **на що?**, **Намірові** задля чого? й лучить ся з головним реченням сполучниками: **щоб, щоби, аби**. Наміровими звуть ся ті речення тому, що виявляють намір (§ 345 7), н. пр.:

Обберімо собі короля . . ., щоб і захист нам з нього, і честь, і надія, й підмога, щоб і пан наш він був, і слуга, і мета, і дорсга (Франко). *Поховайте мене на могилі . . ., щоб лани широкополі, і Дніпро, і кручі було видно* (Шевченко). *О, люде мій, надій ся лиш на себе, і свій дух скріпляй, зміннай в братерськїм поєднанні, аби вогонь у грудях не потух, а ще збуяє на лютім катуванні!* (Старицький). *Я все спустив із рук, аби б тільки якнебудь прикрити ваші злидні* (Куліш) . . .

6. УМОВНІ РЕЧЕННЯ.

376. Якщо побічне речення виявляє умову, з якою в **Умовні** головному реченні щось відбувається, то воно є прислівниковим додатком умови (§ 345 9) і зветь ся **умовним реченням**. Воно відповідає на питання: **з якою умовою, на який випадок?** і починаєть ся сполучниками: **коли, як, якщо**¹⁾, н. пр.:

1. *Коли буде незгода у вас, то загинете й ви, мої діти, та й загубите й край дорогий!* (Ковчоненко). *Коли хто иньчий раз чує співи од нас, то в тих співах страшне щось таїть*

Умова справджиста

¹⁾ У західноукраїнських говірках живуть іще такі умовні сполучники: **єслі** (скороч.: **єли**), **наколи**, і їх найдете в західноукраїнських письменників,

пор.: *Другі діляни вершка ся дозлаплют, і єслі не єже, то небаком побратают ся в поєнім ясним сонцем* (М. Шашкевич — Предсліве до „Русалки Дністрової“). *Єли лиш тим єріхом ти єрішний, то ходи у рай предвічний!* (Франко — Пяниця) . . .

Таких сполучників уживати не треба.

ся (Куліш). *Як згадає він рідну країну, (то) затремтить його серце сумне* (Леся Українка). *Як такого ходу, то лучче з мосту та в воду!* (М. Вовчок). *Якщо будем усі труситись, хто заступить рідний край?* (Грабовський) . . .

несправж-
диста

2. *Коли б я був сокіл вільний, я б летів назустріч сонцю і кричав би попід небом всім живим . . . мерцям про його!* *Коли б я був дубом пишним, простягав би я галуззя до проміння золотого і тягнув ся б угору, вгору . . .* (Олесь). *Як би ви з нами подружались, багато б дечого навчились* (Шевченко). *Як би ви вчилися так, як треба, то й мудрість була би свся* (Шевченко) . . .

Попередник
— наступник

Кожне умовне речення творить зі своїм головним реченням цілість. Бо ж те, що сказане в головному реченні, має тільки тоді якунебудь вартість, коли сповнить ся те, про що говорить ся в умовному реченні (пор.: *Загинете, як буде в вас незгода . . . Мудрість буде своя, як будете вчити ся, як треба*). Побічне речення звичайно попереджує головне речення, через те й воно зветь ся **попередник**, супроти якого головне речення являєть ся **наступником**, бо наступає після умовного.

Як придивити ся до прикладів у першому уступі і зрівняти зміст тих умовних речень із тими, що у другому уступі, то вийде ось яка різниця. У прикладах першого уступа умова може стати дійсністю, справжністю, може справдити ся (пор.: *Коли буде незгода — загинете певне*), у прикладах другого — вона дійсністю, справжністю стати, справдити ся не може (пор.: *коли б я був сокіл вільний, — отже не є вільний сокіл; як би ви подружались — ви не подружитесь і т. д.*).

Через те ті перші умовні речення так і зветь ся **справждісті**, другі — **несправждісті**; перша умова **справждиста**, друга — **несправждиста**.

7. ДОПУСТОВІ РЕЧЕННЯ.

Допустові 377. Коли у зложеному реченню побічне речення каже, що щось дієть ся без огляду на те, що сказано в головному, отже допускає щось цілком противне, ніж висказує головне речення, то таке побічне речення являєть ся прислівниковим додатком допусту (§ 3458) й називаєть ся **допустовим реченням**. Воно відповідає на питання: без огляду

на що?, не вважаючи на що? й лучить ся з головним реченням сполучниками: хоч¹⁾, хоча, (дарма) що, що, н. пр.:

Хоч пролежав я цілий свій вік на печі, але завше я був щирієм (допускаєть ся, що той, який лежить на печі цілий вік, може бути патріотом, тале ж у дійсности так не буває): *за Україну мою чи то вдень, чи вночі мов серце словнялось клопотом* (Самійленко). *Уперед за рідний край та волю, за пригноблений, окутий люд, хоч нічого не знайдем, крім болю, хоч нас жде невіддячений труд!* (Грабовський). *Хоча лежачого й не бють, то і полежать не дають лебичому* (Шевченко). *Даю тобі сей меч, дарма що ти не сильна* (Леся Українка). *Зважив ся б я сказати щось добродієві мойому, дарма що* (я) *пил і попіл* (Куліш). *На вулицю піде, і то навчить ся погано лаятись, що тут же батько й мати, а то на чужині* (Г. Барвінок) . . .

XXIII. ПОДІЛ ПОВІЧНИХ РЕЧЕНЬ ЗА ФОРМОЮ.

378. Досі ми говорили про побічні речення, як вони поділяють ся за своїм змістом, себто, по тому, чим вони являють ся для головного речення. Та вже з § 361 (а ще краще з XXI. розділу) можна було бачити, що кожне побічне речення лучить ся з головним, частиною якого воно являєть ся, якимись словечками. Як добре приглянути ся, то тими словечками бувають заіменики (*кто, який, котрий*), заіменикові частиці (*де, куди, чи*, гл. § 299 1, 4), як це ми бачили вже в § 367., й як це ще раз покажуть оці приклади:

Се той Первий, що (заімен.) *розпинав нашу Україну* (Шевченко). *Скажи, гадюко погана, скажи, чия* (заім.) *це дитина!* (Франко) . . .

Де (частиця заім.) *храм, то й ми там* (нар. погов.). *Порай мені ще раз, де дітись з журбою* (Шевченко) . . .

У всіх тих зложених реченнях, побічні речення починають ся заіменниками та заімениковими частицями, хоч у відносному значінні, хоч у питайному.

Якими сполучниками починають ся побічні речення, ми здебільшого бачили в §§ 368—377.

¹⁾ Західноукр. *хоть*.

Отже по тому, **чим** починають ся побічні речення — чи заіменниками й заіменниковими частицями і то в відносному й питайному зв'язанні, чи сполучниками — вони поділяють ся на три громади, на речення:

1. відносні
2. питайні і
3. сполучникові.

1. ВІДНОСНІ РЕЧЕННЯ.

Відносні 379. Якщо побічні речення починають ся відносними заіменниками (той, що; той, котрий; той, хто . . .) або відносними частицями (там, де; туди, куди; тим, чим . . .), то вони так і звуть ся відносні, н. пр.:

Яке коріння, таке насіння (нар. припов.) . . .

Хто не любить усіх братів, як сонце божє, всіх зарівно, той щиро полюбить не смів тебе, коханаю Вкраїно (Франко).

І далять [кати] те, що має дух і незалежну волю (Вороний — Мерці). *Хто ненавидить кайдани, тому війни не страшні* (Франко) . . .

Там добре, де нас нема (Шевченко). *Куди, кажуть, хилить доля, туди й треба гнуть ся* (Шевченко) . . .

Дочалали ми до того місця, де внизу зеленіла нам глибока долина (Вовчок) . . .

Коли добре придивити ся до всіх тих відносних речень, яку службу сповняють вони супроти головних — до їх змісту —, то побачимо, що вони можуть бути всіма їх частинами: і присудком (*Яке коріння . . .*), і підметом (*Хто не любить всіх братів . . .*), і предметом (*І далять те, що має . . .*, *Хто ненавидить . . .*), і прислівниковим додатком (*Там добре, де нас нема*), і прикметниковим додатком (*Дочалали до того місця, де зеленіла долина*).

Отже відносні речення щодо свого змісту можуть бути присудкові, підметові, предметові, прислівникові і прикметникові.

Ось іще кілька відносних речень:

Що щастям, спокоєм здавалось, те попелу тепла верства (Франко). *Василько підійшов до батька, що сидів на лаві* (Грінченко). *Третій елемент народности в літературі — то самий дух народньої поезії, котрий доконечно чи так, чи*

знак вилягть ся в творах національних письменників (Нечуй-Левицький). *Із сих матеріалів, які тут маєш [мамо-природо!] під рукою, нічого кращого створить не зможеш* (Франко)...

Щодо вживання заімеників: *що, котрий, який* гл. § 211.

2. ПИТАЙНІ РЕЧЕННЯ.

380. Коли ті самі заіменики та частинці вводять речення **Питайні** в питайному значінні, то такі побічні речення так і звуться **питайні**, н. пр.:

Післав дяк до Івана лист, та невідомо (що? — підмет), чи відолала його бачив (М. Вовчок)...

Упала й забула (що? — предмет), чи є відтінь назад надія вороття до щастя (Самійленко — Грішниця). *Ні старі, ні молоді придумати не можуть (чого? — предмет), хто се так іде, відки і куди* (Франко). *Але скажи (що? — предмет), коли, і як, і де здобула ся без жертви воля* (Старицька-Черняхівська). *О, Ізраїлю мій, як би ти знав (що? — предмет), чого в серці тім повно, як би знав (що? — предмет), як люблю я тебе, як люблю невимовно* (Франко). *Хто ж того не знає (чого? — предм.), скільки розлито на Україні крові через Іванцеве [Брюховецького] лукавство та через неситу зтвистовість московських воєвод!* (Куліш). *Скажи [віночку!] (що? предм.), що за доля обом нам судилась: чи будемо в парі, з ким я полюбилась?* (Куліш)...

Той неситим оком за край світа зазирає (на що? — присл. додат. наміру), чи нема країни, [щоб загарбать із собою] (Шевченко). *Згадай добре: серце вяне (чому? — присл. дод. причини), чому не осталося* (Шевченко)...

Були ті часи (які? — прикм. дод.), як тобі я до ніг, убогий народі, схилив ся (Грінченко)...

Із прикладів видно, що питайні речення щодо свого змісту можуть бути підметові, предметові, прислівникові та прикметникові.

381. ЗАВВАГА. Питайні речення — вони звуться ще залежні питання — треба відрізнити від запитових речень, (або просто: питань — § 325 2). Питайні речення — побічні, запитові — головні.

• Побачимо це на прикладах:

Речення запитові:
Чи бідолаха лист бачив?
*Чи є відтіль надія вороття до
щастя?*
*На що [думи] стали на папері
сумними рядами?*

Речення питайні:
Невідомо, чи бідолаха лист бачив.
*Забула, чи є відтіль надія ворот-
тя до щастя.*
*Не знаю, на що [думи] стали на
папері сумними рядами.*

Запитові речення відзначаються все питаннями на кінці (§ 325 2), питайні тільки тоді, коли головне речення й загальом те, від якого вони залежні, є запитове, н. пр.:
Хто його знає, як це зробити?

3. СПОЛУЧНИКОВІ РЕЧЕННЯ.

**Сполучни-
кові**

382. Речень побічних, що починаються сполучниками — та через те і звуться **сполучникові**, доволі багато. Ось вони: часові, порівняльні, наслідкові, причинові, намірові, умовні, допустові — всі вони починаються відповідними сполучниками, й ми їх усі пізнали вже в §§ 369—377. Всі вони щодо свого змісту — супроти головного речення — прислівникові, бо являються прислівниковими додатками.

Та є ще сполучникові речення, які треба б іще окремо обговорити.

а) Висказові речення.

Висказові

383. Передусім ізвертають на себе увагу такі сполучникові речення, що стоять після ось яких слівцець у головному реченні:

казати, говорити, розповідати . . .

міркувати, думати, нагадувати, згадувати . . .

чувати, чутка, поголоска, правда . . .

Сі слова звуться висказові, то й речення, що залежні від тих слівцець, звуться **висказові**. Їх легко пізнати по тому, що вони починаються сполучниками: **що, як, щоб** (= що . . . б), **немає, наче** (гл. § 302 2), н. пр.:

Кажуть люде (що? — предм.), що суд буде, а суду не буде (Шевченко). Говорять [люде] (що? — предм.), що тяжкі літа, не вродили ячмені, що правди їм ніде нема (Лепкий). Згадав (що? — предм.), як був господар він, як шанували

[Його] всі сусіди (Франко). *І згадує* (Палій), *як то тяжко було в світі жити* (Шевченко). *Коли ж це в світі видано* (що? — предм.), *щоб випровадити гостя з коша на-тице-серце?* (Куліш). *Дай нам, Боже*, (що? — предм.), *щоб за ката ми вже більше не молились, щоб і тілом і душею всі ми вільними зробились!* (Самійленко). *Він почув* [що? — предм.], *немов якась таємна сила відпихала його* (Франко — Перехресні стезьки) . . .

Колись прийде той час (який? — прикм. дод.), *що подасть правда глас і зруйнує лукаву споруду* (Куліш). *А ось чутка пройшла* (яка? — прикм. дод.), *що орда вже йшла з Перекопу на рідну Вкраїну* (Манджура). *Дійшла до мене чутка* [яка? — прикм. додат.], *що ти хочеш і в нас збити книжечку* (Квітка). *Не доведе вас до добра така політика* (яка? — прикм. дод.), *щоб меньшого на старшого підпирати* (Куліш) . . .

Правда (що правда? — підм.), *що в нас у горах на весні нема вже тільки кутання* [= роботи], *як у гречкосіїв* (Федькович). *Так бачилось* (що? — підмет), *що вік ми ждали* [воскресення Христа], *аж дотерпілись, достра ждали* (чого? — предм.), *що він воскрес — посеред нас* (Франко) . . .

Усі сі приклади вказують, що висказові речення бувають найчастіше предметові, але можуть бути ще і прикметникові та підметові.

б) Речення „що“.

384. Роздививши ся в усіх побічних реченнях, побачимо, що багатько з них починаєть ся слівцем „що“. Значіння тих „що“ ріжні, й тому треба добре дивити ся, щоб одних речень із другими щодо значіння не попереплутувати. Пізнаємо це зі самих прикладів:

1. *Єсть же люде* (такі), *що* (= котрі) *і моїй завидують долі* (Шевченко) — речення відносне (§ 379).

2. *А за третій* [раз], *моя доню, не питай, що буде* (Шевченко) — речення питайне (§ 380).

3. *Нехай Москва знає, що гетьмана Дорошенка на світі немає* (Шевченко) — речення висказове (§ 383).

4. *І море так йому* [Еневі] *обридло, що бісом на його дививсь* (Котляревський) — речення наслідкове (§ 373).

5. *Що гойднеть ся павук, то нитка порветь ся, й додолу павук упаде* (Лєся Українка) — речення часове (§ 369).

6. *Простий люд-селюки гули по всьому полю, що тіі трутні* (Куліш) — речення порівняльнє (§ 372).

7. *Болить серце та журисть ся, що вернеть ся весна, а олодість не вернеть ся* (Глєбів) — речення причинове (§ 374).

8. *Дарма що голій, да (= а) в підв'язках* (нар. погов.) — речення допустове (§ 377).

Крім того, в ще речення, що починають ся слівцем „що“ при вилічуванні чогось. Це речення не побічні, і вживають ся тільки в поезії та в оповіданнях, н. пр.:

що одно безвіддя, що друге безхлібля [нар. дума], *що один [місяць] ясний, а другий ще яснійший* (М. Вовчок) . . .

пор. *Три недолі важкі невідступні: що одна недоля — то серце м'яке, що друга недоля — то хлопський рід, що третя недоля — то горда душа* (Франко) . . .

Без того „що“ могли б речення зовсім і обходитися, н. пр.:

Ой, в мене аж три біди дома: перша біда — свекруха лизал, друга біда — дитина малая, третя біда — мій милий ревнивий (народня пісня в Херсонщині, співала Килина Висоцька з села Каменки).

У таких „що“ дуже любують ся передусім народні думи, пор. *Рівні кошикарі до гетьмана прибували: ой, пан пишній, пан Свірський, а що другий — пан Зборовський, а що третій — Морозенко, що четвертий — пан Горленко* . . . [Про похід на Волощину 1574. р.]

в) Речення „щоб“.

Речення „щоб“ 385. Та ще й є різні речення, що починають ся сполучником „щоби“. І тут треба дивити ся, щоб, н. пр., висказових речень (§ 383) не мішати в наміровими (§ 375), способових (§ 371) із наслідковими (§ 373), н. пр.:

1. *Де ж таки хто чував* (що? — предм.), *щоб дитина так незвичайно з питимою своєю матінкою поводитась* (Вовчок) — висказове речення.

2. *Старий заховавсь у степу на могилі* (на що? — присл. дод. намір.), *щоб ніхто не бачив* (Шевченко) — намірове речення.

3. *Таки так і має бути* (як? — присл. дод. способу), *щоб молодший брат бояв ся, а може ні?* (Федькович) — способове речення.

4. *Так* (як дуже? — прид. присл. міри) *хотів придавити старшину, щоб і не писнула* (Куліш) — речення наслідкове.

г) Речення „як“, „коли“.

399. Таксамо рішає зміст у реченнях, що починають ся **Речення**
сполучником „як“, які вони, чи висказові (§ 383), чи „**як, коли**“
питайні (§ 380), чи часові (§ 369), чи умовні (§ 376),
чи порівняльні (§ 372), н. пр.:

1. Усі люде на лану бачили, як я показувала панові свої синаки, як скидала очіпок і навтягала з кіс дві добрі жмені волосся (Нечуй-Левицький) — висказове речення.

2. Не знаю, як тепер Ляхи живуть з своїми вольними братами (Шевченко) — **питайне** речення.

3. Як запродав гетьман у ярмо християн . . . (ми) по своїй по землі свою кров пролили (Шевченко) — **часове** речення.

4. Як умру, то поховайте мене на могилі . . . , (Шевченко) — **умовне** речення.

5. Немає гірше, як у неволі про волю згадувать (Шевченко) — **порівняльне** речення.

Те саме треба сказати про речення, що починають ся сполучником „коли“ (§§ 369, 376), н. пр.:

1. Коли настає чудовий май . . . , тоді в серденьку моім прокинулось кохання (Ліся Українка — перекл. з Гайного) — **часове** речення.

2. Коли розлучають ся двох, за руки беруть ся вони (М. Славинський — перекл. з Гайного) — **умовне** речення.

Зрештою, всюди рішає зміст самого речення.

XXIV. СКОРОЧЕНІ РЕЧЕННЯ.

387. Деякі побічні речення можна скорочувати. Як це робить ся, побачимо на прикладах:

Нескорочені речення:

1. Високій ті могили, де лягло спочити козацьке біле тіло, котре повили в китайку.

Скорочені речення:

Високій ті могили, де лягло спочити козацьке біле тіло, в китайку повите (Шевченко).

2. а) Читаю завіт твій, коли читаю (його), плачу.

Читаю завіт твій, читаючи, плачу (Куліш).

6) <i>Чіпка вийшов на згірок, щоб подивив ся, куди пішла дієчина.</i>	<i>Чіпка вийшов на згірок подивитись, куди пішла дієчина (Мирний).</i>

Із тих прикладів виходить, що в укр. мові скорочують ся речення прикметникові і прислівникові.

1. СКОРОЧЕННЯ ДІСПРИКМЕТНИКОМ І ПРИКМЕТНИКОМ.

Скорочення: 388. Прикметникове речення скоротило ся, як ми бачили, так, що відпав відносний заіменик, а присудок перейшов у дісприкметник, який, розумієть ся, мусить годити ся з імям, до якого належить, у числі, роді й відмінку (гл. § 3461). Ось іще кілька таких речень, скорочених дісприкметником:

Дісприкметником *Були тими егоїстами, яких тепер багацько постачає нам і школа, і життя, одягаючи їх у одезу, пошити (= що її пошито) з ліберальних фраз (Кониський). Після вранішнього чаю Марко сїдав, учити свого учня, забитого, замороженого (= котрий був забитий, заморожений) гнітючою системою класицизму . . . (Грінченко). Нещаслива людська жизнь (= життя) прирівнюєть ся [в козацьких думках] до заораного поля, виораного мислями, заволоченого чорними очима, политого (= що його заорано, що його виорали мислі, зоволочили чорні очі, полили сльози) слїзьми (Нечуй-Левицький). Спочинуть невольничі утомлені руки, і колїна одпочинуть, кайданами куті [= що їх кували кайданами] (Шевченко) . . .*

1. Через те, що українська народня мова не знає иньчого дісприкметника, як тільки страждальний (гл. §§ 240, 247), то і знає скорочення речень тільки дісприкметником страждальним.

Тим то і прикметникових речень, у яких присудок висказаний у діяльному стані, скорочувати не треба, отже:

Але той, хто їхав отсе тепер добре второваним шляхом (а не — їхавший . . .), не міг нічого того бачити (Грінченко). В тій хвилі ті, що бігли (не — бігші), побачили, як Каїн наближав ся (Франко). Минаючи і тих, що скачуть, і тих, що плачуть (не — скачучих і плачучих), Петро протоплявсь усе дальш (Куліш) . . .

2. Та за те українська мова знає скорочення прикметникових речень прикметниками, і то, між иньчим, прикметниками, утвореними з півів дієслів наростком *-лий* (§ 184), н. пр.:

Як умірать доведеться мені, тільки горе, та стомлені руки, та ще серце, зомліле [= що зотліло] *з муки, я зложу у дубовій трині* (Грінченко). *У моїм серці гнилім, побитім і закам'їлім, живе, розвивається й цвіте те райське сімя, та свята любов* (Франко). *І ллють ся і ллють ся* [пісні голосні] *без примусу вільно, не дбалі* (= вони, що не дбали) *про славу й вінки* (Леся Українка). *Полюбили круглу сироту, вирину в погорді, навиклу до послулу* (Франко — На дні). *Той жаль, що почуваю, нагадує лиш усміх, застиглий на обличчі в мерця* (Коцюбинський). *Бояри, не навиклі до неприступних доріг, пішли здовж валу* (Франко) . . .

прикметни-
ком

Із усіх прикладів видно, що такі прикметники, та ще повитворювані з неперехідних дієслів (§ 224 2), цілком добре роблять ту саму службу в українській мові, що, н. пр., в московській скорочення дієприкметниками на *-ший* (§ 240).

ЗАВВАГА. Усі скорочені прикметникові речення, якщо вони йдуть після іменя, до якого належать, відділюють ся, як ми бачили, **запинками**.

Коли ж скорочене прикметникове речення попереджає іменя, до якого належить, то **запинки не ставить ся**, н. пр.:

Похиляне від вітру дерево означає [в народніх піснях] *журбу, пряме дерево — веселість* (Нечуй-Левицький). *Затвердле довгим болем серце лиш шарпалось, коритись не могло* (Франко) . . .

2. СКОРОЧЕННЯ ДІЄПРИСЛІВНИКОМ.

389. Перше прислівникове речення (§ 387) скоротило ся так, що сполучник відпав, а присудок із форми теперішнього часу нерейшов у дієприслівник теперішнього часу. Розуміється, що коли присудок у прислівниковому реченні

стояв би в минулому часі, то у скороченому реченні він став би дієприслівником минулого часу, н. пр.:

Нескорочене речення:
Всі богомольці, коли побачили Київ, попадали навколійки, хрестились, молились і били поклони.

Скорочене речення:
Всі богомольці, побачивши Київ, попадали навколійки, хрестились і били поклони (Нечуй-Левицький).

Зрештєю, коли в живати одного і другого дієприслівника, про це гл. §§ 246, 251.

Скорочені дієприслівником:

1. Обидва ті скорочені дієприслівниками речення — часові, і ті речення власне найчастіше скорочують ся дієприслівником. Ось іще кілька прикладів:

часові *Не додому вночі йдучи* (= не тоді, як ідеш уночі додому) *з куминої хати і не спати лягаючи* (= і не тоді, як лягаш спати) *згадай мене, брате!* (Шевченко). *Не мало здивувався* (князь), *опинившись* (= коли опинив ся) *над такою кручею* (Куліш). *Се зговоривши, потяг старий до своєї господи під грушу* (Вовчок). *Закрутивши чорні вуси, за вухо чупринку, підняв шапку* (Шевченко) . . .

2. Та коли розглянути ся в отсих реченнях, скорочених дієприслівниками:

причинні а) *Тихесенько вони* (= квіти) *гойдали ся на вітрі, радіючи* (= бо раділи) *весні* (Глібів). *Бувши на всьому казенному, не маючи великої недостачі в одежі* (= через те, що був на казенному, не мав . . .), *Максим не жалував нічого свого* (Мирний). *Без сорому, без Бога бувши і восьму заповідь забувши* (= тому, що був без сорому й забув восьму заповідь), *чужим пустив ся промишлять* (Котляревський). *Катерина, маючи чималий розум і самостійну вдачу* (= через те, що мала . . .), *не завсіди годила ся з материними поглядами* (Грінченко). *Не спавши* (= через те, що не спав) *цілу ніч, парубок тепер міцно заснув* (Кримський) . . . — **причинні** речення

умовні б) *Дивують ся люди, вбачаючи* (= коли вбачають) *несподіване горе* (Куліш). *Не спитавши броду* (= якщо не спитав . . .), *не лізь у воду!* (нар. прися.). *Я, бувши вами* (= коли б був вами) *гуляв би й на бокових алях* (Нечуй-Левицький) . . . — **умовні** речення

в) *Гук за гуком почав долітати, розбудивши* (= так, що **часліткові** розбудив) *і пекло, і тьму* (Грабовський) . . . — **наслідкове** речення

г) *Живуть Чехи могутним самостайним духом у сло-* **допустові**
весности, не живучи (= хоч не живуть) **особним королевством**
(Куліш) . . . — **допустове** речення

— коли розглянути ся в них, то вийде, що **дїсприслівником** скорочують ся, крім **часових**, ще ось які прислівникові речення:

- а) **причинові,**
- б) **умовні,**
- в) **наслідкові й**
- г) **допустові.**

3. А то ще в такі прислівникові речення, що вживають ся майже все скороченими — а саме: **чисто-способові** речення (§ 371), н. пр.:

Кожний чоловік повинен боронити від усякого ворога свою **способові**
рідну країну (як?), *не жаліючи свого життя* (Грінченко). *І голо-*
ву схиливши в руки (= зі схиленою головою), *питаєи ся,*
чому не йде апостол правди і науки (Шевченко). *Коло хутора*
стояла підстаркувата жінка, наставивши руку над очима
від сонця, та на всю губу гукала Галю (Мирний). *Зосталась я*
сама-самісінька, недугуючи (Вовчок). *Понад зелом-травою*
жар німий, переливаючись, пливе високо (Куліш). *Монголи*
почали гасити недогарки, вкидуючи їх у потік (Франко). *Там*
би я спочив хоч трохи, молившись Богу (Шевченко) . . .

Із усього виходить, що скорочувати **дїсприслівником** можна ось які прислівникові речення: **часові** (§ 369), **причинові** (§ 374), **умовні** (§ 376), **наслідкові** (§ 373), **допустові** (§ 377) і **способові** (§ 371).

а) **Коли можна скорочувати речення дїсприслівником.**

390. Як приглянути ся всім тим реченням, скороченим **дїсприслівниками**, то легко замітити, що вони могли тільки тому скоротити ся, що в головному й побічному реченні був усюди той **самий підмет**.

І так воно загалом буває, що тільки тоді, як у голов- **спільний**
ному й побічному реченню **спільний підмет**, побічне ре-
чення може скорочувати ся **дїсприслівником**.

пор.: *Тиняючи* (коли я тиняв) на чужині понад Елеком, стріє я діда вельми старого (Шевченко). Сорок літ проблукавши Мойсей по арабській пустині, наблизив ся (він, Мойсей) з народом своїм о межю к Палестині (Франко) . . .

Та в українській мові це скорочення вживаєть ся ширше.

безпідмет. 1. Частенько скорочують ся дієприслівником побічні речення, коли в головному реченні підмета немає (речення безпідметове § 340, неособове § 433), н. пр.:

Гуляючи, як той казав, (треба) *шматок хліба зїсти* (Шевченко). *Шкода перемішувати тісто, винявши* (його) *з печі* (Куліш). *Або, може, не плакати, мавши* одним-одного щирого товариша *таї того скласти на лаві?!* (Федькович)...

льоґічний підмет

2. А то ще так буває, що ґраматичного підмета немає, але ж його догадати ся легко (є льоґічний підмет), і речення скорочуєть ся, н. пр.:

Не слід мені, бувши [= коли я є] *в сьому важному чиніві, лишньє слово сказати* (Квітка). *Важко матері, таке згадуючи* [коли мати таке згадує] (Мирний). *Глядячи* [коли иньчі гляділи] *на неї, і иньчим не співалось* (Г. Барвінок). *Добре тобі говорити, отут сидячи* [коли ти сидиш] *в хаті* (Нечуй-Левицький) . . .

иньчий підмет

3. Нераз підмет у головному реченні иньчий, але ж думка підказує нам, що підмети обидвох речень якось вяжуть ся зі собою, н. пр.:

Серце так болить, дивлячись (коли я дивлю ся) *на ваше зобозство* (Куліш). *Як стревожилось його серце тепер, зобачивши* (як він зобачив) *високу Лаврську дзвіницю за чорного бору* (Нечуй-Левицький). *Сосни були посаджені рядами так, що, їдучи* (коли хто, як яка людина їхала) *дорогою, око раз-за-разом бігало поперек головної лави і продираю ся значний шмат у глїб ліса* (Франко) . . .

Легко замітити, що тут скрізь підметами являють ся складові частини чогось (серце, очі — людини), думка схоплює все це як приналежне до чогось, як щось, що вяжеть ся зі собою, — і тому й побічні речення могли скоротити ся.

4. Тільки вже дуже рідко, у народній прозі і в тих письменників, що дуже підходять під народню складню, подибуєть ся таке скорочення дієприслівником, що в ньому

підмет стоїть собі цілком окремо від підмета головного речення, зовсім не вяжеться з ним, н. пр.:

Аж ось, пройшовши ще днів зо п'ять (= коли пройшло . . .), сказано їм, що вже недалеко те місце, куди їх гнали (Мирний) . . .

5. А так, у народній прозі і в тих же народніх письменників, що дуже чуткі до народньої складні, скорочене речення так тісно зв'язується з підметом, що часто воно вважається немов стягненим реченням і сполучується з головним — єднальними сполучниками: *і, та, н. пр.:*

Вранці вставши, і поплив ся, куди очі глядять (Зі збірника Рудченка). От похрестосувавшись із ним [Василем], і каже йому Наум . . . (Квітка). Та витягнувши з гамана шматок за-смальцьованого папіру, з обтіпаними краями, їй подав голові (Мирний). Проф. Грушевський, пробувши двацять п'ять год у Львові, і не може гаразд знати за це дійсне становище в нашій широкій публіці (Нечуй-Левицький, VIII, 329). Отим то Настя, дивлячись на худобу, тай журилась (Квітка) . . .

Сюди ж належить таке явище, що присудок головного речення згоджується з підметом побічного ске речевого речення — так зв'язаний зі собою зміст їх обидвох, н. пр.:

Наум, позносивши мішки в комору, розпрягнувши кобилу і споразивши все в Василем (гл. § 350 2), свійчили в хату, поїдали, поговорили (Квітка — Маруся) . . .

Але ж до таких явищ звичайно, у прозі, письменники не додивлюються і скорочують тільки тоді речення дієприслівником, як у обидвох реченнях підмет той самий, або як його догадати ся легко (гл. 2, 3).

б) Скорочення: *будучи, бувши.*

391. Якщо побічне речення скорочене дієприслівниками дієслова „бути“, то ті дієприслівники часто пропускають ся, н. пр.:

Засіди мовчазна та трохи сувора, вона поводилась із Марком якось особливо згорда (Грінченко). Високий, статний, молодий, вродливий, недавно ще він (цар) на престолі сів (Франко). Горда, розумна й енергїчна, як щира Українка, Марта зовсім не була зугарна покоритись деспотизмові чоловіка (Нечуй-Левицький). Жаби тікали од води,

**Будучи,
бувши**

раді, що не звернуть на себе людської уваги (Нечуй-Левицький) . . .

Все це теж скорочені прислівникові речення, по більшій частині—причинові, але ж усюди присудок (*бувши мовчазна...*, *будучи високий* . . ., *будучи горда* . . ., *будучи раді*) у них ужитий без: „бувши“, „будучи“.

Та це тільки тоді можна пропускати дієприслівник, як імя присудкове вжите в називнику (§ 336); коли імя присудкове в оруднику, або як „бути“ вжите у значінню „існувати“ (гл. § 337) — то дієприслівників звичайно не пропускають ся, н. пр.:

[Ви забажали, щоб я . . .], *бувши волю ним, пустив ся служити збиранині народу* (Франко). *Рід нашого Квітки, бувши значним і вельможним родом, займав собі на просторі що-найлюбіщі займанщини* (Куліш). *Я б, за ним бувши, згудилась* (Федькович) . . .

А то ще часто, наслідуючи давній книжний лад, або в поезії, письменники вживають сям та там дієприслівників, хоч імя присудкове стоїть у називнику, н. пр.:

Саул, не будучи дурак, набрав собі гарем чималий тай заходив ся царювать (Шевченко) . . .

ЗАВВАГА. Усі речення, скорочені дієприслівником, відзначають ся, як ми бачили, теж записками.

3. СКОРОЧЕННЯ ДІЄІМЕННИКОМ.

Скорочені
дієіменником:

392. Друге прислівникове речення (§ 387, стор. 424.) скоротило ся так, що сполучник (*щоб*) відпав, а присудок (*подивив ся*) перейшов у дієіменик.

1. Як придивити ся до всіх отсіх речень:

намірові

Там у пекло к чорту [панице!] став ся, нить вогонь, смолу і дим (Франко). *Велів [Еней] побігти до дяків, купити піярську граматку, полуставців, октоїхів* (Котляревський). *Святая на землю правда прилетить, хоч на годиничку спочить* (Шевченко). *Після вранішнього чаю Марко сїдав, учити свого учня* (Грінченко). *Дурне згня саме забило ся до річки, наптити ся водички* (Глібів). *Вона спішить у храм, моли-*

тись Богові святому (Франко). *Старий батько часто навідувався до дітей, послухати веселих пісень* (Нечуй-Левицький). *Ми піднялись на кривдників відвічних, своєю кровю всім купити волю* (Франко) . . .

— то все речення **намірові**, і присудки головних речень виявляють скрізь якийсь рух. І загалом **намірові** речення найбільше скорочують ся **двіменником**, хоч **дієслово** головного речення й не визначає руху, н. пр.:

Хто викохав тонку, гнучку, в степу погібати [= щоб погібала в степу] (Шевченко) . . .

Усі такі скорочені **намірові** речення відділюють ся теж **запинками**.

Але коли на скорочене **намірове** речення складаєть ся тільки один **двіменник**, то **запинок** не ставить ся, н. пр.:

Прощатись прийшов я, кохана, з тобою (Леся Українка). *Коли ж одпочити ляжеш, Боже, утомлений?* (Шевченко). *На позорище ведуть старого дурня муштрувати* (Шевченко) . . .

Ці останні речення виглядають на око як прості, а не — **зложені**, та за те присудки в них наче **зложені** (гл. § 338).

2. Крім того, **двіменником** скорочують ся **предметові** і **прикметникові** речення, н. пр.:

Мені, о Господи, подай любити (= щоб я любив) **правду предметові** *на землі!* (Шевченко). *Пан звелів і Василя брати* (= щоб брали) (Вовчок). *Хто видав так говорити* [= щоб хто говорив так] **матері?** (Нечуй-Левицький — Кайдаш. сім'я). *Даєш волю і розум на світї, красу даєш, серце чисте, та не даєш жити* [= щоб ми жили] (Шевченко) . . .

Твоє лице [поевісі!] має . . . силу, змінити (= що зміняє) **прикметникові** *камінь самолюбства і злоти у сльози!* (Франко). *Царювати й порядки робить, се моє хиба діло?* (Франко) . . .

І ці речення можна брати подекуди за прості. Через те загалом у **предметових** і **прикметникових** реченнях, скорочених **двіменником**, тільки тоді ставить ся **запинку**, як вони довші. Бо так, то **двіменник** чуєть ся немов **предметом**, чи **прикметниковим додатком** одного речення.

XXV. РЕЧЕННЯ ВИСКАЗАНІ КОРОТЧЕ.

393. В українській мові є багато способів, висказувати речення коротче. Задля того служать делкі прислівники та сполучники, що містять у собі такий самий зміст, як коли б речення висказати повнотою. Це ось які слівця: **було, би, ану ж, нехай (хай, най), бодай, хиба, та й т. д.**

Було 1. Словечком „було“ у сполуці з дієміником скорочується присудок, коли б він мав мати форму можливого способу у сполуці зі словечком: *повинен, н. пр.:*

Речення повнотою:

Ти повинен би був не рубати зеленого дуба, повинен був не займати, як я тобі була не люба.

Висказане коротче:

Було не рубати зеленого дуба, було не займати, як (я) тобі не люба (народня пісня)

пор.: *Було тобі, моя мати, тих брів не давати* (нар. пісня). *Було тобі, Грицю, та на вечорниці не ходити* (Старицький). *Бач, жінко, було його малим не пускати горобців дерти* (Нечуй-Левицький) . . .

Вже в цих реченнях чується умова (*Як би ти, Грицю, не ходив був на вечорниці, то не сталося б з тобою те, що сталося*). Та ще виразніше чується вона тоді, як такі речення незаперечні, н. пр.:

Дурний чоловік був! Було шанувати ся, стати офіциром (Франко — Перехресні стежки) . . .

Зміст цього речення такий: „*Як би я був шанував ся, став офіциром . . . , було б краще.*“

пор.: *Бігла за мною полем . . . Просила, аби її взяти . . . Але я коні погнав тай прімкнув. Може, де там серед поля вже домерзав. Було стару взяти (= ліпше було б, як би був узяв стару) . . . Бувало, що візьме в руки, тай горить йому в тих руках. Було (краще було б, як би я був . . .) одну в т я т и ще малому (Стефаник — Стратив ся) . . .*

Тута скрізь чується умова, щось неначе умовне речення, висказане — коротче.

Би 2. Таку саму умову почувається ся в реченнях, де вижитий дієміник із прислівником „би“ — теж замість способу можливого, н. пр.:

Чи прийде вечір, чи пємо чай, то сісти б тай побалакати любенько, порадитись (Нечуй-Левицький) . . .

І тут теж чусть ся такий зміст: *Гарно було б, як би (чи прийде вечір, чи пемо чай) ми сіли та побалакали, по-радились.*

3. Умову чусть ся в таких реченнях, що починають ся Ану слівцем „ану“, н. пр.:

Ану ще слово скажи, то так і вилетши із хати!
(Слов. Грінченка I, 8).

Зміст тут такий: *Якщо ти тільки скажеш іще одне слово, то вилетши із хати.*

Це краще видно в ось якого прикладу:

Це стара халабуда, ану ж (= а що буде, як) завалить ся.
(Франко) . . .

Крім того, це слівце містить у собі такі думки: побачимо, не знати, цікавий я, н. пр.:

Не буду замітати хати, ану [цікава я, побачу], чи вимете свекруха (Нечуй-Левицький) . . .

4. Таксамо чусть ся щось наче умову в деяких реченнях, що починають ся прислівниками: **нехай, хай (най)**¹⁾ у сполученню в формах теперішнього часу, н. пр.:

**Нехай,
хай, най**

Щось би я сказав, але най мовчу, най шаную образи святі [— але краще буде, як мовчати му, як шанувати му образи]
(Стефаник) . . .

а) І намір не все висказуєть ся тільки наміровим реченням, на нього теж часто вказують прислівники: **нехай, хай, най** у сполучі в формах теперішнього або будучого часу дієслова, н. пр.:

Утни, батьку, орле сизий, нехай я заплачу, нехай свою Україну я ще раз побазу; нехай ще раз послухаю, як те море грає (Шевченко) . . .

Це речення чусть ся наче инакше сказане намірове речення: *Утни, батьку* (на що? На те), *щоб я заплакав, щоб я свою Україну ще раз побачив* (гл. § 360 6, § 375).

пор.: *Віддає жінці гроші, най сама р о б и т ь, що знає* (Франко).
Співай дитині, най не п л а ч е (Стефаник). *Зачекай ти хоч годиноньку малую, та най я постелю постілю білію* (нар. пісня) . . .

Буває, що як зміст зовсім ясний, то „хай“ пропускаєть ся:
Розпали вогонь, [хай] хоч обсушу ся (Леся Українка) . . .

¹⁾ У Лепкого стрічаєть ся „най“, пор. *Ний знають, ний відають, як мене чортів брат опорядив, як мене скриєдив* [Підписав ся] . . .

б) Таке „нехай“ появляється після способових дієслів, що доповнюють ся дієімеником (гл. § 226 2), н. пр.:

Батько не боронив йому, най іде (Зі збірника народних ночей Гнатюка) . . .

Вже й тут відчувається ся наче форма наказу, дозволу, чи бажання. Видно це і в речення:

А дитина наша ще молоденька, нехай ми ще сами її покажемо та г'явчимо на розум добрий (М. Вовчок) . . .

Тим то й не диво, що „нехай“ у сполуці в 3. ос. одн. і множ. теперішнього часу заступає форми способу наказового для тих осіб, гл. 253 4, 393 6.

в) Бажання чогось злого для себе, чи другого переходить у божбу, чи проклін (гл. § 325 5), і тоді ми теж уживаємо в нашій мові „нехай“ у значінні: *бодай, щоб*, н. пр.:

Нехай я не побачу дня ніколи, нехай не знати му я сну-спокою, коли сестра сказала вам неправду! (Куліш — „Комедія помилок“ Шекспіра) . . .

До такого бажання додається нерас і прислівник „би“ (тепер. час можливого способу, гл. § 257), н. пр.:

Най би син, ваша дитина, а людський злодій, най би зогни в у криминалі, бо злодія не шкода! Най би! (Стефаник) . . .

Бодай 5. Такого самого значіння (божба, проклін) надає реченням прислівник „бодай“ (гл. § 325 4) у сполуці з формами минулого часу, н. пр.:

Бодай тебе, мій миленький, ворота прибили! (нар. пісня).

Зміст такий: *Я бажаю тобі, мій миленький, щоб тебе ворота прибили.* [Речення головне цілком пропущене — предметове теж коротче сказане].

Таксамо в реченнях:

Коли забули, бодай (= то я бажаю їм, щоб) *заснули* (Шевченко). *Бодай* (= краще було б, як би) *не казати!* (нар. погов.) . . .

В останньому реченні міститься умова, висказана коротче, в дієіменику та частіще в такому значінні вживається „бодай“ із можливим способом, н. пр.:

Бодай би я (= лівше було б, щоб я) *не дождала такого слова почути!* (М. Вовчок) . . .

наказовий спосіб

6. Таку саму силу, як прислівники: нехай, бодай, має й наказовий спосіб дієслова, що тою формою можна коротче

висказати речення з умовним (гл. § 3607) та ще з наслідковим (гл. § 3604) змістом, н. пр.:

Не осліпни (= кдлі б не осліп був) *твій батько так неждано, він пішов би далеко* (Тобілевич — Суста) . . .

Крути, верти (= хоч крутити меш, хоч вертіти меш), *а мушии умерти* (нар. припов.) . . .

І тим пояснюють ся, що „нехай“ у сполученню з формами теперішнього часу (39346) може заступати наказовий спосіб (гл. § 2535,6), бо ж ці речення, що вгорі, можна ось ще як висловити:

Нехай би був не осліп твій батько, він пішов би далеко.
Нехай я (ти) як кручу, верчу, а вмерти мушу.

7. Коротче висказуємо речення, вживаючи сполучника **Хиба**, „хиба“, що має значіння: може, було б добре; чи, може, не добре було б, н. пр.:

Хиба (= чи не було б, може, добре, як би...) *самому написать таки посланіє до себе* (Шевченко) . . .

пор.: *На що вдалось мені моє життя? Хиба* (= чи, може, не на те — вдалось воно), *щоб дожити смерти та долі дякувати за кожний день* (Самійленко) . . .

8. Таксамо скорочуємо думку сполучником „та“ у про-Тативному у значінню, н. пр.:

Щось воно та (= склало ся, та склало ся) *недурно* (Нечуй-Левицький). *Чи вже ж мої пироги та недобрі* [= чи може бути, щоб мої пироги були недобрі]? (Нечуй-Левицький) . . .

9. Що вставні слова являють ся коротче висказаними реченнями, це ясно, пор. приклади в § 347.

10. І слівця „що, як“, які додають ся до найвищого ступня прикметника (гл. § 195, стор. 191), н. пр.: *що-найкращий, як-найліпший*, являють ся теж коротче висказаними реченнями, скороченнями. Речення, н. пр.:

Рід Квітки займав собі що-найлюбіщі займанцини (Куліш) треба розбірати так:

Рід Квітки займав собі займанцини, що були найлюбіщі йому.

Таксамо речення: *Всі мали дбати про як-найчисленнішу участь на зборах* (Франко), се властиве ось яке коротче сказане речення:

Всі мали дбати про те, як би то участь на зборах була найчисленніша.

Це щось наче скорочені чи прикметникові, чи предметові речення.

XXVI. ЧУЖА МОВА.

Слова, які хтось до нас ісказав [чужі], ми можемо передавати двоюко: або дослівно їх наводячи, або тільки переповідаючи те, що нам сказали.

1. ПРЯМА МОВА.

Пряма 394. Ось приклад на таку чужу мову, що наводимо її дослівно, тими самими словами:

Цвіла Троянда у садочку, а недалеко, у куточку, між буряном брелів Будяк.

І каже він Троянді так: „На що це ти колочок на-чепляла?“

„А ти на що?“, вона його спитала.

„Я?“ обізвась Будяк: „Я, серденько, не проста штука, я — степовий новані Мені колочка — як шаблюда, щоб ворогів страшить, щоб усім було спокійно жить. Вам білги нема ніякої роботи — цвісти, пахтїть, а не колоти.“

„Не все ж колоть і Будякам“, Троянда каже: „треба й нам, щоб Кручені Паничі боялись і де Троянди не чеплялись“ і т. д. (Глібів).

Заки наводити чужі слова, то звичайно говорюють ся, хто власне кавав, чи питав. І ті слова, як ми бачили, можуть стояти і в середині чужої мови, й на кінці, й на початку.

Як придивити ся в граматичного боку, то слова, що пояснюють (*І каже він Троянді так — вона його спитала — обізвась Будяк — Троянда каже*) для себе зрозумілі речення, й чужа мова теж — речення зрозумілі. Це немов рівнорядно-зложені речення, а щодо змісту, то це хоч висказова сполука (§ 300 9), хоч питайна (§ 360 10).

Таким чином наведена чужа мова зветь ся — прямою мовою, бо тута прямо так і кажеть ся, хто, що й як кавав, чи питав.

ЗАВВАГА. Щодо знаків, яких тут уживається, то, як із самих прикладів видно,

а) коли чужа мова наводить ся вцілому в другій частині речення — після пояснення, то вона відділюється дво-точкою (:);

б) коли чужа мова розділюється думкою того, що її наводить — це немов уставні слова (§ 347) —, то вона відзначена з обидвох боків запинками, і

в) таксамо відділюється вона запинкою, коли думка того, що її наводить, поставлена на кінці.

Крім того, чужа мова відзначається все знаками, що так і звуться наводові (бо ж наводимо чужу мову) або за своїм виглядом — лапки, і то вдолині („), коли починається чужа мова, й нагорі (“), коли вона кінчиться. [То так ми кажемо: „наводовий знак (лапки) вдолині“, „наводовий знак (лапки) нагорі“].

Звичайно чужу мову розмовників подається в окремих стрічках. Само по собі, що як чужа мова подає запит, то на кінці замість точки стоїть — **питання**.

395. Швидка розмова, головню, як її веде двоє людей між собою, наводить ся часто просто, без пояснень, н. пр.:

— *Проси мерції Степана, він добрий чоловік, —* Кіт Вовкові сказав.

— *Та я у йбог крав барана.*

— *Ну, так навідайсь до Демяна.*

— *Е, і Демяна я боюсь: як тільки навернусь, він ізгадає поросятко.*

— *Біжи ж, аж ген живе Трохим!*

— *Трохим? Боюсь зійти ся з ним: з весни ще злий він зі ягнятко!*

— *Погано ж! . . . Ну, а чи не прийме Клим?*

— *Ох, братіку! Теля я в йбог зві!*

— *Так ти, бачу, усім тут добре надоїв, —* Кіт Вовкові сказав (Глібів) . . .

ЗАВВАГА. У таких випадках, як ми тут бачили, можна замість лапок кожную розмову з початку й на кінці відділювати **пружками** (павзами). Так звичайно й робить ся в повістях та оповіданнях.

Але ж найдете й так, що розмова одного відзначена лапками, другого — пужками, третього — двома лапками й т. д.

пор.: *Тільки-що (Шрам) доїжджає до воріт, аж сотник сідждає з двора. Познає Шрама і сам не знає, що робити од радости.*

— *Ну, батьку, — каже, — у саму годину завітає до нас у гості. „Бачу я й сам. Бодай лише нічого не бачити!“*

— *Куди ж оце?*

— *„Да в Батурино, в навієного діда Васюти.“*

— *Е, уже раду зрештеш.*

— *„Як?“*

— *А так. Осъ зрідьмо лиш до весподи . . . (Куліш).*

2. ПОСЕРЕДНІ МОВА.

Посередня мова

306. Усі розмови в попередніх прикладах наведені так, як балакав би кожний сам про себе — у першій особі.

Але чужу мову можна переповідати й од себе, сказати, що правда, геть-чисто все, що хтось іскавав, але недослівно, так, що той, що оповідає, являється немов посередником між тим, хто балакав, і тим, хто слухає, н. пр.:

Прибігли двоє пастухів од череди й обявили голові, що в такому й такому місці лежить зарізаний чоловік, а хто, вони з ляку й не роздивились (Квітка).

Така мова зветься посередня, а всі слова, переповіджені другими, творять уже не речення головні, а побічні, залежні, отже ціле речення — нерівнорядно-зложене (спійня). Через те нераз таку мову звуть іще й залежною.

Переповіджена чужа мова вже не в першій особі, а — в третій.

пор. *Наум стає Василя розважати та розказувати, який се смертельний гріх, щоб проти божої волі смерти шукати, і що така душа непростена від Бога в віки вічні; далі стає навчати, щоб [він] моливсь Богу й щоб положивсь на милость його (Квітка).*

А ось приклад на одну і другу мову — в 3. і 1. ос.:

Говорять [селяни в пан-отця], що важкі літа, не вродили ячмені, що правди їм ніде нема, і затискають жмені; говорять: оком де не кинь, усюди припада й горе, чи сляк, чи так, ти, хлопе, винь, віда тебе поборе! (Лепкий) . . .

2. ПРЯМА Й ПОСЕРЕДНЯ МОВА.

397. Ріжницю між обома способами передавати чужу мову можна пізнати докладно на отсих прикладах:

Мова

пряма:

Старшина почала його всо-
віщувати: „**Побій ся Бога!**
Чи **тобі** ж довего жити на
світі? Нехай би молодії геть-
манували. **Ей, пане пол-**
ковнику, не удавай Сомка
на Москеу **зрадником!** **Дер-**
жись за його, то ще й сам
і всі ми поживемо з упо-
коєм.“

Куди! Розходивсь наш дї-
дуган: „**Скоріш у мене во-**
лося на долоні виросте, ніж
перяславський крамар буде
гетьманом! **За мене бояри**
на Москві **тягнуть, за мене**
Брюховецький з Запорожця-
ми стояти ме. Ось я послаз
уже посланці до Зінькова.“

„**Не йми!**“, кажуть йому,
„**віри Запорожцям: вони тебе**
вочевидьки ошукують. При-
їжджають до тебе з Січі
задля взяття тільки пода-
рунків.“ — **Ми тебе геть-**
маном оберемо, — „а там
своє на умі. Хиба не знаси,
яким вони духом на горо-
дову старшину дишуть? Се
їх обичай давній!“

Де тобі! І слухати не хоче.
(Куліш — Чорна Рада)

посередня:

Старшина почала його всо-
віщувати, **щоб він побояє ся**
Бога, (бо) чи ж йому довего
жити на світі, нехай би молодії
гетьманували. Прохала, щоб
полковник не удавав Сомка
на Москеу **зрадником, щоб дер-**
жавсь за його, то ще й він
сам і всі вони поживуть із
упокоєм.

Але ж наш дідуган (страх
як) розходив ся, (почав від-
грожувати ся), що скоріш у
нього (мовля) волосся на
долоні виросте, ніж пере-
яславський крамар буде геть-
маном, що за нього бояри на
Москві тягнуть, що за нього
Брюховецький з Запорожцями
стояти ме, що ось він послаз
уже посланці до Зінькова.

Кажуть йому, **щоб не няв**
віри Запорожцям, що вони
його вочевидьки ошукують, що
приїжджають до нього з Січі
задля взяття тільки подарун-
ків. (Кажуть у вічі), що
(ніби то) гетьманом його обе-
руть, а там своє на умі. Хиба
полковник не знає, яким вони
духом на городову старшину
дишуть? Се їх обичай давній.

Де тобі! І слухати не хоче.

ЗАВВАГА. Щодо роздільових знаків, то посередню мову
обов'язують ті ж закони, що й усі побічні речення.

XXVII. ПЕРІОДА.

398. Довге вложено речення, але ж таке, що в ньому зміст повний і думка закінчена, зветь ся періодою.

Ось така періода:

Моя тур, готуючись до нападу, стане й голозу вниз похилить і роги до землі згинає і стиснуть ся, щоб опісля разом вирватись із того пониженого положення й кинути ся з цілою силою на противника, || так і непривична до пуг вода тухольського потоку на хвилину притишила ся, а, тимчасом, набирала сили і смілости до нового рішучого нападу (Франко).

Із цього прикладу півнати, що періода ця складаєть ся з двох частин, і її треба зовсім так розбирати, як вложено речення.

Виголошуючи її вцілому, ми в першій частині підвищуємо голос, у другій понижуємо, що ті дві частини так і зветь ся: підвищення й пониження.

Ці назви дуже давні. Річ у тому, що давніми часами в періодах, та ще довгих, дуже кохали ся промовці й, виголошуючи промови, вони підвищували голос у першій половині періоди, у другій — понижували, спиняючись потрошки між одною і другою частиною. Це на те, щоб і самим одпочити, й у слухачів викликати краще вражіння та зрозуміння до того, що саме вони говорять.

І не тільки промовці користували ся тим звичаєм, але поети й загалом усі письменники (Греки, Римляни, а за ними — Німці) дуже радо вживали період. Від чужих письменників спосіб балакати та писати періодами перейшов і до нас. Головно в 17. і 18. в. користували ся ним наші письменники (*літописці, полемісти, історики*), перебравши його зі школи (Київської Академії).

1. ПОДІЛ ПЕРІОД.

Зміст: **399.** Щодо змісту періоди так поділяють ся, як вложено речення.

1. Не важко замітити, що ця періода, що ми її вгорі навели, своїм змістом — порівняльна.

А ось іще порівняльні періоди:

Як моряки в час бурі всі в човна у море мечуть, щоб човно влеклими, а стисне буря, жаль їм стане втрат, почнуть тужити, || так і

вміений у лютому розпалі не памить, що здорове, що боляче, а гніє мене, завадаси, що накоїє, за пізно плаче (Франко).

Як сончиця, оберіваючи дітей, уся наїжжить ся, жде тільки одного самату, щоб разом кинутись на свого ворога, || там Галля сордо і пригро дожидала ще хоч одного слова (Мирний).

Як на невольницькому ринку іде невольник з рук до рук і переходить од будинку, де потерпіє немало мук, в нові, незнані ще палати, де знов добра йому нема, || і я там мусію мандрувати в ярма до другого ярма (Чернявський).

І як перав літньої днини, коли західний неба край вже вкрила груба, чорна туча, і звільна, зрівно суне, знай, влужими громами кипуча, а тут ще сонічко жарить, немов натужує всі сили, || отак пани людей внітили найдужче в тій останній хвилі, коли вже двоєнарі спішили, на благовіст новий двоніть (Франко — Папські жарти) . . .

2. Оце знов — умовна періода:

умовна

Як би я знав чари, що спляють хмари, що два серця можуть ізвести до пари, що лмають пута, де душа закута, що в поживу ними змінить ся й отрута, || то тебе би, мила, обдала їх сила, всі в твоїм би серці іскри погасила, всі думки й бажання за одним ударом, лиш одна любов би вибухла пожаром, обняла б достоту всю твою істату, мисли всі пожерла б, всю твою турботу (Франко).

Ось іще одна така умовна періода:

Коли почувеш, як у тиші нічній залізним шляхом стуюють вагони, а в них буде, шумить, пищить, мов рій, дитячий плач, жіночі скорбні стони, важке зітхання і віркий промліт, тужливий спів, дівочі дистанти, || то не питай: сей поїзд — відки він, кого веде, куди, кому відповім — се емігранти (Франко).

3. Таке речення:

допустова

Слухаючи їх щирої й розсудливої ради, хоч [Олеся] і одмовляла їм [ковачам], що не вповає ані на худобу, бо має й сама, ані на вільність: „Що“, каже, „по тому, що буде вільний, коли не буде любий!“ || а проте сльози так із очей ринуть (Марко Вовчок)

— треба вважати допустовою періодою.

Ось іще допустова періода:

Хоч ти не будеш цвіткою цвісти, левкою пахуче-золотою, хоч ти пішла серед гурби плисти у океан щоденичини й вастою, || то все ж для мене лена, чиста ти, не перестанеш бути мені сятою, як цвіт, що стужі не визнає, ні спеки, як ідеал все ясний, бо — далекий (Франко) . . .

часова 4. **Часовими** періодами користують ся радо історики, н. пр.:

Боли на соймі, що почав ся в кінцем 1568. р. в Люблині, литовські пани помітили, що король, під намовою польських своїх дорадників, хоче на них натиснути, щоб засіли разом із Поляками всі у спільнім соймі, || то вони вночі під 1. березня 1569. р. тихенько виїхали з Люблина, сподіваючись тим способом зірвати сойм і перервати справу (М. Грушевський — Ілюстрована історія України, 1918, стор. 189).

пор. Як літнім ранком зчервоніють змари над сонечком, що весело естає, і пан старий, надівши окуляри, провізів з комори видає, а ранок у ваю і в полі робить чари, || тоді еса дробина плечоче, і сокоче, і сокорить, і кажає, й пищить, а по сусідах ляляня жіноче й діточий крик аж у вузах лщить і глушить коськання ночліже парубок: (Кулш — Три поети) . . .

причинова 5. Прикладом **причинової** періоди може бути таке речення:

Старий заховавсь у степу на могилі, щоб ніхто не бачив, щоб вітер по полю слова розмавав, щоб люде не чули, || бо то боже слово, то серце по волі в Богом розмовля, то серце щибече Господнюю славу, а думка край світа на змарі гуля (Шевченко) . . .

протиставна 6. А ось **протиставна** періода:

Новий етьман [Виговський] був цілою головою вищий від Юрасз, був чоловік дуже досвідчений, розумний, бувалий, некепський політих, при тому без сумніву — патріот український, завзят й автономіст, одностудець старшини, що разом із нею бажав забезпечити свободу й незайманість України, || але він не мав популярности такої, як Хмельницький: був він український шляхтич із київського Полісся, служив по канцеляріях, до військового діла не мав особливої охоти й до війська попав припадом (М. Грушевський).

Такі періоди дуже часто переділюють і точками.

відносна 7. Така періода, як:

Хто в посестру сзяв тяжку недолу, що давить серце, як відьма кощава, хто вражій нужді попав ся в неволю, кому в журбами і сон, і забава, || тому ніт (— нема) місяця, ані супокою, сам нудить світом, нудить і собою (Маркія Шашкевич)

— така періода має назву відносної.

Відносна [хоч її можна вважати й порівняльною, гл. § 372],
в цей період:

*Стільно рабі у своїому горбді я вихопає пахучу, білу розжу і
дожидас трівожно цього ранка, коли вона розветь ся в цвіт чудовий і
веселить мое жаждуще око й аромною вчарує влі груди, || стільно
рабі душа якась пована едирала ся до мого горбда, і відривала
пупляк від галузі, і безсердечно білий квіт метала в брудне болото
(Лепкий) . . .*

Крім того, можуть іще бути періоди: наслідкові, пи-
тайні, намірові, вияснювальні і т. д.

Із передостаннього прикладу виходить, що кожна части- **Форма:**
на періоди може деколи складати ся з кількох рівновартних
членів-речень, що ось у тій періоді в першій частині в аж
три рівновартні речення відносні, три члени одної частини,
через те така періода зветь ся **трочленовою**.

Така сама трочленова (за змістом — відносна) періода оця:

*Хто в першій життєвій чвертині знання не здобує, а [хто] в другій **трочленова**
життєвій чвертині майна не одбує, а в третій життєвій чвертині
хто чесним не бує, || той скаже в чвертій: „Бодай я і в світі не
бує!“ (Франко).*

А ось дві трочленові умовні періоди:

*Як побачу мужицьку роботу у жива, серед праці і поту, як
побачу ті руки ві стали, що лан збіжжя скошили та зжали, як
побачу ті ноги крісаві, і ті очі від спеки сльозаві, і зігнуту в дуку
злосцьку спину, й під копою голодну дитину, || то не знаю чому,
але знаю, що для тебе та мука, мій Краю (Лепкий).*

*Коли повадаю, що з нею завязав собі світ і бує змушений довіку
закупати ся в канцелярій тачку, коли повадаю, що життя з нею
не дало мені ані гвиздону доволенья, ані дня радости, ані нічого, що
робить цінним наше життя, коли повадаю те все і гляню на її пієну
міну, на її скрилені уста, на її холодні, гадючі очі, || то, здаєть
ся, рає би її, топтає би ногами (Франко — Перехресні стежки).*

Та бувають іще періоди двочленові, чотирочленові . . . та
багаточленові. Ось приклад на чотирочленову періоду:

*Коли весна розжева прилетить і землю всю вбере і завіт- **чоти-**
чає, коли зелений гай ласкаво зашумить і стоголосо заспіває, **рочленова**
коли весні грядє світ увесь і заблищить в щасливій долі,
і [коли] ти одна в квітках, і травах, в полі десь, серед
весни, краси і волі не зможеш більше серця зупинить,
що в грудях буде битись, мов шалене, і скрикнеш, || знай: не
доходить уже той скрик тоді до мене (Олесь).*

За змістом це періода умовна.

Пятичленова А ось зразок пятичленової — часової періоди:

В сам час, коли неправда люта найвище голову здійма, в сам час, коли народні пута найдужче тиснуть, і [коли] закута народня мисль мовчить німа, [коли] докола найтемніша тьма, [коли] надії й просвітку нема, || в той час якраз ви не теряйте надії й твердо тес знайте, що в зруч розсилеть ся тюрма, неправді й злу не петуряйте, в зневірі рук не покладайте, і увільняйте ся з ярма (Франко)...

Пятичленова порівняльна періода, н. пр., ось яка:

Спорише синь небо зжовкле, [скорше] сонце вріти перестане, спорише Черемош замовкне, здержить ся в бігу і стане, спорише літом сніг упаде, і [скорше] зародить сад зимою, || ніж мов кохання зрадить, ніж розлучусь я з тобою (Лепкий)...

Отже щодо своєї форми періоди ділять ся на одно-, дво-, тро-, чотири- й багаточленові.

2. ВЖИВАННЯ ПЕРІОД.

400. Українська мова період — та ще довгий — не любить, і вони досить рідко стрічають ся в нашому гарному письменстві. Ще найчастіше стрічаєть ся порівняльна періода, бо порівняння українська мова любить, любить їх і народня поезія, і ті порівняння часто складають письменники в періоди.

Але ж звичайно письменники заокруглюють свої образи так, що розбивають їх на кілька простих, або коротких вложених речень. Бо ж як не як, а в періоді, якщо вона довга, нераз можна зовсім заплутати ся.

Ось зразок, як українські письменники розбивають періоди:

То як часом якась долішня хвиля викарбутиць великий камінь із води й покладе його на беріг, то той камінь стоїть на березі тяжкий і бездушний. Сонце лупає з нього черепочки давнього намулу й малює по нім маленькі, фосфоричні зізди. Блимає той камінь мертвими блисками, відбитими від сходу й заходу сонця, і камяними очима своїми глядить на живу воду, і сумує, що не гнітить його тягар води, як гнітив від віків. Глядить із берега на воду, як на утрачене щастя. —

Оттак Іван дивив ся на людей, як той камінь на воду (Стефанія — Каміняний хрест).

Коли розбірати граматично, то тут маємо до діла з цілим рядом речень, які змістом тісно вяжуть ся зі собою, даючи один образ; через те й легко було б і скласти їх у одну періоду, даючи усюди замість точок — запинки; але письменник, ідучи за духом нашої мови, цього не робить, і так цілий образ виходить куди кращий.

Частіше вже стрічають ся періоди в реторичній (у промовах) і газетній прозі, але це вже окрема прикмета краси цієї прози (стилю, § 435).

Із граматичного боку в нашій мові треба періоди омилати.

401. Уривчаста мова. Супроти довгих, позаплутуваних період мови знає цілком протилежний спосіб віддавати думки: недосказаними, вривчастими реченнями, як колись це було звичкою у Спарті (ляконський стиль). Ось як зразок такої вривчастої мови наводимо з народніх уст (із Поділля) розмову двох селян: один оре, другий вертає з міста, відвозив сина до бранки:

„Куме, а що?“ (питає той, що оре — що з сином стало ся)

— *Ого!* (взяли в некрути)

„Але?“ (другий дивуєть ся, не вірить)

— *Біме!* (божить ся, що правда)

„Гей, соб, цабе!“ (поганяє воли, бо вже все довідав ся)

Така мова зветь ся вривчаста, бо тут уриваєть ся цілі частини речень, мова складаєть ся зі самих примовчаних речень, гл. § 355.

XXXVIII. РОЗКЛАД РЕЧЕНЬ У СПІЙНІ РЕЧЕНЬ.

402. Маючи на увазі, що лад слів ув українській мові довільний (§ 357), а побічні речення являють ся тільки частинами головних речень (§ 361), то ясно, що й щодо того, де в нерівнорядно-вложених реченнях стояти головному, де побічному реченню, ніяких твердих законів подати не можна.

Вже в прикладів, наведених у §§ 362, 363, а далі в §§ 368, 369, 372, 377 — видно, що побічні речення: присудкові, підметові, і в прислівникових: місцеві, часові, порівняльні та допустові, можуть стояти перед головними реченнями й після них.

За те предметові (§ 364), і в прислівникових: наслідкові (§ 373), причинові (§ 374), намірові (§ 375) — стоять звичайно тільки після головних речень, умовні (§ 376) — перед головними реченнями.

Щодо прикметникових речень (§ 366), то треба дивитися, щоб їх ставити зараз-таки після іменя, до якого вони належить, а то може заплутати ся зміст речення.

ДЕ СТОЯТИ РЕЧЕННЯМ, СКОРОЧЕНИМ ДІСПРИСЛІВНИКОМ.

403. Скорочені дісприслівником речення можуть стояти теж де завгодно хоч перед головним реченням, хоч після нього (пор. усі приклади § 389).

Розділ
голов. реч.
побіч.

1. А то буває ще й так, що скорочене речення розділює частини головного речення, н. пр.:

Мотря, розпалившись, не зміла здержувати (рук) над рідним сином (Мирний). Маруся, вийшовши в кімнати, засоромилась — Господи!, почервоніла, що той мак (Квітка). Роман, ідучи до школи, ковзав ся на льоду й увалив ся (Васильченко). І ми, жартуючи, погнали чужі ягнята до води (Шевченко) . . .

Усе те настачили, усердствуючи Івану Мартинівичу, ніженські міщани (Куліш). Як ударить Василь, вислухавши все, руками в груди! (Квітка) . . .

На другу неділю, прийшовши в церкву та пообідавши, неня собі лягли на постіль припочивати (Федькович). Од хати до хати, Христа славлячи, бігають дівчата (Васильченко) . . .

Лад слів
головного
речення

2. Щодо того, як у головному реченні йдуть за порядком слова, коли воно стоїть після побічного, та ще до того скороченого, то й тут в українській мові цілком довільний лад слів.

а) Звичайно так буває, що насамперед іде підмет, н. пр.:

Скучаючи до дому й за Києвом, Дашкович перейшов у київський університет (Нечуй-Левицький). Чуючи од батька страшні приповідки про війни та походи на Туреччину, на Татару, на панів-Ляхів, Івась перекладав усе те в дитячі іграшки (Мирний) . . .

Із тих прикладів виходить, що зараз після підмета йде

присудок, але ж це не мусить так бути, може йти й та частина, що саме важніша за присудок, н. пр.:

Добравшись до свого намету, Сомко зараз звелів позвати до себе Вуяхевича (Куліш). Посміявшись зі цього добре, Кузьма Трохимович далі подумав, [що вже пора знимати свого салдата та укладатись на вів і чухрати додому] (Квітка) . . .

б) Та буває й так (як ось це правило в німецькій мові), що головне речення починається і присудком, н. пр.:

Купивши ґрунт, почув себе Грицько зараз иньчим (Мирний). Так собі мізкуючи, обійшов він (Шрам) з буньчуком увесь табір (Куліш) . . .

в) Але ж і иньчі слова можуть у довільному порядку — котре слово коли важніше, — починати головне речення, н. пр.:

Голублячи таку думку, непримітно переходив він безкраї степи без втоми, безвідні довгі шляхи без пекучої згаги (Мирний). Почувши Сомків голос, зараз круг його всі замовкли (Куліш). Лягаючи того вечора спати, довго й щиро молилась Катерина (Грінченко) . . .

г) А то й так буває, що підмет містить ся в побічному реченні, н. пр.:

Віддавши парубки коні та скінчивши діло в церкві, стали собі по цвинтарі прохожатись (Федькович). Розбивши вітер чорні хмари, ліг біля моря одпочить (Шевченко). Розглядаючи Андрій господу, потроху розважав себе (Кримський). Сорок літ проблукавши Мойсей по арабській пустині, наблизив ся з народом своїм о межю к Палестині (Франко) . . .

Як бачимо, тут панує цілковита воля.

XXIX. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ.

404. Коли хочемо, щоб нас добре розуміли, то в живій мові добіраємо все відповідного голосу: то підносимо його (н. пр., викликаючи, або питаючись), то понижуємо, то ври- ваємо на якомусь слові, то спиняємо ся довший час, то знов балакаємо, зовсім не спинюючись і т. д.

Таку саму службу сповняють на письмі знаки, які так і звуть ся розділовими знаками, що ніби то вони вказують, що треба від чого розділити, що вони розділюють слова,

чи цілу громаду слів. Деякі знаки ми вже пізнали на кінці науки про слова (§ 323) та пізнавали потрохи під час цілої науки про речення. Тут зберемо ті закони ще раз усі чисто та й іще пододаємо те, про що в нас не балакалось досі.

Ось розділові знаки:

- 1) точка [.], звана ще подекуди: крапкою,
- 2) запинка [,] або в-грецька: кома,
- 3) середник або точка зі запинкою [;],
- 4) двоточка [:] або двоокрапка,
- 5) витайник [?],
- 6) викличник [!],
- 7) пужка [—], чужа назва: павза,
- 8) точки [...],
- 9) наводні знаки [„ “] або ланки,
- 10) дужки [()] й
- 11) розділка [-].

1. ТОЧКА.

405. Точка ставить ся на кінці оповідного речення (§ 325¹), і загалом кожного речення, яке, на гадку того, що пише, скінчило ся, чи воно містить у собі одлу думку, чи більш, — лиш що ті думки він вискажує як свою правду.

Ось приклади:

Стоїть село. Невесело на горі палати почорніли. (Шевч.)
Великий учитель церковний Іван служив у султана в Дамаску. (Франко). Чіпка підпер спиною одвірки, стоїть мовчки, дивить ся, що далі буде. (Мирний) . . .

Що точкою скорочують ся слова, гл. § 308.

Про точку при числівниках порядкових, писаних числами, гл. § 321.

2. ЗАПИНКА.

406. Запинки вживаєть ся дуже часто. Передусім нею 1. розділюєть ся слова, які власне до речення не належать, отже

- а) кличник (§ 323¹ г, § 429),
- б) виклики (§§ 304, 323¹ г),
- в) слова й речення вставні (§ 347);

2. одновартні частини речення у стягненому реченні (§ 353);

3. прикладка (§ 3465);

4. ті самі слова, якщо вони задля чогось у реченні повторяють ся (§ 352, стор. 389), н. пр.:

Сунуть ся, сунуть ся хмари темні, брудні (Ворошия). Коло тину (барвінок) поріс хрещатий та синь, синь-голубий (Шевченко). По дорозі жук, жук, по дорозі чорний (нар. пісня)...

5. речення рівнорядно-вложені, і то без огляду на те, чи в між ними сполучники, чи ні (§ 360);

6. побічні речення від головних (§§ 362—366, 368—377), чи ті побічні речення нескорочені, чи скорочені (§§ 387 до 389), себто, запинка ставить ся перед кожним сполучником, відносним і питайним заіменником та заіменниковими частицями (§§ 378—386), якщо ними починають ся побічні речення;

ЗАВВАГА. При тому одначе треба мати на увазі все, що сказано про сполучник „і“, коли перед ним запинка ставить ся, а коли ні (гл. § 3231, § 3531, стор. 390, заввага).

7. побічні речення від побічних, н. пр.:

Коли б лишень впоздоеж поля походити, сльози ті, що мє недоля, всі злічити, наглий страх женця вхопив би враз на нивах, бо кріваві снопи мав би по тих жнивах (Грабовський). Неня як учули, що Ілаш уже посватаний, та з ним, та й я, такі вже раді, що аж Богу молять ся та в долочки плещуть (Федькович). Не марнуймо щасливої хвилини, щоб колись не нарікали на себе, що змарнували щастя (Лепкий)...

8. після прислівників: так, ні, еге, якщо на них думка не кінчить ся (гл. § 4105), а доповнюють ся новими словами, н. пр.:

Так, я вбзгий родивсь . . . (Грінченко). Ні, не сплять серця втрати (Грабовський). Ні, не того мені шкода, а марніс моя врода (Шевченко). „Ходім, Рябко!“ — «Еге, ходім! Не дуже квап ся, сам принеси сюди!» (Гулак-Артимовський)...

9. при пояснюванні якихось слів, при яких стоять слівця: себто, а саме, а власне, н. пр.:

А його жінка, себто, Олена, що була хорунжівна (Квітка) . . .

3. СЕРЕДНИК.

467. Середник — як сама назва вказує, щось по середнє між точкою й запинкою — кладеть ся там, де можна б покласти й точку, й запинку. Коли ж не кладеть ся точки, то тільки тому, що хочеть ся більше ввявати між собою зміст того, що кажеть ся, а що не ставить ся запинки, то тому, що речення дуже великі, щоб часом у них не заплутати ся та змісту не згубити. От і через те середник ставить ся:

1. між довгими рівнорядними реченнями, і то між а) головними, н. пр.:

Зірочки кудись зникли — пірнули в синю безодню блакитного неба; край його горить, палає розжевим вогнем; червонуваті хвилі ясного світу миготять серед темноти; понад степом віс її посліднє зітхання; положисті балки дрімать серед темної тіни; он високі могили виблискують срібною росою; піднімаєть ся сизий туман і легесеньким димком, чепляючись за рослину, стелить ся по землі (Мирний — Серед степів) . . .

б) між побічними, але рівновартними, н. пр.:

[Кобзарі] не бачать, що є брови чорні, й карі очі, і високий стан козачий, і гнучкий дівочий; що є коси, чорні коси, козацька чуприна; що на мову на Петрову в глухий домовині осміхну ся (Шевченко — Черниця Маряна).

Про поганого [чоловіка в народній поєві] кажуть, що він гарний, як копиця в дощеву годину; що він процвітає, як макуха під лавкою; що в нього очі карі, як морква, стан тоненький, як бодня, шия, хоч обіддя гни; [що] як подивить ся, то молоко кисне (Нечуй-Левицький).

Міряли ви її [= України] безмірні шляхи зелених та різних степів, де ніщо не забороняє вашим очам виміряти їх і вздовж, і вшир, і впоперек; де одні тільки високі могили нагадують вам про давнє життя людське, про бої та чвари, хижацькі заміри та криваві сїчі; де синє небо, побратавшись із веселою землею, розгортає над нею своє блакитне, безмірно високе, безодне, глибоке шатро; де тоне ваш погляд у безкрайному просторі, як і ваша дума, в безмірній безодні того світу та слява, синьої глибини та сизопрогорої далечизни?... (Мирний) . . .

2. у реченнях **нерівноградно-злосхонних** після кожної суцільної думки, що на неї складаються головні й побічні речення, н. пр.:

Як би вона [дівчина] плавала в синьому морі рибкою, а б її шокковим неводом поняв; коли б літала пташкою, був би золотим просом принадив; а тепер мушу питати: „Якого це батька дочка?“ (Вовчок) . . .

3. у стягнутому реченні, між одновартними частинами стягнення, якщо між ними міститься багацько иньчих слів (щоб не затемнити змісту цілого речення), н. пр.:

Було, як [батько] поїде в Київ, то й наведе нам гостинціє хороших: матусі очіпок, шокком гаптований, чи плахту червону, або стрічок; мені доброго намиста, або пояс червоний, найкращий; малим сестрам тож серезки, намистечка (Марно Вовчок) . . .

4. ДВОТОЧКА.

408. Двоточку ставить ся:

1. як щось вичисляється, н. пр.:

Українська література виявила в собі національний український дух та характер: широку, гарячу фантазію, глибоке, ніжне серце, тиху задуму, сміх зі слізьми, гумор (Нечуй-Левіцький). У нашій селі, знаєте, чинять два храми в рік: один на зимні Николи, а другий на весні (Федькович). Часом усі: і молоді і старі студенти, і пострижені в ченці — все те лягало покотом на помості і спало до другого дня (Нечуй-Левіцький) . . .

2. коли щось докладніше, подрібно пояснюється (вьясняяльна сполука, гл. § 36011), н. пр.:

Зрадкла земля: усміхнулись високі могили срібною ро-сою; закурились положисті долини пахучим туманом; жайворонки, як не перервуть ся, щебечуть; перепели хавкають та підпадьюмкають, а невгавні коники завели у траві таке сюрчання, аж у вухах ляскотить (Мирний). Над нею [картиною] любо попід небесами музика, мов срібло тонке, дзвенить: то жайворонок, лірник одинокий, зайняв відрадную серця вишину і звеселяє світ шумно-широкий (Куліш). Не та вже я стала: зледащїла, не здужаю і на ноги встати (Шевченко). Поглянула я зпильна на його [стар-

щого: червоний, обдутий якийсь він, очі в його якось померхли (Марко Вовчок). *Моя душа ковося, ковося боляся: Люциперові служила та його й страшилась* (Шевченко) . . .

3. коли подасть ся докладніше причину (причинова сполука, гл. § 360 в), н. пр.:

Ні смерти [зрадникові], ні спочину: страшніш бо немає над той гріх, як зрадити рідну країну, продати святиню святих! (Грігаченко). *Не жаль на злого: коло його і слава сторожем стоїть* (Шевченко). *Трохим? Боюсь зійти ся з ним: в осені ще злий він за лянятко* (Глібів). *Гброд [Пирятин] путлиций: усякі там є крамарі й бублейниці, є й церков божя, як слід, із двіницею, і пошта є, і поштарі ходять, мов ті москалі з чорними комірами, і письма роздають чесно, не розпечатувавши* (Гребінка) . . .

4. коли є два обрави, такі, що один другому суперечить, але рівночасно й вияснює, н. пр.:

Не зозуля в лісі затужила, не пташка в лузі голосила: то сестричка лист писала, на чужину посилала (Федькович). *Не хмара сонце заступила, не вихор порохом вертить, не галич чорна поле скрила, не буйний вітер се шумить: се військо йде всіма шляхами* (Котляревський). *То не дивно, що так шумно, що раз-по-раз блись та гряк, те дивніш: співає сумно над Дніпром старий козак* (Метлинський) . . .

У таких випадках, що правда, може ще стояти й завінка, коли заперечний образ короткий (одне речення), н. пр.:

То не чорна хмара з синього моря наступала, то наступала Мотра з Карпом за свої хати до тину; не сива хмара над дібровою вставала, то наближалась до тину стара видроока Кайдашиха (Нечуй-Левицький) . . .

5. коли щось нечайно скоїть ся, або щось нараз немов ставить ся поперед очі, на щось указуєть ся, хочеть ся звернути увагу, н. пр.:

Дивлюсь: в садочку квітами повита на прігорі собі стоїть, неначе діточина, хатина . . . Дивлюсь: у темному садочку під вишнею у холодочку моя єдина сестра . . . спочиває та за широкого Дніпра мене, небога, виглядає. І їй здаєть ся: виринає за хвилі човен, доплива, і в хвилі човен порина (Шевченко). *Дивіте ся: жита похилились, де пасли ся ваші коні, де тирса шуміла, де кров Ляха, Татарина морем червоніла* (Шевченко) . . .

6. у чужій мові, — і то в прямиї, коли вона стоїть після слів автора, гл. § 394.

У випадках: 2, 3, 4, 5 — можна ставити і пружку, гл. § 411 4, 7, 6, 3.

5 ПИТАЙНИК.

409. Питайник ставить ся після запитового речення, гл. § 325 2.

Щодо залежного питання, гл. § 381.

6. ВИКЛИЧНИК.

410. Викличник кладеть ся:

1. після кожного викликового речення (§ 325 5), що в ньому містить ся то біль, то жаль, то ревігнація, то насміх і глум, то радість та веселість, то подив, то надія, то рішучість, то проклін (§ 393 4 в, 5) . . . , н. пр.:

Мої там [у бідній сільській хаті] слези пролились, найперші слези! (Шевченко). *В серці пустка німа, я тепер уже не та!* (Гриченко). *Доле де ти? Нема ніякої!* (Шевченко) . . .

А хату [де всяке лихо] расм називають! (Шевченко). *Для себе тільки і живуть — і щастям тільки й це зовуть!* (Шелухин). *Тверезому не світять ясні мрії, не гріє сонце правди і надії!* (Славинський) . . .

Ніч яка, Господи, місячна, зоряна! (Старицький). *Так любо! Так світ увесь раює!* (Дніпрова Чайка) . . .

Жити хочу! (Леся Україна) . . .

Хоч не ми, то діти, внуки — а діждуть ся того жнива! (Старицький). *Не пора, не пора, не пора Москалеві й Ляхові служити!* (Франко) . . .

Хула всьому! А ти [Нероне, царю] собака, людодід, деспот скажений! (Шевченко) . . .

ЗАВВАГА. Навіть побіч питайника (якщо це речення запитове) кладеть ся ще викличник, як обурення, чи глум [іронія] дуже великі (сарказм), н. пр.:

А, може, й сам на небеси смієш ся, батечку, над нами та, може, радши ся з панами, як править миром?! (Шевченко). *Як сміє й тепер оце сонце сміятись, як перше сміялось?!* (Гриченко) . . .

2. після кличника й викликів, якщо вони самі одні (гл. § 323 2), або й після таких речень, де є кличник або виклик, але речень, висказаних зі силою, з великим чуттям, н. пр.:

Думи мої, думи мої, лихо мені з вами! (Шевченко). *О, Боже, суд Твій правий всує і всує царствів Твоє!* (Шевченко). *Ми поляжем, щоб волю, і щастя, і честь, Рідний Краю, здобути тобі!* (Франко). *Гей, ти, ниво, твого гону од Карпатів аж до Дону!* (Старицький). *О, як Тебе, Спасе, у тім слові бачу!* *О, як Твоє серце моїм серцем чую!* (Куліш) . . .

3. після наказових речень, що в них чується чи наказ (§ 325 3), чи якась порада, н. пр.:

Бережи масток про чорну годину, та віддай масток за вірну дружину, — а себе довічно бережи без упину, та віддай майно, і жінку, й себе за Україну! (Франко). *Де два бють ся, третій не мішайсь!* (Котляревський) . . .

4. після бажальних речень (§ 325 4);

5. після прислівників: **так, ні**, якщо вони стоять самі й висказані з великою силою, з чуттям, н. пр.:

Так! Я буду крізь сльози сміятись! (Леся Українка). *Думала, з Богданом от-от я їх поховала. Ну! Встали, погани, із шведською приблудою!* (Шевченко). *І чом би їм не гуляти всім на бокових алях? Ну! Лізуть усі на першу аля!* . . .

Розуміється, що й речення після: **так, ні** змістом долучується до тих прислівників (викликове), і через те після них теж усюди кладемо викличник.

У цих обидвох випадках можна поставити й запинки, якщо сі прислівники сполучити тісніше з реченнями (§ 406 3).

7. ПРУЖКА.

411. Пружка або павза ставить ся:

1. поміж підметом і присудковим ім'ям, коли пропущена сполучка [§ 336], а хочеть ся ясно вказати на відносини між одним і другим, н. пр.:

Книги — морська глибина (Франко). *А вітиха* (= жінка віта, сільського старшини) — *добра жінка* (Стефаник). *Живий живе гада, і смерть — найгірша біда* (Глібів). *То — воля Господа!* (Шевченко). *Усюди сироти — ледащо* (Шевченко) . . .

Таксамо як підмет із присудковим ім'ям сполучує вказовий замієник у середньому роді (*то, це*), то теж ставить ся звичайно пружку, н. пр.:

Гнів — се вогонь (Франко). *Життя — це якась мрякувата безодня, подекуди поцяцькована й поплямована одлисками щастя та радощів* (Нечуй-Левицький). *Уміти жити — оце велике діло* (Франко) . . .

І як підметом буває ціле речення, то часто кладеть ся пружку між підметовим реченням і головним [передусім тоді, як пропущений вказовий замієник], н. пр.:

Хто маже — не скрипить (Глібів). *Хто борню веде — лоборе, хто терпить лиш — тому горе!* (Лепкий) . . .

2. у примовчанім реченні (§ 355), н. пр.:

Лиш хочу встати, а приспа (= привьба) *не пускає, ступаю — не пускає* (Стефаник). *Той жінку покинув, а той — сестру, а найменший — молоду дівчину* (Шевченко). *Бий як пса від чужої хати. Можна — прошу* (Стефаник). *Помарніли ми обое, я — в неволі, ти — вдовою* (Шевченко). *За се маєш три заплаги в мене: першу плату — коня верхового, другу плату — справу в господині, третю плату — захист у дорозі* (Франко) . . .

3. як наступає якась нечаяна подія, несподівана якась замітка, вдебільшого, насмішлива, н. пр.:

Подивив ся — аж сміх бере! (Глібів). *Ось-ось догнав, і — бебех у могилу* (Шевченко). *Там живе племін усяких прешрашенна мішанина, і за те той край зоветь ся — Русь єдина* (Самійленко). *Добра господиня — два городи, одна диня* (нар. приказка) . . .

4. при вияснюванню чогось (вияснювальна сполука, гл. § 360 11), н. пр.:

Ось мигнув блиск — це з вартової будки, ось тїнь густїща — це дрімучий лїс, ось шум глухий — ріка вблизи десь тутки (Франко). *Плети* (= тїни) *попри дорогу трїщали й падали — всі люде випроваджували Йвана* (Стефаник). *Зірочки кудись зникли — пірнули в синю безодню блакитного неба* (Мирний). *Голубка воркує* [в народній поезії] *— то дівчина співає, голубка гуде — то дівчина сумує, зозуля кує — то дівчина плаче. Голуби в парі, качки на ставочку — то щасливе подружжя, важка хода лебедів та гусей по воді — то гірке життя за нелюбом* (Нечуй-Левицький) . . .

5. як вилічуєть ся щось, але вриваєть оя на чомусь і закінчуєть ся загально, н. пр.:

О, прийде, запевне, той день, що вніт, і неволя, і кров — все зникне навіки (Грінченко). Ще змалечку удвох яєнята пасли, а потім побрали ся, худоби ділали ся, придбали хутір, став і млин — всього надбали (Шевченко). Новий костюм, нова мова, якісь ідеї, яких вона [мати] не розуміла, незвичайний жар — усе те дуже здивувало матір (Нечуй-Левицький). І ноєи трусять ся, і очі помутніли — зовсім нікчемний [лев] став (Глібів). А вже на огороді не остало ся нічого — свині та телята вже бродять (Шевченко) . . .

6. щоб відділити одну від одної суперечні думки або одні слова протиставити другим, н. пр.:

Малого сліду не покину на нашій славній Україні, на нашій — несвоїй землі (Шевченко). Не покоси кладе — гори! (Шевченко). Та все-таки якось жилось — хоч на чужому, та на полі (Шевченко) . . .

7. у рівнорядно-зложених реченнях, головню, як між ними немає слівця, що їх сполучує (то), і то в

а) умовній сполуці (§ 3607), н. пр.:

Випиш чарку — стрепенеш ся, випиш другу — схаменеш ся, випиш третю — в очах ссяє, дума думу доганяє (Шевченко). Найдю долю — одружю ся, не найду — втоплю ся, та не продам ся нікому, в найми не найму ся (Шевченко) . . .

б) у допустовій сполуці (§ 3608), н. пр.:

Ори і засівай лани, коси широкі перелоги і грошки за баштани лупи — та все одкинеш ноги (Гулак-Артимовський) . . .

в) у причиновій сполуці (гл. § 3603), н. пр.:

І сам не піду, і тебе не пуцую — хочеш мене, старенького, тай покинути (Котляревський). І не кричіть! — я свою лю, а не кров людську (Шевченко) . . .

г) у наслідковій сполуці (§ 3604), н. пр.:

Він випуцив баньки з лоба — і все затрусилось (Шевченко). Він як гикне — я перелякав ся та й прокинусь (Шевченко) . . .

д) у висказовій сполуці (§ 3609), н. пр.:

Хиба не бачиш — я жартую (Шевченко). І вгляділи айстри — докола тюрма (Олесь) . . .

(Подекуди тут можна класти й двочку, гл. § 4083).

8. у прямій мові, передаючи розмову двох або кількох людей між собою, гл. § 395, стор. 437.

9. нерів і вставні слова й речення (гл. § 347) відділяють ся пружками, н. пр.:

І — лишенько! — свого князя п'яного згадала в мундірі (Шевченко). *А воно убоге — звичайне, дитина — і подибало аж за Урал* (Шевченко)...

8. ТОЧКИ.

412. Точки (три точки побіч себе) ставить ся:

1. як речення недокінчене, думка перервана або недоскавана, н. пр.:

„Як ти скажеш?“ — «Я не знаю, я думаю... ти...» (Шевченко — Невольник). *Музики... танці... і Бердичів... кайдани брязкають... Москва... бори, сніги... і Єнісей...* *І покотились із очей на рясу сльози* (Шевченко — Чернець). *Як сміло ти мене питати? Вовк може їсти захотів!*... (Глібів). *Брати на панцину ходили, поки лоби їм погодили, а сестри... сестри...* (Шевченко). *Невже моя пісня не хвиля? Ой, леле! Даремні питання...* (Леся Українка). *Тебе... І тебе забути нам? Ніколи!* (Грабовський). *А на зброї... козацька кров позасихала* (Шевченко). *А молодість... не вернеть ся, не вернеть ся вона* (Глібів)...

2. коли виявляють ся глибоке почуття або хочеть ся його викликати, н. пр.:

Хотіла б я уплисти за водою, немов Офелія уквітчана, безумна. За мною вслід плили б мої пісні, хвилюючи, як та вода лагідна все далі, далі... (Леся Українка). *Увійшла [хата, де жив бідний недужий студент] по самі вікна... в ланку сході до сіней... в сінях набік похилилось двоє скривляних дверей...* (Руданський). *Дивлю ся на тебе, дивлю ся — і голос мені замірає в устах...* (Кримський). *І вгледіли айстри — довкола тюрма, і вгледіли айстри, що жити дарма, схилились і вмерли...* (Олесь). *У тій хатині, у раю — я бачив пекло...* (Шевченко). *Жінка мре із голоду на переднівку, у наймах діти...* (Франко). *Молоде, то як косою скосило...* *А я зостала ся...* (Вовчок)...

3. коли собі хтось хоче покепкувати з когось, поглузувати в чого, н. пр.:

Десь далеко в країна пишна, вільна, щастям горда, кожний там живе щасливо . . . держиморда. В тій країні люблять волю, всяк її шука по змові і про неї розмовляє . . . у острожі (Самійленко). Коли б я був сокіл вільний, я б летів назустріч сонцю і кричав би попід небом всім живим . . . мерцям про йбео (Олесь). Він пише сміливо, не боячись нікого . . . слабого. Усе, що казує йому натура . . . й цензура (Самійленко) . . .

У цьому останньому випадку можемо ставити й пружку (гл. § 4113).

9. ДУЖКИ.

413. Дужок уживаємо:

1. щоб пояснити якесь слово иньчим, більше зрозумілим, гл. § 3234;

2. у вставних реченнях, але більших, таких, що своїм змістом то суперечать иньчим, то розяснюють їх, тощо, н. пр.:

І роботляций [бо всюди сироти — ледащо] у наймах виріс сирота (Шевченко). Не торгувався і пан-отець [на диво людям та на чудо!]: за три копи звінчав у будень (Шевченко). „Зараз, дайте встать, ясновельможні!“ [нишком — свині!] (Шевченко — Гайдамаки). І гавкає Рябло, щоб часом москалі [а їх тоді було до-хріна на селі], щоб москалі, мовля, не вбрались до комори (Гулак-Артимовський) . . .

10. НАВОДОВІ ЗНАКИ.

414. Наводові знаки (лапки) ставимо:

1. як наводимо чужу мову (пряма мова — гл. § 394);

2. як наводимо чужі слова, назви творів, н. пр.:

А ти, Аскоченський, возплач „во-утріє на тяжкий глас!“ (Шевченко). Я йому з залови прочитала зпершу „І золотий й дорогої“, потім „Долю“, далі „Доле, де ти“ (Кониський). На сімнацятomu році Марко прочитав „Кобзаря“ (Грінченко) . . .

3. як про якийсь предмет іронічно висловлюємось, то той предмет теж укладаємо в лапки, н. пр.:

Біля будинку був „сад“, але що то за сад! Десяток абрикосових дерев та кілька білих акацій (Кониський). А „патріот, убогих брат“ дочку й теличку однімає у мужика (Шевченко) . . .

11. РОЗДІЛКА.

415. Розділки вживаємо:

1. як переділюємо слова, коли не влавають ся в одній стрічці, § 307;

2. як сполучуємо двох слів зі собою, що творять одну тямку, гл. § 317.

XXX. СКЛАДНЯ ЗА ДУМКОЮ.

Як іскладають ся докупн поодинокі частини речення, як вони згоджують ся зі собою, ми вже пізнали (§§ 348—351). Таксамо ми бачили, яка згода у стягненому реченні (§ 354).

Та там уже можна було пізнати, що нерав *думка* важніша за *граматичні закони*, що *граматика* вимагає, н. пр., однини, а мова вживає множини (§ 350), й навпаки (§ 354). Таксамо нерав *граматика* домагала ся б, н. пр., одного роду, а в мові вживаєть ся другого й т. д.

Така складня слів зветь ся не *граматична*, а — за *думкою*, що ніби *думка* її вимагає. Ми подибаємо таку складню в нашій мові в уживанню родів, і то передусім середнього, в уживанню чисел, та числівників.

1. РІД ЗА ДУМКОЮ.

416. Нерав *вуха* каже, що сей або той іменик повинен би бути чоловічого, чи жіночого, чи середнього роду, бо його закінчення на те вказує, але ж його значіння каже, що це єство иньчого роду, і значіння перемагає. Воно й не диво, бо в такі іменики, як, н. пр.:

слуга, сирота, недоліток . . .,

що *граматично* можуть бути тільки одного роду (*слуга, сирота* — жін. роду, *недоліток* — чолов.), та коли їх ісполучити в думці в особами, що бувають *слугами, сиротами, недолітками*, то це вже валежати ме від пола тих осіб, якого саме *граматичного* роду будуть ті іменики, н. пр.:

Як пришлю тобі слугу одного (= чоловіка), *що віддасть тобі платок червоний, то візьми його* (слугу) *в таємне місце, голову вітни йому без слова* (Франко). *І роботящий у наймах виріс сирота* (= парубок, хлопець), *неначе батькова дитина*

(Шевченко). *Я була* (= дівчина) *ще недоліток, як Батурич*
славний Москва вночі запалила (Шевченко).

Всюди тут важне значіння.

Тим то значінням пояснюють ся, що письменники пишуть
(і ми балакаємо):

Аж вийшла бабище старая, крива, горбатая,
сухая... [бо баба — це жінка] (Котляревський). *Зробилась мати*
із доброї тії дівчати [бо „дівча“ те ж саме, що — „дівчина“
— жін. роду]. (Шевченко)...

Звірюка до вогню підскочив [бо тут на думці „вовк“ —
чол. рід] (Гребінка)...

Запідчу..., *як побачу малого хлопчика в селі: мого*
одірвалось од гілля, одно-однісіньме під тиним сидить
собі [бо хлопець малий, хлопятко, сказати б — сер. рід] (Шевченко)...

Грамотична згода вимагає в першому і другому випадку
середнього роду (бабище, дівча), у третьому — жіночого
(звірюка), у четвертому — чоловічого (хлопчик),

[І воно не влі, як так сказати:

Вийшло бабище старе, крива...

Зробилась мати з доброво того дівчати,

Звірюка до вогню підскочила,

Хлопчик мого одірвався од гілля]

але ж тут усюди значіння перемогло, і складня вийшла
за думкою, не так, як каже граматики,

пор. іще: *Свекрушище тобі наговорила* [бо свекруха — жінка]
на вербі груші, а на осичі кислиці (Нечуй-Левицький)...

2. СЕРЕДНІЙ РІД.

Середній
рід:

417. В українській мові в тому напрямі велика воля
середньому родові.

Його вживають усе

1. в безпідметових реченнях (гл. § 340);

2. як балакають ся про якусь скількість, та недокладно
визначену (гл. § 4225), н. пр.:

Базар людей наскодилося і панства чимало (Шевченко).
Неодин десяток тисяч людів військового козацького полягло
головами (Куліш). *Чимало літ перевернулося, води чи-*
мало протекло (Шевченко). *З Запорозжя понаходило*
таки чимало братчиків-Січовиків (Стороженко). *Минуло*

недокладна
скількість

кількись часу (Ганна Варнінок). *Зібралося іще скілько судочок* (Вовчок). *Той стіхи стілько відки ввалося!* (Федькович). *На другий день після боярських логів густо тухольського народа роїло ся по копному майдані* (Франко). *Найшала юстей повнісінька хата* (Нечуй-Левицький) . . .

Розуміть ся, що сюди належать і всі збірні числівники: *Не лякай ся нас, пане, не багацько нас стане:*¹⁾ *трицятєро й трє* (нар. пісня) . . .

Середній рід пояснюють ся тою неясністю в числах, і як і числівника нема, то все-таки середній рід ставить ся, н. пр.:

А дякіє таки й не разуй, такого понасходило ся (Федькович). *Перепадало мені* (= багато) *нераз за Сашка* (Васильченко). *Мені сеї ночі таких язід смилось!* (Федькович). *Бувало всякого* (Франко) . . .

3. після всіх числівників головних — від п'ять почавши, (гл. § 217), н. пр.:

головні
числів.

там було п'ять корів, сім волів і т. д.,
та вже за ними вживаєть ся деколи середнього роду і при числівках: два, три, чотири (гл. § 216), як дієслово стоїть перед числівником, н. пр.:

Слідком за ними ходило три паничі . . . надійшло два купці (Нечуй-Левицький — Хмари) . . .

4. Як неясно, хто ті всі люди, що то за предмети, про які балакаємо, то теж ставимо середній рід, н. пр.:

неясність

Яких то панів нема! Все тебе регочеть ся, танцює, їсть, не; все те гуляще, дак тебе випецене (Вовчок). *Позбігало ся з цілого села все, що жило. Розбрелись прочани вулицями: кожде поспішає до своєї господи* (М. Вовчок). *Появилась якась поява [панич], кажуть, дуже вчена: щось воно було молоде й непогане з лиця* (Нечуй-Левицький) . . .

5. таксамо як щось вичисляєть ся, і при тому ще раз говорить ся про все загально, н. пр.:

визначення
всего

Часом усі: і молоді, і старі студенти, і пострижені ченці — *все те лягало покотом на помості і спало до другого дня* (Нечуй-Левицький). *Ждави а нас увесь рід Ілашів: і малє, і*

¹⁾ Що це середній рід, то можна перевірити, як сказати дієслово в минулому часі [*не багацько нас стало*], бо ж відомо, що минулий час розрізняє роди.

велике, бо таки ціле Довгополе злягло (Федькович). Нехай ніхто не лишаєть ся: і старі й малі, кожде придаєть ся (Франко). Перед світом усе те заснуло [цар, цариця, великі і малі тузи] (Шевченко — Сон) . . .

Сюди ж належать вислови, коли не хочемо чомусь назвати роду й говоримо цілком вагально, н. пр.:

Він пізнає, котре . . . в селі найбільший злодій, котре найбільший багач (Стефаник) . . .

жалість

6. І як нам когось жалко, як над кимось милосердномо ся, до когось відносимо ся в пестоцями, то про нього балакаємо теж у середньому роді, н. пр.:

Де йому [Василькові] й жити було! Воно й росло так, аби слава, а ті виправки та походи силу його всю вибрали . . . Молоде, то як косою скосило (Вовчок). Синові за три копи жупанок купила, щоб і воно удовине до школи ходило (Шевченко). Син нездара був, слабовите (Франко). Прокинув ся мій пустунчик — ну бігать, гомоніть, гайнувати, аж усе піде журжмом! А само таке раде, веселе, миле (М. Вовчок) . . .

А діточок не було в неї, лиш одна дівчина, Марта звалась, молоденьке та плохеньке собі, мов та сивушечка в лісі (Федькович). А воно [Мотря Кочубеївна] вже спить. От дурне! (Мордовець — Цар і гетьман). А сирота її в селі, її єдина дитина, мов одірвалось од гілля: ненагодоване і босе, сорочечку до зносу носить (Шевченко). Блудить слакана дитина, без тата, мами, бідна сиротина, давно не їло, серденько му (= йому) мліє (Федькович). Прися донечка моя: воно ще тільки виростало (Шевченко) . . .

гаум

7. Таїя якщо згори на когось дивимо ся, понизити кого хочемо, то теж уживавмо середнього роду, н. пр.:

„Водички я (= баранчик) не сколотив, бо ще й не пив . . .“ — Так, себто, я брешу? — тут Вовк йому гукнув: — Чи бач, ще і базікать стало! (Глібів) . . .

І вагалом як хто собі хоче з кого покепкувати, поглузувати, то теж уживав середнього роду, н. пр.:

Глянь — панич! Чого воно сидить само собі? . . . Візьмім його, дівчата, з собою, нехай воно буде нам хоч мішок носити! (Васильченко). Старе (= баба), як мале! Зовсім баба з глузду зітала (Нечуй-Левицький) . . .

8. У середньому роді ставимо й невідмінні та ще й ті чужі слова, які вживають ся в середньому роді в тій мові, з котрої вони взяті, н. пр., латинські слова на *ит* (*forum, collegium, memorandum, podium*), гл. стор. 142, 182:

Ну, та що, що казас? Велике цабе ваш учитель! (Тобілевич — Бурлака). *Мов ж ти незнамищо!* (Пачовський). *Певне, щось незнамищо, а розпидючилось на всю хату* (Нечуй-Левицький). *Яне „добрий день“, таке „дай, Боже здоровля“* (нар. погов.) . . .

Кажемо: *щире спасибі, на вічне незабудь* і т. д.

Кажемо: *римське форум, перед ціле форум, довге меморандум, коротке кольоквіум* (гл. § 164, стор. 142) . . . пор. *З дощок зроблено невеличке подіум* (Франко — Перехресні стінки) . . .

Сюди належать навви буквів: *велике „а“, мале „б“* . . .

Часто одначе і при невідмінних словах мова ставить ся то жіночий, то чоловічий рід, н. пр.:

Мала спасибі з того, що він на самій горілиці сидить, самою горілкою шинкує, а хліба не приробляє, — малу спасибі заробить (Грінч. Слов. IV, 173). *Зімою день великий і вже по обіді з того дня малий спасибі* (там же). *Вам од мене то не великий спасибі* (Нечуй-Левицький). *Це щось дуже дешевий дякуватъ* (Федькович) . . .

Видно тут народ прирівнює слово „спасибі, дякуватъ“ зі словами: *користь* (жін. рід), *хосен* (чол. рід) . . .

3. ЧИСЛО.

418. І не тільки в роді мова „відступає від граматики“, але й у числі.

1. Нераз граматична складня вимагає однини, але у Множина слові містить ся тямка множини, — то вживаєть ся побіч однини і множини.

Буває це.:

а) при збірних імениках н. пр.:

Як побачу, що дітвора [= діти] притомилась, я зараз кажу їм (Ковиський). *Є ще на світі православне християнство [= християни], що вміють і люблять по-нашому читати* (Квітка). *Старшина поїть громаду [= громадян], щоб зробили приговор вислатъ мене в Сибір* (Тобілевич) . . .

б) при олівцях, що вказують на збір (багато, дехто, коожний, гл. § 350 3, декілька . . .), н. пр.:

А сеє чуши, і багато дехто підходили, сеє на боячись (Квітна). Позлазили в коней, яких дехто з вартосих зараз уяли, обчистили, напоїли (Федькович). Тут увесь народ, коожний, хоч по змініці, кидали землю в яму (Квітна). Ко ждидь дбає тільки про себе, не розуміючи, що таким робом роздробають ся їх сили (Франко). Сотня богомольців стояли кругом його (попа) і ждали (Нечуй-Левицький-Кайдашева сім'я) . . .

в) як і нема слівця, що подав збір, але ж його легко догадати ся, н. пр.:

Пішов у город розпитувати ся, що в них [= у міщан, у городян] чути (ві збірника Рудченка). А народу, народу: і за домовиною, і побіля домовини, і по вулиці, і зпереду, і по воротах, і по тинах — що то сказати не можна, скільки їх (= людей) там було (Квітка) . . .

г) Що про батьків і про тих, що їх поважаєть ся, говорить ся в нас у множині, то це теж складня за думкою, не граматична (гл. § 350 1).

Цікаво, що нерас про батьків балакають ріжно, відповідно до того, кого більше поважаєть ся (розумієть ся, поза очі, бо в очі все говорить ся у множині), н. пр.:

Уже й мати почали примічати та клопотатись. А батько хоч і нічого не говорить, та все пильно на мене поглядав (Вовчок) . . .

У сім'ї і про старших братів та сестер теж у множині відзивають ся, н. пр.:

„Нене“, кажу, „бадічка [= найстарший брат у Гуцулів] просили, щоб стіл лагодили (Федькович). Сестро, що важ? — у нас кажесть ся старшим браттям і сестрам єви (Федькович — Люба-згуба) . . .

г) Про складню іменика у сполуді в приімеником „з“ (з кимось), гл. § 350 2, н. пр.:

Терешко з парубками, не догнавши дівчат, кинулись наперейми, і йдуть упять побіля салдатського патрета (Квітка) . . .

2. Із другого боку гурт однакових людей уважаєть ся **Одним** в уяві нашого народа чимось одним, і через те нераз уживаєть ся й оданин замість множини, н. пр.:

Ой, за гори, за Лимана вітер повіває, та кругом Січі Запорозькі Москаль облягає (нар. пісня). *От де війна правдива, найстрашніща, щоденна, люта! Що проти неї* [— домашньої сільської війни з голодом, зі злиднями] *всі війни з Турком, Німцем, Москалем!* (Франко). *Швед поліг головою* (Котляревський). *Сімсот Турків, зничар чотиріста, та бідного невольника пісчартаста* (нар. дума). *Аж кишить невольника у Сиракузах* (Шевченко). *Йде багацько чужана, й москаля, і всякого народа* (Нечуй-Левицький). *Книжка мала б найбільше читальника в городах* (Нечуй-Левицький — Хмари)...

4. ЧИСЛІВНИКИ.

419. Складня числівників також нераз відходить від граматичних правил.

а) Числівники: п'ять до дев'яносто дев'ять вимагають **5 — 99** присудка в середньому роді одн. (гл. 4173); але ж що в них містить ся тямка множини, то буває, що присудок може вживати ся і у множині, н. пр.:

Разом із ними жили в тому номері п'ять студентів (Нечуй-Левицький)...

Те саме відносить ся і до збірних числівників, н. пр.:

Дітей маленьких двоє, побравши ся за руки . . . в жарку літню днину їшли з села (Франко). *В саду двоє людей блукали між деревами* (Нечуй-Левицький)...

б) Числівники: два — чотири, як відомо, годять ся з імям, **2 — 4** до якого належать, у роді, числі й відмінку (гл. §216), але ж у називнику і знахіднику, коли коло них стоїть прикметник, то цей прикметник кладеть ся часто в родовику множини, н. пр.:

Два хитрих мудрого не переважують (Глібів). *Достав у п'яного Тараса два приговора фальшивих* (Тобілевич). *Два трупи невеликих узав на плечі* (Шевченко). *У мене дві повнісенських шахи книжок* (Кониський — Непримирена)...

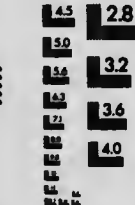
Три брати рідненьких з тяжкої неволі тікали (нар. дума)...

Посеред ставу вбиточоти рипалі товстесеньких (Квітка)...

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

в) Те саме дієть ся з імениками, якщо коло числівників є приіменики або прислівники, й якщо ті слівця розділяють числівник і іменик, до якого числівник відноситься, й іменик стоїть поперед числівника, н. пр.:

років через чотири, жінок зо три . . .

Тоді іменик кладеть ся в родовику, і згоди немає.
пор. *На горбку батько поламав десятків зо два возів* (Нечуй-Левицький — Кайдашева сім'я) . . .

420. XXXI. ЗНАЧІННЯ ВІДМІНКІВ У РЕЧЕННІ.

Відмінки вказують на відносини між предметами, а що відносини бувають різні, то через те й закінчення відмінків різні, і значіння відмінків у реченню (у складній) різні.

1. НАЗИВНИК.

421. У називнику стоїть завжди підмет у реченню, гл. § 339.

У тім же відмінку може стояти присудкове ім'я, гл. § 336, § 431.

2. РОДОВИК.

Родовий відмінок уживаєть ся дуже часто, й його значіння в реченні різне.

Предмет 422. Передусім у родовику стоїть предмет (§ 341), і то після присудків (дієслів і ймен), у яких містить ся значіння

1. віддалення або приближення, н. пр.:

спекати ся, збути ся, позбавити, цурати ся . . . Зержати ся, пригортати ся, вчепити ся . . . в перенесеному значінні: *бояти ся* (в думці хотіти віддалити ся від чого), *жахати ся, соромити ся, шкодувати, шкода, жаль, сором, бути свідомим і т. д.*

пор.: *Не можу здихати ся цього лихого чоловіка* (Нечуй-Левицький). *Збує ся тато клопоту* (Номис). *І молодців своїх, краси своєї, всього позбула ся* (Ганна Барвінок). *Був би міг віну забавити* (Франко). *Багацько позбавляв Буняка таким способом людей* (Зі збірки Драгоманова). *Цурає ся сїр'яни, а тепер і онучі радий!* (Зі збірки Комаря)...

Про Кців не жахайсь, Волинї пригортайсь, а Поділли тримайсь! (нар. приказ.). *Наперед не виривай ся, заду не зоставай ся,*

середини держись! (нар. приказ.). *Кого біда вчепить ся, того тримаєть ся й руками й ногами!* (нар. приказ.) . . .

У перенесеному значінні: *Вовка бояти ся, то і в ліс не йти* (нар. приказка). *Свого розумоньку страхнула ся* (Зі збірки Чубинського). *Шрам Паволоцький, жалуючи згуби Павлочан. . . прийня усю вину на одного себе* (Куліш) . . .

Шкода того бирівничка. — й недосвіта шкода (Шевченко). *Вам її більше жаль?* (Квітка). *Бує свідомий святих правд євангельських* (Кіониський) . . .

2. пайковости, себто, частини, яку звідкілясь береть ся, короткого часу, на який щось узято, позичено, н. пр.:

учити, вчити ся, слухати ся. . . , бажати, хотіти, просити, домагати ся. . . , шукати, давати (на якийсь час), *позичати, привозити. . . , ждати, побачити* (трохи чого) . . .

треба, варта, бути гідним, достойним, бути жаднім і т. д. пор.: Пригоди учать згоди (нар. припов.). *Батько останню корову Жидам продав, поки ввечер московської мови* (Шевченко). *Моїх діток доглядала, звичую навчала* (Шевченко). *А та палиця пан називаєть ся, треба її слухати* (Номис) . . .

Ви чого забажали? (Франко — Мойсей). *Я не хочу хліба, я хочу нулешику* (Грінченко—Сестриця Галя). *То не вмерлі, не зариті, не суда ідуть просити* (Шевченко). *Тільки прошу вас одного: города Богуслава не минайте* (нар. дума). *Поки було доможемось молона в пана, або таранї, то краще сами собі купимо* (Грінч. Слов. I, 420) . . .

Об Миколаї на ярмарку овечам купив (Мирний). *Шукай вітра в полі!* (нар. прип.). *Вживай світа, доки служать літа* (нар. поговорка). *Або мені помочи дайте, або мене з собою візьміте* (нар. дума) . . .

Під Стамбул підпливали, Туркам-яничарам страху завдавали (нар. дума). *Ой, піду я до сусіда вова позичати* [потім віддам] (нар. пісня) . . .

Везе Марко Катерині сукна дорогого, а наймиці на очіпок парчі золотої, а діточкам черевички, фіг та винограду. . . і навяру з Дону, всього везе (Шевченко — Наймичка). *Там [на Злпорожжі] наїси ся всіх глїбів, козацького звичаю набереи ся та побачиш світа* (Шевченко). *А ви поспитайте борцу, по мойому, наче дуже кислий. Поспитавши горля, чи не пошануєть ся* (Слов. Грінч. III, 360) . . .

Я щастя ждає — у темряві зостав ся (Куліш). *Я нулешику підожду* [якийся час] (Грінченко — Сестричка Галя). *Добре роби, доброго й кінця дожди дай! Підпалу жде* (искра), *як той месник, чису дожди дає, злого часу* (Шевченко) . . .

Пошли, Боже, з неба, чого нам треба! [нар. приказка]. *Чи ж достойн він такої чести?* (Квітка). *Пастели мені опанчу, бо я того гідна!* (Зі збірн. Чубинського). *Чи варт вона* (Україна) *вогню святого* (Шевченко). *У сусіда доньок сім, та й доля всім, у мене одна, та й та долї жадна* (нар. припов.) . . .

Кажемо: *гуляти (витинати) гонана, вибивати тропака, грати дурака, дати комусь духа, пам'яткового, прочухана, дати дуба, дати драпака* й т. д.

3. після перехідних дієслів заперечних, гл. § 343, хоч це не так докладно переведене, як, н. пр., у моск. мові (пор. у Шевченка: *Не молила ся за мене, поклони не клала моя мати*), приклади тамже;

4. після таких присудків, у яких містить ся заперечна думка (це теж розуміння пайковости), н. пр.:

Боронити му [= не давати му] *вступу до вас спижевими шпичками* (Франко — Мойсей). *Тільки одної слави бережи ся* [щоб не кинув на тебе хто] (Збірн. Чубинського). *Пішла кудись: сіней забула замкнути* [= не замкнула] (М. Вовчок). *Коли ви вже перестанете того свисту?* (Марко Вовчок). *Не час тепер ховати поганих струнів* (Франко) . . .

у безпідметових реченнях (§ 340):

Такого ще поганця не бувало (Глібіз). *Хто пізно встає, тому хліба не стає* (нар. припов.). *Ані виду видати, ані чутки чувати!* (нар. погов.). *Час приходить умірати, нікому поради дати* (нар. пісня) . . .

5. при числівниках у збірному значінні (§ 417), чи це числівники головні, чи невизначені, н. пр.:

Нас було трох у батька. Коли б ви бачили, якого було людей! (Нечуй-Левицький). *На царському дворі такого столів понакривано* (Зі збірника Рудченка). *А коло шинку, як коло вулля в теплий день — такого там людей* (Д. Маркович). *А дяків таки й не рахуй, такого понаходило ся* (Федькович) . . .

— а й як нема числівника, н. пр.:

Отут крови полито людської і без пожа! (Шевченко). *За панамі панства-панства у сріблі та златі!* (Шевченко). *Бувало всякого* (Франко). *Аж гуде, з усіх усюд народу йде* (Шевченко). *Аж кишить невольника у Сигизмундат* (Шевченко). *Мені сеї ночі таких ягід снило ся* (Федькович). *Людей росте, а землі ні* (Лепкий). *Наїхало гостей повні сенька хата* (Нечуй-Левицький) . . .

Ясно, що й тут скрізь є тямка пайковости.

423. Крім того, у родовім відмінку стоять прислівникові **Прислівн.**
додатки, і то **додат.:**

1. часу (§ 345з), н: пр.: *того дня, другого року, пізньої осені, одного разу* (моск. мова такого часового родовика не знає) й т. д.

пор.: *Доводило ся вам їздити пізньої весни, чи раннього літа по Україні?* (Мирний). *Плачуть мої очі тежненької ночі* (нар. пісня). *Знесла найтяжчу кару отої ночі страшиної* (Франко — Сурка). *А тежних вимових почей він голосно на всю хату говори в страшині річі* (Стефаник). *Кожного ранку й вечора виходила з хати старенька жінка* (Мирний). *Оттакої то пори . . . йшов молодий чоловік* (Мирний). *Одного теплого дня в неділю Санько та Яків сиділи собі на призьбі* (Комар). *Рону 1660. Изслав Давидович привів Половців* (Куліш). *Одного ранку лежу я та думаю* (Вовчок). *Саватій ножних ванацій приїздив на хутір* (Ковиський) . . .

Кажемо: *цього року, року тисяч девятьсот двацятотого, дня двацять шостого серпня* й т. д.

Сюди ж належить:

що-дня, що-ранку, що-року, що-тижня, що-п'ятниці, гл. § 223.

Це родовик **часовий**.

2. порівняння — родовик **порівняльний** (уживається **порівняль-**
рідше, ніж у московській мові), після вищого ступня **ний**
прикметника, чи прислівника, гл. §§ 194, 300, н. пр.:

гірш пекла, краще (від) тебе . . .

пор.: *Ся мовчанка гірша погрози* (Франко). *Сам марний, марний, гірш мої сестрички* (Федькович). *Взнала й я не в гірш старенької моєї, почім на світі ківш лиха* (Ганна Барвінок). *Вийди, мила, краща золота* (нар. пісня). *Чорніща чорної землі йде мати* (Шевченко). *Іде на вулицю гулять гордіц; є самої царюї* (Шевченко). *Нас дешевших панської собаки письму учить!* (Шевченко). *І гучніше гвиля Дніпрових крик козацтва заревів* (Франко) . . .

3. причини (родовик **причинний**), н. пр.:

чогось нездужаю, того плачу й т. д.

пор. *Чого жви чваните ся, ви, сини сердешної України?* (Шевченко). *Того плаче* (Гордієнко), *що поради не подала мати* (Шевченко — Иржавець). *Дід сивесенький рида того, бачте, що сирота* (Шевченко). *Чого я плачу? Мабудь, того, що без пригоди, мов негода, минула молодість моя* (Шевченко). *Осика все мене чогось ляка* (Леся Українка). *Саданюк чогось задуманий ходить* (Федькович). *Матрос, на вахті стоя, журуив ся сам собі чогось* (Шевченко). *Як я злий чого, не можу оперти ся покусі* (Франко) . . .

причинний

Прикм. додаток: **424.** Ще частіше вживається другий відмінок як прикметниковий додаток (§ 346з), і тоді він визначає присвійний

1. приналежність — родовик присвійний, на питання: чий?, н. пр.:

дім сусіда, пол брата, город сестри, честь народу, багатства України й т. д.

пор.: *На столі лежала булава Брюховецького (Куліш). Он двір стоїть багатуря гладкого (Глібів). Тільки три чайки отамана курінного, сироти Степана молодого синє море не втопило (Шевченко)...*

якісний 2. якість — родовик якісний, на питання: який?, н. пр.: людина великої слави, жінка дивної краси, чоловік середніх літ і т. д.

пор.: *Проговори ти слово тихої любови (Шевченко). Смілі майстри нової будови, прямування нового борці (Грабовський). Дівчина великого роду, а песього ходу (нар. погов.). Жінка — міське зіллячко найгіршого гатунку (Франко). Він людина найніжнішого, найблагороднішого серця (Кониський — „Музика“ Шевченка). Бує чоловік середніх літ, при здоров'ю (Ганна Барвінок). Студенти того часу дуже пили (Нечуй-Левицький). Лице жіноче дивної краси (Франко)...*

Як із усіх тих прикладів видно, в таких випадках родовик уживається майже все в прикметником.

підметовий і предметовий Із присвійним і якісним родовиком тісно вяжуться такі родові відмінки, що містять у собі значіння підмета і предмета, н. пр.:

любов матері (мати любить і матір люблять)

слава поета (поет славить і поета славлять)

погроза батька (батько грозить)

продажа краму (крам продають)...

Це так званий підметовий і предметовий родовик.

пайзовий 3. цілість, із якої береться частину — родовик пайзовий, н. пр.:

пів кварти, ріка крову, стадо лебедів, табун коней, човен повен води й т. д.

Вона бігла до озереда соломи (Мирний). Полили ся ріки крову (Шевченко). Насіла васильків цілий лан (Глібів). На Лиман (Турки) мов стадо лебедів спадали (Куліш). За шмат ґнилої ковбаси у вас хоч матір попроси, то оддасьте (Шевченко). Везе Марко батькової шитий пояс шовку червоного (Шевченко). Чимало літ перевернулось, води чимало потекло (Шевченко). Пливе човен води повен (нар. пісня). Однісі шкуру така сила! (Шевченко)...

Суди належить родовий відмінок після числівників головних від п'ять, гл. § 217.

Пайковий родовик уживається дуже широко, так що по деяких граматах найдете назву **пайковик** на цілий другий відмінок.

4. Родов. прикм. відм. може подавати і скількість **скількіонн** (скількісний родовик), н. пр.:

хлопець двох літ, корова п'яти літ і т. д.

пор.: *Двоє діток, хлопчик п'яти років та дівчинка семи, сплять першим, міцним сном (Яновська). Зосталась удова Ганна й коло неї п'ятеро дітей: Степан чоширнацяти год, Марися дванацяти, і троє зовсім малих (Д. Маркович). Два хлопчики в мене: один чоширнацяти, а другий дванацяти літ (Франко). На покуті сидить дієка, так літ двіцяти п'яти (Ганна Барвінок). Молодиця — хлопчик у неї троє літ (Франко) . . .*

425. Крім того, родовий відмінок може бути і присудком, **Присудковн** н. пр.:

бути такої й такої думки, такого й такого роду, зросту й т. д.

пор.: *Чіпка був ні високого, ні низького зросту (Мирний). Сама красна, чепурна, хорошого зросту (нар. пісня). Пан сотник Улазвич був чесного й повисожного роду (Квітна). І покажем, що ми, браття, козацького роду (нар. гимн). Якої ви думки? (Кониський) . . .*

І тут родового відмінка без прикметника не буває.

3. ДАВАЛЬНИК.

426. Давальний відмінок буває тільки предметом (§ 341) **Предмет** у реченні, і то передусім

1. після таких присудків, у яких містить ся тямка шкоди або користи, н. пр.:

шкодити комусь, досадити комусь, болюкулити . . ., помагати, подобати ся . . ., на користь, на втіху, на шкоду, байдууже й т. д.

пор.: *Хто пізно приходить, сам собі шкодить (нар. прпп.). Так чам же я вам досадив? (Глібів). Помагай Біг тобі, дівчино (збірн. Рудченка). Для чого я живу, кому на користь? (Мордовець). Вподобавсь дуже їй [лисичці] привітенький куток (Глібів). Зоря гйде твоім мріям (Старицький). Так от кому (= бідноті) страшна зїма, а нам байдууже і дарма! (Старицький). Тече вода і нагору бачитому в хату (Шевченко). Обридло тут — туди мандруйте на втіху павунам (Глібів). Гріх і ганьба тому, хто з душею живого*

дрімає! (Олесь). *Однаково зорі і долам сі яє світ лица Твого* (Куліш). *І пташки світ ці в аще бечуть тобі, і співак відпочиє (= відпочине), заспіває то* (Руданський) . . .

Сюди належать проклони: *Нехай тобі хрін! Щоб щоби се та те!* . . .

2. після таких слів, що з них виходить прихильність до кого, довірря, і навпаки, н. пр.:

дякувати, бути вдячним, прихильним, молити ся, поклонятися, коритися, бути слухняним і т. д.

пор.: *Довго я не хотіла коритися весні* (Лєся Українка). *Дурисеві й Бог не противить ся* (нар. припов.). *Ой, не дякуй мені брате!* (Куліш)¹⁾. *Подороженьому і Бог вибачить* (нар. припов.). *Ми віруєм Твоїй силі і слову живому* (Шевченко). *Всесильний, я Тобі молю ся!* (Куліш). *Думка вороном літає по Україні, криче, плаче, поклоняється рідині* (Куліш). *Сповідуюсь вам щиро та покірливо* (Куліш). *Наум Дрот був батьнові й матері слухняний, старшим себе покірний* (Квітка). *А серцеві не потурай* (Шевченко). *Ти до мене не ходи, я тобі не рівна . . .* (нар. пісня). *Спасибі вельможному пану Сожнові!* (Куліш) . . .

3. після присудків, у яких міститься наказ, дозвіл, заборона:

заказати комусь, наказати, дозволити, радити й т. д.

пор.: *Ой, заказано та замовлено всім казначькам у військовіти* (Слов. Грінч. II, 45). *Ой, мені мати заказала, щоб я з тобою ніде не стояла* (нар. пісня). *Ой, казала мені мати тай наказувала . . .* (нар. пісня). *Чи дозволено вам думати, хитати?* (Глібів). *Мені раяли, щоб я поїхав на три роки в Січ* (Стороженко) . . .

дальший предмет

4. після таких присудків, де давальний вдм. являється другим предметом (дальший предмет, § 341), н. пр.:

давати кому що, обіцяти кому що, приносити кому, завидувати комусь чогось і т. д.

пор.: *Синові гостинця ховала* (Шевченко). *Як ростимам бражиття в воєкій тьмі, так обож нам бракує простору* (Лєся Українка). *Дорогу, дорогу (дайте) пану осавулу (= панові осавулові) ніженському!* (Куліш). *Обберімо собі короля по своїй вольній волі!* (Франко) . . .

¹⁾ Звичайно укр. інтелігенція робить тут помилку, сполучуючи, під московським впливом, дієслова: *дякувати, вибачати* зі знахідн. Це велика помилка. Треба сполучувати їх усе з давальником і казати:

дякую тобі, дякую вам, йому й т. д.

Таксамо треба викидати інтелігентське: „вибачаюсь“ — (дослівний переклад: „извиняюсь“), а вживати народнього:

„вибачайте, вибачте!“

5. Дуже цікаві в укр. мові приклади в давальнику в безпідметових реченнях, у яких давальник грає неначе ролю (льогічного) підмета, н. пр.:

мені не обняти [= я не маю обняти], *синам добувати* [= сини повинні добувати], *йому не спить ся* [= він не спить], *не здужаєть ся, мені не до того* [= я не маю як] і т. д.

Такі давальники появляють ся після дібімеників, в яких разом із давальником містить ся тоді значіння: *могти, треба, слід, повинен...*, і після иньчих присудкових слів (*треба, слід, ніколи...*) і фраз.

пор.: *Не мені простому судить великі діла Твоєї волі!* (Шевченко). *Відкіля більш поради їм ждуть!* (Глібів). *Вовік науці не обняти всього, що Ти [Боже!] создав еси* (Куліш). *Як то тепер [= у змні] отій голоті сидіти в нетопленім хліві!* (Старицький). *Пух висипав ся на верхній губі, де колись мало ся бути вусам* (Мирний). *Не ридать, а добувати, хоч сином, як не собі, кращу долю в боротьбі!* (Франко). *Поки я живу, не бувати тому коневі в моїй Трої!* (Мордовець — Цар і гетьман). *Йому про се ліпше знати, ніж мені* (Франко)...

Не ждець ся дїтнам (Грабовський). *І світ настає, а Яримі не спить ся, — ридать* (Шевченко). *Йому так гарно, так смашно світом дрімать ся!* (Мирний). *Йому літ до двацятка добирало ся* (Мирний)...

Чіпці тепер ніколи дослухатись до всього того (Мирний). *Він вояк, він пан, — йому не слід...* (Глібів). *А вбогому в яру треба криницю копати* (Шевченко). *Мені і не в голові...* *А вбогій вдові не до того* (Шевченко)...

6. У такому ж самому розумінні (підметовому), хоч у реченню підмет є, вживаєть ся давальник як предмет у фразі: „мені щось є“ (= я щось маю).

пор. *Адже ж і урода, і роскош, і шана їм є* (Манджура). *Розвернуло ся весілля; музикам робота і підковам* (Шевченко). *Обберімо собі короля, щоб і захист нам* (був) *з нього і честь* (Франко). *Буде тобі великий гріх од Бога* (Нечуй-Левицький). *Як тобі на імня? Мені на імня Перевернигорня, на прізвище — Макітрище* (нар. погов.). *Нема Гонти: нема йому хреста, ні могили* (Шевченко)...

Усюди чуєть ся фраза: „мені щось є“ у значінні: „я щось маю“, то так усюди підмет має в думці значіння предмету (*музики мають роботу, ми хочемо мати захист, мати меш великий гріх, я маю [на] імня...*)

Сюди ж належать такі фрази як: *зневірилось мені щось* [я в чомусь зневірівсь],

пор.: *Зневірилось усе мені у світі* (Мирний)...

7. Та ще є такі предмети в давальн., що знов мають немов значіння присвоєне, значіння прикметникового додатку, н. пр.: *мені [= мое] серце болить, мати дітям [= дітей], ноги йому [= його] нездорові* й т. д.

пор.: *Василь блідий, волосся йому розкудочене* (Квітка). *Щоки йому позападали* (Нечуй-Левицький). *Чоловік мій, куди далі, то все змурніщий ходить, аж мені голова болить* (Вовчок). *Свачиза мати дітям одна з найлуччих* (Маковей). *Дніпро берег рис-рис, яворів корінь мис* (Шевченко) . . .

Через те пишуть і кажуть: *пам'ятник Шевченкові, побіч пам'ятник Шевченка* й т. д.

пор. *Нашому слову кінець* (Квітка, Шевченко) і *Чи кінець мості мови?* (Франко) . . .

8. Про дав. відм. особових і зворотних заімеників, що доповняють думку й надають їй образности, наглядности, гл. § 207 4, 5.

Це так зв. давальник **стичний**.

4. ЗНАХІДНИК.

Предмет: 427. У знахіднім відмінку стоїть предмет (гл. § 341), і то **справжній** 1. справжній предмет, після перехідних дієслів¹⁾, гл. § 343, і дуже рідко (в поезії) й після неперехідних дієслів, н. пр.:

Отак нам довело ся йти ще змалечку колючу ниву (Шевченко) . . .

музріший 2. такий предмет, виражений іменниками, що залежні від дієслів, утворених із того самого пн: що й іменники (нутрішній предмет), н. пр.:

ніч ночувати, вік вікувати, волю зволяти, казання казати, раду радити, мости мостити й т. д.

пор. *Де ж ми будем ніч ночувати?* (нар. пісня). *Нене рідная, воли мені волю!* (М. Шашкевич). *Молодий Радюк почав думи думати молодю головою* (Нечуй-Левицький). *Якусь тобі він казань снаже, дорогу добру в Рим покаже* (Котляревський). *Чи там раду радить, як на Турка стати, не чуємо на чужині* (Шевченко). *Ой, пзволь пане, землю міряти, землю міряти, мости мостити* (нар. колидка). *Хоч гать гати!* (нар. погов.). *Чумаки одну вїму вїмували на Дону*

¹⁾ Дієслово *зрадити, враджувати* вимагає предмету у знахіднику, не в давальнику, отже: *зрадити батька* (не — батькові), *жінку* (не — жінці) і т. д., як у нас не раз балакав з-московська інтелігенція.

(Кописький). *Оживають лісові сили і грамають свій темний грам* (Крушельницький — Рубають ліс) . . .

428. Крім того, знахідник може бути прислівниковим додатком, і то: Прислівн.
додаток:

1. часу, на питання: **як довго? коли?**

пор. *Він побивавсь за бідному бездомну* (Старицький). *Я каралась весь він у чужій хаті* (Шевченко). *Стоїть він день, стоїть і ніч* (Глібів). *Горить і день і ніч перед пенатами святый вогонь* (Шевченко).¹⁾ *Воздвиженський день і ніч сидів над вецькою могою* (Нечуй-Левицький). *Ми живемо під самим Київом, та ще не були цю весну й одного разу у святих угодників* (Куліш). *У них тільки було й худоби, що теличка, купили її торішню весну* (Грінченко — Без хліба). *Ми з Явдохою бувало слухасм цїлий вечір Івана* (Тобілевич). *Думка єдина: спочити хвилину* (Чернасенко). *Сорочечку що день божий надіває* (Шевченко). *Наш Бог не спить сю днину* (Франко). *Кожес раз, що приходив Степан, мужа його заїдала* (Д. Маркович) . . . часовий

2. місця, а власне простору, на питання: **як далеко?**, місцевий

пор. *Ой, ішов я шитири* (= чотирі) *милі пішки* (нар. пісня). *Випроваджала три поля, три милі* (Шевченко) . . .

3. міри, на питання: **скільки?**, міри

пор. *Третьої неділі треба нам було конче їхати доміє* (= додому), *бо неня вже щось три опадн* (= трома наворотами) *переказували* (Федькович). *Питає я в очі, сто разів, щоб одповіли на запитання тляжкї мої* (Самійленко). *От уже п'ятинацять літ ми все тлягнемо в забрід* (Щоголів). *Цей храм, що будував ся стільки років, зруйную* (Самійленко). *Черевань хоч би прищечку пере мінив ся* (Куліш) . . .

5. КЛИЧНИК.

29. Кличний відмінок має своє окреме значіння; він із ніякою частиною речення не звязуєть ся, а стоїть для себе окремо. Через те в реченні він являєть ся все немов у ставнім словом. Він і ніякою частиною речення не може бути, творячи для себе немов окреме речення, н. пр.:

Учіте ся, брати мої, думайте, читайте,

— кличний відмінок „брати мої“ має значіння таке, як би ми сказали:

Учіте ся ви, що є братами, думайте, читайте . . .

Через те то кличний відмінок відділюєть ся запинками.

¹⁾ Про вживався галицькими інтелігентами приіменика „через“ у таких випадках, гл. стор. 319, примітка, 1.

Що воно так, то це пізнати в окремих кличних побічних речень (відносних), н. пр.:

Гей, хто в лісі, озони ся! (нар. пісня). *В кого серце чисте, руки сильні, думна чесна — прокидайте ся* (Франко) . . .

Все це неначе кличні відмінки¹⁾, тільки ж тут уже ясно, що це речення.

У поезії, чи у промовах уживаєть ся часто кличного відмінка в апострофічному значінню, звертаючись до когось, чи чогось, н. пр.:

Думи мої, думи мої, лихо мені я вами! (Шевченко). *Народе мій замучений, розбитий, мов паралітик той на роздорожжю людським призи́рством, ніби струпом критий! — Твоїм буду́чим душою я трі́вожу* (Франко). *Мово рідна, слово рідне, хто вас забуває, той у грудях не серденько, але камінь має* (Воробкевич) . . .

Тута треба шукати причини, чому в народній поезії деколи форма кличника заступає називник, н. пр.:

Плаче, ридає молодий козаче по своїй дитині (нар. пісня). *Жив-проживав корсунський полковник пане Филоне* (нар. дума). *В перше віконце вско́чило сонце, в друге віконце ясний місяцю* (нар. колядка) . . .

Народній поет, творячи ці форми, немов має перед очима тих, що про них писав, і наче до них ізвертав ся зі своїми словами.

У звичайній мові тих форм кличника замість називн. відм. не вживаєть ся.

6. ОРУДНИК.

Орудний відмінок уживаєть ся в реченню як прислівниковий додаток або у присудку.

Прислівн. додат.: 430. Значіння орудного відмінка, як прислівникового додатку, дуже різне, бо загалом цей відмінок уживаєть ся в українській мові дуже широко.

¹⁾ Ідучи на московськими граматики, українські укладчики граматик уділяють по своїх граматиках окреме місце т. зв. обертанню, в якому зокрема балакають про кличний відмінок. Коли це роблять московські граматики, то це зрозуміло, бо ж московська мова форми кличного відмінка не знає, заступає (з маленькими виїмками) її все називником, і через те на вживання тих форм у ролі кличника

1. Передусім значіння орудного відмінка — це оруддя, засобів — від того й його назва — знаряд, яким орудуємо, прилад, яким щось робимо, засіб задля переведення якоїсь роботи (орудних засобів), після слів таких, як:

робити чимось, орудувати чимось, махати, кидати, носити чимось, орати, шити, писати й т. д. — в образному значінні: *дихати чимось, кричати, співати, позирати, дивитися, слухати, говорити й т. д.*

пор. *А він (цар) мені махає руною* (Шевченко). *Срібло, золото несуть шапками козачи* (Шевченко). *Незримі скрижалі, незримим писані пером* (Шевченко). *Гарячі почуття розсікли ми ножем голодним міркування* (Самійленко). *Чи не оре милий плутом* (нар. пісня). *Лани братами оремо, і їх слезами поливася* (Шевченко). *Ідуть два парубки: один рижим (конем), другий нарим* (Федько) . . .

Вільно дихає (земля) грудьми розкритими, поля одягає в неїтами (Кримський). *З шкур наших собі багряницю пошили лами твердими* (Шевченко). *Болота засипає благородними ністками* (Шевченко). *Позирає навкруги своїми блискучими очима* (Мирний). *Мені тим ліном погоїтись трудно* (Кримський). *Тілами святих убитих годували для царського таки двора в Тибрі рибу* (Шевченко). *Словом сильним, мов трубою, мільони зве з собою* (Франко). *Радюк говорить чистою українською мовою* (Нечуй-Левицький). *З мови британської мовою українською поперкладає Куліш* (Шекспірові твори) . . .

Через те по-українськи можна казати тільки так: *говорити українською мовою, балакати кількома мовами, твір писаний українською мовою*¹⁾ й т. д.

Сюди належать такі фрази, як:

слихом слухати, видом видати, сном сном, дивом дивувати ся й т. д.

пор. *Наш піп. мабуть, і сном не снів, що надійде така година* (Франко) . . .

а) Таким засобом, чи знарядям, при помочі яких щось робить ся, може бути особа або установа, які тоді грають ролю посередників, і ті посередники стоять теж у орудному відмінку; через те ми й кажемо:

передавати щось телефоном, дати знати телеграфом, післати (дістати) гроші переказом (переводом), *почтою*, треба звернути окрему увагу. В нашій мові є скрізь окрема форма кличного відмінка, й тому ніяких окремих обговорок т. зв. обертання (дослівний переклад: обертання) — не потрібно, бо ж по формі вже пізнати кличник.

¹⁾ пор. стор 321, примітка 1.

їздити залізницею, їзати кіньми або возом, трамваєм, візником, плисти кораблем, човном¹⁾ і т. д.

пор.: *Гроші поштою шлють* (Ганна Барвінок). *Ми розрішасмо річки святою буллою цією* (Шевченко) . . .

Але ж за те кажемо: *слабувати, хворіти, занедужати на що* (а не як у моск. мові: чим).

б) Таким же засобом являється діяч (підмет), якщо речення поставлене у страждальному стані (гл. § 258), н. пр.:

мною зловлена риба (я зловив рибу), *рілля копитами порита, кровію полита* (копита порили рілля, кров її полила)²⁾ й т. д.

пор.: *Ниво несіяна, всіма покинута, всіма забута я, ниво крісавими слізьми поливана, ниво туманними, млою окутана — де твої ратаї?* (Чернявський). *Чому вона (сакля) стоїть у вас не нами дана?* (Шевченко). *Не красуєш ся стогами, а глушиш ся лободою* (Старицький). *На віки прокленетесь своїми синами* (Шевченко) . . .

Крім того, орудний відмінок, як прислівниковий додаток, визначає

причинний

2. причину, чи наслідок, головню після таких слів, як: *чванити ся* (причина чванства в орудн. відм.), *хвалити ся, бридити ся, гидити ся, задовольняти ся, бути пняним* (наслідком чогось), *бути ситим* і т. д.

пор. *Щось невістка не одчиняє свої скрині; мабуть, тим, що порозня* (Нечуй-Левицький). *Убогими не гордились, сиротами не бридились* (Слов. Грінч. I, 97). *Не тому життя свого рішались, що тільки вічністью задовольнить ся* (Самійленко). *Дарес тут дуже насміхав ся, хододою чванивсь, величав ся* (Котляревський). *Я вже моїми слізьми пня* (Кониський). *Ми малим ситі* (Шевченко). *Надію лишила тим, що розумом дитина* (Самійленко) . . .

Це орудник причинний.

¹⁾ Укр. інтелігенти часто грішать проти складні української мови, кажучи з-московська: *по* *почті гроші шлють, передати по телефону, дістати гроші по переводу, їзати по залізниці, на візнику, на українській мові написаний твір* (Галичани: *в українській мові . . .*), *на тій і тій мові говорити* й т. д., гл. стор. 323, пом. 2.

Таких фраз треба вистерігати ся.

²⁾ Галицькі інтелігенти вживають у таких випадках із-польська (й німецька) приіменика „через“ (*зловлена риба через мене, через поета написаний твір*), пор. *Бує відповідно накручений через обох директорів* (Яцків — Танець тіней) . . .

Це груба помилка, й її треба вистерігати ся, гл. ще стор. 283, пом. 1.

3. місце (орудн. місцевий), через те ми кажемо: **місцевий**
йду вулицею, іду лісом, пливу Дніпром¹⁾, блукаю горами, ходжу світами й т. д.

пор.: *Хто іде в негоду тим лісом густим?* (Грінченко). *Галл почалась буйними житами* (Мирний). *Нащадки пішли битівським шляхом* (Леся Українка). *Із села луна степом пішла* (Шевченко). *Дітей маленьких двох, побравши ся за руки, стежкою вузькою ішли з села* (Франко). *Козаки ідуть Дніпром-Славутою* (нар. дума). *Еней, попливши синім морем, на Карфагену оглядався* (Котляревський). *Високими та широкими Дністровими берегами постелились шоккові трави молоденькі, а по них ходить парубок хорощий* (Фелькович). *І Трагтемирів єсть гором нечепурні свої затки розкидав* (Шевченко) *Та туман ярм котить ся* (нар. пісня)...

4. час (рідше, ніж у моск. мові) — орудн. часовий, н. пр.: **часовий**
Князь іще раннім ранком зазвав козацьку старшину на пораду (Куліш). *Але весною розівість ся гай* (Олесь). *Ото було тими вчорими довгими осінніми заберу обойко до себе на коліна* (Вовчок). *Тими ночами лежу було довго без сну* (М. Вовчок). *Це стало ся тими днями. Сухобрусіві дочки були малими* (як іще були малі) *дуже гарні дівчата* (Нечуй-Левицький). *Пішла заміж молодю, не виспала ся* (нар. пісня). *Та все снять ся маленькими* (сини), *а парубками ніколи не приснять ся* (М. Вовчок). *Ми вкупці колись жили, маленькими собі любились* (Шевченко). *Малим, бувало, я сідаю під липою та досягаю руками буцім яєних зір* (В. Шашкевич)...

5. спосіб на питання: як? (орудник способовий), н. пр.: **способовий**
Звичем стародавнім (як велить стародавній звичай) *поховали козака* (Грінченко). *Музики й міщани валять кумами, а козацтво йде ливою під місто* (Куліш). *Нехай будівля скалками розлетить ся* (Самійленко). *Живою душею в Україні в і т а й!* (Шевченко). *Іду тихою ходою* (Шевченко). *Трома струмками під його дзюриє* (Грабовський). *Та як вам разом усіма заспівають!*... (Федькович). *Брат на брата війною пішов* (Конощенко). *Щоб збудить хиренну волю, треба миром, громадою обух стальть* (Шевченко)...

Нераз цей способовий орудник указує виразно на функцію, службу, ролю, в якій хтось виступає, н. пр.:

літати до когось пташкою, посилати когось заступником, скидати ся чим, узяти ся чим і т. д.

пор.: *А мене послали в столицю наказним гетьманом* (Шевченко). *Пустила мене сиротою у світ* (Франко). *Грушевський виступив великим діячем* (Нечуй-Левицький). *А над нею Орел чорний сто-рожем літає* (Шевченко). *Поприбирали ся такими молодцями*

¹⁾ Пор. моск.: *иду по улиць, пду по Днѣпру...* У нас так казати не можна.

Глібів). *Жити, щоб забавляти жінку слугою, напцюз, невольником і бинтиром — це не буде мій смак* (Франко — Перехресні стежки). *На його неприбраному ліжку так і лежало все гніздом* (Нечуй-Левицький) . . .

порівняль-
ний

6. порівняння (дуже улюблене в поезії), н. пр.:
Думка вороном (= як ворон) *літає по Україні* (Куліш). *Нехай думка, як той ворон, літає та криче, а серденько соловейком ще бече та плаче нишком* (Шевченко). *Сльози не ринуть потоком буйним* (Леся Українка). *Кріваге мареву стоїть на сході хмарою трібною* (Черняхівський). *Отакої пори . . . тим шляхом, що, звившись гадюкою, пославсь од Пісок до Ромодану, йшов молодий чоловік* (Мирний). *Боляси ся, щоб* (Гус) *не виліз гадюкою з жару* (Шевченко). *І тихо, мовчки за возами марою чорною пішла на Тибр* (Шевченко). *Очі його блищали вогнем* (Нечуй-Левицький). *Собаною дріжить Жид* (Шевченко). *Пустиня циганом чорніла* (Шевченко). *По долині, по роздоллі із степу перекотиполе рудим лянятчком біжить* (Шевченко) . . .

При порівняннях (у вищому ступні прикметника, прислівника, або слів з таким же значінням) орудним відмінком зазначуємо різницю між предметами, що їх порівнюємо зі собою, без огляду на те, чи предмети названі, чи ні; через те в українській мові можна тільки так казати:

молодший двома роками за . . ., вищий головою від . . ., низчий зростом, багатчий розумом, иньчий вдачею, кращій душею й т. д.¹⁾

пор.: *Марта була тільки годом старша од своєї сестри* (Нечуй-Левицький). *Наречена його молодша від нього тільки двома роками* (Франко — Маніпулянтка). *Наші брати були чи не шістьма годами старші від нас* (Федькович) . . .

Між ними один був вищий од усіх головою (Нечуй-Левицький). *Одною п'явкою менше в повіті* (Франко). *Одною брехнею на світі менш буде* (Квітка). *В мене шагом дешевше* (Нечуй-Левицький). *Юрба гостей побільшала двома нами* (Кониський — „Музика“ Шевченка). *Кількома роками випередила його в науках* (Франко). *Музику заповість вам місяцем уже наперед аж за самої Глиниці* (Федькович) . . .

Сюди ж належить і схожість:

подібний обличчям, несхожий характером і т. д.

пор.: *Ще змалку Марта і Степанида були дуже схожі вдачею* (Нечуй-Левицький) . . .

¹⁾ Зовсім непотрібно в таких випадках балакати: *молодший на (о) два роки, вищий на (о) голову, схожий по характеру* й т. д. Це все як не польонізм (о), то москалізм (на, по). гл. стор. 321, пом. 2

431. В орудному відмінку стоїть іще присудкове імня (гл. § 336 1), н. пр.:

Шуліною на світі зчу ся (Глібів). *Той мені дружиною стане* (Шевченко) . . .

Як добре вдумати ся в ті приклади (та ще ті, що подані в § 336), то мимоволі впаде в око схожість цього орудного відмінка у присудку з тим способовим орудником, який визначає функцію, вид, ролю (гл. § 430 5).

Із того то й виходить і різниця в уживанню присудкового імня в називнику й оруднику (гл. § 336). Для порівняння ще ось приклади:

ІМЯ ПРИСУДКОВЕ

в називнику:

Іван був мені брат

Я сестра його (дійсно)

Він називав ся Петро (справді так)

пор. іще: *Я вам, мамо, (каже невістка до свекрухи) не наймична, я і в своїй матері не була наймичною* (Нечуй-Левицький — Кайдашева сім'я) . . .

в оруднику:

Іван був мені братом (мов братом)

Я буду йому сестрою (наче сестрою)

Він назвав себе Петром (чи справді він Петро?)

7. МІСЦЕВИК.

432. Місцевий відмінок уживаєть ся все з приімениками (гл. §§ 287, 289, 292, 293). Останки цього відмінка без приімеників іще лишили ся, та це вже тепер прислівники або приіменики, н. пр.

долі, гори, кінці, нині . . .

пор.: *Хоч доли* (= у долині), *аби у своїй волі* (нар. припов.). *Бігла доли рікою* (Франко) . . .

Іде Марія гори (= догори) *драбиночкою* (Слов. Грінч. I, 311) . . .

Василь сидів смутний та невеселий кінці стола (Федькович). *Бодай мій горі знав, що нині за день* (Номис). *В труні металевій нині ота рука спочила* (Франко) . . .

Все це прислівники хоч місця, хоч часу (*кінці* — приіменик), і тепер рідко хто відчуває їх як колишні окремі форми місцевика. Що воно так, то це пізнати в того, що для повноти думки до них прикладають ся приіменики:

д гори (§ 285), *від, до нині, на кінці . . .*

пор.: *Садить ся ладан туманами д гори* (Федькович — Празник у Такові). *Від нині* (= сьогоднішньої днини) *бачити мете небо відкрите* (Переклад євангелія Морачевського). *Од зпокон-віку і до нині ховалась од людей пустиня* (Шевченко) . . .

Сімович, Граматика української мови.

То так як: *від тепер, від застра* . . . гл. стор. 314., примітка, Але ж із тих прикладів уже видно, що місцевий відмінок у реченні може бути тільки прислівниковим додатком, і то:

місцевий 1. місця, на питання *де? куди?* — відсіля й його назва, бо в цьому значінні він найчастіше вживається, пор.: *В моїх хаті тепло, сухо* (Старицький). *Там у борі вітер листям шелесті* (Федькович). *По заробітках женуть татуня глидні* (Грабовський). *Голос духа чути спів: по курних хатах мужицьких, по верстатах ремесницьких, о місяцях недолі й сліз* (Франко). *Мене поховують на чужині* (Шевченко). *Попливе човен на сольнім морі, на широким хвилях* (Шевченко). *Гей, на горі там жінці жнуть* (нар. пісня). *Була є мене небога, при мені вона і зросла* (Вовчок). *Ой, у лузі та при березі червона калина* (нар. пісня) . . .

часовий 2. часу, н. пр.:

Чого жалася ся мені у сні? (Франко). *Трачу літа в лютім горі і мінця не бачу* (Котляревський). *Знає, що по довгій столітній козацькій війні ніч століття тепер, наступила* (Вороний). *По шкідлі й Лаз мудрий!* (нар. припов.). *Та нема рятунку при лихій годині!* (нар. пісня). *Ой, сподівай ся мене тоді в гості як будуть о Петрі бистрії ріки-озера замерзати, об Різді калина є лузі процвітати* (нар. дума) . . .

неособовий 3. способу, н. пр.:

А ми з чоловіком у правді жили (Ганна Барвінок). *Пішла я за ним у тропі* (Вовчок). *Люті звірі прийшли в огних кмурах* (Шевченко). *І добрі, й заможні, усі їх на повазі мають* (Вовчок). *Аж учора (дух) розповіє ся і о власній силі йде* (Франко) . . .

XXXII. НЕОСОВОВІ ВИСКАЗИ.

433. Коли не хочемо, або не можемо назвати особи, що щось робить, то балакаємо загально, неособово. Тільки ж та неособовість усе-таки у граматиці особи знає, не признає їх думка тільки.

Неособовість вискажуємо:

1) 2. особою однини, н. пр.:

Тут день і ніч мізкуєш розумом, не знаючи спочинку (Куліш). *Отак учини, учини . . . дітей, а потім дивись: вийде такий супис, як Білоконенко* (Тобілевич). *Аж утомиш ся, розказуючи* (Квітка). *Мудро співає: коли не послухавши, усе шнвчу* (Шевченко — Гайдамаки). *Журбою поля не переїдеш* (нар. приказка) . . .

2) 3. ос. одн. із заімеником зворотним, н. пр.:
Не їсть ся, не п'єть ся . . ., замість шматка хліба за нухом

береть ся (Шевченко — Невольник). *Під таку годину завжди важко дишеть ся, сумно живеть ся* (Мирний) . . .

Кажемо: *то так не робить ся, то тільки так кажеть ся, таке не забуваєть ся* . . .

3) 3. особою множини, н. пр.:

Удвох, кажуть, поплакати і легче неначе (Шевченко). *У нашім селі чинять два храми* (Федькович). *Бабусю Настю поховали і ледве, ледве одволали Трохима діда* (Шевченко). *На другу неділю молодих повінчали* (Мирний) . . .

4) В останніх двох прикладах — минулий час — можна неособовість висказати й дівприкметником страждального стану (*бабусю Настю поховано, на другу неділю молодих повінчано*), і так неособовість і висказуєть ся, коли дієслово в минулості (гл. § 258), н. пр.:

В чистім полі край дороги козаченька вбито (нар. пісня). *Казано в середу взяти новобранців по обіді* (Вовчок). *Моя Україно! За що тебе сплюндровано, за що, мамо, гинеш?* (Шевченко) . . .

5. Деколи неособовість висказуєть ся й дівімеником, бо, побіч: „*Під таку пору важко дишеть ся*“ (гл. § 432), можна сказати: . . . „*важко дихати*“, н. пр.:

Хтось мухам набрехав, що на чужині краще жити [= живеть ся] (Глібів). *Як крикнути* [= крикнеть ся] *з гори, Амореї почують* (Франко — Мойсей). *В панські ворота широко входить* [входить ся], *та вузько вийти* (нар. припов.). *Ні словом змовити* [змовиш], *ні зобразити, що ся паскудниця мені зробила* (Куліш). *Смерти, кажуть, не одперти* (М. Вовчок) . . .

Сюди ж належать такі дівіменики в реченнях:

Вовка бояти ся, то і в ліс не йти (нар. припов.). *Знати пана по халлях* (нар. припов.). *От двір і палаца мого вітця — та його легко пізнати* (Ніщинський). *Моя свічку здмухнути, так бідний опинив ся на землі* (Франко). *І що оком кліпнути, Чорнобог уже 'д землі всть ся* . . .

Тут наче попропускане: *маси, можна, зможеши* і т. і

В західних говірках неособовість висказуєть ся нераз іще й слом „чоловік“, як люде балакають загально про людей (так як селяни, балакаючи про себе, кажуть там загально „хрестянин“), і таку фразу найдете в західноукраїнських письменників, н. пр.:

Десять раз я міе оженити ся, а чоловік дурний був, усе думає: підожду, трапить ся щось ліше (Франко — Перехресні стежки) *Все та боротьба наскучила ся. Рад би чоловік на старі літа спокій у селі мати* (Лепкий) . . .

XXXIII. ЗРАЗОК РОЗБОРУ РЕЧЕНЬ.

434. Речення: *Як вийти в тих печер, перед тобою все тільки гори крейдяні біліють високі* (Марко-Вовчок)

біліють гори

Як вийти

Речення зложено нерівнорядно (спіжня речень):

речення головне		речення побічно	
оповідне		прислівникове, умовне (безпідметове)	
Частини речення:	прислівн. додаток місця	прислівн. додаток місця	Частини речення:
присл. дод. часу	}	} <i>печер</i>	Речення:
присл. дод. способу			присл. дод. способу
підмет	присл. дод. часу	присл. дод. способу	<i>всі</i>
примк. дод. (<i>гори</i>)	присл. дод. способу	присл. дод. способу	<i>тільки</i>
	примк. дод. (<i>гори</i>)	присл. дод. способу	<i>гори</i>
	присл. дод. (<i>гори</i>)	присл. дод. способу	<i>крейдяні</i>
	присл. дод. (<i>гори</i>)	присл. дод. способу	<i>біліють</i>
	примк. дод. (<i>гори</i>)	присл. дод. способу	<i>високі</i>
1) Усі ці назви можна скорочувати			Частини мови:
			сполучник підпорядковий ¹⁾
			дієслово доконане, неперехідне; дієміник;
			1. [вє] відміна, грададія рідноплева шеле- стпкова; безнааросткове
			примієник із род. відм.
			замієник указовий, жіночий рід; род. відмі- нок множини
			іменик рядовий, жіночий рід; род. відмінок множини; тверда відміна
			примієник із оруд. відм.
			замієник особовий; 2. особа; оруд. відмінок однини
			прислівник часу
			прислівник способу
			іменик рядовий, жіночий рід; називн. відмі- нок множини; тверда відміна (у родов. множ. «іканіє»)
			примієтник, жіночий рід; називн. відмінок множини; тверда відміна; не ступієньєтьє ся
			дієслово недоконане (започинове), непе- рехідне; 3. особа однини, теперішній час, спосіб дійсний, стан діяльний; 1. [вє] відміна, грамадія рідноплева голословкова; нааросток — «іє»
			примієтник, жіночий рід; називн. відмінок множини; тверда відміна; ступієньє рідний

Додаток до граматики.

ВІРШОВАННЯ.

І. ЩО ТАКЕ ВІРШОВАННЯ.

435. Письменники мають багато способів, щоб висказувати свої гадки на письмі. Крім законів, які витворила собі мова (граматика), є ще окремі способи, щоб думки висловлювати: ширше, чи вузче, збитими словами (§ 401), чи довгими реченнями, ясніше, чи менше ясно, коли вживати цього слова, коли иньчого, подібного. Про все те дав вказівки окрема наука, що її звуть із-латинська стилістикою (від латинського слова «stylus», себто, писальце, яким давні Римляни на воскових табличках витискали букви). Та ж сама наука подає закони про те, як висказувати думки, щоб вони робили гарне вражіння, звертає увагу на прикраси в мові, на образи (з-грецька це зветься: «тропи» — *τρόπος*, себто, зворот — від слова: *τρέπω* — звертати, або образ) та на те, щоб так слова укладати одні за одними, щоб у них чула ся сила (фігури, лат. *figura*). На все те дуже велику вагу клали вже в старовину, н. пр., старожидівські письменники (пророки) — та і в других народів, чи в Індійців, чи у Греків, а за ними і в Римлян, дуже дивляли ся до стилю, до того, щоб як-найпринадніше висловлювати свої думки на письмі, та говорячи (у промовах).

436. Одним із таких засобів, щоб висказані слова робили краще вражіння, являєть ся і форма, як саме висловлюєть ся гадку. Бо ж можна висказувати думки, не вяжучись ніякими законами, а тільки тими, що їх мова собі виробила, або дивляти ся до того, щоб відчувала ся якась правильність, яку, н. пр., кожний із нас чує, співаючи пісню. Перша форма — це мова невязана, звичайна,

Стилїстика

Поезія
і
проза

бою
вчок)

вне

Пастини
ининя:
речення:

Речення:
Вз:.....

сполучник підпорядковий 1)

Пастини
ининя:
мови:

проста, яка з латинська зветь ся прозою (oratio provera, скорочене: проза); друга форма — це мова звязана якимись певними законами, з грецька: поезія (від слова: ποιέω, себто, робити, творити; ποιήσις — штука творити). З цього повстало вже і слово поет, себто, людина, що творить, творець (ποιήτης — роета), що, пишучи, вживає мови, яка звязана якимись законами (тепер це значіння трохи перемінилось, від поета вимагаєть ся більше, гл. помітку на стор. 490).

Був час, коли до письменства належало тільки те, що було списане поетичною мовою, мовою вязаною. А що це річ не така легка, то письменникам давали в дечому волю по-своєму писати, вживати таких висловів і форм, що у звичайній мові, в невязаній, уважали ся чи недобрими, чи негарними (поетична воля — з латинська: licentia poetica). Ту волю зберегли для себе поети й досі; й досі можна їм списувати такі слова й форми, які проза вважає за помилкові, можна їм і досі не дуже додивляти ся до звукових законів¹⁾ (пор. Заввагу на стор. 361).

437. Які саме закони вязали письменника, що забірав ся писати, то в різних часах і в різних народів було різно, відповідно до характеру народу й духа мови того народу.

Метричний вірш

1. У колишніх Греків та Римлян мусіли письменники взяти ся — мірою (або як вони казали: метром), себто, тим, як по собі могли йти довгі й короткі голосівки у складах. Наука про все те звала ся в них — метрика, й поезія їх, у якій правильно чергували ся між собою довгі й короткі склади, звала ся — метрична. Метричною одиницею була у Греків і Римлян стопа; вона складала ся з різної кількості складів то довгих, то коротких, які правильно між собою чергували ся.

Метричний вірш

2. Та є мови, в яких письменники в'язуть ся кількістю складів (з латинська: силляб, syllaba — склад). Це такі мови, що мають постійний наголос, н. пр., польська (на другому від кінця), чеська й малярська (все наголошений перший склад слова), французька (наголошений останній склад

¹⁾ У нас нераз, сміючись, кажуть, що для українських поетів закони не писані.

слова). У деяких із тих мов (польська, французька) поети лічать склади, — й така поезія зветься складова або силлябічна.

3. А є мови, що хоч мають довгі й короткі голосівки (як ось, н. пр., чеська, німецька, сербська), а то й не знають довгих і коротких складів (українська, московська, білоруська, ромунська), — у вязаній мові звертають увагу тільки на наголошені й безнаголосні склади, щоб одні по других правильно йшли, щоб рівномірно чергувалися одні з одними: наголошені з безнаголосними.

Ця рівномірність, це правильне чергування наголошених складів із безнаголосними зветься — ритмом, і наука про те, які бувають ритми — називається ритмікою або тонікою (грецьке слово *τόνος* — наголос). Поезія ж, яка оснований на ритмі, називається — ритмічна або тонічна, і ця поезія найбільш підходить до нашої мови.

438. 1. Як узяти на увагу оці слова Франка:

*Холодна ніч. Спокійно, вбзжко, звільна
на зємлю обекий сніг падє й падє . . .*

то тут скрізь безнаголосний склад чергують з наголошеним, і що два склади той самий ритм повторяться. Таким чином ці два склади творять т. зв. ритмічну одиницю, яка в-латинська зветься так як у співі, тактом (від лат. слова: *tango* — вдаряти)¹⁾. Такт відповідає метричній стопі, й на нього може складатися два [гл. вище], три, а то й чотири склади, н. пр.:

Ніч яка, | Гбсподи, | місячна, | збряна. .! (М. Старицький)

Тут ритм такий: наголошена чергують з двома безнаголосними — вони і творять такт. Таких тактів тут чотири.

При тому всьому треба мати на увазі, що багатоскладові і зложені слова мають усе т. зв. головний і побічний наголос, що, н. пр., у словах

ко́лихати, пе́ревернути, найси́льніший

головні наголоси падають на: „а“ (*ко́лихати*), „у“ (*пе́ревернути*), „і“ (*найси́льніший*), а склади: *ко-*, *пе́ре-*, *най-* мають теж наголоси, хоч не такі сильні.

¹⁾ Ще й тепер вибивають ногою такт, співаючи, щоб не помилитися; так колись по школах робили, виголошуючи (скандуючи) грецькі та латинські вірші.

Тонічний вірш

Ритм

Ритмічний такт

У ритмі все те має свою вагу, й побічні наголоси мають своє значіння парівні з головними¹⁾, пор.

Кбло млина | жоріана, | лєір зєле- | нвнький... (пар. після)

Ритмічне
речення

2. Кілька тактів докупш творять ритмічне речення. Воно може покривати ся з реченням у мові, н. пр.:

*Шумить Дніпро славий і досі шумить;
всього надивив ся — і щастя, і горя.*

Але ж може бути й так, що зміст граматичного речення кінчить ся аж у другому ритмічному реченню, н. пр.:

*З далекого краю біжить він, біжить
до рідного степу, до Чорного Моря.* (Глібів)

Вірш Ритмічне речення містить ся звичайно в одній стрічці, в одному рядку, і зветь ся з-латинська віршем (*versus*) або з-грецька стихом (*στίχος*).

Заввага. Віршеві рядки починають звичайно великою буквою, без огляду на те, чи думка скінчена, чи ні (гл. § 309 в). Так роблять по більшій часті всі європейські народи, хоч деякі (н. пр., Чехи) пишуть усе на початку віршевих рядків малі букви. Деякі наші нові поети так само роблять (н. пр., *Маковей*).

Пересіч 3. Нераз ритмічне речення на якомусь місці неначе вривасть ся, пересікаєть ся, розділяючи його немов на частини, н. пр.:

*Сонце заходить, || гори чорніють,
Пташечка тихне, || поле німіє,
Радіють люде, || що одпочинуть...* (Т. Шевченко)

Такий розділ (часто, щоб одпочити) вірша зветь ся **пересіч** (з-латинська: цезура, від слова „caesura“: caedo — різати, сікти).

¹⁾ Крім того, є в українській мові такі слова, що можуть мати по-двійний наголос; ми кажемо, н. пр.:

*пóки й покí, дóки й докí
тóму й томú, свéго і свогó і т. д.,*

і поети це використовують, як і коли їм цього треба.

У самого Шевчен: а найдете:

*чужина й чужина, Україна й Україна, у ебí і в гаю,
новий і новий, вечєряти й вечеряти й т. д.*

А то ще пишуть:

*ясний і ясний, спокій і спокій, дива й дива [мн.],
зати й заті [мн.], літа й літа й т. д.*

4. Як узяти в руки який вірш, н. пр.:

*На ріці вавилонській — і я там сидію,
На розбитий орган в безнадії гляджу,
Наді мною злумивсь Вавилонців` собор:*

„Заспівай нам щобудь! Про Сіон! Про Табор!“

(Фрашко)

то видно, що кінцеві слова в віршах однаково звучать (*сидію* — *глядю*, *собор* — *Табор*). Ця однозвучність кінцевих складів являєть ся прикрасою вірша і зветь ся **римом** (середнелатинське: *rimus*, в-московська звуть у нас його рифмою, пор. в Шевченка: „*І рифму нищечком додаю*“ — Моск. яринця II). Колись рим був сутною признакою¹⁾ віршів, тепер він являєть ся для віршів бажаним, але ж не необхідним [гл. § 466]²⁾.

439. Часто письменники сполучують кілька віршів зі **Строфа** собою, чи в однаковими ритмами, чи в різних, пододають до них різних римів — і таку будівлю вірша що кілька рядків повторюють, н. пр.:

*Убогії ниви, убогії села,
Убогий, обшарпаний люд, —
Смутні картини, смутні, невеселі,
А иньчих не найдеш ти тут.*

*Не став би дивитись, схотів би забути,
Так сили забути нема:
То рідні села, то рідні люде,
То наша Вкраїна сама! (Б. Грінченко)*

Тут, як ми бачимо, поет завертає що чотири стрічки до тої самої будівлі, й така будівля, від грецького слова *στρόφα* = завертати, зветь ся **строфою**.

Наука про те, як творити вірші, називаєть ся **віршо-Віршовання** ванням (або стихотворством); людина, що пише вірші, зветь ся **віршником**.

¹⁾ Було це, н. пр., в середнеукраїнському письменстві, коли учні у школі мусіли „робити вірші“ й навіть до поданих ізгори римів додавали слова, щоб створювати віршеві рядки. А то ще була така штука, щоб вірш, ізпереду і ззаду читаний, давав якийсь зміст (це т. зв. раки), й багато дечого було по школах, що ні до віршовання в теперішньому розумінню, ні до поезії не належало.

Поетика Віршовання являєть ся частиною поетики, науки про суть поезії, бо являєть ся по більшій часті формою поезії¹⁾. Воно поділяеть ся на кілька відділів, бо ж наше письменство знає різні роди віршовання (силябічне, й тонічне, та ще своє власне — народне, яке займає посереднє місце між одним і другим), у тонічних віршах є різні роди ритмів, бувають усіякі рими, та є всякі строфи — і все те розяснити являєть ся завданням цієї науки.

II. СИЛЯВІЧНІ ВІРШІ.

440. Складовий (силябічний) вірш бере на увагу число складів. Вірш цей до нашої мови не підходить, бо в нашій мові наголос у словах рухомий, а не постійний, як ось його знають у своїй мові Поляки, Французи, Мадяри. У мовах, де наголос рухомий, складовий вірш не робить вражіння музики, співу, отже й ритму в ньому не відчуваєть ся. Та все-таки цей вірш, під впливом польської мови, держав ся в нас до кінця XVIII. століття, а ще й у XIX. ст. користували ся ним деякі наддніпрянські письменники (*Метлинський*) й багато Галичан (*М. Шашкевич, Мосильницький* і т. д.), та ще дехто й сьогодні пише ним вірші²⁾.

441. Із силябічних віршів ув українському письменстві знаний одинацятискладовий і тринадцятискладовий, н. пр.:

*Кому не знана підгірська країна,
Де понад рівень Бескід ся спиняє,
Де крута Кліва і Попадя сіня*

Одинацятискладовий

¹⁾ Між віршами й поезією така різниця, що вірш являєть ся формою, в поезії дошукуємо ся змісту, вона має впливати на уяву й на почування; через те не кожний вірш являєть ся поезією, за те поезією може бути й невірш. Це так звана поезія у прозі [гл. § 465]. Такі поезії у прозі писали в нас: *Кобиланська* (Рожі, Акорди, Сліпець . . .), *Коцюбинський* (Самотній, Хмари, Втома . . .), *Мирний* (Серед степів), *Липа* (Вона не вмирає), *Стефанія* (Дорога, Моє слово), *Хоткевич*, *Дніпрова Чайка* (Плавні горять, Суперечка . . .), *Яцкія* (Собака . . .), *Грінченко* й т. д. І старо-українська поезія не знала ні ритму, ні риму, н. пр., *Слово про похід Ігоря*, а цей твір — велика поезія. Тай і роман, і оповідання, й новеля, й нарис — все це теж тепер уважаєть ся поезією, хоч форма всіх їх — прозова.

²⁾ Із нових письменників цей польський вірш зустрічаєть ся ще в перших творах *Б. Лепкого*, а деякі письменники й досі не скрізь перейшли на тонічний вірш (*Масляк, Степан Чарнецький*).

З боків порами дві річки пускає,
Дві річки часті — близькі як сестриці,
Дно мають срібне, кристалові лиці...
(Могильницький — Скит Машівський)

Притіхла бұря... нізко над землею
Тягнуть ся хмари отьмлені, понури,
Облице сховалося під вітру кирією,
Хаті здрімались задумані, хмурі...
У густій мряці потонули збри,
Тишина глухо зівсла понад ними,
І тільки вітер в лісовому морі
Поміж листками застбене сухими...
(Степан Чарнецький)

Навісло ясне небо чорними хмарами,
Тяжкими густі ббри склонілись тучами,
Звійкнули дїброви, і ліси застоєнали.
(М. Шашкевич — Сумрак вечірний)

Буває ще й десятискладовий, осьмоскладовий,
а то й дванадцятискладовий вірш, н. пр.:

Чи знаєш, брате, де вічні рожі
І безнастанний цвітє май?
Де з небєс сходять ангели божі
І насаджаять зємський рай? (М. Устїянович)

Зрадник од людєй ласки не мати ме,
Сам він од себе в пїці тїкати ме,
Поєб рідне слово в пїсні не грїти ме,
Пому пїсня в сєрці вуглем горїти ме (Метлинський).

Поодинокі вірші скидають ся на тонічні, хоч на ямби (ровстрелені), гл. § 459в, хоч на дактилі (грубе письмо), гл. § 460в — але ж це тільки випадково так ісклало ся.

442. Хоч силябічних віршів тепер майже вже ніхто не вживає, так за те письменники користують ся народніми ритмами, що творять перехід від складів до тоніки. Річ у тому, що народня українська поезія складаєть ся вся до співу, а спів має свої окремішні закони: вищий тон у пїсні заступає часто наголос, через те, як опісля

Тринадцятискладовий

Десяти- і осьмоскладовий

Дванадцятискладовий

Народні ритми

співані народні вірші виголошувати ритмічно, то не всюди чують ся правильне черговання наголошених і безнаголосних складів, не всюди чують ся правильний ритм. Постійний наголос являється тільки в деяких тактах — і через те саме народні ритми являються переходом до тонічного вірша.

народні
думи

Чисто-силлябічними віршами поскладані тільки народні думи, які більш виголошували, ніж співали українські кобзарі при згуках бандури. Вони сильно звертали увагу на зміст, й через те в народніх думах уражають нас вірші різної довжини: кобзар уривав там, там відпочивав, де в нього кінчила ся думка. Тим то в одному вірші могло бути яких і трицять складів, у другому за те чотири, п'ять, шість . . . , н. пр.:

*Стали бідні невольники на собі кров християнську забачати,
Стали землю турецьку, віру бусурманську клясти-проклинати:*

*„Ти земле турецька, віро бусурманська,
Ти розлуко християнська!*

*Не одного ти розлучила з отцем-матіррю,
Або брата з сестрою,*

Або мужа з вірною дружиною!

Визволь, Господи, всіх бідних невольників

З тяжкої неволі турецької,

З каторги бусурманської

На тихі води,

На ясні зорі,

У край веселий,

У мир хрещений,

В городі християнські! (Плач невольницький)

Форму народньої думи найдете і в письменників, пор. Шевченка: Дума в „Невольнику“, „Вибір гетьмана“, Гринченка: „Дума про княгиню-кобзаря“, Панаса Мирного: „Дума про військо Ігорева“, Куліша: „Україна“, а молодий письменник Пачовський пробував уживати цієї форми навіть у драмі (Сонце руїни)¹⁾.

¹⁾ Розуміть ся, що для думи не тільки характеристичні ці різної довготи вірші, але ж і сам вислів, і постійні прикмети, т. зв. епітети (тихі води, ясні зорі, сивий сокіл, жовта кість . . .), і заперечні порівняння й т. д., але ж тут не місце про це згадувати.

Це одинокий чисто-силябічний вірш у народній українській словесности, який одержав право громадянства і в письменстві.

III. НАРОДНІ РИТМИ.

443. Як ми сказали вище, в народній поезії правильного чергування наголошених із безнаголосними в усіх тактах немає, але ж усе-таки на деяких певних складах певних тактів являється постійний наголос. У інших тактах можна тільки говорити про постійну скількість наголошених складів, але на котрі склади повинен падати наголос, того сказати не можна. Ось, н. пр., у чотирнадцяти-складовому, т. зв. коломийковому вірші (§ 447), як побачимо, тільки в четвертому такті постійно наголошений передостанній склад, у інших трох тактах повинні бути в кожному по два наголошені склади — та й то не все два, і не все ті самі, н. пр.:

Ой, зга горі, | зга Лиману | вітер пові- | вів,

Кругом Стічі | Запорозькі | Москаль обля- | гав... (нар. пісня)

Число народніх ритмів дуже велике, та ми займемося тільки тими, що найчастіше подибують у письменстві. Розібрати їх будемо за числом складів у такті — і тут одразу поділимо їх на три громади:

- а) чотирискладові такти,
- б) чотиро-і двоскладові,
- в) трискладові такти й різні комбінації.

IV. ВІРШІ З ЧОТИРОСКЛАДОВИМИ ТАКТАМИ.

1. Двотактові вірші.

444. З віршів із чотирискладовими (— — — —)¹⁾ тактами найбільш відомий у письменстві **восьмискладовий**, **скочний**, **танковий** вірш (по два такти), званий іще — **козачковим** або **шумковим**. Здається, його можна вважати за основ-

Козачковий
вірш

¹⁾ На означення складів у народніх ритмах користуватися будемо, за браком інших значків, пужками (—); над наголошеним складом ставити мемо чертину (˘).

ний вірш задля всіх інших народних ритмів. Звичайно постійний наголос паде на передостанній склад другого такту; в першому буває два наголоси, між першим і другим тактом звичайно буває пересіч, ось він:

— — — — | — — — —

Повій, вітре, | на Вкраїну,

Де покинув | я дітячину,

Де покинув | чорні бчі,

Повій, вітре, | з полунбчі . . . (Руданський)

пор. *Гей, у броду за байраком*

Танцювала риба в раком;

Танцювала, осирілась

Та на рака дисувалась,

Як то варно він танцює:

То шугає, то тупцює,

То свої розправить суси

Та ще шийкою потрусить...

Ой, із жури та із жбляю,

Щоб не бачить, як читбють

Листи тії — погуляю;

Погуляю понад мбрем

Та розважу своє віре . . .

(Шевченко — І знов мені

не привезла . . .)

(Александрів — Пісня про всяку рибу)

1. Але ж бувають ковачкові вірші, що в них у другому такті наголос паде не на передостанній склад, а на третій в кінця, н. пр.:

Красне сонце | не барилось,

В ніч за морем | опинилось,

До віконця | припадає,

Мандрувати | підмовляє;

А веснонька | дівчїнонька,

Коханая | дружїнонька,

Відчинила | вікнечко,

Привіталась | до сонечка;

Стала зараз | поспішатись,

В мандрівочку | виряджатись . . .

(Дніпрова Чайка — Весна)

пор. *У Києві на Подолі*

Було колись, і ніколи

Не вернеть ся, що діялось,

Не вернеть ся сподіване,

Не вернеть ся...

(Шевченко — Чернець)

Ой, стрічечка до стрічечки

Мережаю три нічечки,

Мережаю, вишиваю, —

У неділю погуляю. (Шевченко)

2. Буває часто й таке, що у другому такті останній склад уривається, й вірш робить ся сьомискладовим; постійний наголос паде на сьомий склад:

У долині село лежить,	Понад ставом увечері
Понад селом туман дріжить,	Хитаєть ся очерет;
А на горбі край села	Дожидає сина мати
Стоїть кузня немала.	До досвіта вечерять.
А в тій кузні коваль клепле,	Понад ставом увечері
А в коваля серце тепле,	Шепочеть ся осокá;
А він клепле тай співа́,	Дожидає в темнім гаї
Всіх до кузні іззива́. (Франко)	Діточинька козака́.

(Шевченко — Сова)

3. Цікавий у цій громаді козачковий вірш, що в ньому в обидвох тактах уриваєть ся по одному складові (шести-складовий вірш), при чому наголос обовязково паде все на останні склади тактів, отже:

— — — | — — —

Полюбі- | ла ся я́,
 Одружі- | ла ся я́,
 З безталанним | сиротою
 Така дб- | ля моя́¹⁾. (Шевченко)

Цей вірш дуже скидаєть ся на анапестичний двотактовий ритм (§ 462а) так, що легко його сплутати з анапестом. Тільки ж самостійно він майже не трапляєть ся, а тільки у сполуці з дійсним козачковим ритмом; по тому його можна й пізнати, й по тому пізнати, що він належить до цієї громади.

2. Тротактові вірші.

445. Рідче вже стрічають ся тротактові вірші (два-Тротактовий нацятискладові) в пересіччю після другого такту і з двома постійними наголосами: на передостанньому в другому, і на передостанньому у третьому такті, отже:

— — — — | — — — — || — — — —

Ранні зорі | серед не́ба || мерехті́ли,
 Як лебеді | тиху вóду || сколоті́ли.
 Не лебеді | злопоті́ли || крилонька́ми —
 Виходили | бі́дні лю́де || з дітонька́ми,
 У незнану | вибіра́лись | сторіноньку,
 Покидали | свою́ рідну || родиноньку.

а) 12 складів

(О. Колеса — У світ за очі)

¹⁾ Пор. народню пісню: *І шумить, і гуде . . .*

Буває, що поети останній такт переносять у свіжий рядок, творячи немов строфу, н. пр.:

У перети- | ку ходіла
По горіхи,
Мірошника | полюбіла
Для потіхи¹⁾. (Шевченко)

11 складів 446. І таксамо, як у двотактових віршах (§ 444 1) — останній склад третього такту теж може відпадати, і таким чином повстає одинадцятискладовий вірш із постійним наголосом на одинадцятому складі:

— — — — | — — — — || — — — —
Не щечече | у садбчку || соловії
Пісню любу- | ю весноньці || молодій,
Не щечече, | як віддівна || щечетав . . . (Франко)

пор. Як грза, там він мечами проеремів,
І могучими полками страх навів,
І на землю половецьку наступав;
Там і гори, і ярugi він зрівняв,
Там і ріки і озера замутив,
А потоки і болота іскутив
І, як вихор, на Кобяка налетів . . .

(М. Максимович — Пісня про похід Ігоря²⁾)

Буває, що наголос у другому такті (пор. § 444 1) перед пересічю може падати й на третій від кінця склад, н. пр.:

Воркувала | гóрлиця || у садкú,
У куточку | тихéнькому || на бузкú.
Жалкувала | сизоркрила, || що вона
Не зчула ся, | як минула || і весна,
Не вгледіла, | як одцвів ся || і садóк,
І черешні, | і вíшеньки, || і бузóк . . . (Глібів)

¹⁾ При співі воно виїде инакше, бо ось останній такт щодо свого часу мати не стільки ж тривання, що два перші, але ж віршевий ритм не все годить ся в музичним. У музиці буде цей вірш виглядати ось як:

$\frac{2}{4}$ $\text{v v v v} | \text{v v v v} || \text{r r} | \text{r r}$

Та нам із музичного боку віршів розібрати не можна.

²⁾ Узагалі цілий переспів „Слова о полку“ Максимович ізладив виключно різними народніми ритмами і в народніх строфах.

V. ВІРШІ З ЧОТИРО- і ДВОСКЛАДОВИМИ ТАКТАМИ.

1. Коломиїзовий (чотирнадцятискладовий) вірш.

447. Із цієї групи найбільш улюбленим та найбільш уживаним являється чотирнадцятискладовий вірш, званий іще **коломиїзовим**, через те, що цей вірш — то майже виключна форма всіх співанок, що їх народ укладає собі в околицях Коломиї (Гуцули, Покутяни, Підгір'яни). Цей вірш має чотири такти: в трох перших — по чотири склади, в останньому — два, і цей останній такт має постійний наголос на передостанньому складі; в інших тактах повинно бути два склади наголошені, але наголос може падати на різні склади. Пересіч являється звичайно після другого такту, отже:

— — — — | — — — — || — — — — | — —

Ось декілька прикладів із наголосами на різних складах у перших трох тактах:

Не́ жені́ ся | на́ бага́тій, || бо́ ві́жене | з ха́ти (Шевченко)

Пові́й, ві́тре, | пові́й, буйни́й, || на́ лі́сі, на | го́ри (Шашкевич)

Булó колі́сь | в У́країні || реві́ли гар- | ма́ти (Шевченко)

Нема́ Сті́, | пропа́в і то́й, || хто́ всі́м ве́рхо- | во́дів (Шевченко)

Розви́дай́ ся, | ло́зо, бо́рзо, || зе́лена́ ді- | брóво (Франко)

Уже́ з ра́ю | твої́м ду́хом || на́ нас по́ві- | ва́є (Куліш)

Пішо́в, сві́снує | разі́в кі́лька, || наза́д по́вер- | та́є (Рудавський)

і т. д.

Деколи випадає так, що наголос постійно падає на непаристі склади в такті, н. пр.:

Мо́вчки стру́ни | на́ банду́рі || я́ перéби- | ра́ю (Куліш)

Ще́ не вме́рла | У́країна́ || але́ мо́же | вме́рти (Грінченко)

Мо́во рідна́, | сло́во | е, || хто́ вас за́бу- | ва́є (Воробкевич)

Кру́є містéчка | Бе́рестéчка || на́ чоту́рі | мі́лі (Шевченко)

Всю́ди те́мно | і не́зідно, || тільки́ зі́рка | сві́тить (Костомарів)

У́країно, | За́поро́жжя, || го́ді вас за- | бу́ти (Федькович)

О́й, ка́ліна | ро́зцвіла́ ся, || у́квітча́лась | бі́лим (Кримський)

О́й, піду́ я | в бі́р темне́нький, || та́м су́ха сме- | ре́ка (Леся

Українка) . . .

Через те цей вірш у такому виді скидається на трохей (гл. § 458), але ж такі правильні наголоси — цілком випадкові.

Сим віршем користувалися всі т. зв. народні письменники (Шевченко, Куліш, Руданський, Шапкевич, Петренко, Костомарів, Воробкевич, Федькович, Чубинський і т. д.), і тепер іще часом укладають ним поезії, головню, як котрий поет хоче підробити ся під народній лад (Франко, Леся Українка, Кримський, Лепкий...). Але так, то він чим раз більш уже з ужитку виходить.

Через те, що після другого такту йде все пересіч, письменники звичайно цей вірш ділять так, що в одному рядку лишають вісім складів, а других шість переносять до другої стрічки, себто так:

Думи мої,	думи мої,
Лихо мені	з вами!
На що стали	на папері
Сумними ря-	діми? (Шевченко)

пор. Ще не смерла Україна, Але може смерти: Ви самі її, ледачі, Ведете до смерти... (Грінченко)	Чи є Київі, чи є Полтаві, Чи є самій столиці, Ходив чулан з матицею Помежи крамниці... (Руданський)
Облаляли Ляхи місто Деє в часі Руїни, Штурмували брами й мури, Підкладали міни... (Франко)	Стуєонить Дніпро по скелях, Бать ся об порбеи; Все питає: „Де ж ви, діти? Де мої небби?“ (Щоголів)

2. Скорочений коломийковий вірш.

скорочений
останній
такт

448. Часто в останньому такті коломийкового вірша може відпадати останній склад, вірш стає тринадцятискладовим, і той тринадцятий склад має постійний наголос:

----- | ----- || ----- |
 Ой, лишенько, | бабусенько, || серденько бо- | лить!
 Навчіть мене, | голубонько, || що його ро- | біть?
 Куди гляну, | серце вяне: || красний божий | світ,
 Бренять всюди | паняночки, || як королів | цвіт...
 (Глібів — До ворожин)

Як поділити цей вірш на два рядки, то він ось як виглядати ме:

Ой, крикнули | сірі гуси ;
 В яру на ста- | єу;

Стала на все | село слава

Про тую вдо- | ві.

Не так слава, | не так слава,

Як той пого- | вір,

Що заїздив | козак з Січі

До вдови на | двір . . . (Шевченко)

пор. *Добрий був гавда Михайло,*

Тихий чоловік:

По-сусідськи, заодно, гарно

Проживав свій вік.

Все веселий, хоч убогий

Других веселів . . . (Франко)

Було тісно під Московою.

Просять козаків:

„Поможіте, Запорозьці,

Збити ворогів!“

— «Заплатіте, добрі люди», —

Кажуть козаків, —

— «Г'о вибемо Москову вашу

З вражої руки» . . . (Руданський)

449. Дуже подібний до цього вірша — це такий, у якому постійний наголос паде на передостанній склад третього такту (на третій від кінця цілого вірша, дактилічний рим, гл. § 466в, н. пр.):

Розтьохжав ся | соловейко

На ка́лінонь- | ці:

Щось не спить ся | серед ночі

Сиротінонь- | ці.

Розвій, розвій, | соловейку,

Мою тўгонь- | ку,

Чи забуду | прикру людську

Я на́рўгонь- | ку . . .¹⁾ (Грабовський)

450. Таким самим тринадцятискладним робить ся коломийковий вірш, як у другому такті, перед пересіччю, Скорочення
другий такт

¹⁾ У співі між цим і попереднім віршем щодо ритму різниця велика, бо кожна друга стрічка мала б такий ритм у співі:

$\frac{2}{4}$ р р | р р | р

на ка-лі-нонь-ці

отже мав би три такти (в вірші — два), той же мав би тільки два:

р р р р | р

просять ко-за-ків

Пор. нар. пісню

Ой, летіла зовуленька

Через море в гай,

Та пустила сиве перце

У тихий Дунай . . .

відпадає останній склад; постійний наголос, крім передостаннього складу в останньому такті, є ще на останньому в другому:

— — — — | — — — — || — — — — | — — — —
 Запусти́ той | млин старі́й, || ко́лесо зо- || єні́ло
 І ду́лаві | верби́ єни́з || лоско́м пова- | лі́ло.
 І ти́ша.сто- | іть ќругом, || лиші́ поті́к ше- | по́че,
 Та со́ва дєсь | закри́чить || те́мнєнько́ї | но́чі . . .
 (Воробкевич — Старий млин)

Поділений на два рядки, цей вірш виглядає ось як:

*Хті́лось бити́сь ко́закам,
 Та не суди́ Ббо́же:
 Заці́пили Моска́лі
 Ќругом Запо́рбжєсь.
 Ані́ бити́сь, ні́ єтекту́,
 Нічо́го ді́яти:
 „Треба́“, ка́жуть, „Моска́лі
 Хоч у шору́ єбра́ти!“ . . .*

(Руданський — Запорозькі шори)

Цей вірш теж іскидаєть ся на трохеїчну строфу (гл. § 458 г), але це тільки на око, бо не всюди наголоси правильні, як у трохею.

Та ще й у такім виді цей вірш трапляєть ся, що в обох перших тактах уриваєть ся останній склад, пор. слова з гал. нар. пісні:

*А я йшоє | та найшоє (запаску), || мене́ мати́ | била:
 „Виддай, сину, | запашину, || буду́ тв́є- | нила.“*

Цей вірш стрічаєть ся в письменстві в формі строфи, гл. § 475б. Що тут маємо до діла з коломийковим віршем, на це вказує друга стрічка пісні.

3. Дванацятискладовий вірш.

Дванацятискладовий

451. Дванацятискладовий вірш іскладаєть ся теж із чотирох тактів, на переміну: два такти з чотирох, два з двох складів; двоскладові такти мають постійний наголос на передостанніх складах, пересіч іде завжди після шостого складу.¹⁾ Цей вірш виглядає ось як:

— — — — | — — — — || — — — — | — — — —
 Удо́світа | єста́є я . . . || те́мно ще на- | дво́рі,
 Де́неде | по́ хата́х || я́сне сві́тло | єсьє . . .

¹⁾ пор. відому народню пісню: „Ой, не ходи, Грицю, та на вєчорниці.“

Сяє ясне | світло, || як на небі | збрі.
Дивуюсь, ра- | дтю, || у серця пи- | тью:
„Скажи, віще | серце, || чи скоро світ | буде?” . . .

(Куліш — Заспів)

Цим віршем перевірявав на українську мову Степан Руданський „Гомеросу Іліаду”. Ось виімок із цього перекладу:

І впочатку щит він викував еслікий,
Цяцькований есбди: кругом його обід
Тройчатий і лений із ременем срібним,
І щит п'ятилістний, і на тому щиті
Великі дівка поробляні були.
І земля там була, і небо, і море,
Сонце нестоміме, і місяць підпівень,
І всі ті збрі, що небо вінчають . . .

(Пісня XVIII. — Щит Ахілла)

Як у попередніх віршах, так і тут, останній такт може скорочувати ся на один склад — тоді й останній склад вірша має постійний наголос, н. пр.:

Ой, Дніпре мій, | Дніпре || широкий та | дужий!
Багацько ти, | батьку, || у море но- | сів
Шляхецької кр'ви; || ще понесеши, | друже,
Червоний ти | сівне, || та не напо- | їв . . .

(Шевченко — Гайдамаки)

В Шевченка дуже часто чистий коломийковий вірш незаметно переходить у дванадцятискладовий (таксамо в Федьковича й інших поетів, що наслідували Шевченка) — і навпаки. Вивімо хоч би „Перебендю”:

Сивий ус, стару чуприну
Вітер розвіває,
То приляже та послуха,
Як кобзар співає,
Як серце смієть ся, сліпі очі плачуть . . .

або в „Гайдамакі”:

А коли почувши, що на чужім полі
Стовали Ярему, — нишком помолісь, —
Одно серце, на всім світі
Хоч ти помолі ся . . .

Це тому, що будова обидвох віршів дуже на себе схожа (чотири такти).

Цей вірш іскидаєть ся або на шоститактовий трохей (§ 458 г) або на амфібрах (§ 461 б); тільки ж уже нераз наголоси першого такту кажуть, що воно народній ритм. Таксамо річ маєть ся і з шостискладовим віршем (гл. длі, § 452).

4. Шестискладовий вірш.

462. Дуже близько до дванадцятискладового вірша підходить шестискладовий — двотактовий: один такт із чотирима складами, другий із двома, з постійним наголосом на передостанньому складі другого такту:

— — — — | — —
Зацвіла в до- | ліні

Червона ка- | ліна;

Ніби усміх- | нулась

Дієчина-ди- | тіна . . . (Шевченко)

пор. В степах, де греміла

Ковацька сила,

Від світа потіла

Лежала могила . . . (Руданський)

Ой, скоро світ буде,

Прокинуть ся люде,

У кожне віконце

Засіє сонце . . . (Куліш)

Це, власне, розділений дванадцятискладовий вірш, і поети часто сполучують один із одним, н. пр.:

Щоб тобі здобути лісову корбну,

Ми змию-царіцю скинемо із трбну,

І дамо крем'яні гори в оборбну!

Будь моя кохана!

З вечора і з рана

Самоцвітні шати

Буду приношати,

І віночок плести,

І в таночок вести,

І на крилах нести¹⁾

На моря багряні, де багате сонце

Золото товче в тямну глибінь,

Потім ми заглянем до зорі в віконце,

Зірка-пряха відліть срібне волоконце,

Будем гаптувати оксамитну тінь . . .

(Леся Українка — Лісова пісня)

І тут деколи у другому такті може відпадати останній склад; тоді постійний наголос паде на останній склад вірша, н. пр.:

Опустилось сонце

За обрій спочить,

¹⁾ Все це західноукраїнські наголоси, поліські; їх уживав поетка, бо сам сюжет драми з Полісся.

Неначе віхнїце,

Край неба горять. (Сергія Павленко)

І цей вірш іскладаєть ся то на трохей (гл. § 458а) і то тротактовий, то на двотактовий амфібрах (§ 461в), що нерав годі відрізнити один від одного.

Б. Десятискладовий вірш.

453. Дуже рідко стрічаєть ся в цій категорії десяти-Десятискладовий складовий вірш; він іскладаєть ся з трох тактів: два перші мають по чотири склади, останній — два, пересіч іде все після першого такту; постійні наголоси: передостанній склад першого такту (перед пересіччю), і той самий склад останнього такту. Ось який це вірш:

— — — — || — — — — | — —
Сидить лєгінь || сидить, зажу- | рившись,
Головѣ || на ліру схи- | лившись,
Чи ж я маю || на гусях за- | врати,
Чи до ліри, || як гай, заспі- | вати . . . (Федькович).

Як порівняти подібний вірш:

Ой, піді я || не берегом- | лугом,
Зостріну ся || з несудженим | другом.
Здрѣв, здоров, || несуджений | дріуже!
Любіли ся || ми з тобою | дїуже;
Любіли ся, || та не побралі- | ся,
Тілько жалю || серцю набралі- | ся . . .

(Шевченко — Сотник)

то побачимо, що перед пересіччю деколи теж не обовязковий наголос на передостанньому складі, що він може падати й на третій від кінця. То таксамо, як у козачкових віршах.

VI. ВІРШІ З ТРО- і ДВОСКЛАДОВИМИ ТАКТАМИ.

1. Колядковий вірш.

454. Із віршів із тро- і двоскладовими тактами Колядковий вірш найчастіше в письменстві стрічаєть ся десятискладовий вірш, переділений пересіччю на дві рівні половині по два такти: в одному такті — три склади, у другому — два, постійний наголос усе на передостанньому складі дво-

складового такту. Тим ритмом вложені народні колядки й щедрівки, й тому цей вірш так і звучить колядковим. Ось його вигляд:

— — — | ˘ — || — — — | ˘ —
 Затих мій | сівий, || битий ту- | збу,
 Поник ста- | рбу || буй-голо- | збу,
 Вечірніс | сонце || зай золо- | тило,
 Дніпро і | плає || золотом | кріло.
 Собор Ма- | зєнин || ссяє, бі- | ле,
 Батька Бое- | дана || могила | мріє . . .
 (Шевченко — Сон)

пор. Мислячу-княго, білий сіварю,
 В золоту сурму по ночах грати,
 Базато відиди, далеко чїсти,
 Де ти сю нічку, де заночїши? . . . (Федькович)

Буває й так, що другий такт (перед пересїтчу), а то й четвертий, можуть мати три склади в наголосом на третьому від кінця складі, н. пр.:

О, мої | дїми! || О, славо | злїя!
 За тебе | марно я || в чужому краї
 Караюсь, мучу ся . . . , || але не | каюсь!
 Люблю, | як щїру, || вірну дру- | жїну,
 Як безта- | ланную || свою Вкра- | їну!
 Роби, що | хочеш, || в темним зо | мнїю,
 Тїлько не кїдай! || І' пекло з то- | бїю,
 Пошканди- | бїю . . . || Ти прїси- | тала
 Нерона | лютого, || Сардана- | пала,
 Ирода, | Кїїна, || Христа, Со- | крата.
 О, непо- | трїбная! || Кесаря- | ката
 І Грека дбброго || ти полю- | бїла
 Однако- | вїсїнько . . . (Шевченко)

пор. Ой, ти дїєчїно, з горїха зїрня,
 Чом твоє сїрденько — колюче тїрня!
 Чом твої ўстонїна — тиха молитва,
 А твоє слово гостре, як брїтвеа!
 Чом твої бїї ссяють тим чїром,
 Що то запїляє серце пожаром? . . . (Франко)

Та понад | Тїбами || семиво- | рїтнїми
 [Ясним промїнням заграло (сонце)]
 (Нїщинський — „Антигона“ Софокля)

Через те, що пересіч так докладно переділює вірш, то й поети розділюють його часто на два рядки, н. пр.:

Цвітка дрі- бнѣя	або: Сій ся, ро- двѣ ся,
Молила нѣньку,	Жито- пше- нїця,
Весну ра- нѣньку:	В цвіт убе- рї ся,
— „Нене рі- днѣя,	В рай обер- нїся
Воли мнї облю,	Рїдна зем- лїце! (Галїп)
Дай менї облю . . .	

(Шашкевич — Весівка)

2. Скорочений колядковий вірш.

455. Крім того, стрічаєть ся ще одна відміна цього вірша, **Третій варіант скорочений** а власне: чотирі такти, перший — троскладовий, всі інші — двоскладові, при чому в усіх двоскладових є постійні наголоси на передостанніх складах¹⁾. Пересіч буває звичайно після другого такту. Це такий вірш:

— — — | ' — || ' — | ' —

Дївчина | встала || рано, | рано:
 „Пїду я | в поле, || мамо, | мамо!
 Пїду я | в поле || дво ро- | боти,
 Злоту пше- | нїчень- | кї по- | лоти . . .
 Годї си- | діти || двма | тїта:
 Глушить пше- | нїцю || хопта | люта . . .

Я не бо- | ю ся || хмари, | злії.
 Що менї | вїтер || тбї бурх- || лївий?
 Я про ті | тїчі || смїло- | смїло
 Буду ро- | бїти || чесне | діло,
 Нехай і | повїнь || валом | бїгне,
 Моя від- | вага || не по- | тїгне!
 Знесу я | всяку || злію | облю,
 Та не по- | кїну || працю | в полію . . .

(Франко — Анні П.)

Цей вірш дуже скидаєть ся на чотиротактовий ямб (§ 4596), і декуди, як видно з другої частини вірша, в ним і покриваєть ся. Його стрічаємо часто в Шевченка

¹⁾ Порівн. ритм народньої пісні: „Ой, вербо, вербо кїчерїва“.

(неправильні наголоси пояснювали — неправильним Шевченківським ямбом), як ось:

Луна гу- | ляє; || — б́ожа | м́ога.
 Встануть сер- | де́ги || пра́цю- | вать! ¹⁾,
 Підуть ко- | ро́ви || до́ ді- | бр́о́ви,
 Вийдуть дів- | ча́та || во́ду | бра́ть! ¹⁾
 Вигляне | со́нце — || ра́й тай | го́ді!
 Верба смі- | ё́ть ся, || — свято | скрізь! ¹⁾
 Злодій за- | пла́че, || дарма́, що | зло́дій . . . ²⁾

(На вічну пам'ять Котляревському)

(останній вірш уже чисто колядковий).

Цікаво, що й цей вірш (або й ямб) у Шевченка злегка переходить у коломийковий, і навпаки, н. пр.:

І со́нце спа́тоньки воє́
 У сі́нє м́ре; по́прива́є
 Ро́жею пелено́ю
 Моє́ мати дити́ну... (За сонцем хмаро́нька пливе)

З другого боку:

Подиви́ ся — не́ми ра́ди!
 Ті́льки ві́тер сві́ще
 У дима́рі та в ко́мині . . .
 Що́ на сві́ті ді́лять?
 І що́ тепе́р йо́му по́чати
 Поду́мавши, пере́хресті́всь і т. д.

(Москалева крини́ця, II)

3. Вірш билін.

Вірш билін 456. До цієї громади належить десятискладовий вірш із пересіччю після п'ятого складу і з постійним наголосом на кожному третьому від кінця складі перед пересіччю й після неї. Є це, властиве, теж чотиротактовий вірш, тільки перший і другий склад, а далі шостий і сьомий являють ся тільки підготовчими, неповними тактами, т. в. починовими (Auftakt), отже:

— — | ˘ — — || — — | ˘ — —
 Доче- | ка́в ся я || того́ | свя́тонька:
 Ви́ря- | джа́ла в сві́т || мене́ | ма́тінка;

¹⁾ Скорочення на один склад, як це часто буває в народніх ритмах.

²⁾ Що правда, Шевченко в пізніших часах, як уже сам додивляв ся, щоб були чисті ямби, посправляв усюди (в рукописі Сулі́ва) ці вірші на ямби, але первісно було так — а це ж один із перших творів Шевченка.

Виря | джала в світ || мати | рідная
І про- | мовила || мені — | бідная:
„Нехай, | сімю мій, || ми пра- | цюємо;
Нехай | цїлий вік || ми го- | рюємо;
Нехай | сохну я, || тато | горбить ся і т. д.

(Руданський — Наука)

Цей вірш зустрічається в нашому письменстві дуже рідко — бо він, властиво, не наш, а московський, й його використували московські народні поети (Кольцов). Тим віршем складені старі московські епічні історичні оповідання про князів (біліни). Їх наслідував у нашому письменстві Шевченко в одному вірші поеми: „Царі“, пор.:

Не із | Літви йде || князь спо- | дваний,
Ще не- | знаємий, || давно- | жбданий,
А із | Київя, || туром- | буйволом
Іде | вєприщем || за Рог- | нїдою
Воло- | дімир князь || со Ки- | янами . . .

Його так і звуть віршем білін.

пор. Усміхається небо йсне,

Дзвонить пісеньку жайворбночоп,
Затонувши десь в бездні-глибині
Кристалєвого океану . . . Встань
Встань орачу! Вже прогулі вітри,
Прокрипіє мороз, вже пройшла зима!
Любо дізнає воздух лєготом . . . (Франко)

Бувають ще й інші народні ритми й різні їх комбінації, та з тих, що дісталися до письменства, — ці найважливіші.

VII. ЧУЖІ РИТМИ.

457. Із давньої грецької й латинської поезії поперірали, за іншими західноєвропейськими поетами, й українські письменники багато віршевих форм, і навіть задержали ті назви, що були у Греків та Римлян. Ріжниця тільки та, що, замість метру (гл. § 4371), в українській поезії находимо ритм, замість стіп — такти.

Такти (їх і в нас називають деколи: стопами) бувають двоскладові — із двох складів:

Ходжу, | блуджу, | світом | нуджу (Шурат)

або тріскладові — із трох складів:

Не забудь, | не забудь | юних днів, | днів весни (Франко)

1. Ритми з двоскладовими тактами є такі:

двоскладові а) **трохей** або **хорей** — із наголосом на першому складі [$\acute{\text{—}}$ або: $\text{—} \grave{\text{—}}$]¹⁾, наголошені непаристі склади [перший, третій, п'ятий . . .], н. пр.:

Вітер | віє, | плéще | хвіля, | човен | хóче | по́то- | ніти
(Грінченко)

б) **ямб** — із наголосом на другому складі [$\text{—} \acute{\text{—}}$ або: $\text{—} \grave{\text{—}}$], наголошені паристі склади [другий, четвертий, шостий . . .], н. пр.:

І бсь | почу́в | ся в́раз | мені́ | гук сýрм | в далé- | кій стó | роні́
(Чернявський)

2. Троскладові ритми (дактилічні) є такі:

троскладові а) **дактиль**²⁾ — із наголосом на першому складі такту [$\acute{\text{— — —}}$ або з-грецька: $\text{—} \grave{\text{—}} \grave{\text{—}}$], н. пр.:

Гóри баг- | ря́нцем крі- | вáвим спа- | лáгнули, |
з прóміне́к | со́нця за- | хідні́м про- | ща́ючись (Л. Українка)

б) **амфібрах** — наголошений середній склад такту [$\text{—} \acute{\text{— —}}$ або з-грецька: $\text{—} \acute{\text{—}} \acute{\text{—}}$], н. пр.:

Бува́й здо- | ров, кря́ю, | роді́но | коха́на, |
твій бе́ріг | в млі́ сізі́й | зникáє (Старицький)

в) **анapest** — наголос паде на третій склад у такті [$\text{— —} \acute{\text{—}}$ або з-грецька: $\text{—} \grave{\text{—}} \acute{\text{—}}$], н. пр.:

Ми поля́- | жем, щоб во́- | лю, і ща́- | стя, і че́сть, |
Рідний Кра́- | ю, здобу́- | ти тобі́! (Франко)

¹⁾ Греки й Римляни зазначували довгі склади значком: —, короткі значком: — , і за ними й тепер зазначають часто наголошений склад пружкою (—), ненаголошений значком: — , який у нас уживається над буквою: „й“; тих значків і ми далі придержуємось.

²⁾ Всі ці назви давні й мали колись різні значіння. От, н. пр., ямбом звали ся колись насмішливі пісні — винахідник цього ритму, грецький сатирик *Архілох*, писав тим ритмом (метром) свої глумливі вірші; дактиль — по грецькому: палець (*δάκτυλος*), уживав ся до скочних, танкових пісень; анапест — той, що відбиває на — (*ἀνάπαιστος*), уживав ся у Греків до боевих та маршевих пісень; грецьке слово: *ἀμφίβραχος* = короткий із обох боків, бо довгший склад, справді, в обох боків мав короткі склади (в нас ненаголошені); хорей знов уживав ся в хорах і т. д.

VIII. ДВОСКЛАДОВІ РИТМИ.

1. ТРОХЕЙ або ХОРЕЙ [— —].

458. В українській поезії зустрічаються такі трохеїчні **Тротакто-**
[— —] вірші:

а) **тротаكتовий** вірш — складається з трох трохеїв
[— — | — — | — —], н. пр.:

*Гомоніли люде:
 „Та що з того буде?“
 Гомоніли люде:
 „Ми вже омертвіли!“
 Гомоніли люде:
 „По степах широких
 Вже не встати, — спати
 Нашій Україні . . .“
 А Вкраїни доля
 З їх усіх смієть ся —
 В небесах широких
 Горлицею вєть ся . . .* (Х. Альчевська)

<i>пор. Пісенько натхнена, Будь благословлена: Тихе щастя водить</i>	<i>І життя голодиш, Нині я, о, люде, Нбишу серце в грудях . . .</i>
	(С. Яричевський)

Основний трохей подибуєть ся рідко, а то він часто поєднуєть ся з шостискладовим народнім ритмом (гл. § 452).

Вже куди частіше подибуєть ся:

б) **чотиротаكتовий** [— — | — — | — — | — —], з чотирох трохеїв,
н. пр.:

<i>Люде добрі! Пожалійте Бідлашнього піту, Що від горя, від наруги За слізьмі не бачить світу...</i>	<i>Тихий сон по горах ходить, За рученьку щастя водить. І шумлять ліси все тихше, Сон малі квітки колише...</i>	Чотирота- такто-
(Самійленко)	(О. Маковей)	

Та цей вірш ізнов нагадує народній козацький вірш (гл. § 444), і часто його сплутують із цим восьмискладовим народнім віршем. Вірш цей легенький.

ЗАВВАГА. Тута скрізь треба завважити, що, властиво, в усіх ритмах найважніший — наголошений склад; через те, як чи опускаєть ся на кінці вірша який один (*трохей, амфібрах*), а то і два (*дактиль*) безнаголосні склади, чи додаєть ся (*ямб, анапест*) — то вірш уважаєть ся стілько-тактовим, скілько є наголошених складів.

І в трохеїчних віршах може відпадати безнаголосний склад на кінці вірша, й так навіть поети частіше пишуть, міняючи повні трохеїчні вірші зі скороченими, н. пр.:

Опущено
безнаголосного складу

*Хто це мак що-року сіє,
Розки- | дає | по ла- | нях?
Мов китайка червоніє,
Мов жа- | лба | на жи | тях.
Хто коралі, хто рубіни
В чистім | полі | рсзгу- | бів? . . .
Хто це серце України
На зем- | лі і- | і роз- | бів? (О. Олесь)*

Усі ці вірші вважають ся чотиротактовими трохеями.

г) Та вадля ріжноритмності письменники часто сплітають чотиротактові трохеїчні вірші з тротактовим, н. пр.:

Чотиротактовий
трохей
із тротакта

*Скали . . . Кедри . . . Скоро й вечір.
Я смутна стою.
Вать ся стежка. Ох, чи йти ме ж
Той, кого люблю? . . .
Тїнь в долинах. Верхогірря
Наче золоте . . .
Гасне сонце, тоне в морі . . .
Любий, де ж ти? . . . де? . . . (Кримський)*

*пор. Люде, люде! Я ваш брат
Я для вас рад жити,
Серця свого прою рад
Ваше горе змити! (Франко)*

А ось ріжні трохеїчні вірші у сполуці зі собою:

Ріжні трохеї

*Будь здорова, моя мила,
Я не твій,
Розлучила
Нас ворожа сила . . . (Франко)*

2. ЯМБ (- -).

459. Ямб [- -] більш улюблений ритм за трохеєю, через те й ямбічні вірші більш різноманітніші, ніж трохеїчні. В українській поезії зустрічаються такі ямби:

Тротаковий

а) тротаковий [- - | - - | - -] — із трох ямбів, н. пр.:

Ти, хлопе, землю край
І в землю зерно сій,
Хай жито, як Дунай,
Покриє загін твій!
Хай жито, як Дунай,
Пшениця золота
Поллеть ся на весь край,
Як та хлібна ріка . . .
(Б. Лепкий — Стефаникові)

Заснув глибокий став,
Заснув таємний гай . . .
Деся пугач закричав:
„Рятуй! Запомагай!“
Прокинулись дуби,
Мов браві козаки,
На згуки боротьби
Розправили гілки,
Мов чують всю біду . . .
(О. Романова — Згуки ночі)

Чотиротаковий

б) чотиротаковий [- - | - - | - - | - -] — з чотирох ямбів, н. пр.:

Бує день осінній. Сіра мла
Габою землю одягла,
І сів дощ. Ішла пора
Перед суботами Дмитра.
А й досі наш веселий край
Шанує щиро той звичай,
З яким ще прадіди жили
Й нащадкам в рід передали . . . (Щоголів)

пор. Я йшов ланами рідних нив,
Вливав я думи в тихий спів,
У свіжій квіти степові
Вбірав я ліру. Та в крові
Квітки по нивах тих були —
Бо рани предків то ціли . . . (Чернявський)

З ямбічних ритмів цей вірш подіблюється найчастіше.

Заокруглення ямбічного вірша

Останній ямб частенько заокруглюється ще одним складом, не створюючи окремого такту, н. пр.:

В душі | пекли | гаря- | чі му- | кі,
На серце скорби налягли,

І ми, | до Го- | га звіз- | ши ру- | ки,
 Недолю та людей кляли,
 Ми спо- | діва- | лись: сон- | це зій- | де,
 День тьму розгонить навісну,
 Наста- | не світ, | і прав- | да прий- | де,
 Всім приведе красу — весну . . . (Кониський)

пор. Тут вічна ніч. Але не та,
 Що після стомленого світу
 Клопотну землю оворта
 У ласці і щирого привіту . . .
 Тут вічна ніч. Вона не спи
 Несе утішні людині:
 Землі занедбані сини
 Поволі вгнуться в домовині . . .
 (Черкасенко — Шахта)

Як неоперену пташину,
 Пустили ви мене на волю,
 Пустили в світ шукати долю,
 І полязали в домовину.
 І я пішов. Літа минали,
 І я зривався все до лету,
 Та що раз більше трапив мету,
 А крила нічче опадали . . .
 (Карманський)

Ще частіше переплітають ся чотиротактові ямби з тротактовими, н. пр.:

Ти даром тужиш, даром ждеш,
 Шкода твоїх надій:
 Любови вдруге не найдеш,
 Не вернеть ся спокій.
 Бо хоч би херувимів Бог
 Тобі дав легіон,
 Не проженуть вони тривоги,
 Що твоїй полошать сон . . . (Шурат)

Чотиро-
 тактовий
 із
 тротактовим

пор. Розцвіє ся пишно мій садок:
 Ясна черемха, і бузок,
 І яблуневий цвіт
 В своїм убранні молодім
 Блищать на сонці золотім
 І шлють йому привіт. (Вороний)

(з заокругл. остан. ямбом)
 Хтось мухам набрешає,
 Що на чужині краще жити,
 Що слід усім туди летіти,
 Хто щастя тут не має.
 (Глібів)

Чотиротактовим ямбічним віршем писав свої трагедії Корнило Устиянович (Олег Святославич, Ярополк). Ось внімок із „Ярополка“:

Грекиня: Не сподівалась я тебе,
 Промінню ясний мого серця.
 Ярополк: Знать, що не ждала ти на мене . . .
 Чого ж ти плачеш так на-вдрид?
 Що стало ся? Тобі не стид?
 Чим серденько твоє вражене?
 Скажи, чи ти мені не хора?

Грекиня: Ні, ні . . . так . . . з радости. Я хора,
 Що бачу сонечко моє! . . . (Дія II, ігровище 2, ява 2.)

Сімович, Граматина української мови.

в) П'ятитактовий ямбічний вірш [- | - | - | - | -], званий із-латинська: квінарем (quinarius), складається в п'ятьох ямбів, н. пр.:

Ніч, осінь, пуста. Іжить ся стерня,
Суше галуззя облітає з пня.
Шумить безлистий ліс, скимлять вітри,
Слоґа, імла, нудьга — подруґи три
Побрали ся за руки, полем йдуть
З села в село. Скучна, безцільна путь.
Стрічає їх якийсь обдертий пліт,
Сухий бурян і недоцвілий цвіт... (Лепкий — Буря)

Цього вірша, без римів — він тоді зветь ся білим віршем — уживається у драмах (Шекспір, Гете, Шіллер... у нас: Старицький, Франко, Грінченко, Леся Українка, Черкасенко, Старицька-Черняхівська й т. д.), н. пр.:

Як хороше! М'яке повітря... дух...
Життя струмком гарячим лине в перса,
Іх втіхою колишиною сповня,
Ох, дихаю і не натхнусь, мов пляний...
Весна, весна! Як красен божий світ,
Як сонечко відрадісно мигоче
І промінем надію окриляє!
Ген квіточка, і ластівка як жваво
Купається в повітрі, то зника.
Ох, вільно їй і весело в просторі!
Життя і рух!... А тут могильний склеп...
(Монольоґ Братковського в трагедії
М. Старицького: „Остання ніч“)

Алексан-
дрівський
вірш

г) Шоститактовий вірш, званий іще сенарієм, складається в шістьох ямбів, із пересіччю після третього такту [- | - | - || - | - | -], н. пр.:

Ми пісні рідної || не зберегли в свій час,
На кволий серця жаль || звели її до нас,
Нікчемним окликом || вона між нами йде,
Луни вечірньої || з собою не веде.
(Хвелявський — Спить ряд могил)

Останній ямб буває частіше заокруглений одним складом:

*Я вірю в кращий час, || але душа болить!
Хотілось би тепер, || у сю славетну добу,
Душею піднестись, || зрадїти хоч на мить,
Як не людей пізнать, || то хоч людську подобу . . .*

(Самійленко)

пор. *Я не люблю тебе, || ненавиджу, беркуте,
За те, що в груді ти || ховаєш серце люте,
За те, що кров ти пєш, || на нивках і слабах
З повордою владии, || хоч сам живєш із них,
За те, що так тебе || боїть ся вська твар —
Ненавиджу тебе || за те, що ти цар!*

(Франко)

Цим віршем писали у драмах діяльогн грецькі поети (*Софокль, Айсхіль . . .*). Ним користували ся і французські псевдоклясичні письменники (*Расен, Моїєр, Корней . . .*), і від поеми „*Александрія*“, що була списана цим віршем, цілий він має й досі назву: *александрійський вірш*.

ІХ. ТРОСКЛАДОВІ РИТМИ.

1. ДАКТИЛЬ [— — —]

460. Дактиль [— — —] широко вживаєть ся в українській поезії — від дво- до шеститактового.

а) Двотактовий дактиль [— — — | — — —] стрічаєть ся рідко самостійно, більш у строфах (§ 470), та все-таки він є, н. пр.:

Двотак-
товий

*На рідній нивоньці,
Зритій підковами,
Кістьми засіяній,
Кровю поливаній,
Сходить нам зіллячко,
Ясні самбцвіти . . .*

(О. Колеса — Наші пісні)

Дуже часто письменники в останньому дактилі пропускають один склад, — дактиль робить ся наче трохеєм,

замієць: — — —, маємо: — — (гл. розстрілені стрічки в понігзчих віршах) — а то й два склади, н. пр.:

*Місяцю князю,
Ти чарівниченьку!
Смук на твоюму
Ясному личеньку.*

Із небозвідної

Стежки погідної

Важко глядїть тобі

В море бездонне

Людськості бідної

Горе безсонне. (Франко)

Місяць ясененький

Промінь тихесенький

Кинує до нас.

Спи ж ти, малесенький,

Пізній бо час!

(Леся Українка)

Трота-
ктовий

б) Тротаковий дактиль [— — — | — — — | — — —] теж рідко стрічаєть ся як самостійний вірш, а частіш у сполуці з дво- і чотиротаковим. Ось приклад на тротакові дактилі:

Сумно надвбрі зробило ся,

Небо невмите дримає,

Серце трівожно забило ся:

Думок веселих немає . . . (Кононенко)

У другій і четвертій стрічці пропущений ув останньому дактилі один склад; а ось у всіх стрічках неповні дактилі (трохеї) на кінці:

Хто має мудрість, а з неї

Ближнім не хоче вділити —

Той має скарб многоцінний,

В міх шкурятяний зашитий. (Франко)

А тут скрізь два склади попропускувані:

Сонечко ясне встає,

Теплим промінням своїм

Гладить квітки та пестить,

Сльози обсушує їм.

Сльози брелять у квіток

Чисті, як перли ясні . . . (Грінченко)

Сполуку двотакового дактиля з тротаковим (неповним) бачимо в ось якій строфі:

Нічко лукавая,

Нічко цікавая,

На що людей чарувать?

*Квітами вілла,
Зорями сіяла —*

Як тім зорі достать? (Одарка Романова — Літля ніч)

в) Найчастіше стрічаєть ся **чотиротактовий дактиль** Чотиротактовий
[- - - | - - - | - - - | - - -], хоч самий, н. пр.:

*Ниво неорана, ниво несіяна,
Всіми покинута, всіми забута,
Ниво крівагими слізьми поливана,
Ниво туманами, млою окута —
Де твої ротаї, де твої сячі?*

(Чернявський — На рідній ниві)

хоч у сполучі з тротактовим (неповним), н. пр.:

*Ніч яка, Господи! Місячна, зоряна:
Ясно, хоч облки збірай . . .*

Вийди, кохана, працюю зморена,

Хоч на хвилиночку в гай! (Старицький — Викили)

у сполучі
з тротак-
товим

г) Дуже рідко бачимо в наших віршах **пять дактилів**
[- - - | - - - | - - - | - - - | - - -], при чому останній
такт звичайно (на зразок гексаметру, гл. під д) складаєть
ся з двох складів (трохей), н. пр.:

*Музо, безхитросна, проста дівичіно стидлива,
Вбога селяночко, співом та сміхом щаслива!
Ти до мене, сироті, як сестра пригорнулась,
На почитання блага в тихім серці почувлась . . .
Вдвох ми з тобою обходимо всю Україну,
Словом спасенним вітаємо добру людину . . . (Куліш)*

Пяти-
тактовий

д) А так відомий іще **шеститактовий дактилічний вірш** Гексаметр
(з-грецька називають його **гексаметром**); він іскладаєть
ся з шістьох дактилів, та тільки останній склад шостого
дактиля все відпадає, і той такт стає двоскладовим (трохей):

- - - | - - - | - - - | - - - | - - - | - -

Тим ритмом ув оригінальних творах українські поети
користують ся рідко — та перекладають ним грецькі й
латинські твори, писані гексаметром, н. пр.:

*Музо, повідай мені про бувалого ліцаря того,
Що на блукав ся по світу, столицю Троян зруйнувавши,
Що й на всіляких людей надивив ся, й спізнав весь їх побут,
В морі ж біди натерпів ся та горя як тілом, так духом,*

(не-

Щоб і себе й товариство спасти і вернутись додому;
 Та не зхранив товариства, хоч сильно об тім побивав ся:
 Марне загинули всі од свого ж розсудку дурного,
 Бо пережерли биків Гелібса, що ходить над нами,
 І за цю кривду їх їм не судилось додому вернуть ся, —
 От про це всі й розкажи нам, богине Зевесова дочко! . . .
 (Ніщинський — Гомерова „Одисей“)

Лідія ціла тремтить; по фригійських містах без упину
 Чутка про цес іде і розносить ся далі по світу.
 Геть і до шлюбу свого зазнавала Аразну Ніоба,
 Ще як в Сипілї жила та в Меонії пряха дівчатком;
 Ні, не звернула її над сумною Аразною кара
 Дужим коритись богам та помірно повбдитись з словом.
 З гордоція все це було . . .
 (Стешенко — Овідієві „Метаморфози“)

На зразок грецької поезії, де дактиль міг замінити ся спондеєм (двома довгими), і в нашому гексаметрі заміняють поети і в иньчих тактах дактиль — трохеем, н. пр.:

Гіне | сіла Даж- | божого | внука, Та- | тарі плон- | дрюють,
 Князі ку | ють коро- | мбли, не | дбають об | вірі і | людях.
 Кіруть ся | Галицька | вблость, | дїм до Бе- | скїдів про- | стяг ся;
 Впів Воло- | дїмир Во- | лїнський: | Кїїва | вже не під- | няти...
 (Костомарів — Співець Митуса)

У Греків і в Римлян велику вагу клали на пересічі, на те були окремі приписи, де їх класти; в нашій поезії пересіч у гексаметрі значіння не має: саме вухо каже, де треба зробити відпочивок, читаючи ритмічно вірш.

Пентаметр е) Гексаметровий вірш міг уривати ся ще й у третьому і в шостому такті на одному складі, й тоді пересіч завжди йшла після третього такту. Цей вірш виглядав ось як:

— — — | — — — | — — — || — — — | — — — | — — —

Давні Греки й Римляни злічували до купи третій і шостий склад, утворюючи з них обидвох наче один такт, так що цілий вірш на один такт скорочував ся й так і звав ся пентаметром (пятитактовим — не змішувати з пятитактовим дактилем, § 460 г). Самого пентаметра самостійно в віршах не вживали, а тільки у сполуці з гексаметром. Сполука

двох цих віршів звала ся елегічним двовіршем (*δίωιχον* *Διωχόν*), бо це була форма елегії. Ось приклад на двовірш:

Як виринає в душі твої скорбної ночі картина,
Що в ній останній я || в Рімі хвилини пробує;
Як нагадаю ту ніч, в котрій все наймилице покинує,
Нині з очей ще мені || квітять ся сльози рясні . . .

(Із Овідієвих „*Tristium libri*“, I, 3 — переклав Ів. Франко)

Цей двовірш подибуєть ся і в оригінальній українській поезії, н. пр.:

Весно, ти мучиш мене! Розсипави ся сонця промінням,
Леготом теплим пестиши, || в сині простори маніши.
Хмари вовнисті, немов ті клубочки, жбурлячи по небі,
І, мов шовкові нитки, || дощ із них теплий скуши.
Сірюю грудку з землі ти підкинеш під небо блакитне,
І в жайворонкову трель || грудка розсиплеть ся вмиць . . .

(Франко — Веснянка елегія)

Інший приклад:

Свічку постави ти в церкві перед образами, багачу!

Добре зробив ти: ось бач || ярко та свічка горить.

Глянь, ось убогий до церкви прийшов, що його ти покриєш —

Сплакав і важко вітхнє — || свічка погасла твоє.

(Франко — Парепетікон)

2. АМФІБРАХ (— —).

461. Побіч дактиля українські письменники дуже люблять амфібрахічні вірші. Із них уживаєть ся в українській поезії:

а) тротактовий амфібрах [— — — | — — —], н. пр. Трота-

Як би мої думи німії

Та піснею стали без слова,

Тоді вони більше б сказали

Ніж вся моя довга розмова.

(Леся Українка: Lied ohne Klang)

пор. Знов камінь на серці великий, Ходили ми разом до школи,
Знов суш огорнує мою душу, Потім ми дружили в собою,
Обня мене жаж наче дикий, — І кожний на иньчому полі
І чую, що плакати мушу. Трудивсь для України розгов.

(Білиловський — Суш)

Багато вже праці за нами,

І наша сімба вельніє . . .

(К. Устиянович — Імпровізація)

Елегічний
двовірш

Трота-
товий

*Братаймо ся, Ляне, та щиро,
Громадою, ділом і миром,
Братаймось, як в рівних ріні,
А не як пани і піддани!
Корісти хай сяжуть нас спільні,
А не пересуди повані . . . (Франко — Ляхам)*

Чотиротак-
товий

б) Та більш за тритактовий стрічаєть ся в нашій поезії чотиротактовий амфібрах [- - - | - - - | - - - | - - -], н. пр.:

*Поля мої рідні, найкращі в світі,
Багаті на силу, на пишную вроду,
Засіяні хлібом і потом политі,
Робітницьким потом мого народу!
Родючі та щедрі! В позлітисті шати
Свого хлібороба могли б ви окрити, —
Чого ж то так часто на йбму ті лати?
Чого ж то в тих хітах голодні діти? . . .*

(Грінченко — Серед поля)

пор. *Жила в мене пташка в ццькованій клітці,*

Було їй доволі зерна і водиці;

Співала, коханка, себе розважала

І томлену душу мою веселяла . . . (Глібів — Пташка)

Чергування
чотиротак-
тового
тритакт.

Але найчастіше чотиротактові амфібрахи чергують ся в віршах із тритактовими, н. пр.:

Воскрісни, Боляне, пресвітлий співаче!

Та де ж ти так довго кочуши?

Давно вже по тобі Славяницина плаче,

А ти нас, Боляне, не чуши? . . . (Федькович)

пор. *Возможнее поле в сніжному завою,*

Ох, дай мені обширу й волі!

Я сам серед тебе, лиш кінь піді мною,

І в серці нестерпні болі . . .

(Франко)

Волинь невабутня, країно слаутня,

У пишній красі ти красуши;

Здаєш твою бачу українську едачу,

Здаєш мою душу чаруши . . .

(Пчілка — Волинські спомини)

За думою дума мій мозок ворушить

У довіг бевсонній ночі,

Нудьга всю істоту мою овортає,

Не можуть заснуть мої очі . . . (Кононенко)

Двотак-
товий

в) Попадають ся — хоч дуже рідко — й двотактові амфібрахи [- - - | - - -], н. пр.:

На ринку в містечку

Велика громада

Зійшла ся з-усюди

*Весела і рада.
 На ринку в містечку
 Стовпи із петлею:
 Страшний гайдамака
 Стоїть перед нею...*

(Грінченко — Отаман Музика)

Як придивити ся до цього вірша, то це, властиво, переполовинений чотиротактовий амфібрахічний вірш; бо ж цей вірш можна б іще так написати:

*На ринку в містечку велика громада
 Зійшла ся з-усюди весела і рада й т. д.*

Чотиротактовий амфібрахічний вірш тим іще любить ся українським поетам, що він іскидаєть ся на дванадцяти-складовий народній вірш (§ 451), із яким подеколи покриваєть ся зовсім. А двотактовий амфібрахічний вірш дуже подібний до народнього шестискладового (§ 452).

в) Дуже вже рідко подибуємо в українських віршах п'ять амфібрахів [~ - ~ | ~ - ~ | ~ - ~ | ~ - ~ | ~ - ~], **п'ятитактовий амфібрах**, н. пр.:

*Дунаю, Дунаю! Наш діду старезний, коханий!
 Чого калам'утий? Чи кровю упив ся, та пляний?
 Ревеш, скаженієш, аж горами хвилі повстали,
 Шумують, гвалтують, зірвати силкують ся скали...*

(Старицький — До Дунаю)

пор. *Крізь темні змари проглянуло яснее сонце...
 Простори степів далечевні воно освітило,
 І думи про волю — широкою любовою волю
 Умить пробудило... (Х. Альчевська)*

г) Подібно, як у дактилю, і в амфібрахічному вірші останній такт може на один склад скоротити ся (замінити ся на ямб: ~ -); н. пр.:

*Опівно- | чи айстри | в саду роз- | цвілі,
 Убрали | ся в роси, | він- | ки о- | дяглі,
 І стали | розжево- | го ранку | чекать,
 І в райду- | гу барвіз | життя у- | бірають...*

(О. Олесь)

**Віднад
 безнаголо
 ного скла**

Повні
і
скорочені
ібрахи

Та частіш за все перехрещують ся одні в одних повні вірші зі скороченими, н. пр.:

*Широким поміхом крил дужих своїх
Високо підніс ся орел сизокрилий,
Все вище та вище — до хмар золотих,
Та й хмари високі його не спинили...*

(Самійленко — Орел)

*Стою я похмурий і думку гадаю, —
Чому я не сокіл, чому не літаю?
Ровбиє би я варав тлэжкі кайдані,
Полинує на пієдєнь в пієніч-сторони...*

(Старицький — Кожанка)

*Заврало, запінілось синєє море,
І буйніі вітри по морі шумлять;
І хвиля гуляє, морє чорніі гори,
Одна за другою біжєть...*

(Гребінка — Човен)

*У кожного люду, у кожній країні
Живє такий сповад, що є йдео в давніні
Були золотіі віки,
Як пієня і слово були у шанобі
В міцнііх цьово світа; не тільки на гробі
Складались поєтам вінки...* (Л. Українка)

*Блискучіі гори, небєсні світила
І очі єсні;
Троєнда пахуча, кожанє мила,
Кєітки і пієні...
Природо... кожанє... душі раєванєя —
О, знаю я й гєс,
Алє в мене иньчі в душі почуванєя
Живуть у цей час... (Грінченко)*

*Страшнііца гадюки
Людина лиха —
Від вілля, примови
Гадюка єтиха,
Та єлюка не єтихє
Ні єдєнь, ні єночі,
Хоч кров їй із єєрєя
Євоєво точи. (Франко)*

3. АНАПЕСТ (— — —).

462. З анапестичних віршів українські поєти користують ся дво-, тро-, чотиро- й пєтитактовими анапєстами. Ось і прикладє на:

а) двотактові анапестичні вірші [— — | — —]:
*Нехай гнєть ся лоза, Лиш хто любить, терпить,
Куди вітер погне, В ким кров живо кипить,
Не обходить вона В ким надія єє лїк,
Ні тебе, ні мене¹⁾... Кого бій єє манить,
(Руданський) Людське горе смутить,
А добро веселить, —
Той цілїй чоловік... (Франко)*

¹⁾ І в народній поєзії є подібний ритм, пор. § 444 з.

Двотакто-
вий

б) тротактові [] вірші:

Трота...

*Не журись! За зімою весна,
Виростають квітки зпід снігів,
Ще осміхнеться нам доля ясна,
І не буде сих сліз та жалів!..* (М. Ковак)

пор. *Як би в слови крісаві знос
Міз я все своє горе розлитъ,
Я би виплакав всю свою кров,
Щоб нічого з людьми не ділитъ!* (Франко)

в) чотиротактові [] вірші:

Чотири
тота...

*У пилу на шляху наша мова була,
І щаслива рука її з пилу взяла,
Полюбила її, обробила її,
Положила на ню усі сили свої,
І в народній вінець, як в оправу, ввела,
І як зорю яснї вище хмар піднесла...*

(Самійленко)

Часто чотири анапести перехрещують ся з трома, н. пр.:

Чотири
тротакт
вірш

*Я ненавиджу ніч, . ненавиджу тьму,
Проклинаю тих лютих катів,
Що і думку, і честь — все замкнули в тюрму,
Пробивши з людей наймитів...* (Грабовський)

Як ямбічні вірші (гл. § 459 б, стор. 512, 513), так і анапестичні в останньому такті можуть заокруглювати ся ще одним складом, н. пр.:

Заокруг
ний ан
вірш

*Гетьте, думи, ви хмари осінні!
То ж тепера весна золота!
Чи то так у жалю, в голосінні
Проминуть молодії літа?!*

(Леся Українка)

пор. *Бує один такий час: на важких терезах
Вже зитала ся доля України,
А вона, наша ненька, стояла в словах,
В сподіванню страшної звилини.
По широких степах ще котилась луна —
Марний одгук крісавої січі,
І надхобдила ніч — непрозора, сумна,
Що мов півгач дивилась у вічі...*

(Вороний — На свято одкриття пам'ятника Котляревському)

г) Бувають і **п'ятитактові** [— — | — — — | — — — | — — — | — — —],
анапести, н. пр.:

*Єреміє, зловісний пророче в залізнім ярмі!
Песне, серце Господь тобі дав із твердого кришталю:
Ти провидіє, що люд буде знить у ворожій тюрмі, —
Як же серце твоє не розбилось од лютого жемлю? . . .*

(Леся Українка — Еврейські мельодії)

Та письменники звичайно ділять п'ятитактові анапести так, що в одному рядку лишають три, у другому — два такти, н. пр.:

*Добігало вже сонце до гір
Величезне, червоне,
І було мов герой і пливач,
Що, знесилений, тоне.
По безхмарому небі плила
Мелянхолія тьмяна,
І тремтіло шакалів виття,
Мов болючая рана . . . (Франко — Мойсей, X)*

Властиво ж, цей вірш повинен виглядати ось як:

*Добігало вже сонце до гір, величезне, червоне,
І було мов герой і пливач, що, знесилений, тоне.
По безхмарому небі плила мелянхолія тьмяна,
І тремтіло шакалів виття, мов болючая рана . . .*

д) Уже цілком рідко подибуємо й **шеститактовий** анапестичний вірш [— — — | — — — | — — — | — — — | — — —], н. пр.:

*І тебе вже оце не побачу довіку, мій краю коханий,
Не побачу степів тих розкішних, гаїв тих співучих;
І поляжу без слави в могилі чужій та нікому незнаній,
І забудуть мене на Славуті-Дніпрі, на порогах ревучих . . .*

(П. Куліш — На чужій чужині)

Є це своєрідний собі анапестичний „гексаметер“.

Х. МІШАНІ РИТМИ Й РИТМІЧНА ПРОЗА.

463. Всі ці ритми, які ми назвали, вжиті були, як ми бачили, в віршах так, що в кожному вірші був проведений один якийсь ритм, хоч ямб, хоч трохей, хоч дактиль і т. д. Та буває й так, що поети сполучують ув одному вірші два роди ритмів, н. пр., трохей та дактиль, ямб та дактиль,

анapest і дактиль і т. д. Дієть ся це або в кінцем вірша або перед пересіччю, н. пр.:

а) трохеїчний вірш закінчуєть ся дактилічним ритмом: **Трохеї**
1
дактиль

*Ніч минє. Не лягаю я
Цілу ніч сидів без сна . . .
От і ранок загоряєть ся.
Я підходжу до вікна.
На березу на пожовклюю
Сніг нависнув, наче жаль . . .*

(Кримський — На півночі)

*В понеділок хлопчика || люде поховали,
Ім воно чужє було, || так не сумували!
Доле нещаслівая, || бідна сиротино!
На що вас у сьром цей || кидають, дитино? . .*

(Щоголів — На могилі)

*Задрімали клопоти, || праця засипа,
В мріях пишнорадісних || щастя потопа.
Тільки горе, гадина, || що лякалась дня,
Ворушитись в темряві || дужче почина . . .*

(Дніпрова Чайка)

б) ямбічний вірш кінчить ся дактилем:

*Я марила всю ніченьку Судить мене, судді мої,
Про тебе, мій паніченьку. Без милости фальшивої!
Ронила сльози дрібні, Не думайте, що верну я
Збирала в кінви срібні, З дороги „нечестивої“,
Без любої розмовоньки Не надійтесь, що зблону
Сповнила вщерть коньвоньки.. Пред вами смирьо схілю я,
(Леся Українка — Лісова пісня) Що в добрість вашу вірити
Буду одну точ хвілю я . . .*

(Франко — На суді)

*Стоїть гора високая
Попід горою гай,
Зелений гай, густесенький,
Неначе, справді, рай.
Під гаєм єсть ся річенька:
Мов скло вона блищить, —
Долиною зеленою*

Кудись вона біжить . . . (Глібів — Журба)

Ямб
1
дактиль

в) анапестичний вірш має на кінці дактилічний такт:

*Ізумрудна, блискуча, з перлистою, ніжною піною,
Хвиля котить ся, грає, сльваючи пісню дзвінку,
І смієть ся до сонця, і вабить раптовою зміною,
І пустує, і плеще, цілуючи скеляю стрімку . . .*

Так кохання у серці, в його тайнику

Вигравав хвиляною . . . (Вороний — Хвиля)

464. Та бувають іще інші комбінації. Поети змінюють ритми у поодиноких рядках, повторюючи ту зміну періодично, н. пр.:

Дбсить невільная думка мовчала,

Мов пташка, у клітці замкнута од світа,

Пісня по волі давно не літала,

Приббркана тјугою, жалем прибита . . .

(Леся Українка — Грай, моя пісню)

У цьому вірші дактилічні вірші перехрещують ся в амфібрахічними.

Та такі зміни різних ритмів можуть відбувати ся й неперіодично, н. пр.:

Ясно світили ся зорі

} дакт.

Вгорі на блакитному небі,

Без краю високим склепінням стояло

Чудбоне, таємне, величне небо.

Здавало ся, рай усесвітній знімає ся,

Рукю Господньою зведений вгору.

Святими вогнями,

Що перед божим престолом сіяють,

} дакт.

Здавали ся зорі ясні . . .

} амфібр.

(Гріянченко — Ніч)

А то й так буває, що що не стрічка, то інші ритми, н. пр.:

Мамо природо!

Хитра ти з біса!

} дакт.

Вказуєш серцю безмірні простори,

А життя замикаєш у клітку тісненьку,

} анап.

В мікроскопійную клітку!

} дакт.

Уяву вабиши вічності фантомом,

} ямб.

А даєш нам на стразу моменти,

} анап.

Самі короткі моменти.

} дакт.

В діюшах розпалюєш дивні вогні, і бажання, і тузу!

А потім працюєш що-сили, } амфіб.
Щоб погасити, здушити, притлумить }
Побриши, що ти ж сама ж розбудила . . . } дакт.

(Франко — Мамо природо)

465. Звідсіля вже один крок до т. зв. ритмічної прози, коли письменники своїх думок не складають у віршеві рядки, а пишуть, як пишеться прозові твори, та задержуючи ритм. Таку ритмічну прозу, а, саме, ямби чують ся часто у драмах Тобілевича, як письменник змальовує вищі почування (захоплення) й хоче викликати більше вражіння, н. пр.:

„Приббрканий я був і тільки мріями літав туди, де серцем жив давно! І от тепер я спрббував себе на тяжкій праці строкового, || здобув роботу дисципліну, || набрав ся певности у своїх силах — і воскрес: у мене сили одросли, я почуваю сміливість в душі і йду на сцену! (Суста, III, 8)

Таких місць багато, н. пр., у драмі „Сава Чайний“ — але й по иньчих драмах Тобілевича чують ся ямбічний ритм.

Такою ритмічною мовою писала свої поеії у прові (гл. стор. 490) Дніпрова Чайка (Василевська), то трохеями („Плавні горять“¹⁾), то амфібрахами й дактилями („Суперечка“). Ось виїмки з тих творів задля прикладу:

Смеркло. Вітер утомів ся цілоденною борнею, ізнеміг ся, заблудив ся серед вулиць і в безладді тихо крутить пил і сміття. Вцух мороз, одлига дише, і важка юга зависла у потьмленім повітрі . . . (Плавні горять)

. . . Літав, метушивсь він (= вітер) чимало та землю мещав, намовляв, щоби зрадила синє море. || Щоб ж? Так не слуха земля: || як вірна дружина все так же спокійно на море вона поглядає, уся червоніє рум'янцем веселим. Узлив ся ще гірше || вітер лукавий: і виє, і свище, й сичить, мов гадюка . . . (Суперечка)

¹⁾ Цю чудову поезію у прозі склав у віршеві рядки Франко, беручи на рядок по 8 трохеїв і роблячи строфи по 3, 4 і 5 стрічок у строфі (гл. „Акорди“, антологія української лірики від смерті Шевченка, Львів, 1903, стор. 205). Сама авторка написала твір у прозі (так його й лишают иньчі видавці, гл. „Досвітні воєні“, упорядкував Грінченко, Київ 1910, стор. 513).

Ритмічна
проза

ХІ. РИМИ.

460. Прикрасою віршів, хоч не сутною їх признакою, являється **рим** — однозвучність кінцевих складів у віршах. Рим — річ давня. Він зустрічається в старій індійській поезії, подекуди в Римлян (Овід), але ж вдосконалили його в середньовіччі новолатинські віршники, а за ними романські поети; вони і придумали римові назву (*rimus*), якою користуємося й ми.

Рими мають різні назви — відповідно до того, скільки складів на кінці вірша римується з собою й котрі віршеві стрічки одні з одними римують ся.

1. За тим, скільки складів на кінці віршів римується, ми маємо чотири назви.

а) Такі рими як ось:

син — тин, летить — мигить, козак — виклик . . .

— це односкладові або чоловічі рими: останній склад одного вірша римується з останнім складом другого вірша.

б) Двоскладові або жіночі рими¹⁾:

жити — мити²⁾, сіла — крила, дорба — небба . . .

такі, як два останні склади на кінці віршів однаково звучать.

в) Як на кінцях віршів однозвучні між собою три останні склади, н. пр.:

*сіноньку — біліноньку, люблена — згублена,
рідні — бідні . . .*

то такі рими звуться троскладові, дактилічні [§ 460] або дзвінчасті.

г) Дуже рідко подибують ся чотири кінцеві склади римовані, н. пр.:

вімитая — вілитая, поліваную — порозбіваную . . .

¹⁾ Назву „чоловічий“ і „жіночий“ рим придумали Французи — а пішла вона від французьких прикметників, що в чоловічому роді мають наголос на останньому складі (*vir* = живий), а в жіночому є ще глухе „e“ на кінці, так що наголос паде наче на передостанній (*vive* = жива) склад.

²⁾ Такі рими, як: *жити — мити, мити — крили*, та ще: *оповідає — розбірає* й т. д. звуться дієслівні — і вони часто подибують ся в народній поезії; у штучній вони вважаються поганенькими, й нові поети їх оминають.

Такі рими називають ся **поко́бтлїсті**.¹⁾

2. Крім того, рими бувають **чисті**, коли, починаючи від **Чистої** наголошеної голосівки всі чергові шелестівки (й голосівки) в римованих словах ті самі, н. пр.:

а) *гудіть* — *ідуть*, *поко́* — *ліс*, *смерть* — *щертъ*...

б) *грѣшѣ* — *хорѣшѣ*, *зѣрня* — *тѣрня*,
молітва — *брѣтва* . . .

в) *суджений* — *огуджений*, *хмарою* — *отарою*,
гуляючи — *кохачуци* . . .

г) *широченькая* — *височенькая* . . .

Зокрема ж, у чоловічих римах, як римоване слово кінчить ся голосівкою, то чистота риму вимагав, щоб і попередня шелестівка була така сама, н. пр.:

живѣ — *мертвѣ*, *котї* — *ростї*, *терплю* — *гублю*...

Коли ж від наголошеної голосівки йдуть тільки подібні **Нечисті** шелестівки, а навіть иньчі голосівки, н. пр.:

бідуть — *люде*, *долїні* — *хвїлі*, *складаю* — *вилітають*,
запліче — *бачать* і т. д.,

то такі рими називають ся **нечисті**. Нечисті рими дуже часто подибують ся в народній поезії і в т. зв. народніх поетів, головню в Шевченка²⁾.

¹⁾ Такі рими стрічають ся, н. пр., і в Шевченка, пор.:

*Як була я молодю преподбницею,
Повісила гвартушину над вікницею . . . [Гайдаманки]*

або:

*Широкая, высокая
Калиною моя!
Не водою до сїд сонця
Помізаная . . . [Калина]*

²⁾ Ось декілька прикладів:

*Мені легчає в неволі,
Як я їх (вірші) складав;
Зва Дніпра мов далекого
Слова прилітають,
І стелять ся на папері,
Плачучи, сміючись,
Мов ті діти, і радують
Одинокую дїшу
Убоєю . . .
І в сімї веселїй тихо
Дітей привітають,
І сивою головою
Батько покивав,*

В українській штучній поезії ще вважають ся чистими римами слова, де римують ся „і“ з „ї“, і пераз м'які і тверді шелестівки, н. пр.:

світ — стид, світ — летить, випадати — зати...

Таксамо не такі челикі вимоги щодо чистоти ставить ся в покотистих римах.

Бувають і тетезні рими:

буде — буде, ідуть — ідуть...

ХІІ. ПОДІЛ РИМІВ ЗА ВІРШЕВИМИ РЯДКАМИ.

467. Відповідно до того, котрі рядки вірша римують ся одні з одними, рими бувають такі:

Паровані

1. Якщо чергові стрічки одна з одною римують ся, що два, пара рядків має рими, то такі рими звуть ся паровані, н. пр.:

*Чи згадуєш, дієчинонько моя,
Як згадую без тебе я
Той вечір тихий над водою,
Як сумували ми з тобою,
Що Бог нам доленьки не дав?
В садочку соловей співає,
За гай спускалось сонце ясне й т. д. (Глібів)*

*Мати скаже: „Бодай тії
Діти не родились!“*

А дієчина подумас:

„Я їх полюблю!“

(Шевченко — і для людей і не для слави...)

або: *Хай тепера рида моя кобица жупна,*

Бо лунає приєнічених струн;

Але разом з плачем будить мрії струна,

Що не вгас іще доленьки промінї! (Старицький)

або: *Вдар по струнах тихесенько та про нашу долю,
Не грай мені веселої, а заграй смутної. (Кониський)*

або: *Під Києом стольним градом на славній долині,
Де спадає Чорторія у Дніпровські хвилі,*

*Збирали ся руські люде на велику раду,
Радили ся, як родину з лиха вивеолати...*

(Костомарів — Ластівка)

або:

Іржуть коні за Сулбою,

А в Києї дзвенить слава;

Трублять труби над Деснєю,

У Путивлі стоять стяги.

(Максимович — Пісня про похід Ігоря)

Такі паровані рими значується звичайно латинськими буквами, так: aa, bb, cc, dd . . ., себто, що в першому і другому рядку рими однакові (aa), у третьому й четвертому теж (bb), у четвертому й пятому також (cc) і т. д.

2. Та буває, що рядки перехресжують ся римами; перша стрічка римується з третьою, друга з четвертою (ab ab), н. пр.:

*Мені не стид носить найдани
За волю краю і братів.
То сором — золоті жупани
Носить, налявшись у катів!* (Кочинський)

Такі рими звуть ся перехресні.

3. А то ще буває нерав, що дві стрічки з парованими римами оповивають ігори і зділини два рядки, які знов римується між собою (abba), н. пр.:

*Я стою на гострій скелі,
Моя маяк в одкритім морі;
Зір мій губить ся в просторі,
Що прославсь до неба стелі.* (Вороний)

Такі рими звуть ся оповиті.

Ось приклад на всі ті три роди римів:

<i>Еней був парубок моторний,</i>	a	} перехресні рими
<i>І хлопець — хоч куди козак!</i>	b	
<i>Удався на всеє зле проворний,</i>	b	
<i>Завзятий од всіх бурлак.</i>	a	} паровані рими
<i>Но Греки як, спаливши Трою,</i>	c	
<i>Зробили з неї скирту гною,</i>	c	
<i>Він, взявши торбу, тягу дав;</i>	d	} оповиті рими
<i>Забравши деяких Троянців,</i>	e	
<i>Осмалених, як гиря, ланців,</i>	e	
<i>Пятами з Трої наживав.</i>	d	

(Котляревський — Енеїда)

4. Часто буває знов так, що, н. пр., римується другий рядок із четвертим, а перша і третя стрічка — без риму, н. пр.:

*Горді пальми . . . Думні лаври . . .
Манячливий кипарис . . .
Океан тропічних квітів . . .
Ще й цвіте цитринний ліс.* (Кримський)

Такий рим називається перерваний (— а — а), що ніби перерва зчинила ся в римованню.

5. Усе сказане відносить ся до дво-або чотирьорядкових віршів. Та бувають же вірші в більше стрічок, і рими в них бувають іще ріжніші. У шостистрічковому вірші, н. пр., буває ще й так, що римують ся між собою що три рядки: перший із четвертим, другий із п'ятим, третій із шостим (abcabc), рими ці між собою немов переплітаються сл. н. пр.:

*Чарівнице м о я!
Як згадаш мене
Т. на милій, веселій отчїні,
Знає, що згадка т е о я
Всю нудьгу прожене,
Ту, що давить мене на чужбїні. (Чупринка)*

Такі рими називаються переплітані. Вони обов'язують, н. пр., у другій частині сонету [§ 489] і в перших шістьох рядках октави [§ 487].

6. Та поети придумують ще й иньчі рими, зривують, н. пр., слова серед віршевої стрічки, н. пр.:

*Зникла змара нічна, змовкла буча страшна,
Буча славна, полтавська, кривава;
Замордована рать полягла спочивать
Під балами: приспала Полтава.*

*Та не спить лиш старий козарлюга міцний —
Певне, сили його невислучі:
То Мазепа сидить, крутить вуса, мовчить
Та далеко гадками літає,
І чоло від журуби, під притїском судьби,
Він на руки старечі схиляє.
А над ним вартовий дуб стоїть віковий,
Як і гетьман міцної постави . . .*

(Старицький — „Мазепа“ Байрона)

Такі рими звуть ся середстрічкові.

Рефрен 463. І в народній поезії (пор. колядки), і в штучній, поети повторяють нероз цілу половину вірша у другому рядку, чи то й цілий рядок (нероз і два, і три), що був чи на початку

строфи чи в її середині, наводять іще раз із кінцем строфи (а то і в середині), н. пр.:

Червона калино, чого в лузі вгнеш ся?

Чого в лузі вгнеш ся?

Чи світла не любиш, до сонця не пнеш ся?

До сонця не пнеш ся?

Чи жаль тобі цвіту на радощі світу?

На радощі світу?

Чи бурі боїш ся, чи грому з блакиту?

Чи грому з блакиту?... (Франко — Зів'яле листя)

Як би знаття, що треба жити	Піду я в чисте поле,
І сподіватись і бажати,	В саме полудне-жар.
То жив би так, щоб кожну мить	Стерня там ноги коле,
Для ціли одної віддати,	Хлоп'ятко босе-голе
Щоб і хвилини не згубить, —	Пасе двірський товар.
Як би знаття, що треба жити!	Піду я в чисте поле
(Самійленко)	В саме полудне-жар.

(Лопкий)

Як осінні вітри дунуть,

І на небо хмари сунуть,

Попід хмари сумно лине

Ключ відлетних журавлів, —

Хто з них верне, хто загине...

Чути їх прощальний спів —

Попід хмари сумно лине

Ключ відлетних журавлів! (Пачовський)

Всі ці повторення звуться **поверотливим римом**, ізофранцузька: **рефреном**. Рефрени бувають дуже різноманітні, та найзвичайніший рефрен — це повторення якогось віршевого рядка після кожної строфи, н. пр.:

Уранці йду... не оглядаюсь;

Дивлю ся пильно в далечинь,

І непохитно сподіваюсь

Побачить вільною хоч тінь

Краси життя, краси природи —

І ясні зорі й тихі води...

Йду, але не покидаю

Тебе, oddаний на заріз,

*Мій рідний і коханий краю,
Велике царство смутку й сльоз —
Я йду туди . . . у царство згоди . . .
На ясні зорі, тихі води... (Шаповал)*

Більш артистичний рефрен такий, що являєть ся на початку й на кінці кожної строфи, н. пр.:

*Ні, не дарма оті, друже, надії
В серці кохали ся в нас крадькома,
Тихо брєніли, мов струни живії,
Завжди будили бажання новії, —
Ні, не дарма!*

*Ні, не дарма вони ясно зоріли! —
Люто в житті нас давила зіма,
Палко ж вогні їх нам душі зогріли,
Серця завзяттям в борні запалили, —
Ні, не дарма! . . . (Черкасенко)*

Якщо якась стрічка повторяєть ся тричі: на початку, на кінці і в середині строфи, то такий рефрен зветь ся тріолет, н. пр.:

*І ти лукавила зо мною!
Ах, ангельські слова твої
Були лиш обліском брєхні!
І ти лукавила зо мною!
І нетямущому мені
Втроїли серце гризотою
Ті ангельські слова твої . . .*

І ти лукавила зо мною! . . . (Франко)
або: *Був чудовий ясний день —
Сонце, пахоці і співи!
Я ж поет, не дуб, не пень . . .
Був чудовий ясний день,
Що-найкращий для пісень
На закохані мотиви.
Був чудовий ясний день —
Сонце, пахоці і співи . . . (Вороний)*

469. Західноєвропейська поезія знає ще иньчі роди римів — рими на початку стрічок віршевих (нім. поет Ф. Ріккерт), але ж у нас ними ніхто не користуєть ся.

Римом уважала ся колись поява тих самих звуків у різних словах того самого віршевого рядка. Є це т. зв. алітерація, як повторюють ся ті самі шелестівки, і асонанс — повторення тих самих голосівок — у вірші.

Алітерацією можна вважати ось які слова Шевченкового вірша:

*На восьме літо у неділю,
Неначе ляля в льолі білій,
Святеє сонечко зійшло . . . (У Бога за дверми...)*

Асонанс являть ся, н. пр., в оцих словах народньої пісні:

*Ой, що ж бо то та за ворон,
Що по морі літає?
Ой, що ж бо то за бурлака, .
Що всіх бурлак збирає?*

ХІІІ. СТРОФИ.

470. Віршеві твори списують письменники таким робом, що вибирають до твору якийсь один ритм, додадуть до нього рими (та ще до римів, як вони йдуть одні по других, не додивляють ся), а й то й різні ритми вводять у свій твір, відповідно до змісту (Шевченко, н. пр.), — і так створюють цілість. Здебільшого, таким чином пишуть поети оповідні твори (поеми) та драматичні. Ліричні (чутливі) вірші знову складають, по більшій частині, так, що сполучують зі собою декілька віршів, чи рівних щодо ритму, чи різних, римують їх, як хочуть, і створюють одну таку будівлю, що з ритмічного, з римового, а то й щодо думки творять для себе замкнену одиницю, і далі тільки її повторяють. Це й є строфа (від грецького *στροφή*, це ж знов від слова: *στρέφω* — повертати, що поет що кілька віршів ізнов повертаєть ся до тої самої будівлі). Буває таке, що кілька строф, різно збудованих, повторяють ся одна за другою, або й одна через другу — відповідно до змісту, який поет у вірш укладає.

Кожний поет укладає собі свої строфи так, що в поезії стільки різних строф, скільки поетів. А треба мати на увазі, що як тільки використати всі роди ритмів та поприкладати до них всякі роди римів, та ще зібрати можливу кількість віршевих рядків, що складають строфу, — то

строф можна мати — без ліку. Але так звичайно поділяють ся строфи за числом віршових рядків, і ми розрізняємо: дво-, тро-, чотири-, пяти-, шести- й багаторядкові строфи. Цей поділ однаково підходить і до народніх, і до штучних строф.

XIV. НАРОДНІ СТРОФИ.

1. Коломийкові строфи.

Коло-
мийкова

471. Із народніх строф найбільш відома коломийкова строфа, яка складаєть ся з двох коломийкових віршів із парованими жіночими римами (дворядкова строфа), н. пр.:

*В славнім місті Цареградї стала ся пригода:
Проявля Бог славне чудо для всього народа.*

*На далекім передмістю там хатина вбога,
В ній робітник живе старенький і жінка небога і т. д.*
(Франко — Чудо св. Николая)

Як це буває в народній пісні, що дві коломийкові строфи зливають ся зі собою змістом і творять одну чотирирядкову строфу¹⁾, то так роблять і письменники, н. пр.:

*Буковино моя мила, мій солодкий краю!
Як за тебе, сиротино, нишком погадаю,
То заплачу жалібненько на чужій сторонці,
Бо тут вянучу і всихаю, як листок на сонці.* (Воробкевич)

Буває й таке; що поети сполучують ті дві строфи коло- мийкові зі собою, н. пр.:

*Не завидуй багатому: багатий не має
Ні приязни, ні любови — він все те наймає.
Не завидуй могутчому, бо той заставляє;
Не завидуй і славному, славний добре знає,
Що не йогс люде люблять, а ту тяжку славу
Що він кровю та сльозами вилле на забаву!... (Шевченко)*

¹⁾ Пор. народні колядкові строфи:

*Гей, пливу я по Дунаю, так собі гадаю:
Нема кращих співаночок, як у нашім краю.*

} 2 стрічки

*Співаночки-гуляночки, де ж я вас подію?
В Гадинківцях справне поле — там я вас посью;
І як мені добре буде — я вас повбираю,
А як мені лихо буде — я вас ганежаю.*

} 4 стрічки

А що коломийковий вірш люблять поети дліткє (стор. 498), то форма цієї строфи скидаєть ся на чотирострічкову (в перерваними римами), н. пр.:

*Нагуляло ся по небу
Весняному сонце,
Зазирає на добра-ніч
У низьке віконце*

*Чом річенько домашня,
Так пливеш поволи?
Чом водиці не розіллєш
З берегів на поле?*

*І проміннячком угору
Вогняним стріляє;
Хрест на церкві розтопленим
Золотом сіяє . . . (Куліш)*

*Годі плисти самотою,
Час вже тугу збути:
Шуми, гуди хвиленькою,
Щоб далеко чути! . . .*

(Я. Головацький)

Це відносить ся до всіх одмін коломийкового вірша (§§ 448, 450), н. пр.:

*Гнав ся полем засідатель
На чийсь біду . . .
Серед ставу заломив ся
На тонкім льоду.*

*Ой, не пють ся пива, мєди,
Не пєть ся вода;
Прилучилась чумаченькам
У степу біда.*

*Бють ся соцькі і розсильні
Бють ся мужики —
Водять шнури край пролону,
Ости і гаки . . . (Руданський)*

*Заболіла головонька,
Заболів живіт,
Упав чумак коло воза
Упав тай лежить . . .*

(Шевченко)

*Перепродав раз кацап
Усе серед Бару,
І на продаж тільки мив
Ідну Варвару.*

*Аж приходить наш мужик,
Шапку поправляє.
„Чи є у вас Миколай?“ —
Кацапа питає . . . (Руданський)*

А то ще лучають ся часом і середстрічкові рими, н. пр.:

*Рано вранці новобранці
Виходили за село,
А за ними молодими
І дітча одно пішло . . . (Шевченко)*

2. Комбіновані строфи з коломийковим віршем.

Чотири-
віршова
комбінована

472. І загалом народня поезія любить найбільш чотири-
віршеві строфи.

1. Дуже часто в народніх поетів попадаєть ся цікава чоти-
ровіршева строфа, на яку складаєть ся два шостискладові
вірші (§ 452) й подлений коломийковий, при чому римуєть
ся перша, друга й четверта стрічка¹⁾, н. пр.:

<i>В неділеньку вранці</i>	<i>А добрії люде</i>
<i>Ідуть новобранці,</i>	<i>Найдуть тебе всюди, —</i>
<i>А мій милий, чорнобривий</i>	<i>І на тім світї, добряги,</i>
<i>У білій катанці.</i>	<i>Тебе не забудуть.</i>
(Федькович — Рожа)	(Шевченко — Не так ті вороги)

Рим у всіх тих трох стрічках не все обов'язує; частіш
за все тільки друга й четверта стрічка між собою
римуєть ся, н. пр.:

*Серце моє тихе,
Пташко полохлива!
Ой, на що я народилась
Бідна, нещаслив ? (Куліш)*

А то ще бувають у тій строфі паровані рими, н. пр.:

*А я вчора з нею,
З цією змією,
В полі плоскінь вибрала
Та все й розказала.*

— — — — —
*Іване, мій Іване,
Друже мій козаний!
Побий тебе сила божя*

На наглій дорозі (Шевченко — Ой, пішла я у яр)

¹⁾ Пор. народні пісні:

*Ой, у полі жито
Копитами збито:
Під білою берегою
Коваченька збито.*

*Ой, убито, збито,
Затягнено в жито,
Червоною китайкою
Личенько прикрито . . .*

*Ой, у саду вишня
Зпід коріння вишла:
Зажуриє ся козаченько,
Що не ожениє ся . . .*

Крім того, поети на ріжний спосіб комбінують зі собою оці два вірші, н. пр.:

Иньчі
комбінації

*Бережи масток
Про чорну годину,
Та віддай масток
За рідну дружину;
А себе довічно
Бережи без впину,
Та віддай майно і жінку
Й себе за Вкраїну!* (Франко)

Або ж іще иньча комбінація цього ритму:
*Ой, пішла я || у яр за водою [§ 453],
Аж там милий || гуляє з другою.
А другая тая,
Розлучниця злая,
Багата сусідонька,
Вдова молодая.* (Шевченко)

А то ще й складають строфи в цих двох ритмів та в козачкових, н. пр.:

*А із Криму чоловік [§ 4442]
Ледви ноги доволік;
Воли поздихали,
Вози поламались,
З батіжками чумаченьки
Додому вертались.*
(Шевченко — Ой, я свого чоловіка)

У тому ж вірші є ще така скомбінована строфа:

*І нагодувала,
І спати поклала,
Сама пішла до дяка [§ 4442]
Добувати пятака,
Тай заночувала...*

3. Строфи з дванадцяти- й шестискладовим віршем.

473. Розуміть ся, що всі шестискладові вірші (строфа Франка, що вгорі, так і писана¹⁾ можна було поскладати в дванадцятискладові, бо й дванадцятискладові вірші (§ 451) бувають у народніх строфах.

¹⁾ Гл. „Давне й нове“, 1911, стор. 52.

1. Звичайна така строфа — чотировіршева, в перехресними (а то й перерваними) римами, н. пр.:

*Вітер передзимний вогкий, холоденький
В діброві засохлим листом шелестить.
З торбиною старець йде сивий, старенький;
Лист жостий, червоний шумить, хропотить . . .*
(Метлинський)

*Як ранок осипле квіточки росю,
А між очеретом вітрець подихає,
Прислухай ся тільки — чуєш: над водою*

Мов щось потаємне голосно співає... (Афанасій-Чужбинський)

Крім того, є такі чотировіршеві народні строфи, що в них два дванадцятискладові вірші (буває й одинадцять складів) перехреснують ся з восьмискладовими, які римують ся між собою (перерваний рим); н. пр.:

*У неділеньку, та ранесенько
Сурми, труби вийгравали:
В поход у дорогу славні компанійці
До схід сонечка рушали . . .*

*Випроваджала вдова свого сина,
Ту єдиную дитину,*

Випроваджала сестра свого брата,

А сірому — сиротина . . . (Шевченко — Хустина)

Такі строфи лучають ся дуже часто в народніх думках¹⁾ — бувають вони і в Шевченка (пор. „Гамалія“, спів невольників у Скутарі).

2. Із шостискладових [§ 452] віршів теж подибуємо строфи, н. пр.:

*А кайзак, на хирю
Та на тяжке лихо,
Любенько та тихо
І скрав ту сокиру
Тай потяг по дрова
В зелену діброву (Шевченко)*

Це, як бачимо, шостистрічкова шостискладова строфа. Та бувають і иньчі.

¹⁾ Пор. пісню:

*Ой, полети, галко, ой, полети, чорна,
Та на Січ рибу їсти,
Та принеси галко, та принеси, чорна,
Від кошового вісти . . .*

4. Козачкові строфи.

474. Найбільш відома в літературі — це чотиривіршева козачкова строфа з різними римами, з

Козачкова
чотиривіршева

а) парованими, н. пр.:

<i>Мої кучері опали,</i>	<i>Дише тишею долина,</i>
<i>Мої очі тьмяні стали,</i>	<i>Йде березняком діточина;</i>
<i>Вуси білі, мов сметана —</i>	<i>Вбачить клéчання — лавас,</i>
<i>Рано, рано зима впала . . .</i>	<i>Стріне квітку — виривас . . .</i>

(Кониський) (Глібів)

*Я до милого ходила,
Черевички я купила,
Черевички з підківками,
Та й натёрпілась я з вами! (Щоголів)*

з дактилічними римами:

*Ой, по горі ромён цвіте;
Долиною козак іде,
Та у журби питають ся,
Де та доля пишають ся. (Шевченко)*

Дуже часто стрічають ся строфи з жіночими римами в перших двох стрічках, із чоловічими — у двох останніх, н. пр.:

<i>Шелесь, шелесь по дубині,</i>	<i>Не велику й небагату</i>
<i>Шапки хлопці погубили;</i>	<i>Чоловік построїв хату,</i>
<i>Тільки наймит не згубив,</i>	<i>Тай поставив у селі,</i>
<i>Удовівну полюбив.</i>	<i>Коло міста на шпилі.</i>

(Шевченко — Москалева криниця I) (Щоголів)

б) з перерваними римами, н. пр.:

<i>Суне, суне чорна змара,</i>	<i>В славнім місті Петербурзі</i>
<i>Наче військо із полудня;</i>	<i>Недалеко від Неві</i>
<i>Короговки сонце вкрили,</i>	<i>Із болота виглядає</i>
<i>За горами бубни бубнять . . .</i>	<i>Хата бідної вдови . . .</i>

(Франко) (Руданський — Студент)

в) дуже вже рідко бачимо перехресні, чи оповіті рими, н. пр.:

<i>Вітре тихий од заходу,</i>	<i>Ой, ідуть, ідуть тумани</i>
<i>Вволи волю мого серця:</i>	<i>Наддністровими лугами,</i>
<i>Повінь чарами на воду,</i>	<i>Наче військо з корогвами,</i>
<i>Нехай лєть ся, нехай лєть ся!</i>	<i>А передом отамани . . .</i>

(Куліш — Заворожена криниця) (Франко — В осени)

5. Комбіновані козачкові строфи.

475. Та козачкові строфи бувають і довші. Їх складають поети хоч тільки в козачковому ритмі, хоч мішають із иньчими народніми ритмами; тут буває п'ять, шість, а то й сім рядків у такій строфі, н. пр.:

а) п'ятистрічкової строфи:

*І широку долину, Не зозуля в лісі затужила,
І високу могилу, Не пташина в лузі голосила [§ 453],
І вечірню годину, То сестричка лист писала,
І що снилось, говорилося — На чужину посидала —
Не забуду я... [гл. § 448] Тай добрата слізно промовляла [§ 453]*
(Шевченко) (Федькович)

Рими в п'ятистрічковій строфі можуть бути розкладені ріжно, як це видно по цих двох віршах (у першому: абс; у другому: ааббб), а ось знов иньчий лад римів у строфі, складеній чисто козачковими ритмами:

*Понад полем іде, [гл. § 444з]
Не покоси кладе,
Не покоси кладе — гори!
Стогне земля, стогне море,
Стогне і гуде! (Шевченко)*

Тут уже рими йдуть за собою ось як: аабба. А ще може бути й так: аббаб, гл. § 483, стор. 548.

б) шістьстрічкова строфа, н. пр.:

*Ой, щечечуть соловії,
Розвивають ся лелії,
Квіти сиплють ся з вишень;
Пара голубів воркоче,
Наче слухати не хоче
Соловейкових пісень. (Пачовський)*

Це чисто козачкова строфа, та частіше бувають мішані:

*Породила мене мати Як би мені черевики,
У високих у палатах, То пішла б я на музики...
Шовком повила; Горіть то мов!
У золоті, в оксамиті, Черевиків немає,
Мов та квіточка укрита А музика грає, грає,
Росла я, росла¹) [§ 448] Жалю завдає.*

(Шевченко)

(Шевченко)

Козачкова
п'ятистріч-
кова

Козачкова
шістьстріч-
кова

У горох
 Вчотирох [пор. § 450]
 Уночі ходила,
 Уночі,
 Ходячи,
 Намисто згубила. (Шевченко — Сотник)

Щодо римів, як вони йдуть по собі, то в шостистрічкової строфі такий порядок найчастіше трапляється — аабсбсб. Та, звичайно, може бути й иньчий порядок римів (гл. § 484, стор. 549).

в) сьомистрічкова, н. пр.:

Весна віму проганяє,
 І зелений по землі
 Весна килим розстилає.
 Із вирію журавлі
 Летять високо ключами,
 А степами та шляхами
 Чумаки на Дін пішли (Шевченко — Відьма)

Ковачкова
 сьомистріч
 кова

Це теж чисто ковачкова строфа, а ось комбіновані:

У перетику ходила
 По горіхи, [§ 445]
 Мірошника полюбила
 Для потіхи.
 Мельник меле, шеретує,
 Обернеть ся, поцімує —
 Для потіхи. (Шевченко)

Не вернуч ся із походу
 Гусарин москаль. [§ 448]
 Чого ж мені його шкода?
 Чого серцю жаль?
 Що на йому жупан куций,
 Що гусарин чорновусий,
 Що Машею звав? (Шевченко)

Це звичайна форма восьмистрічкової строфи, й такий порядок римів трапляється найбільш (ааабсбсб).

¹⁾ У співі воно виходить трошки инакше, бо ті п'ятискладові вірші, певне, мати муть такий музичний ритм:

$\frac{2}{4}$ ♩ ♩ | ♩ ♩ | ♩ ♩

Шов-ком по-ви-ла
 Го-рень-но мо-є
 Гу-са-рин мо-скаль

6. Колядкові строфи.

476. І колядкові ритми стрічають ся у народніх строфах. Бувають це по більшій часті чотирострічкові строфи, при чому чистий колядковий ритм (§454) стрічаєть ся в першій і третій стрічці, другий і четвертий рядок, що завжди римується між собою, можуть мати иньчу будову, н. пр.:

Неначе злодій, поза салами

В неділю краду ся я в поле, [§ 455]

Талами сийду понад Уралом

На степ широкий, мого на солю (Шевченко)

Як-не-як, а це все-таки ціла строфа складена колядковим ритмом; а ось уже комбіновані строфи, що в них тільки перший і третій вірш колядковий:

Зелений явір, зелений явір —

Ще зеленіща їва;

Поміж усіми дівчатоньками

Лиш одна мені мила . . . (Фрашко)

або: *Ой, зга потоків та за діркейських*

Ясне сонічко встало,

То понад Тебами семиворітніми

Чистим промінням заграло¹⁾.

(Ніщинський — „Антигона“ Софоня)

або: *Ой, люлі, люлі, моя дитино,*

Вдень і вночі . . .

Підеш, мій сину, по Україні

Нас кленучи . . . (Шевченко)

7. Строфи різної будови.

Ріжної
ритми.
будови

477. А так іще стрічають ся строфи різної довготи й передівсім різної ритмічної будови. Для прикладу наведемо: пяти-, сьоми-, восьми- й десятирядкову строфу в різних ритмах:

У Туркені у кишені

Талари, дукати; [гл. § 447]

Не кишені трусить, —

Ідем різать, палить, [§ 444, 3]

Братів визволяти . . . [гл. § 452] (Шевченко — Гамалія)

¹⁾ Пор. відомий марш Кривоноса: „Гей, не дисуйтесь, добрі люди.“

Як би мені [§ 444], мамо, намісто [§ 454],
То пішла б я застра на місто;
А на місті, мамо, на місті
Там музики грають троїсті . . .
А дічата з парубками
Лицяють ся . . . Мамо, мамо!
Безталанна я [§ 448] (Шевченко)

Ой, піду я в ті зелені гори [§ 453],
Де смереки гомонять високі,
Понесу я жалі одинокі
Та й пуцу їх у вірські потоки.
Кину свої жалі
На зелені галі [§ 452],
Пуцу бором своєю тугу,
Чи не знайде другу [§ 448] . . . (Леся Українка)

Ой, ворон коник та вороненький [§ 454],
Та молод улан, молоденький [§ 455],
Та повалив ся до сідельця,
А кров заграла право (= просто) з серця
По улану молодому,
На конику вороному [§ 444].
Жбурнує палаш, жбурнує піку
На шовкові трави;
Тільки волі, тільки віку,
Тільки твої (= твої) слави! [§ 448] (Ю. Федькович)

ХV. ЧУЖІ СТРОФИ.

478. Крім народніх, українські поети користують ся, і то в куди більших розмірах, чужими строфами. Число їх дуже велике, і що поет, то все творить собі нові й нові строфи в ріжних ритмах, з найріжнomanітніщими римами. Окремих назв для них, здебільшого, немає, як це було колись у давніх Греків та Римлян (та ще крім тих, що їх подано в §§ 481, 487), а звуть ся вони за числом рядків із означенням ритму (часом і риму). Отже бувають дворядкові (ямбічні, трохеїчні, анапестичні й т. д.) строфи, трорядкові, чотирорядкові, . . . й — багаторядкові. На цьому місці подамо декілька прикладів на такі строфи.

1. Дворядкова строфа.

Дворядкова 479. Дворядкова строфа має два рядки, рими в ній, розуміють ся, паровані, н. пр.:

а) ямбічна:

*Ось блиснув метеор і згас,
Як у життю щасливий час.*

*І на всесвітнім цвинтарі
Лягли десь відломки зорі . . . (Маковей)*

б) анапестична:

*Два сусіди жили побіч себе рядом:
Сей весілля справляв, а другий похорон.*

*В одній хаті ридання і плач над мерцем,
В другій хаті музика і спів над вінцем . . . (Франко)*

2. Трорядкова строфа.

Трорядкова 480. Трорядкова строфа складається з трох рядків; рими бувають різні [звичайно римується всі три рядки між собою], н. пр.:

а) ямбічна:

*Царям, всесвітнім шинкарям
І дукачі, і талари,
І пута кутії пошли.*

*Робочим головам, рукам,
На сій окраденій землі
Свою Ти силу низпошли . . . (Шевченко — Царі)*

б) амфібрахічна:

*Горить понад зорями місяць, як жар,
Летять полонинами тіни без хмар,
І млою вкривається заспаний яр.*

*У сяєві ночі на кручі стрімкій
Смерека лежить у могилі м'якій,
Повалена громом на вічний спокій . . . (Маковей)*

Терцина 481. Сюди належить т. зв. терцина (три рядки), придумана італійським поетом Данте Аліг'єрі, який цією формою списав відомий релігійний епос „Божя комедія“ (перекладена нашою мовою, на жаль, не терцинами, а білими

віршем (§ 459в) в не ціла Самійленком — десять пісень першої частини; виїмки зі свого перекладу дав Франко у своїй праці: „Середні віки й їх поет“).

Терцина Дантого — це три стрічки, списані в пяти-тактовому ямбі (§ 459в); рими в терцині все такі: перша і третя стрічка, друга стрічка римується знов із першою і третьою наступної строфи й т. д. Кінець терцинового вірша творить окрема стрічка, яка все римується з другою стрічкою останньої терцини (aba, bcb, cdc, ded ... e), н. пр.:

*Різдвяний вечір. Сніг притряс дорогу,
Мов білий килим перед ноги кинув
Тим, що ідуть молитись в церкву Богу.*

*Пішли. Останній гомін кроків згинув
І розіслав ся у святочній тійші,
Що із небес злітає надолину.*

*Мороз на вікнах срібне квіття пише,
Смерк сіри тіни кидав по хаті,
В куті живицею ялинка дине.*

*Часом горобчик сяде на загаті,
Часом дідух при дверях ворухнеть ся,
Як духи, мрії літають крилаті —*

А серце згадує і сумно бється. (Б. Лепкий)

Розуміть ся, що тепер поети не все вже придержують ритму, якого вживав Данте, і користують ся всіма можливими ритмами, тільки на рими звертають увагу, щоб вони йшли так, як у справжній терцині Дантового типу.

3. Чотирорядкова строфа.

482. Чотирорядкові строфи — це найзвичайніші строфи — й їх дуже багато. Для прикладу подаємо тут їх кілька з різними римами і з різними ритмами:

а) паровані рими — амфібрах

*Стоять зачаровані, сльвом облиті
Сади ароматні, запішні квіти.*

*Візьму ж бо я лютю і в тихій нуді
Ударю по струнах в нічній самоті.*

(Кримський)

б) перехресні рими — анапест

*Ходить вітер по житті,
Мов господар зпроволу,*

Колосочки наліті

Зтиха злітять додолу.

(Франко)

в) оновиті рими — ямб
Біжить у яр вода,

г) перервані — дактиль

Праця їдина з недолі нас вирве:

Біжить вода і сріблом алється; Ну-мо до праці, брати!

Над нею дівчина смієть ся Годі лякатись! На діло сятеє

Роскішна, молода. (Маковей) Сміло ми будемо йти (Грінченко)

4. Пятирядкова строфа.

Пятиряд-
кова

483. Пятирядкові строфи мають найрізніший порядок римів. Ось декілька прикладів:

а) abba (ямб):

б) aabba (анapest):

Садок вишневий коло хати,

Я убогий родивсь і в ті дні,

Хрущі над вишнями гудуть,

Як сміраєть доведеть ся мені,

Плугатарі з плугами йдуть,

Тільки горе, та стомлені руки,

Співають, ідучи, дівчата,

Та ще серце, зотлілеє з муки,

А матері вечерять ждуть.

Я зложу у дубовій труні.

(Шевченко)

(Грінченко)

в) abaab (різгі ямби):

Важке ярмо твоє, мій рідний краю,

Не легкий твій тягар!

Мов під хрестом отсе під ним я упадаю,

З батьківської руки твоєї допиваю

Затроєний пугар. (Франко)

г) середстрічк. abccb (анapest):

Про зелені садки, про пахучі квітки

Ми, бувало, під кобзу співаєм;

А тепер мовчимо,

Мов сном вічним спимо,

І охоти до співу не маєм (Куліш) і т. д.

5. Шестирядкова строфа.

Шестирад-
кова

484. Таксамо дуже різнородні бувають рими в шести-
рядковій строфі; найзвичайніша шестистрічкова строфа
виглядає так (без огляду на ритм):

Чолом тобі, сине, широкєє море!

Незглибна безодне, безмежний просторе,

Могутня сила — чолом!

Дивлюсь я на тебе і не надивлю ся,

Думками скороджусь, душею молю ся,

Співаю величній псалом. (Вороний)

Це така схема: *aabcsb* (ритм афмібрах.); а ось зразок переплітаних римів (ямбічно) строфи:

*Поклін тобі, моя зілля квітко,
Моя розкішна, невідступна мріє,
Останній мій поклін!*

*Хоч у життю стрічав тебе я рідко,
Та все ж той спогад серце зріє,
Хоч як болючий він. (Франко)*

Тут ізнову схема ось яка: *abcabc*. Та ще буває й иньчий порядок римів, н. пр.:

а) *abbaba* (ямб):

*Один у другого питаєм:
На що нас мати привела?
Чи для добра, чи то для зла?
На що живем? Чого бажаєм?
І, не дознавшись, умираєм.
І покидаємо діла (Шевченко)*

б) *ababce* (ямб):

*Мені здасть ся, я не жив,
А тільки все збірав ся жити,
Чогось шукав, за чимсь тужив,
Бажав комусь весь вік служити,
Аж ось і молодість минула,
Не живши, втомлена, заснула. (Маковей)*

в) *abcsb* (трохей):

*Гей, ти ниво! Твого гону —
Од Карпату аж до Дону . . .
Та широка ж, як погляну!
Геть укрилась килимами,
Огорнула ся лугами,
Простягла ся до Лиману (Старяцький)*

Більш мистецькою являється така строфа (силябічна):

*Ти щезла скорше, як в туман вечірний,
Рожівий об'як на небі зникає,
Лишив ся жаль по тобі, жаль безмірний.
Ти щезла скорше, як той привид красний,
Що в літню ніч на душу налітає,*

І в світ веде чужий, щасливий, ясний. (С. Чарнецький)

Рими йдуть по собі ось як: *ababcs*.

6. Сьомрядцова строфа.

Сьомряд-
цова

485. Бувають і сьометрічкові строфи, теж із найрізнішим порядком римів, н. пр.:

Диви ся на місяць весною:
Ясний місяць наглядач цікавий,
Ясний місяць підслухач лукавий,
Бачив він тебе часто зо мною
І слова твої слухав колись.
Ти се радий забудь? Не дивись,
Не диви ся на місяць весною! (Л. Українка)

Ця (анapestична) строфа виявляє ось яку схему римів: *abbassa*. А ось строфа (дактил.) вже з иньчим порядком римів:

Кобзо моя, непорочна утіхо!
Чом ти мовчиш? Задзвони мені зтиха,
Голосом правди святої дзвони,
Наші пригоди мені спомяни.
Можє, чьє ще неспідлене серце
Тяжко забеть ся, до серця озветь ся,
Як на бандурі струна до струни. (Куліш)

Тута знову йдуть рими ось як: *aabbccb*. То знов римують ся стрічки: *ababccb*, як от у цій (амфібрахічній) строфі:

Заграло, заінилось синєє море,
І буйні вітри по морі шумлять,
І хвиля гуляє, мов чорні гори.
Одна за одною біжать.
Як темная нічка, насупились хмари, —
В тих хмарах, мов голос небесної кари,
За громом громі гуркотять. (Гребінка — Човен)

Мистецькою вважають ся така строфа (тільки два рими: *abababa* — вона ямбічна), як ось:

О, не дури себе, ти молодая ліро!
Коли в душі пісень тіснить ся рій,
Служи богині непохитно, щиро,
Та панувать над нею і не мрій!
Хай спів твій буде запахує миро
В пиру життя, та сам ти скромно стій
І знай одно — *poëta semper tiro*. (Франко)

7. Восьмирядкові строфи.

483. Дуже часто трапляють ся восьмистрічкові строфи з найрізнішим порядком римів. Найзвичайпіща восьмистрічкова строфа — це дві чотирострічкові строфи з перехресними або парованими римами, н. пр.:

Восьмиряд
нова

а) *abbaedde* (ямбічна):

Ще вчора сонечко так грало,
Чабан з отарою ходив,
Озиме пишно зеленіло,
І лист у лузі гомонів;
Сьогодні ж степ увесь неначе
Заслав срібнастий оксамит,
І вітер жалісливо плаче,
І сонце мле не той мов світ. (Манджура — Перший світ)

б) *aabbccdd* (трохеїчна):

Як з тобою ми пізнались —
Всі нам зорі усміхались;
Як рядком сиділи щасно —
Всі цвіли садочки рясно;
А як вперш поцілувались —
Соловейки заливались,
Тай у всіх людей взагблї
Очі радісно засяли. (Старицький)

Або буває половина одних, друга половина других римів (*ababccdd*):

Всі люде знають, хто се:
Пошарпане убрання —
Сей старець, що не просе
Ні в кого подаяння,
А божим духом ситий,
На вид такий сердитий,
Блискучі очі, змурі брови, —
В душі ж нічого — крім любови.

(Білиловський — Праведник)

А то ще поети роблять инчі комбінації в римами і творять усе нові та нові восьмистрічкові строфи. Мистецькою треба вважати ось яку [ямбічну] строфу [II схема: *abbassaa*]

Пречиста Діво, радуй ся, Маріє!
У синє море сонце яснє тоне
І своє світло, ніби кров, червоне
По всій країні доокола сіє;
А там зозульку в гаї десь чувати,
А там двєіночок став селом кувати,
Там в борі вітер листям шелестіє:
Пречиста Діво, радуй ся, Маріє! (Федькович)

А так загалом восьмирядкових строф дуже багато.

Октава 487. Та найбільш відома восьмистрічкова строфа — це октава, що її придумав італійський поет Торквато Тассо, який списав нею свою епопею: „Визволений Єрусалим“. Вона зветь ся ще станцою й теж являеть ся улюбленою формою українських поетів. Справжня станца повинна мати ямбічний ритм, і то п'ять ямбів, а рими в ній ідуть усе за собою ось як: перший рядок римуєть ся з третім і п'ятим, другий з четвертим і шостим (переплітані рими, § 4675), а сьома стрічка з восьмою творять парованийий рим (abababcc), н. пр.:

жіночі й чоловічі рими:

Я знав тебе маленькою, різвою,
І буде вже тому з пісотні літ;
Ми бачили багацько днів з тобою,
Ми бачили і знали добре світ.
Боролись ми не раз, не два з судьбою,
І в боротьбі осипав ся наш цвіт.
Од світу ми прегордого відбились,
Да в старощах ще краще полюбились.

чоловічі й жіночі рими:

Скажи, коли б вернуєсь ізнов той день,
Як бачились уперве ми з тобою,
Чи знов би ти співала тих пісень,
Що по світах летять було за мною?
Чи знов би ти, зачувши дзень-дзелень,
На мурозі лягала головою
І слухала музику тих копит,
Що до твоїх несли мене воріт?

(Куліш — Чолом доземній моїй)

8. Багаторядкові строфи.

482. Само по собі, що стрічають ся в нас іще й девяти- Багаторя-
дкові стрічкові й десятирядкові (н. пр., „Енеїда“ Котляревського, гл. стор. 531), а то й дванадцятистрічкові строфи (пор. Франка: *Всичо, що за чудо ти твориш в моїй груді*), та поети творять собі все нові й нові дуже містерні строфи в різних римами, з різною довготою стрічок. Ось на зразок одна така багатострічкова строфа:

*Чого являєш ся мені
У сні?
Чого звертаєш ти до мене
Чудові очі ті ясні,
Сумні,
Немов криїниці дно студене?
Чому уста твої німі?
Який докір, яке страждання,
Яке несповнене бажання
На них, мов зарево червоне
Займаєть ся, і знову тоне
У тьмі? (Франко — Зівяле листя)*

9. Сонет.

489. Нераз іще й так буває, що поети сполучують кілька Сонет різних строф зі собою і роблять із них якусь одиницю щодо змісту. Такою сполукою строф являєть ся, н. пр., відомий у цілому культурному світі сонет (первісно: „пісенька“ з ліричним, любовним змістом), придуманий італійським поетом Петраркою (його сонети до його милої Ляври). Ритмом сонету являєть ся — п'ятитактовий ямб, а сам він іскладаєть ся з чотирнадцятьох рядків, розділених на чотири строфи: дві — по чотири і дві — по три рядки. В сонеті римуєть ся все перша стрічка з четвертою, п'ятою й восьмою, друга — з третьою, шостою й сьомою, дев'ята, десята й одинацята римують ся з дванацятою, тринадцятою й чотирнадцятою переплітаними римами (*abba, abba. abc, abc*), н. пр.:

*Приходь же, весно: вже готові всі ми
Тебе, бовине пишна, зустрічати,
І, вглядівши твої зелені шати,
До тебе вийдем з співами гучними;*

*А ти устами пишними твоїми,
Як рівних, всіх нас станеш цілувати,
І от поді почнем ми оживати
І замінятись силами новими.*

*І забрешть і полетить угбру
Наш спів, окрилений твоїм коханням.
І вслазить він твої могуті чари.*

*Усе до одного пристане хору,
І гимн людей з пташиним щебетанням
В одній гармонії пронизже хмари. (Самійленко)*

Так виглядає справжній сонет, типу Петрарки. Але ж письменники не дуже держать ся того типу¹⁾ — й часто змінюють чергу римів, головню у двох останніх строфах, н. пр.:

¹⁾ Дуже різноманітні рими зустрічають ся в сонетах Франка (*Вольні сонети, Тюремні сонети*) — але все-таки ритм такий, як у Петрарки (п'ятитактовий ямб). Та деякі поети змінюють собі й ритм, пор. М. Шашкевича: „Сумрак вечірній“ (13-складовий вірш — польський), Федьковича: „В церкві“ (14-складовий, коломиїковий ритм) і т. д., — і дивлять ся тільки, щоб було чотирнацять стрічок. Із таких сонетів смієть ся Франко в епільогу до своїх „Сонетів“:

*Голубчики, українські поети!
Невже вас досі нікому навчити,
Що не досить слухих-таких вліпиту
Рядків штирнацять, і вже й є сонети?*

*П'ястоповий ямб мов з міді литий,
Дея з чотирох, дея з трох рядків куплести,
Повязані в двієнки рифмові сплети —
Лини те ім'ям сонета слід хрестити.*

*Тій формі й зміст хай буде відповідний:
Конфлікт чуття, природи блиск погідний
В двох перших строфах яро розвертаєсь.*

*Страсть, буря, бій, мов хмара, піднімаєсь,
Мутить блиск, грівно мечаєсь, рве окови,
Та при кінці сплива в гармонію любови. (Епільог)*

*Пяніть себе, чим хочете, пяніть!
Чи правдою і добрими ділами,
Чи кривдою і тяжкими гріхами,
Впивайте ся, як хочете ви жити!*

*Впивайте ся високими думками,
Вино кохання пийте кожну мить,
Щоб голову і серце звеселить,
Щоб не ридать кривавими сльозами.*

*Впивайте ся, бо тільки пяні очі
На божий світ дивити ся оочі:
Тверезому не можна втішно жити;*

*Тверезому не світять ясні мрії,
Не гріє сонце правди і надії!
Пяніть себе, чим хочете, пяніть!* (Славинський)

10. Старогрецькі строфи.

490. Загалом усякі строфи, що появили ся в європейському письменстві, перейшли й до нашої поезії — не виключаючи давніх грецьких і римських. Тільки ж деякі грецькі (й римські) строфи (Алькая, Асклепіяда, Саффо й т. д.) не відповідають духові української поезії. Та проте українські письменники деколи користують ся ними, перекладаючи латинських та грецьких авторів [Франко, Щурат¹⁾], а то і в оригінальних творах ними не гербують. Ось приклад строфи Алькая, що її давні Греки й Римляни

Грецькі
й
римські
строфи

¹⁾ Порівняй гимн Піндара в перекладі Франка:

*Чи про Імена співати нам,
Чи про Мелія в золотій тканині,
Про Кадма і рід його святий,
Що пішов із посіву гадючих зубів;
Чи про блакитно-мріючі Теби,
Чи про незломну силу Геракля,
Чи про честь Діоніса,
Що многим утіху дає,
Чи про білорукої Гармонії шлюб? . . . і т. д.*

вживали до викладу поважних життєвих мудрощів (Горація):

*Душа́ безсмертна! || Життя віковично їй!
Жорстка думка, || діла фантазія,
Льойо́лі відна її Твркема́ди!
Серце холоне і то́мить ся рвучь.*

(Франко — Зівяле листя, III, 18)

Коли не читати ритмічно, то всі такі строфи не роблять вражіння вязаної мови, а просто — прози. Через те ті наші перекладчики старих класичних авторів, що дуже лічать ся в духом народньої поезії, перекладають грецькі строфи (н. пр., у драмах) своїми — відповідно до думки у строфі підбираючи народні ритми і строфи (пор. Ніщинського переклад „Антиго́ни“ Софокля, Франка переклад „Царя Ойди́па“).

Кінець.

Або переклад Щурата оди Горація Асклепіядовим віршем (списую з пам'яті):

*Міценате вну́чі || ца́рське від пра́вдіди!
Ти́ зацито мо́я, || ска́рбе солбо́дкий мій!
Є́ такі, що́ їм в сма́к || во́гом обива́ти пил
Олімпійський . . . і т. д.*

Показчик імен¹⁾.

- Аляксіль 515.
 Александрів В. 494.
 Алькай 555.
 Альчєвска Хр. 509, 521.
 Артимоєвський-Гулак П. 119, 274,
 406, 449, 456, 458.
 Архільох 508.
 Асклепїяд 555.
 Афанасїв-Чужбинський Ол. 540.
- Байрон 532.
 Барвінок Ганна, гл. Кулішева.
 Барвінський Володимир 210.
 Барвінський Олександр 23, 349.
 Бернекер, проф. 6.
 Білецький Л., проф. 23.
 Вішловський П. 551.
 Бордуляк Т. 22.
- Васильченко С. 22, 55, 58, 59,
 61, 64, 68, 212, 213, 246, 273,
 348, 350, 370, 371, 381, 393,
 446, 461, 462.
- Вербицький М. 362.
 Верхратський Ів. 19.
 Винниченко В. 20, 259, 272, 293,
 324, 389.
- «Вік» 98.
- Вовчок М. 15, 18, 21, 59, 60, 61,
 62, 64, 78, 103, 114, 115, 140,
 149, 191, 192, 200, 212, 220,
 221, 223, 231, 257, 260, 266,
 273, 278, 282, 318, 320, 321,
 322, 350, 357, 360, 361, 365,
 371, 372, 374, 375, 381, 386,
 391, 395, 396, 397, 402, 404,
 410, 412, 416, 418, 419, 422,
 426, 427, 431, 434, 441, 451,
 452, 457, 461, 462, 464, 468,
 469, 474, 479, 482, 483, 484.
- Воробкевич С. 167, 199, 217, 248,
 264, 293, 360, 374, 476, 497,
 498, 500, 536.
- Ворошиї М. 21, 191, 271, 289, 389,
 402, 410, 418, 449, 482, 513,
 523, 526, 531, 534, 548.
- Гайне Г. 85.
 Галп Т. 505.
 Гіго В. 84, 85.
 Гладкий М. 57.
 Глібів Л. 18, 21, 59, 103, 200, 260,
 271, 272, 288, 296, 335, 340,
 366, 373, 382, 390, 395, 400,
 402, 409, 410, 415, 422, 426,
 430, 436, 437, 452, 454, 455,
 456, 457, 462, 465, 468, 471,
 472, 473, 475, 480, 481, 483,
 488, 496, 498, 513, 520, 525,
 530, 541.
- Гнатюк В., гл. народня словес-
 ність
- Головацький Як. 20, 271, 537.
- Гомер 501, 518.
- Горацій 556.
- Грабовський П. 21, 188, 274, 276,
 337, 338, 365, 368, 375, 377,
 402, 404, 409, 413, 414, 415,
 416, 417, 427, 449, 457, 470,
 473, 479, 482, 499, 523.
- Гребінка Єв. 71, 281, 288, 333,
 345, 357, 365, 366, 367, 369,
 372, 380, 382, 452, 460, 522,
 550.
- Грінченко Е. 19, 21, 22, 47, 48,
 55, 63, 77, 101, 118, 140, 174,
 188, 200, 211, 212, 245, 265,
 276, 279, 306, 307, 344, 345,
 366, 377, 378, 380, 388, 395,
 397, 418, 419, 424, 425, 427,
 429, 430, 447, 449, 452, 453,
 456, 458, 467, 475, 479, 489,
 492, 497, 498, 508, 514, 516,
 520, 521, 522, 526, 527, 548;
 Словар Грінченка: 58, 62, 140,
 162, 206, 220, 222, 232, 239.

¹⁾ Тут поміщено за рядом письменників, що з їх творів позбирано приклади або що якнебудь ізв'язані з цією книжкою [сюди належать і установи, газети й т. д.]. Из чужих авторів попали у спис ті, що про них згадується в граматиці. Числа побіч імен визначають сторінки.

246, 272, 294, 296, 304, 317,
319, 325, 334, 333, 367, 371,
376, 381, 390, 433, 463, 467,
472, 478, 481.

Груський, проф. 57.
Грушевський М., проф. 108, 442.

Галлятовський Й. 86.
Гартнер Хв., проф. 6.
Гете Й. В. 86, 196, 514.

Данте 196, 546, 547.
Дніпрова Чайка (Василевська)
453, 490, 494, 525, 527.
Дога В. 23.
Дорошенко Володимир 6.
Дорошкевич Ол. 23.
Драгоманов М. 47, 99, 101, 103,
гл. ще нар. словесність.
«Дубове листя» 98, 177.

Бфремов С. 22, 63, 101, 102, 202.

Залозний П. 57.
«Знад хмар і долини» 93.

Карманський П. 22, 513.
Квітка Григорій 20, 53, 71, 115,
211, 221, 222, 229, 231, 255,
260, 268, 272, 333, 345, 356,
366, 379, 381, 386, 389, 395,
396, 397, 406, 409, 421, 423,
429, 433, 446, 447, 449, 463,
464, 465, 467, 471, 472, 474,
480, 482.

Климович Ко. 206, 209.
Кобиліська Оль. 22, 267, 490.
Кобринська Н. 22.
Ковалів С. 22.
Ковак М. 523.
Коваловський Ол. 365.
Колеса Ол. 495, 515.
Комар М., гл. народня словес-
ність

Комарівна Г. 403.
Кониский Ол. 19, 21, 97, 200,
366, 369, 373, 386, 391, 393,
394, 395, 396, 403, 409, 414,
424, 458, 463, 465, 467, 469,
470, 471, 475, 478, 480, 513,
530, 531, 541.

Коновенко М. 21, 217, 333, 379,
415, 479, 516, 520.

Корней 515.
Косачева Ол. (Пчілка) 21, 520.
Костомарів М. 97, 497, 498, 513,
530.

Котляревський Ів 14, 20, 67, 78,
87, 96, 141, 150, 180, 190, 199,
210, 211, 235, 263, 294, 296,
304, 317, 321, 322, 324, 332,
334, 337, 340, 345, 347, 366,
367, 371, 373, 374, 380, 381,
389, 393, 405, 411, 421, 426,
430, 452, 454, 456, 460, 465,
474, 478, 479, 482, 531, 553.

Коцюбинський М. 21, 225, 246,
345, 362, 395, 425, 490.

Кравченко В. 22.

Кримський Аг. 16, 21, 45, 46, 48,
53, 63, 73, 115, 160, 163, 176,
177, 189, 190, 192, 200, 210,
213, 216, 220, 221, 223, 231,
233, 234, 246, 263, 306, 307,
308, 324, 347, 366, 426, 447,
457, 474, 497, 498, 510, 511,
525, 531, 547.

Кропивницький М. 21, 67, 140,
173, 199, 213, 243, 332.

Крушельницький Ан. 28, 475.

Куліш П. 15, 17, 19, 20, 21, 22,
46, 48, 53, 59, 60, 61, 63, 64,
67, 71, 72, 73, 77, 78, 86, 87,
115, 169, 175, 177, 183, 189,
190, 191, 200, 219, 220, 224,
229, 241, 247, 248, 257, 260,
266, 270, 271, 279, 282, 283,
301, 307, 317, 318, 320, 321,
323, 324, 333, 335, 337, 338,
345, 350, 357, 362, 364, 367,
370, 371, 372, 374, 375, 376,
377, 381, 390, 391, 392, 394,
396, 397, 398, 406, 407, 410,
412, 413, 414, 415, 417, 419,
421, 422, 423, 424, 426, 427,
428, 430, 434, 435, 433, 439,
442, 446, 447, 451, 454, 460,
467, 469, 470, 472, 473, 475,
477, 479, 480, 482, 483, 492,
497, 498, 501, 502, 517, 537,
538, 541, 543, 550, 552.

Кулішева Ол. [Ганна Барвінок]
21, 53, 115, 306, 317, 318, 320,
322, 323, 324, 325, 375, 417,
428, 461, 466, 469, 470, 471,
478, 482.

Левіцький Модест 21, 57, 63, 76,
Левіцький-Нечуй Ів. 19, 21, 22,
41, 45, 46, 48, 49, 55, 60, 62,
64, 69, 71, 73, 77, 79, 97, 99,
115, 140, 141, 148, 149, 150,
153, 154, 164, 167, 169, 170,
174, 175, 178, 187, 188, 190,
191, 192, 193, 198, 210, 211,

212, 213, 218, 223, 224, 225,
 226, 231, 240, 247, 260, 263,
 266, 271, 272, 273, 279, 294,
 295, 296, 299, 301, 306, 307,
 308, 312, 313, 314, 317, 318,
 319, 325, 332, 334, 336, 338,
 345, 357, 368, 367, 368, 369,
 371, 373, 379, 380, 381, 382,
 383, 386, 389, 391, 392, 396,
 397, 404, 405, 407, 409, 412,
 413, 419, 428, 424, 425, 426,
 428, 429, 430, 431, 432, 433,
 435, 446, 450, 451, 452, 454,
 455, 456, 461, 462, 463, 464,
 465, 466, 468, 470, 473, 474,
 475, 477, 478, 479, 480, 481.

Леонтович В. 22.
 Лепкий В. 22, 64, 75, 217, 281,
 241, 260, 278, 276, 277, 289,
 292, 295, 298, 308, 380, 335,
 365, 371, 376, 377, 390, 398,
 404, 407, 420, 433, 438, 443,
 444, 449, 455, 468, 488, 490,
 514, 538, 547.

Липа Ів. 490.
 Лисенко М. 98.

Мазепа гетьман 95.
 Макаровський М. 119, 140.
 Маковой Ос. 21, 278, 346, 374,
 398, 474, 488, 509, 546, 548,
 549.

Максимович М. 96, 191, 496, 530.
 Манджура Ів. 421, 473, 551.
 Марнович Дм. 21, 468, 471, 475.
 Мартович Лесь 22, 58, 59, 60, 62,
 63, 64, 233, 273.

Масляк В. 490.
 Метлинський Амвр. 115, 299, 319,
 324, 337, 370, 452.

Мирний Панас 15, 18, 21, 22, 73,
 100, 115, 157, 158, 213, 245,
 321, 323, 324, 349, 371, 394,
 395, 396, 397, 400, 406, 407,
 410, 411, 412, 413, 424, 426,
 427, 428, 429, 441, 446, 447,
 448, 450, 451, 455, 467, 469,
 470, 471, 473, 477, 480, 483,
 490, 493.

Мова В. 58, 190.
 Могильницький Ант. 20, 164, 167,
 177, 199, 214, 258, 264, 265,
 271, 277, 293, 490, 491.

Молієр 515.
 Морачевський Ф. (свангеліс) 60,
 296, 322, 481.
 Мордовець Д. 21, 462, 471, 473.
 Мурський В. 63.

«На вічку пам'ять Котляревському»
 96.
 «Народ» — закарпатський часо-
 пис 96.

Народня словесність 20; нар.
 пісні 20, 53, 59, 60, 61, 62,
 63, 64, 78, 79, 119, 121, 140,
 141, 151, 198, 200, 205, 212,
 217, 220, 222, 282, 239, 246,
 271, 273, 277, 283, 304, 316,
 317, 318, 319, 320, 321, 322,
 323, 324, 325, 335, 340, 347,
 349, 350, 366, 369, 371, 375,
 376, 381, 393, 402, 404, 405,
 411, 415, 422, 432, 433, 434,
 449, 461, 465, 467, 468, 469,
 470, 471, 472, 474, 475, 476,
 477, 479, 482, 483, 488, 493,
 499, 500, 535, 586, 538, 540,
 544; колядки 63, 64, 180,
 212, 257, 366, 474, 476; думи
 141, 149, 198, 200, 280, 240,
 248, 299, 317, 319, 320, 321,
 322, 347, 369, 371, 397, 398,
 422, 465, 467, 476, 479, 482,
 492; поговірки 180, 317,
 318, 322, 323, 325, 340, 350,
 367, 368, 369, 377, 382, 390,
 393, 405, 409, 413, 417, 422,
 463, 467, 468, 470, 478, 474;
 приказки [приповідки] 62,
 64, 67, 140, 148, 200, 205, 206,
 212, 222, 230, 231, 240, 241,
 248, 267, 271, 274, 282, 290,
 309, 317, 319, 320, 321, 322,
 324, 333, 335, 337, 338, 366,
 369, 370, 371, 372, 375, 376,
 392, 393, 406, 407, 409, 410,
 412, 418, 426, 435, 455, 466,
 467, 468, 471, 472, 481, 483;
 збірка Номиса 141, 191, 218,
 230, 375, 376, 466, 467, 481;
 примітки 240, 350; проклін
 270; оповідання, новелі,
 казки 20, 407; збірка Гнатюка
 180, 206, 241, 484; Драгома-
 нова 140, 466; Комаря 466, 469;
 Рудченка 60, 115, 180, 191,
 192, 213, 218, 231, 248, 318,
 322, 332, 371, 393, 429, 464,
 468, 471; Чубинського 333,
 467, 468.

Наукове Товариство ім. Шев-
 ченка 17, 20.
 Науменко В. 48.
 Ніщинський П. 21, 77, 210, 381,
 483, 504, 518, 544.
 Номис, гл. нар. словесність

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

Овід 84, 518, 519, 528.
Огоновський Ом. 97, 263.
Олесь О. 22, 64, 77, 211, 240,
247, 346, 373, 374; 377, 416,
443, 456, 457, 458, 472, 479,
511, 521.
Павленко С. 503.
Пачовський В. 22, 463, 492, 533,
542.
Петрарка 553.
Петренко 498.
Піндар 555.
Проскурівна 19, 21.
Пчілка О., гл. Косачева
Расей 515.
Романова Одарка 378, 512, 517.
Руданський Ст. 18, 21, 60, 61, 64,
74, 210, 230, 239, 271, 289,
360, 362, 375, 391, 394, 398,
401, 457, 472, 494, 497, 498,
499, 500, 501, 502, 507, 522,
537, 541.
Самійленко В. 19, 21, 62, 63, 265,
288, 362, 374, 410, 412, 417,
419, 421, 435, 455, 458, 475,
477, 478, 509, 510, 515, 523,
533, 547, 554.
Сапфо 555.
Свидницький Анат. 21, 97, 140,
192, 222, 279, 308, 324, 333.
Славинський М. 423, 453, 555.
Слово о полку Ігор. 94, 490.
Смаль-Стоцький Степан, проф.
16, 17, 46.
Софокль 504, 515, 544, 556.
Союз визволення України 6.
Старцька-Черняхівська Л. 21,
258, 411, 419, 514.
Старицький Михайло 15, 19, 21,
58, 59, 86, 102, 104, 163, 200,
215, 217, 220, 247, 257, 258,
276, 306, 347, 360, 361, 366,
368, 378, 388, 389, 390, 393,
405, 411, 415, 432, 453, 454,
471, 473, 475, 478, 482, 487,
508, 510, 514, 517, 521, 522,
530, 532, 549, 551.
Стефаник В. 22, 48, 49, 50, 51,
59, 64, 71, 74, 148, 149, 158,
180, 191, 192, 193, 199, 206,
209, 210, 212, 219, 233, 234,
238, 256, 258, 259, 263, 265,
270, 271, 273, 277, 278, 279,
293, 296, 307, 308, 312, 313,
319, 325, 330, 337, 345, 348,
361, 363, 368, 389, 391, 413,

432, 433, 434, 445, 454, 455,
462, 469, 490.
Стешенко Ів. 22, 518.
Стороженко Ол. 21, 58, 60, 75,
78, 141, 231, 245, 272, 350, 367,
397, 406, 407, 460, 472.
Сулима 21.
Тесленко Архип 19, 21.
Тимченко Євген, проф. 6, 57.
Тобілевич Ів. 22, 118, 212, 213,
220, 223, 259, 270, 271, 289,
293, 306, 308, 321, 332, 334,
366, 367, 373, 374, 379, 380,
382, 386, 435, 463, 465, 475,
482, 527.
Товариство ім. Шевченка в Пе-
тербурзі 98.
Торквато Тассо 552.
Українка Леся 19, 21, 58, 69, 75,
78, 191, 212, 213, 217, 243,
265, 281, 333, 340, 366, 368,
376, 377, 386, 404, 411, 412,
413, 416, 417, 422, 423, 425,
431, 438, 453, 554, 457, 469,
472, 479, 480, 497, 502, 508,
514, 516, 519, 522, 523, 524,
526, 545, 550.
Українська Академія Наук 17, 18,
56, 57.
«Українська Бібліотека» 98.
Українське Наукове Товариство в
Київі 17.
Українське Товариство Шкільної
Освіти 7, 16.
«Український Прапор» [часопис]
293, 298.
«Український Рух» [товариство] 6.
Уманець М. (словар) 48.
Устиянович Корнило 209, 256, 264,
513, 519.
Устиянович Микола 20, 157, 167,
180, 230, 258, 264, 368, 491.
Федькович Ю. 18, 21, 43, 48, 49,
50, 51, 64, 67, 71, 73, 74, 75,
114, 148, 149, 157, 158, 159,
162, 163, 166, 170, 171, 172,
174, 180, 192, 199, 206, 209,
210, 212, 214, 215, 216, 219,
220, 222, 223, 230, 231, 238,
240, 243, 256, 258, 259, 260,
264, 265, 266, 270, 271, 273,
276, 278, 293, 303, 307, 308,
312, 313, 314, 318, 320, 321,
323, 324, 325, 330, 331, 334,
345, 348, 357, 362, 371, 372

455,
75,
367,

213,
289,
334,
380,
475,

в Пе-

69, 75,
243,
368,
412,
425,
469,
508,
524,

17, 18,

8.
иство в

ильної

напис]

иство] 6.

256, 264,

157, 167,
18, 491.

3, 48, 49,

3, 74, 75,

158, 159,

171, 172,

206, 209,

216, 219,

231, 238,

259, 260,

271, 273,

307, 308,

320, 321,

331, 334,

371, 372,

873, 882, 386, 393, 395, 396,
400, 406, 407, 409, 410, 421,
422, 428, 430, 446, 447, 449,
451, 452, 461, 463, 464, 468,
469, 475, 477, 479, 480, 481,
482, 483, 497, 498, 503, 504,
520, 538, 542, 545, 552, 554.

Франко Іван 19, 21, 58, 59, 60,
64, 67, 68, 71, 75, 77, 79, 115,
118, 140, 148, 149, 154, 157,
163, 164, 171, 174, 180, 182,
188, 191, 192, 193, 199, 200,
205, 206, 209, 211, 212, 214,
218, 220, 222, 223, 224, 226,
231, 232, 234, 238, 241, 246,
247, 258, 260, 264, 265, 270,
271, 272, 274, 276, 277, 278,
279, 288, 289, 290, 296, 301,
303, 304, 308, 309, 311, 312,
313, 316, 317, 318, 334, 335,
337, 345, 357, 360, 361, 365,
366, 368, 371, 373, 375, 376,
377, 379, 381, 382, 383, 384,
386, 389, 390, 391, 392, 393,
394, 396, 400, 401, 403, 404,
405, 407, 409, 410, 412, 413,
414, 415, 417, 418, 419, 421,
422, 424, 425, 427, 428, 429,
430, 431, 432, 433, 435, 440,
441, 443, 444, 447, 448, 453,
454, 455, 457, 459, 461, 462,
463, 464, 465, 466, 467, 468,
469, 470, 471, 472, 473, 474,
475, 476, 477, 478, 479, 480,
481, 482, 483, 487, 489, 496,
497, 498, 499, 504, 505, 507,
508, 510, 511, 515, 516, 519,
520, 522, 523, 524, 525, 527,
533, 534, 536, 539, 541, 544,
546, 547, 548, 549, 550, 553,
554, 555, 556.

Хвилянський М. 511.

Хоткевич Г. 49, 79, 490.

Чайківський Андрій 22.

Чарнецький Ст. 490, 491, 549.

Черкасенко Спир. 22, 60, 64, 79,
223, 270, 274, 276, 374, 413,
475, 514, 534.

Чернявський М. 21, 263, 306, 364,
378, 411, 478, 480, 508, 512,
517.

Чубинський П. [нар. гимн.] 10,
392, 471.

Чупринка Г. 22, 532.

Шаповал Микита [Сріблянський]
22, 534.

Слович, Граматика української мови.

Шашкевич Володимир 209, 266,
479.

Шашкевич Маркіян 18, 35, 42,
157, 158, 163, 166, 167, 171,
177, 199, 209, 210, 223, 230,
233, 258, 264, 265, 275, 276,
277, 278, 345, 379, 415, 442,
474, 490, 491, 497, 498, 505,
554.

Шевченко Тарас 14, 18, 21, 58, 60,
61, 67, 74, 75, 76, 77, 78, 79,
115, 119, 140, 141, 149, 151,
163, 166, 169, 172, 189, 190,
191, 192, 193, 198, 199, 200,
205, 211, 212, 213, 217, 223,
224, 225, 231, 234, 239, 240,
243, 247, 248, 255, 256, 257,
260, 263, 265, 266, 267, 268,
270, 271, 272, 275, 276, 277,
278, 279, 282, 283, 289, 296,
299, 304, 307, 309, 313, 314,
316, 317, 319, 320, 321, 322,
323, 324, 332, 334, 335, 336,
337, 338, 340, 344, 350, 356,
357, 360, 361, 364, 365, 366,
367, 368, 369, 370, 371, 372,
373, 374, 375, 376, 377, 378,
379, 380, 381, 382, 383, 388,
389, 390, 391, 392, 393, 395,
396, 397, 398, 400, 401, 403,
404, 405, 406, 407, 409, 410,
412, 413, 414, 415, 416, 417,
418, 419, 420, 422, 423, 424,
426, 427, 428, 430, 431, 433,
434, 435, 442, 446, 447, 448,
449, 450, 451, 452, 452, 454,
455, 456, 457, 458, 460, 462,
465, 467, 468, 469, 470, 471,
472, 473, 474, 475, 476, 477,
478, 479, 480, 481, 482, 483,
488, 489, 492, 494, 495, 496,
497, 498, 499, 501, 502, 503,
504, 506, 507, 529, 530, 535,
536, 537, 538, 539, 540, 541,
542, 543, 544, 545, 546, 548,
549.

Шекспір 186, 187, 514, гл. Куліш
Шелухін С. 453.

Шиллер Ф. 514.

Щоголів Як. 221, 231, 306, 369,
411, 475, 498, 512, 525, 541.

Щурат В. 21, 395, 507, 513, 555,
556.

Яновська Л. 471.

Яричевський С. 509.

Яцків М. 22, 478, 490.

Де чого шукати¹⁾

а [голосівка] 12, 14, 17, випад 702;
мелюд. (евфон. 78; [нарост.]
2275; [сполучн.] 8012.
абетка, гл. азбука
аби 8014.
адже, ачей 8015, 8606, 860 11.
-асть, -ас, -а 702, 714, 262.
азбука 28.
александрійський вірш 429г.
алітерація 469.
альфавіт, гл. азбука
амфібрах 45720, 461, 464, 465.
аналогія, гл. приподібнення
анapest 4572в, 462, 468.
ачу 293з.
астроф 42 (заввага), 101.
асонанс 469.

б [шелестівка] 18 а, 24, 28, 80;
[прислівк.] гл. би
багатий 78.
багато 2281, стор. 329.
багаторядові строфи 488.
багаточленові періоди, стор. 444.
бажальний спосіб, гл. наказовий
бажальні прислівники 2983.
бажальні речення 8254, 2562.
бажальні сполучники 8011.
без 81; 284.
безголосі шелестівки 83.
безнаголосні голосівки 68—70, 72.
безнаросткові слова 108, 2271.
безпідметові речення 4, 840.
би 703, 715, 257, 812; 8982.
біліновий вірш 456.
бити 268.
біє 278.
бі вірш 459в.
більш, менш . . . 715, 8002.
бодай 253в, 8985.
брат (відм.) 152з.
брати 2721.

бувало, було 2556; 8981.
бувши, будучи 891.
будучий час 2814, 256, стражд.
258з.
букви 18, 24; великі: 809, 488.
було 255в; 8981.
бути (відм.) 254; сполучка 886;
пропуск 887.

в [шелестівка] 19 а, 24; після го-
лос. 84; приставне і вставне
(роззів) 58, 67; вв (подвоєння)
61; в—у (чергов.) 60; випад 63;
в [прім.] 292.
ведмідь, річ стор. 55.
великдень 1557.
взяти 2584, 26610, стор. 369.
виграти 269.
вид дієслова (тривання) 225.
виклик 69, 804 — 805; згукопі-
дроблені в. 805.
викликові речення 8255.
викличник 804, 8282, 8254, 5, 410.
випад шелестівок 68.
висказова сполука 8609, 894.
висказові речення 883, 884з, 8851,
8861.
висказові сполучники 8022.
вслів, гл. присудок
висновні сполучники 8016.
витвірні слова 104.
витвірні сполучники 803а.
вити 268.
вищий ступінь прикм., присл., гл.
другий ступінь прикм., присл.
вияснювальна сполука 86911.
вістар, Вірменин 67.
від 81, 58 (од).
віддієслівні словотвори 280.
відкіль, відколи 703.
відміна імеників 147—177; прик.
метників 197—202; заіменики

¹⁾ Числа коло слів визначають параграфи (§), хиба, що ви-
разно зазначено, що під ними треба розуміти сторінки.

205—212; числ.вників 214—223; дієслів 206—207;
 відмінки 121, 126; *вживний* 3361, 339, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

г 21, 24, 28; на кінці складу 36; м'ягч. 48; вставне і приставне (роззів) 67.
гаррад 78.
 гармонійне приподібнення голосівок 78.
гарнець 1553.
гарячий 78.
 гексаметер 460.
гість 1538.
 глухі шелестівки, гл. безголосі *гнати* 2721.
гнести 2665.
 говірки, стор. 13.
 голе речення 334.
 головні речення 358, 361.
 головні частини речення 5, 332.
 головні числівники 204; числами 321.
 голосівки 12, 14; м'які 16; чужі в укр. мові 75—78; безнаголосні 68—70, 72; вставлені (о, е) 64, 1583, 1622, 1685, 1714; відпад 70.
 голосівкова громада е-відміни дієслів 260 II, II; 261 (рівнопнева), 267 (нерівнопнева).
 голосові шелестівки 30, 31.
горнець 1551, *горцюк* 1528.
Господь 1556.
ера, ерати 70.
 граматика, стор. 11.
 граматичний підмет супроти льогічного 339 (заввага).
 грецькі й римські строфи 490.
 грінченківка (правопис) 18, 92.
грии 1588.
 губні шелестівки 18, 19, 24; м'ягч. 42, 46.
 г 18в, 24, 28; м'ягч. 48; чуже 79.
 гатункові йменники 129.
 д [шелестівка] 186, 24, 28, 30; м'ягч. 87 (нове), 47 (старе); вставне (*вдріти*) 66, (*джерело, дзеркало*) 667; *дъ* 186, 24, 30, 37; *да, дж* 28, 24, 30; *д* [прім.] 285.
давай, дай 2533.
 давальник 1263, 341, 426 (предмет, дальший предмет), етичний 2074, 5 (*тобі, собі, вам...*), 4268.
давати 269.
 давноминулий час 2813, 255.
 дактиль 4572а, 460, 463, 464, 465; дакт. рими 4661в.
 дальший предмет 4264.

дванадцятискладовий народній вірш 451.
 двійня 1272, 1513, 1582, 1684.
 двовірш елегічний 460с.
 двозвуки [голосівкові] 15, 16;
 [шелестівкові] 23; чужі 78.
 двоїско, двоєчко 219.
 двочотка 2285, 2603, 26011, 394,
 408.

десятискладовий народній вірш 458.
 давінки шелестівки 30, 31.
 давінчасті рими 4661в.
 дитина 1592, 1743.
 дикати 2685, 2751.
 -діє, -дія — -дде, -ддія 703, 715.
 дієчима 1592, 1743.
 діємієник 711, 233, 238, 242, 243,
 242; у скорч. реч. 392; неособ.
 4335.

дієприкметники 240, 338.
 дієприкметник страждального ста-
 ну 224, 238, 247, 258, 2622,
 268, 271, 2742, 2773, 322; дод.
 прикм. 3462; скороч. реч. 338;
 неособ. 2532, 4334.

дієприслівники 236; минул. часу
 238, 245, 246; тепер. часу 238,
 250, 251; скороч. реч. 389—391.

дієслова 65, 224—230 [поділ:
 224—226; тривання (вид) 225;
 творба: наростки 227, при-
 ростки 228; дієслівні форми
 229—236; поділ форм 237;
 прості форми 238—241; діє-
 менникові 242—247; тепер. часу
 248—258; аложені форми 255
 —258; відміна 259—279].

дієслова недоконані й доконані
 225, 228; перехідні, непер-
 хідні, зворотні, заіменникові,
 обопільні 224; самостійні, по-
 м'ячні, способів 226; руху 338;
 з другого ступня прикм. 2275.

дійсний спосіб 232а.
 ділення слів 307.
 діти 2632.

діяльний стан 235.
 діяльник, гл. підмет
 для стор. 317.

довільний лад слів у реченню 357.
 додаткові частини речення 5, 332,
 356

додаток, гл. предмет
 додаток прикметниковий 332, гл.
 прикм. додаток
 додаток прислівниковий 331, гл.
 присл. додаток

доколи — докіль 703, 715.
 доконані дієслова 2252, 2272, 4,
 228.

допустова періода 3993.
 допустова сполука 3606.
 допустовий прислівниковий дода-
 ток 3456.

допустові речення 377, 3843; сно-
 роч. 3392; лад 402.

допустові сполучники 3023.
 дошка 1591.

драгоманівка (правопис) 91.
 драти 2721.
 дробові числівники 2136, 222.
 друге 1524.

друга відміна дієслів 276—278.
 другий відмінок, гл. родовик
 другий (вищий) ступінь прикметн.
 193; присл. 3001.

дуж н 3234, 413.
 дум народні 442.

думка — згода за д. 350; складня
 за д. 416—419.
 дуги 2634.

е 12, 14, 16, 17, 28; е — і (ікання)
 52; ненагсл. (е — н) 69, 319;
 вставл. 64, 1583, 1622, 1635,
 1714; випад 1511, 1541; від-
 пад 702. 3002; церк. 362; у
 чужих, слов. 76.

е-відміна дієслів 260—275.
 елегічний двовірш 260с.
 еліптичне (примовчане) речення
 355.

етимольогія (правопис) 89; (сло-
 вотвір) 104; народн. 119.
 етичний давальник 2074, 5, 4233.

є 16, 28, 42; у м'ягч. 38; ненагол.
 (є—і) 69, 319.

єднальна сполука речень 3601.
 єднальні сполучники 3011.

ж 8, 196, 24, 28; 44, 47.
 жаден = кожний 2187.
 же, ж 703, 715, 3015, 312.
 жити 2636.

жіноча відміна іменників тверда
 156—159; м'яка 160—163; ше-
 лестівкова 164—166.

жіночий рід 1252, 1442, 1452,
 146; 416.

жіночі рими 4161с, 487.
 -жєіє, -жєія — -жєє, -жєя 44, 62
 1711.

жєць, жєць 1554.
 жєш — жє 665.

в [шелестівка] 196, 24, 28; м'ягч. 37 (нове), 47 (старе); *ь* 196, 24, 37; перед безголос. 32; [примен.] *з, із, зі* 58; приросток 59; подвоєння (за) 61, «*кимось*» (складня) 3502.
адля стор. 317.
 задньспіднебіяні шелестівки 18, 24; м'ягч. 48.
 заіменники 63, 204—212 [поділ 204; відміна 205—212: особові 205, зворотний 206, присвоєнні 208, указові 209, питайні 210, відносні 211, невизначені 212; *мені, тобі, собі* . . . (етичн.) 2074, 5; *воно = це* 2076; *його = це* 2077; примк. додаток 346.
 заіменикові дієслова 2244.
 заіменикові частинці 2994.
 закінчення 101, 102.
 заперечні прислівники 2982.
 заперечні речення 326, 342.
 запинка 304, 3231, 3465, 347, 353, 394, 406, 429.
 запитове речення 3252, 3562, 381.
 запитовні дієслова 2251а.
запрятти 2667.
 засобовий орудник 4031.
 засобовий прислівниковий додаток 3456, 4301.
 збірні іменники 1293.
 збірні числівники 219.
за 40.
звати 2722.
 звичайний лад слів у реченні 356.
 зворотний заіменик 712, 2042, 206.
 зворотні дієслова 2243.
 звуки 8, 11, історія: 26.
 звукові закони 26, 2651.
 звучня 25, 26.
 згода в реченні 348—349, 351; у стягнен. реч. 354; числівн. голвн. 216, 217; за думкою 350.
здійняти 2669.
 здрібнілі слова 112; творба (наростки) 113—116.
зь 41.
 зложена відміна прикметників 202а.
 зложене речення 328, 358.
 зложений присудок 338.
 зложені дієслівні форми 2376, 255—258.
 зложені приміненники 295.
 зложені приростки 111.
 зложені слова 117; як писати 315.

зложені сполучники 3033.
 зложені числові імена 215.
 зміст речень 325.
 зм'ягчені шелестівки 44, 48.
зморчок 1533.
 знаки роаділові 404—415.
 знахідлик 1264, 341, 427, 428; з приміненниками: 286, 288, 289, 290, 292, 293, 294; міри 4283, місцевий 4282, часовий 4281.
зняти 2669.
зпочатку — опісля, зпершу — далі . . . 3533.
 зубні шелестівки 18, 19, 24; м'ягч. 47; зустріч перед *т, д, л, н* 63.
зи — зч 665.
 зясувальна сполука 36011.
 зясувальні сполучники 3015.
 и [голосівка] 12, 14, 16, 28; відпад 702, 252; церк. 363; [нарост. дієсл.] 2274.
и-відміна дієслів (друга) 276—278.
-ин наросток відм. 1521; власні імена 203.
иньчий 2047 (заввага), 212г.
 й [шелест.] 19а, 24, 28; у двозвуках 16; після губн. 42; у числівниках (*дванайцять, двайцятый*) стор. 233; вставне і приставне (розв'яз) 67; черговання з і 60.
ймити 2724.
його 732; *його = це* 2077, присв. заім. 208а.
 і [голосівка] 12, 14, 16, 28; у двозвуках 15; з *ь* 51, 861, 88, 89; з *о, е* (ікання) 52, 1511, 1544, 1583, 1651, 1685, 1714, 2651, 2772; у відміні 318; примк. 54, 318; після голос. 55, 92; тверде, м'яке 16, 55, 89, 90, 91, 92; приставне 56, 58; вставне 57; черговання з *й* (*і — й*) 60; випад у назвуку 702; в чужих словах 76 (*іа* 752, *іє* 753, *іо, іу* 754, *аі, еі* 757, церк. *ій, із, іє* 755, 6, 855); і [сполучник] 3011, 3531, і — і 3531.
-іє — подв. шелест. 62, 1652. 1711.
 імена власні 1291, 3092, чужі 84; відміна на *-ів, -ин* 203.
 іменники 61, 128—177 [поділ: наочні, уявні 128 — власні, гатункові, збірні, мат. ріяльні 129;

творба. (наростки) 130—143;
 відміна 147—174; відміна чу-
 жих ім. 177; невідмінні 176; з
 прикметн. закінч. 175; ім. без
 однини 149 (заввага), 15213,
 15511, 1594, 1633, 1663, 1693,
 1744; ім. присудок 3361, 3494,
 (згода).
 іменикова відміна прикметників
 202а II.
 імити 2724.
 іти 2664.

Ү [голосівка] 16, 23, 42 (після губ-
 них); і з ь 51, 861, 88, 89, 90,
 91, 92; з е 52, 88, 89, 90, 91, 92;
 після голосівок 52, 92; у м'ягч.
 33; у відміні 318; [наросток
 дієсл.] 2273.
 II 732; присв. 2086.
 Ізати 2723.
 Ізній 2082.

к [шелестівка] 18в, 24, 28; м'ягч.
 48; [прім.] 285.
 качан, качан 73.
 ке (чуже ф) 80.
 квінар 459.
 ке, кете 2532.
 кілька, кілький 223.
 кінь 1553.
 кисть 1664.
 клепати 2635, 3751.
 кличний 1265, 3232. 429.
 клясти 266 в.
 князь 1555.
 ко 2531.
 коби 3014.
 кожний 625, 212, 223; складня 3493.
 ковачі 444—446.
 ковачі 474, комбіновані
 47.
 „коли“ 386.
 колок — прші 447, скорочені
 448—450.
 коломийкові строфи 471, комбіно-
 вані 472.
 колядковий вірш 454, скорочений
 455.
 колядкові строфи 476.
 корінь 96, 100.
 котрий 210в, 211; котрий — ко-
 трий 353; котрийся 713.
 кракати 2635, 2751.
 кулішівка стор. 17.

л 20, 24, 28; середнє 38; м'яке 39;
 чуже 82; епентетичне 46; у
 вивзуку 35; ол + шелест. 35г.

лад слів у реченню прост. 356—357
 звичайний 356, допільний 357;
 у спільні речонь
 лапки, гл. наводові знаки
 латинка (правопис) 93.
 лев 1529.
 -ліє, -лія --- -лєє, -лєє 62.
 лити 263.
 лише, лиш, лишень 703.
 любое 1664.
 людина 1592.
 лягти 2667;
 льогічний підмет стор. 370, 3902.

м 21, 24, 28.
 матеріальні іменики 1294.
 мати (мама) 1667; (імати) 70.
 мені, тобі, собі . . . 2074-5.
 мення (імення) 70.
 мерлець 1551.
 метр, метричний вірш, метрика 437.
 милозвучність (гармонійність) 73.
 минулий час 2312, 233, 239 (дав-
 ний), 241 (новий), 244; стражд.
 2533; можл. способ. 2572.
 миша 1631.
 міри знахідник 4234; прислівник
 2974; додат. присл. 34510, 4253.
 місцевий знахідник 4232; оруд-
 ник 4306; місцевик 4321.
 місцеві прислівники 2971; присл.
 додат. 3451, 4232, 4303, 4311.
 місцеві речення 368, 402 (лад).
 місцевик 1267, 232, 432; з прім.
 237, 239, 292, 293; місцевий
 4322, способовий 4323, часо-
 вий 4322.
 миць 1661.
 мішана громада е-відм. дієслів
 260 II2, 270.
 мішані ритми 463.
 множина 1273, 350, 418.
 множинні числівники 2135, 221.
 мнягчення (нове) 37; у правоп. 33,
 двох шелест. 39; сє, зє, цє, см
 40; ськ, цьк, зьк 41; губних 42;
 р 43; шипучих 44; ч 49; —
 (старе) 45—48, 274, 277.
 м'яка відміна імеників (чоловіча
 153—155; жіноча 160—163; се-
 редня 170—172), прикметни-
 ків 201.
 м'які голосівки 16.
 м'які шелестівки 37, 40, 41, 43,
 49.
 мова пряма 3603, 394, 397; посе-
 редня 396; чужа 394—397; урив-
 часта 401.

можливий (умовний) спосіб 282^а, 267.
мрець 155^а.
му, мш, ме . . . 70, 92, 254, 256, 311.
муркотіти 274^а.
мл — мнл 46.

и 20, 24, 28; м'ягч. 37, 38; епентет. 46; нь 37, 39.

на стор. 321, 327

на, на-те 253².

наводові знаки 394, 395, 414.

наворотові дієслова 225, 227^а, в.

наголос 10, 158^а. 162³, 168⁹, 171⁵; заім. 207^{1, 2}, 208², 210; 487³, 488.

над 31.

надрядне речення 358.

називник 126¹, 336¹, 339, 421, 431.

най, гл. нехай

наказове речення 325³. 356²,

наказовий спосіб 233⁶, 238, 252, 253, 393^а, в.

намірова сполука 360⁶, 393^а.

наміровий прислівниковий додаток 347⁷.

намірові речення 357, 385²; скороч. 392; 402 (лад).

намірові сполучники 302.

наочні іменники 128, 129 [поділ: власні, гатункові, збірні, матеріальні].

народні думи 442.

народні ритми 442, 443—456 [козачкові 444—446; коломийкові 447—450; дванацятискладовий 451; шостискладовий 452; десятискладовий 453; колядкові 454—455; билін 456].

народні строфи 471—477 [коломийкові й комбіновані 471—473; козачкові й комбіновані 474 до 475; колядкові 476, різної будови 477].

наростки 95, 100, 102, 105; вдрібнєлих і пєсливих слів 118 (іменик), 114 (прикм.), 115 (дієсл.), (116) присл.; іменикові 130—144; чужих іменників 143; прикметникові 179—191; дієслівні 226; прислівникові 290¹.

наслідкова сполука 360⁴, 393⁶.

наслідкові речення 373, 384⁴, 385⁴; скороч. 389²; 402 (лад).

наслідкові сполучники 302⁶.

наступник (ув умовнім реченню) 376.

наче 70.

не 112³, 298³, 313 (як писати); не лише — а й, не тільки — але також 353².

небо 169¹.

невизначені заіменники 204⁷, 213;

числівники 213³, 233.

невідмінні слова 123, 281—305; іменники 177.

недоконані дієслова 225, 227, 228.

немає — нема 71⁴.

неособові вискази 433; неособов. форма дієприкм. стражд. 258².

неперехідні дієслова 224², 228⁴, 427.

нерівнопнева голосівкова громада е-відміни дієслів 267—269; н. мішана гром. е-відм. 270—273.

нерівнорядно-зложене речення (спійня речень) 358, 361; 402 (лад слів).

несправждіста умова 376.

нехай, хай, най 253³, 393⁴.

нечисті рими 466.

-ніє, -тіє, -ліє — -ніє, -тіє, -ліє 62.

ні 298², ні — ні 353².

нічого, нікому . . . 212².

но 253.

носові шелестівки 22.

ну, ну-мо, ну-те 253.

нутрішній предмет 427².

няти (відм.) 254.

о [голосівка] 12, 14, 16, 17, 28; м'якє 16, 38; о — і (ікання) 52; о — єі 53, 67; вставл. 64, 153³, 162², 168⁵; випад 151¹, 154¹; ненагол. 69, 320; 6 в укр. 77; [приім.] стор. 321.

об 31.

обидва, обоє, обидвоє 219.

обопільні дієслова 245.

од — від 58.

один (невизначни. заім.) 214; один-одного, один-одним, в-одно... 214¹.

одинацятьсот . . . 214 (стор. 235).

однина 127¹, 350, 418².

означення, гл. прикм. додаток око 169¹.

октава 487.

-ону-(наросток) 227².

оповиті рими 437³, 432^в.

оповідне речення 325¹.

орудник 126⁶, 430, 431; в приіменниками: 290, 291, 294; засобовий 430¹, місцевий 430³.

порівняльний 430^а, присудковий 431, причинний 430^г, способний 430^б, часовий 430^д.
 особи 122, 230, 248^г—4; 433^г—3; згода 349^г.
 особовий заміник 204^г, 205 (відміна), 207 (складня), 349 (згода).
 и 18^а, 24, 28; мнягч. 42 (нове), 46 (старе); замість чужого ϕ 30.
 наймовий родовик 424^г.
 пан 152^б.
 лані, ланя, ланія 163^г.
 паровані рими 467^г, 479, 482^а.
 пентаметр 460^б.
 пень 100.
 первісні слова 104.
 перед 31.
 переддень 155^г.
 перевук словотворний 98.
 переплітани рими 467^б, 484, 487, 489.
 перервані рими 467^г, 492^г.
 пересіч 483^г.
 перехідні дієслова 224^г, 223^г, 427.
 перехресні рими 467^г, 492^б.
 перечення 212^г.
 періода 398—400; поділ 399 [зміст: порівняльна, умовна, допустова, часова, причинна, протиставна, відносна . . . ; форма: дво-, тро-, чотири- . . . багато-членова], уживання 400.
 перша [е-] відміна дієслів 260—276
 перший відмінок, гл. називник
 письменство укр. старе й середнє 88.
 питайна сполука о. 394.
 питайник 325^г, 409.
 питайні заміники 204^б, 210.
 питайні прислівники 298^г.
 питайні речення 330, 331, 334^г, 336^г.
 питайні сполучники 302^б.
 пити 263^г.
 піатора, піатрета, піечварта, піесема . . . 222.
 підвищення й пониження в періоді 398.
 підмет 3, 329, 339, 421; льогічний стор. 370; стражд. ст. 370; згода 349, 350; у стягн. реч. 354; лад. слів 356, 357; у скопч. речен. 390.
 підметний стан, гл. діяльний

підметовий і предметовий родовик 424^г.
 підметові речення 333, 379, 380, 383, 403 (лад).
 пінавати 269.
 підпорядкові сполучники 302.
 підрядне речення 358.
 плавкі шелестівки 20.
 плечи 172^г.
 плісти 266^г.
 по, після стор. 313, 323.
 побічні речення 358, 361; поділ за змістом 362—366 [присудкові, підметові, предметові, прислівникові, притметникові], за формою 378—381 [відносні, питайні, сполучникові].
 побічні частини речення 5, 333.
 поворотливий рим (рефрен) 468.
 подвійні шелестівки чужі 83.
 подвоєння шелестівок 61, 62, 165^г, 171.
 поезія і проза 496; поезія у прозі 465, стор. 490.
 поетика 439.
 покійтісті рими 466^г.
 помічні дієслова 226; відміна 254.
 пониження й підвищення в періоді 398.
 попередник (ув умовн. речен.) 376.
 порівняльна періода 399^г.
 порівняльна сполука 360^б.
 порівняльний орудник 430^б.
 порівняльний прислівниковий додаток 423^г, 430^б.
 порівняльний родовик 423^г.
 порівняльні речення 372, 384^б, 385^б, 402 (лад).
 порівняльні сполучники 302^г.
 порівняння 194.
 порядкові числівники 218^г, 219; числами 321.
 посередня мова 396, 397.
 поширене речення 333.
 правопис фонетичний і етимологічний 27; етимологія 89; яржика 90; драгоманівка 91; грінченківка 92; латинька 93; кулішівка стор. 17.
 прати 271.
 предмет 330, 341, 342, 357; справжній 348, 422, 426, 427; дальший 426^г, внутрішній 427^г.
 предметний стан, гл. страждальний
 предметові речення 364, 379, 380, 383; скороч. 392; 402 (лад).
 придихові шелестівки 21.

пріменник 64, 282, 283, 284—286;
із одним відмінком 284—287;
з двома 286—291; в трома
292—294; зложені 295; при-
ростки 296; 314 (як пи-
сати).
пріменниковий вислів 282, 342,
344, 346.
прикладка 346.
прикметник 62, 178—203 [рід 178;
творба (наростки) 179—191;
ступіньовання 192—196; від-
міна 197—202, іменн. форми
202а, II: (присудк.); у при-
судку 286; прикмети. дод.
346; згода 349; прикметни-
ком скорочені речення 388.
прикметниковий додаток 332, 346,
424, 426; згода 351; у стягн.
реч. 354; 357 (лад).
прикметникові речення 366, 379,
380, 388; скороч. 388; 402 (лад).
примовчане (еліптичне) речення
355.
приподібнення шелестівок 66; гар-
монійне 78.
приростки 95, 100, 102, 106, 110,
296; імен. і прикм. 108; не-
пріменники 110; зложені 111;
дієслівні 228.
присвійний родовик 423.
присвійні заіменники 204з, 208;
прикметн. 179.
прислівник 67, 297—300 [поділ
297, 298: місцеві, часові, спо-
собові, мірн. причинкові: при-
такливі, заперечні, бажальні,
питайні]; творба (наростки) 299;
ступіньовання 300; як писати
316.
прислівниковий додаток 331, 344,
345 [поділ: місцевий, способо-
вий, часовий, ступня, причи-
новий, засобний, наміровий, до-
пустовий, умовний, мірн], 423
428, 430, 432; 357 (лад).
прислівникові речення 365, 367—
377 [місцеві 368, часові 369,
способові 370, порівняльні 372,
наслідкові 373, причинні 374,
намірові 375, умовні 376, до-
пустові 377], 379, 380; скороч.
389—390.
присудкове імя 336і, 421, 431.
присудковий родовик 425.
присудкові прикметники 292 II.
присудкові речення 362, 379, 402
(лад).

присудок 2, 329, 335, 425; зложено-
вий 333, 423, 431; згода 349;
іменн. 349а; 356, 357 (лад).
притакливі прислівники 296і.
причинова періода 399.
причинова сполука 360і.
причиновий орудник 400.
причиновий прислівниковий до-
даток 345, 423з, 430.
причиновий родовик 423з.
причинові прислівники 279.
причинові речення 374, 384; ско-
роч. 392, 392, 402 (лад).
причинові сполучники 302а.
проза 436; проза ритмічна 463.
проривні шелестівки 18.
просте речення 327.
прості дієслівні форми 237і, 238
—242.
проткнені шелестівки 19.
протиставна періода 399.
протиставна сполука 360і.
протиставні сполучники 301.
протягові дієслова 225іб, 227і.
пружка 347, 360, 360з, 395, 411.
пряма мова 334—335, 397.
пратати 266.
путь 166.
плати 266.
пятий відмінок, гл. кльчккк
р 20, 24, 28; мняке 43, 92.
рети 266.
рефрен 463.
речення 1, 324; поділ за змістом
325—326 [оповідні, запитові,
наказові, бажальні, викликові,
притакливі, заперечні], за фор-
мою 327 [прості, зложені];
голе 334; поширене 333; без-
підметове 4, 340; вставне 347,
393; заперечне 342; примов-
чане (еліптичне) 355; стягнене
352—354; зложене 358—360,
362—377, 378—381, 382—386,
387—392 [поділ: сполука і
спійня, головне і побічне ре-
чення, надрядне й підрядне 359;
сполука речень — поділ 360;
побічні речення: присудкові,
предметові, предметові, прислів-
никові, прикметникові 362 до
366; прислівникові побічні ре-
чення 365, 368—377, 379, 380,
382—386; відносні 379, пи-
тайні 380, сполучникові 382—
386]; скорочене 387—392; но-
тотче висказані речення 393;

розбір речень 434; ритмічне речення 438.
рими 4334, 466 поділ [чоловічі, жіночі, двівчасті, покотисті; чисті, нечисті; паровані, перехресні, оповиті, перорвані, переплітані, середстрічкові].
ритми 437; народні ритми 442, гл. народні; чужі 457, гл. чужі.
ритми мішані 463.
ритмічна проза 465; ритмічне речення 4382; ритмічний такт 438.
рифма, гл. рим
рівень, гл. ступінь
рівнопієва голосівнова громада с-відмінні дієслів 261; шелестівнова 264.
рівнопорядкові сполучники 301.
рівнорядно-зложене речення (сполука речень) 358, 359, 360, 394; поділ 360 [аднальна, протиставна, часова, причинова, наслідкова, порівняльна, намірова, умовна, дспустова, висказова, виясняльна].
рід у імен 125, 178; рід зі значіння 144; в закінчення 145; за думкою 416; іменгчи двох родів 146; згода 3462, 3492, з. 351.
річ 1662.
родовик 1262, 341, 343, 3463, 422, 423, 424, 425; в применниках: 284, 288, 291, 292, 294; поділ [предмет. 343, 422; прислівн. 423; часовий, порівняльний, причиновий; прикметн. 3463, 424; присвойний, якісний, предметовий і підметовий, пайковий скількісний; присуди. 425].
роз- 31.
розбір речень 434 (вразок).
розділка 307, 317, 415.
розділові знаки 323, 404—415 (точка, запинка, середник, двочка, питайник, викличник, пружка, точки, дужки, наводні знаки, розділка).
розділові числівники 2134, 221.
розв'яз 67.
роставні сполучники 3013.
ротові шелестівки 22.

о 196, 24, 28; мнягч. 37 (нове), 47 (старе); сь 196, 24, 37.
сам 2096.
се, за, це, см 40.
свима 1631.
сей, сесь, цей, цесь 2045, 2096.

сенар 4592.
середнє українське письменство 88.
середник 407.
середня рід 1253, 1443, 1453, 146, 147, 176, 416, 417.
середня відміна іменників тверда 167—169; м'яка 170—172; шелестівнова 173—174.
середстрічкові рими 4676.
сильбічний вірш 4372, 440—441 (одинацяти-, тринадцяти-, двінадцяти- й т. д. -складовий).
синтакса, гл. складня, сичні шелестівки 19.
сісти 2663.
сьм, цьм, зьм 41.
скакати 275.
скілький, стілький 2234.
скількісний родовик 4244.
склади 7; відчинений і зачинений 9, 52; наголошений і ненаголошений 10, 4373, 438.
складня (синтакса) 324; за думкою 416—419 (рід, середній рід, число, числівники).
складовий вірш, гл. сильбічний скорочені речення 337—392; дієприкметником і прикметником 339—390, 430; дієменикми 392.
скорочення слів на письмі 308.
скорочення в вгзвукі 71.
слати (стелю і шлю) 2743.
слова (частини мови) 6; прості (суцільні, незложені) 109; здрибнілі й несильві 112; їх творча 113—116; зложені 117; чужі 118; відмінні й невідмінні 120—123; вставні 147.
словотвір 104; народній 111.
словотвори віддієслівні 21.
сльоза 1593.
собі 2075.
сон 1529.
сонет 489.
сонти 2632.
сорок 3147.
спати 278.
спійня речень (нерівнорядно-зложені речення) 353, 361, 402 (лад слів).
сполука речень (рівнорядно-зложені речення) 353, 359, 360, 394.
сполучка 336.
сполучники 63, 301—308; рівнопорядкові 301; підпорядкові 302; творення 303.
сполучникові речення 332—336 (висказові, що, щоб, коли, як).

способи висказу 222; дієсний 222а; наказовий гл. 661, наказовий; можливий (умовний) 222б, 257. способовий місцевин 490. орудник 490.

способові дієслова 222г. способові прислівники 297. способові прислівникові додатки 245г, 490, 492.

способові речення 370—378 [чистоспособові 371, цілісні 372, наслідкові 373, 374; скороч. 389].

спочити 263а. справждіста умова 376. справжній предмет 341, 427. спростковані дієслова 222г.

ст з *т*, *д* 661, 265г. *статати* 269, *стати*, 268г.

страждальний і страждальний 225, 226.

стиль 487. стиль українське письменство 88. старогрецькі строфи 490.

стилістика 485. *стильський* 223а.

сто 214д. стопа 437г, 457. страждальний стан 225, 258.

стріти 268г. строфи 439, 470—490; народні 470—477 [коломийкові й комбіновані, козачкові й комбіновані, ріжної будови]; чужі 478—490 [дво-, тро-, чотири-, . . . багато-рядкові, терцина, октава, сонет, грецькі строфи].

ступінь вищий у прикметників 193—194; у прислівників 300; дієслова з вищого ст. 227б — найвищий 195—196; присл. 300г.

ступіньовання прикметників 192—196; прислівників 300.

ступня прислівниковий додаток 345а.

стягнене речення 352—354; як відділяють ся частини стягнення 353; згода 354.

стягнення шелестівок 65. *сч* — *щ* 663.

сш — *ш* 664. *ся* 92, 207г, 310; *сь* — *сь* 70г, 71г.

сьомий відмінок, гл. місцевин.

т 186, 24, 28; мнягч. 37 (нове), 47 (старе); *ть* 186, 24, 37; *т*, *д* випад перед *л*, *н* 63. *тт*, *дт* — *ст* 66; вставл. 66. *т* — *е* 81;

ти — *ч*, *те* — *ч* 28, *тч* — *чч*, *тєс* — *чч* 68г.

та 301г, 353г, 393г (корот. реч.); *та* — *та* 301г.

таблиця шелестівок 24. *тай* 301г, 353, *та* — *і* 353г.

такт 488. тверда відміна іменик чоловіча 150—152; жіноча 156—159; середня 167—169; прикметників 199.

тверді голосівки 16; шелестівки 18—28.

тепера 713. телерішній час 231г, 238, 248; можлив. спос. 257г.

терцина 491. *-ти* — *-ть* у дісім. 71г, 24г.

тиждень 155г. *-тіє*, *-тіє* — *-тїє*, *-тїє* 62, 171г.

тіський 223. *то* — *то* 353а.

тобі, *собі*, *мені* . . . 207г, 3. тонічний вірш 487г.

тот 204г, 209а. точка 308, 321, 323г, 325г, 406.

точки 412. третій відмінок, гл. давальник.

третій ступінь прикметника 195; прислівн. 300г.

третя відміна дієслів 279г. *троїстий* 220.

тройка, *тросько* 219. тролей 457, 458, 463, 465.

туда 713.

у [голосівка] 12, 14, 16, 28; у двозвуках 15, 34, 35г; *у* — *є* (чергов.) 60; відпад 70г; чуже *и*, *ї* в укр. 76; [прим.] 292.

ує, *уєі* 61. *уєсь* 61; 212; 223г.

указові заіменники 204г, 209, умова справждіста й несправждіста 370.

умовна періода 399г. умовна сполука 360г, 398г.

умовний прислівниковий додаток 345г.

умовний спосіб, гл. можливий умовні речення 370 [умова справждіста й несправждіста; попередник, наступник], 396г, 398г; скороч. 399г, 402 (лад).

умовні сполучники 302г. уривчаста мова 401.

усякий 204г, заввага, 212г. уявні іменники 128.

ф 19а, 24, 28; чуже 80.
форма періоди 299, стор. 443.
форма речення 227.
форми дієслова 237; прості 238,
зложені 255—258.

х 19а, 24, 28; м'ягч. 48; х, хв —
чуж. ф. 80.
халаса, хазяїн 78.
хаба 2637.
хорей, гл. трохей
хорувос 1663.
хотіти 2741.
хоч — хоч 2534.
Христос 1522.
хто — хто 2535.

ц 28, 24, 28; м'ягч. 37; м'якче 49.
це, цм 40.
цьм 41.
цей, цесь 2044, 2006.
церков, церква 1663.
церковні книги як читати 85.

ч 28, 24, 28; м'ягч. 44.
часи 122, 231; теперішній 2311,
238, 248, 249; можл. спос. 2571;
стражд. стан 258; минулий
2312, 238, 239 (давній), 241
(новий), 244; давноминулий
2313, 255; будучий 2314, 256.

часова періода 3994.
часова сполука 2602.
часовий знахідник 4281; місцевик
4322; орудник 4304; родовик
4321.

часові прислівники 2972.
часові прислівникові додатки 2453,
4231, 4231, 4304, 432.
часові речення 369, 3645, 336;
скороч. 3391, 402 (лад).
часові сполучники 3031.
частини мови 6; відмінні 120,
123—280; невідмінні 281—305.
частини речення 5, 329.
частинці 2984.

черв, черва 1663.
через стор. 258, 319, 478.
чернець 1552.
четвер 15210.

четвертий відмінок, гл. знахідний
чи — чи 2534.
чий 2106.

числа 127; згода 3491 — з, 351; за
думкою 350, 418.
числівники 64, 218—223 [поділ
218; відміна 214—223; головні
214, порядкові 218, збірні 219,

множні 220, розділові 231,
дробові 222, невизначені 223];
згода 216, 217; зложені числові
імена 215; додаток прикметни-
ковий 2462; складня 419; чи-
слами 321.

чисті й нечисті рими 4662.
-чїс, -чїл — -чїл, -чїс 44, 62.
чи — чїл 602.

чобїт 1522.

чоловік (неособ.) 483.

чоловіча відміна імеників тверда:
150—152; м'яка 153—155.

чоловічий рід 1251, 1441, 1451,
146; 416.

чоловічі рими 4661а, 487.

чол 703, 715.

чп — чп 602.

чужа мова 394—397.

чужі власні імена 84.

чужі звуки в укр. мові 74—83.

чужі іменики (відм.) 176.

чужі ритми 457—465 [трохей 458,
ямб 459, дактиль 460, амфібрах
461, анатест 462, мішані ритми
й ритмічна проза 463—465]

чужі слова 118.

чужі строфи 478—490 [дво-, тро-,
чотиро- . . . багаторядкові;
терціна 481; октава 487; сонет
489; старо-грецькі строфи 490].

чудо 1691.

ш 19с, 24, 28; м'ягч. 44; 47, 48.
шесць 1554.

шелестівки 12; таблиця шелесті-
вок 24; поділ 18—22 [прорив-
ні 18, протиснені 19, шипучі,
сичні 19, плавкі 20, придихові
21, ротові й носові 22]; голосові
(дзвінкі) й безголосні (глухі)
18, 19—30, 31, 33; випад 63;
стягнені 65; приподібнення 66;
чужі 79—84.

шелестівкова відміна імеників жі-
ноча 164—166; середня 173—
174.

шелестівкова громада е-відміни
дієслів 264—266.

шипучі шелестівки 19.

-шіс -шіл, — -шіс, шїл 62, 44.

шостий відмінок, гл. орудник
шостискладовий народний ритм
452.

шц 23; із с + ч 663, із шц 664,
ше 70.

шоби, шоб 703, 715.

що він 211.
що-дня, що-тижня, що-року . . .
2223.

що за 2103.
що-найліпший 195, 39810.
„що“ -речення 383, 384.
„щоб“ -речення 385.
що то 2104.

ю 16, 28; у губн. 42; після шипуч.
44; у м'ягч. 38.

я 16, 28; у губн. 42; після шипуч.
44; у м'ягч. 38.

„як“ -речення 386.
який 2102, 311.
якийсь 713.
якісний родовик 4242.
ярижка (правопис) 90.
ямб 4571. 459, 463, 464, 465.
ячмінь 1559.

ь 28, 37, 38 39; після губних (пра-
воп.) 92.

ґ (церк.) 853.

ы 25, 854.

я 25, 51, 851.

• (церк.) 81, 857.

ЗМІСТ.

	Стор.
Передмова до першого видання	3
Передмова до другого видання	6

УВІД (9—24)

1. Що таке граматика й як її розуміти	9
2. Як розуміти науку граматики	11
3. Що таке українська письменницька мова	13
4. Яка це граматика	16
5. Який правопис у граматиці	17
6. Чи в граматики можна навчитися мови	18
7. Як навчитися по українськи	19
8. Розклад матеріалу в граматиці	24

ВСТУПНІ УВАГИ (25—36)

1. Речення (присудок, підмет, додаткові частини).	25
2. Слова (частини мови)	26
3. Склади, звуки, наголос	28
4. Як повстають звуки	30
5. Голосівки	31
6. Шелестівки	34
Українські голосівки й шелестівки [образок]	33
Таблиця шелестівок	35

I. ЗВУКИ (37—104)

1. Звучня і правопис	37
2. Українська абетка	39
3. Звукові і правописні закони	39
4. Голосові шелестівки	40

	Стор.
5. М'ягчення	44—52
1. нове м'ягчення	44
2. старе м'ягчення	49
3. м'яке „д“	51
6. Українське „л“	52—58
„л“, що не змінюється (в «л»)	52
„л“ в „о“, „е“ (ікання)	53
о — ві	55
„л“ в прикметників	55
„л“ після голосівок	56
приставне „л“	57
вставне „л“	58
7. З, ві, ів	59
8. Черговання „в“, „у“, „л“ — „н“	61
9. Подвоєння шелестівок	63—65
вв, вв (на початку слів)	63
-ння, -ття, -лля . . . (староукр: -нів, -тіс, -ліс . . .)	64
10. Зустріч шелестівок	65—71
випад	65
вставка голосівок (о, е)	68
стягнення шелестівок	68
приподібнення	69
11. Зустріч голосівок (розв'яз)	72
12. Безнаголосні голосівки	73—76
е — и, о — у	73
е — і	74
відпад безнаголосних голосівок	74
Завваги щодо скорочувань	76—79
ти — ть (знати — знать)	76
ся — сь	77
якийся, котрийся, тепера, тута	78
буває — бува, немає — нема	78
щоби — щоб, чому — чом	78
би — б, же — ж	79
13. Гармонійне приподібнення голосівок	79
14. Чужі звуки в українській мові	80—89
1. Голосівки:	81—85
чуже «і»	81
іа	82
іє, ію, іу, іє (церк.)	83
аї, еї, уї	84
ій, ія, іє (церк.)	84
е	84
о, у, а	84
чужі двозвуки: ай, ав, ов	85

	Стор.
2. Шелестівки:	85—88
г	85
ф	86
л	87
чужі подвійні шелестівки	88
3. Чужі власні ймена	88
15. Як читати церковні книги	89
16. Як читати твори старого та середнього українського письменства	94
17. Як читати українські книжки, надруковані иньчими (давніми) правописами	104
етимольогія	96
ярижка	98
драгоманівка	99
грінченківка	101
латянка	103

II. СЛОВА (105—358)

1. Як творять ся слова	104—110
1. корінь, наросток, приросток, лексика	105
2. пень і закінчення	109
3. безнаросткові, багатонаросткові слова	110
образок повстання слів	108
2. Значіння наростків	111
3. Значіння приростків	112
4. Зложені приростки	114
5. Здрібнілі та песьливі слова	115
6. Як творять ся здрібнілі та песьливі слова	116
7. Зложені слова	120
8. Чужі слова	122
9. Відмінні й невідмінні слова	124
10. Відмінні частини мови	126
11. Рід у імен	127
12. Відмінки	128
13. Числа	129

А. Відмінні частини мови 130—313

1. Іменник (130—182)

14. Поділ імеників	130
15. Творення імеників	132

Стор.		Стор.
88	16. Як пізнавати рід імеників	138
85	17. Відміна імеників	141
86	18. Чоловіча тверда відміна	146—155
87	загальні замітки до чоловічої твердої відміни	146
88	подрібні явища	152
89	19. Чоловіча м'яка відміна	155—160
	загальні замітки до чоловічої м'якої відміни	156
94	подрібні явища	158
	20. Жіноча тверда відміна	161—165
104	загальні замітки до жіночої твердої відміни	162
96	подрібні явища	164
98	21. Жіноча м'яка відміна	165—168
99	загальні замітки до жіночої м'якої відміни	166
101.	подрібні явища	167
103	22. Жіноча шелестівкова відміна	168—172
	загальні замітки до жіночої шелест. відміни	169
	подрібні явища	170
	23. Середня тверда відміна	173—176
	загальні замітки до середньої твердої відміни	173
	подрібні явища	175
	24. Середня м'яка відміна	176—179
	загальні замітки до середньої м'якої відміни	177
	подрібні явища	179
	25. Середня шелестівкова відміна	179—181
	загальні замітки й подрібні явища в середній шелест. відміні.	180
	26. Іменики з прикметниковими закінченнями	181
	27. Чужі іменики	181
	28. Невідмінні іменики	182

2. Прикметник (183—202)

124	29. Рід у прикметників	183
126	30. Як творять ся прикметники	183
127	31. Ступіньовання прикметників	187—193
128	як творить ся вищий ступінь	187
129	як творить ся найвищий ступінь.	190
-313	32. Відміна прикметників	193
	33. Тверда відміна	195
	34. М'яка відміна	197
	загальні замітки до відміни прикметників	198
130	останки давньої відміни прикметників.	199
132	35. Відміна власних імен на -ів, -ин.	202

3. Заіменник (203—226)

36. Поділ заіменників	203
37. Відміна заіменників	208—226
1. особові заіменники	208
2. зворотний заіменник	209
замітки до особових заіменників та до зворотного	210
3. присвійні заіменники	214
4. указові заіменники	217
5. питайні заіменники	220
6. відносні заіменники	222
7. невизначені заіменники	223

4. Числівник (226—241)

38. Як поділяють ся числівники, й як вони тво- рять ся	226
39. Відміна числівників	230—241
1. головні числівники	230
замітки до відміни головних числівників	236
2. порядкові числівники	237
3. збірні числівники	238
4. множні числівники	239
5. розділові числівники	240
6. дробові числівники	240
7. невизначені числівники	240

5. Дієслово (241—313)

40. Поділ дієслів	241—245
1. щодо роду дійства	241
2. щодо тривання [вид] дійства	242
3. щодо ваги дієслова	244
41. Як творять ся дієслова	245—250
1. дієслівні наростки	245
2. дієслівні приростки	248
42. Як відмінюють ся дієслова — дієслівні форми	254
43. Як поділяють ся дієслівні форми	225
44. Прості (невложені) дієслівні форми	254
45. Форми дієменика й їх уживання	259—262
1. дієменик	259
2. мннулий час	260
3. дієприслівник минулого часу	260
4. дієприкметник страждального стану	261

	Стор.
46. Форми теперішнього часу й їх уживання	262—274
1. теперішній час	262
2. дієприслівник теперіш. часу	267
3. наказовий спосіб	269
47. Відміна помічних дієслів: бути, няти	274
48. Зложені дієслівні форми та їх уживання	276—283
1. давноминулий час	276
2. будучий час	277
3. можливий спосіб	280
4. страждальний стан	281
49. Відміна дієслів	284
50. Перша відміна дієслів („e“-відміна)	286—304
1. Громада <i>рівнопнева</i> голосівкова	287—290
загальні замітки до рівнопн. голос. гром.	288
подрібні явища	288
2. Громада <i>рівнопнева</i> шелестівкова	290—296
загальні замітки до рівнопн. шелест. гром.	291
подрібні явища	294
3. Громада <i>нерівнопнева</i> голосівкова	297—299
загальні замітки до нерівнопн. голос. громади	298
подрібні явища	298
4. Громада <i>нерівнопнева</i> мішана	299—304
а) тверда	299—301
загальні замітки	300
подрібні явища	301
б) м'яка	302—304
загальні замітки	303
подрібні явища	303
51. Друга відміна („u“-відміна)	305—310
загальні замітки до другої відміни	309
подрібні явища	310
52. Третя відміна дієслів (без звязкового звука)	310
53. Віддієслівні словотвори	313

Б. Невідмінні частини мови (314—340)

34. Поділ невідмінних частин мови	314

1. Примення (315—327)

55. Значіння применників, та як вони творять ся	315
56. Применники, що лучать ся з одним відм.	316

	Стор.
57. Применики, що лучать ся в двома відм.	320
58. Применики, що лучать ся в трома відм.	322
59. Зложені применики	325
60. Применики-приростки	325

2. Прислівник (328—334)

61. Поділ прислівників	328—330
1. щодо обстанови діяства	328
2. за змістом	329
62. Творення прислівників	330
63. Ступінювання прислівників	333

3. Сполучник (334—339)

64. Як ділять ся сполучники	334—338
1. рівнопорядкові	334
2. підпорядкові	336
65. Як потворили ся сполучники	339

4. Виклик (339—340)

66. Значіння викликів	339
67. Згуконідроблені виклики	340

Додаток до науки про слова (правописні замітки) 341—358

68. Як ділити слова на письмі	341
69. Скорочення слів на письмі	343
70. Великі початкові букви	344
71. Які слова писати до купи, й які нарізно	347—352
1. ся; му, меш, ме; би; же	347
2. слова, що пишуть ся до купи й нарізно	349
3. як провірювати, чи до купи, чи нарізно	351
4. розділка	352
72. Правописні замітки щодо писання деяких форм у відміні	353—356
1. і — ї	353
2. е — я, є — і	354
3. о — у	355
4. числівники числами	355
5. дісприкетник страждальний	356
73. Як відділюємо від себе слова на письмі (розділові знаки)	356

Стор.

Стор.

III. РЕЧЕННЯ (358—484)

320	1. Складня	358
322	2. Поділ речень за змістом (оповідні, запитові, наказові, бажальні, викликові)	360
325	3. Поділ речень за формою (просте, вложене)	361
325	4. Частини речення	363
8—330	5. Речення голе й поширене	365
328	6. Присудок	366
329	7. Підмет	369
330	8. Безпідметові речення	370
333	9. Предмет	372
	10. Прислівниковий додаток	374
	11. Прикметниковий додаток	377
	Прикладка	379
4—338	12. Вставні слова речення]	380
334	13. Згода в реченні	383—387
336	1. згода між підметом і присудком	383
339	2. згода за думкою	385
	3. згода між прикметн. дод. і імям.	387
	14. Стягнене речення	387—392
339	1. як стягають ся речення	387
340	2. як відділяють ся частини стягнення	389
	3. згода у стягнутому реченні.	391
	15. Примовчане [еліптичне] речення	393
41—358	16. Лад слів у реченні	394—398
341	1. звичайний лад слів	394
343	2. довільний лад слів	396
344	17. Зложене речення	398
47—352	18. Рівнорядно-вложені речення (сполука речень)	400
347	19. Поділ рівнорядно-вложених речень за змістом	402
349	20. Нерівнорядно-вложені речення (спійня речень)	407
351	21. Поділ побічних речень за змістом (присудкові, підметові, предметові й т. д.)	409
352	22. Прислівникові речення	411—417
353—356	1. місцеві речення	411
353	2. часові речення.	412
354	3. способові речення	412
355	а) чисто-способові	412
355	б) порівняльні	413
356	в) наслідкові	414
	4. причинові речення	414
	5. намірові речення	415
	6. умовні речення	415
356	7. допустові речення	416

	Стор.
23. Поділ побічних речень за формою	417—423
1. відносні	418
2. питайні	419
3. сполучникові	420—423
а) висказові	420
б) речення «що»	421
в) речення «щоб»	422
г) речення «як», «коли»	423
24. Скорочені речення	423—431
1. дієприкметником і прикметником	424
2. дієприслівником	425
а) коли можна скорочувати	427
б) будучи, будши	429
3. дієімеником	430
25. Речення висказані коротче	436—439
26. Чужа мова	436
1. пряма мова	438
2. посередня мова	439
3. пряма й посередня мова	440—445
27. Періода	440
1. поділ період	444
2. вживання період	445
28. Розклад речень у спійні речень	446
де стоять реченням, скороченим дієприслівником	447—459
29. Розділові знаки	448
1. точка	448
2. запинка	450
3. середник	451
4. двочка	453
5. питайник	453
6. викличник	454
7. пружка	457
8. точки	458
9. дужки	458
10. наводові знаки	459
11. розділка	459—466
30. Складня за думкою	459
1. рід за думкою	460
2. середній рід	463
3. число	465
4. числівники	465
31. Значіння відмінків у реченні	466—482
1. називник	466
2. родовик	471
3. давальник	474
4. знахідник	475
5. кличник	476
6. орудник	481
7. місцевик	482
32. Неособові вискази	482
33. Зразок розбору речень	484

**Додаток до граматики
ВІРШОВАННЯ (485—556)**

Стор.		Стор.
423		
418		
419		
420		
421		
422		
423		
431		
424		
425		
427		
429		
430		
432		
439		
436		
438		
439		
445		
440		
444		
445		
446		
459		
448		
448		
450		
451		
453		
453		
454		
457		
458		
458		
459		
466		
459		
460		
463		
465		
482		
466		
466		
471		
474		
475		
476		
481		
482		
484		
	1. Що таке віршовання	485
	2. Силябічні вірші	490
	3. Народні ритми	493
	4. Вірші з чотирискладовими тактами	493—496
	1. двотактові вірші	493
	2. тротактові вірші	495
	5. Вірші з чотиро- і двоскладовими тактами	497—503
	1. коломийковий (14-складовий) вірш	497
	2. скорочений коломийковий вірш	498
	3. дванадцятискладовий вірш	500
	4. шостискладовий вірш	502
	5. десятискладовий вірш	503
	6. Вірші з тро- і двоскладовими тактами	507
	1. колядковий вірш	503
	2. скорочений колядковий вірш	505
	3. вірш билін	506
	7. Чужі ритми	507
	8. Двоскладові ритми	515
	1. трохей або хорей	509
	2. ямб	512
	9. Троскладові ритми	515—524
	1. дактиль	515
	2. амфібрах	519
	3. анапест	522
	10. Мішані ритми й ритмічна проза	524
	11. Рими	528
	12. Поділ римів за віршованими рядками	530
	13. Строфи	535
	14. Народні строфи	538
	1. коломийкові строфи	538
	2. комбіновані строфи з коломийковим віршем	539
	3. строфи з дванадцяти- й шостискладовим віршем	541
	4. козачкові строфи	544
	5. комбіновані козачкові строфи	544
	6. колядкові строфи	544
	7. строфи різної будови	544
	15. Чужі строфи	545—556
	1. дворядкова	546
	2. трорядкова, терцина	546
	3. чотирорядкова	547
	4. п'ятирядкова	548
	5. шестирядкова	548
	6. сьомирядкова	550
	7. восьмирядкова	551
	октава	552
	8. багаторядкові	553
	9. сонет	553
	10. старогрецькі строфи	555

Добачені прикріпці помилки.

стор.	стрічка	надруковано є:	повинно бути:
79	4 (здол.)	<i>ба</i> (-бачиш)	<i>ба</i> (= бачиш)
79	14 (здол.)	<i>Смабдъ</i>	<i>Смабѣъ</i>
128	17 (згори)	<i>ри</i>	<i>три</i>
140	20 (згори)	(Кропивницький)	Кропивницький
175	8 (здол.)	(Нечуй-Левицький)	Нечуй-Левицький
225	1 (згори)	мас давалън. відм.	мас давалън. і нинчі відм.
288	21 (згори)	(Грѣбінка)	Грѣбінка
293	боківка	<i>ни</i>	<i>ни</i>
298	2 (здолни)	<i>суграю</i>	<i>суграю</i>
324	боківка (3 стр.)	<i>і місцев.</i>	<i>і оруд.</i>
374	2 (згори)	(Шевченка)	(Шевченко)
391	15 (здолни)	<i>дорогої</i>	<i>дорогої</i>
407	16 (згори)	<i>дїж реченямин</i>	між реченнями
409	11 (здолни)	<i>знеть ся</i>	<i>знеть ся</i>
461	4 (здолни)	<i>Ждаен а нас</i>	<i>Ждає на нас</i>
463	12 (згори)	гл. § 164	гл. § 147
508	11 (згори)	(дактилічін),	(дактилічні)
«	3 (здолни)	<i>диѣрѣахѣ</i>	<i>диѣрѣахѣ</i>
534	12 (здолни)	<i>лукавила</i>	<i>лукавила</i>
535	9 (згори)	(У Бога за дверми)	(У Бога за дверми)
577	4 (згори)	<i>Чом річенько домашня</i>	<i>Чом, річенько домашня</i>

Доповнити пропущене:

стор.	після стрічки:	
59	4 (здолни)	<i>Привіє дідич раз на святя ітї школи сина</i> (Руданськ)
60	5 (згори)	<i>В Ефез приїхає недавненько, осьочо годин іво</i> (Куліш — Комедія помилок Шекспіра)
77	у нотці 2 стр. здолни	після шелестівок — голосових — і приклад: <i>Пинсь, прокинсь ся, чиста!</i> (Шевченко — Княгиня) <i>Та так наїє ся, що й опрієсь</i> (Шевченко — Марія)
136	2 (згори)	<i>широцінь, височінь, глибоцінь . . .</i>
«	7 «	<i>-ина, -інь . . .</i>
159	12 (згори)	<i>грець — герця, герці</i> (<i>Рвась на герці</i>) [Франц — Мойсей]
196	13 (згори)	[Шевченко пише: Дантї]
225	4 (згори)	<i>Нїчим обуть паняг недорослих</i> (Шевченко)
257	5 (здолни)	<i>Кого годутьє-єсте</i> (Шевченко — Відьма)
268	4 (згори)	<i>Отак сидя кінець стола, міркую</i> (Шевченко)
274	24 (згори)	пропущений § 254
310	1 (здолни)	<i>Вибїтму лише на хвилю</i> (Яцків — Танець тіней)
317	17 (здолни)	<i>Ти нам придай ся до паради</i> (Маковей)
381	в 15 (згори)	<i>Прїзвице, на наш погляд, не ганєбне</i> (Нечуй-Левицький)
«	після 4 (здолни)	<i>Вернулає, правда, через год, та що з т</i> (Шевченко)
454	« 15 (здолни)	(Нечуй-Левицький)
483	« 10 (здолни)	(Федькович)

